

PRISPEVKI

ZA NOVEJŠO

2010

1

...

ZGODOVINO

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

PRISPEVKI

ZA

NOVEJŠO

ZGODOVINO

Contributions to the Contemporary History
Contributions a l'histoire contemporaine
Beiträge zur Zeitgeschichte

UDC 94(497.4)"18/19"
UDK
ISSN 0353-0329

Uredniški odbor:

dr. Zdenko Čepič (odgovorni urednik), dr. Damijan Guštin (glavni urednik),
dr. Aleksej Kalc, dr. Boris Mlakar, dr. Avguštin Malle, dr. Dušan Nečak,
dr. Janko Prunk, dr. Franc Rozman, dr. Mario Strecha, dr. Mojca Šorn

---

Redakcija zaključena 1. 6. 2009

Za znanstveno vsebino tekstov in točnost podatkov odgovarjajo avtorji.

Lektor: Tine Logar

Naslovnica: Janez Suhadolc, dipl. ing. arh.

Prevodi: Borut Praper - angleščina

Bibliografska obdelava: Igor Zemljič

Izdaja:

Inštitut za novejšo zgodovino
SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, Republika Slovenija
tel. (386) 01 200 31 20, fax (386) 01 200 31 60
e-mail (odgovorni urednik) zdenko.ceplic@inz.si

Številka vpisa v razvid medijev:

720

Založil:

Inštitut za novejšo zgodovino s sofinanciranjem Javna agencija za knjigo
Republike Slovenije

Računalniški prelom:

MEDIT d.o.o., Notranje Gorice

Tisk:

Grafika - M s.p.

Cena: 15,00 EUR

Zamenjave (Exchange, Austausch):

Inštitut za novejšo zgodovino
SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, Republika Slovenija

Kazalo

RAZPRAVE - ARTICLES

- Filip Čuček, Nacionalna kohabitacija na ("slovenskem") Koroškem
v avstrijski ustavni dobi 7
*National Cohabitation in the ("Slovenian") Carinthia during the Austrian
Constitutional Period*
UDK 323.1(436.5)"1861/1918"
- Mateja Ratej, "Korošec vihti bič nad železničarji". (Stavka
železničarjev leta 1920 in minister za promet Anton Korošec) 27
*"Korošec flogging the Railway Workers" - Minister of Transport Anton Korošec
and the 1920 Railway Strike*
UDK 94(497.1):331.109.32:625.1-057.22)"1920"
- Ivan Vogrič, Župančičeva Kovaška in gibanje preporodovcev 39
Župančič's Poem "Kovaška" and the Preporodovci Movement
UDK 821.163.6-1Župančič O.: 329.273(436-89)"1914/1918"
- Dragana Gnjatović, Srbski državni dolgovi 1862-1914 45
Foreign Long Term Government Loans of Serbia 1862-1914
UDK 336.27(497.11)"1862/1914"
- Miroslav Stiplovšek, Prizadevanja Rudolfa Golouha in Albina
Prepeluha za udejanjenje banovinske in občinske samouprave
v banskem svetu Dravske banovine 1933-1935 57
*The Efforts of Rudolf Golouh and Albin Prepeluh for the Implementation
of the Banate and Municipality Self-Management in the Ban's Council
of the Drava Banate 1933-1935*
UDK 352:94(497.4)"1933/1935"
- Tomaž Pavlin, "In bratje, mi smo hvala Bogu, opravili delo v dobrobit
naroda, domovine in srečo prevzvišene dinastije" (Konstituiranje
Sokola Kraljevine Jugoslavije) 75
*"And, Brothers, we have, thank God, completed a task for the good
of the Nation, our Homeland and Fortune of our Exalted Dynasty"
(the Establishment of the Kingdom of Yugoslavia's Sokol Organisation)*
UDK 061.237:796(497.1)(091)"1922/1929"
- Mitja Sunčič, Bančna udeležba v industriji med svetovnjima vojnama 89
Participation of Banks in the Interwar Period Industry
UDK 332.012.324: 347.734 (497.4)(091)"1918/1941"
- Blaž Torkar, Misija Maple in stotnik Charles Fisher 115
Mission Maple and Captain Charles Fisher
UDK 355.40(73):94(497.4:436.5)"1943/1944"

Jože Prinčič, Podržavljenje judovskih podjetij, podjetij z udeležbo judovskega kapitala in podjetij z judovskim vodstvenim kadrom v Sloveniji po drugi svetovni vojni	125
<i>Nationalisation of Jewish Companies, Companies With Jewish Participation in Capital and Companies with Jewish Management Staff in Slovenia after World War II</i>	
UDK 33.025.27 (=411.16)(497.4) "1945/1950"	

Jurij Hadalin, Incidenti v Krfskem prelivu - dokončen prelom albanskega režima z zahodnima velesilama. Jugoslovanski podvigi v začetni fazi hladne vojne	143
<i>Corfu Channel Incident - the Final Break-Up between the Albanian Regime and the Western Superpowers. Yugoslav Exploits in the beginning of the Cold War</i>	
UDK 327.5(496.5:41)"1945/1946"	

Žiga Koncilija, Sovjetizacija Evrope po drugi svetovni vojni	157
<i>Sovietisation of Eastern Europe After World War II</i>	
UDK 327.2(4-11)"1945/1949"	

ZAPISI - NOTES

Peter Mikša, Slovenski alpinizem in padli slovenski alpinisti med drugo svetovno vojno	177
<i>Slovenian Alpinism and the Fallen Slovenian Alpinists during World War II</i>	
UDK 796.526-058.65(497.4)"1941/1945"	

HISTORIČNA DOKUMENTACIJA - HISTORICAL DOCUMENTATION

Srečanje dr. Antona Korošca in ing. Dragotina Gustinčiča novembra 1918 v Ženevi (Jurij Perovšek)	189
--	-----

JUBILEJI - JUBILEES

Jerca Vodušek Starič - šestdesetletnica (Zdenko Čepič)	193
Akademik Jože Pirjevec sedemdesetletnik (Dušan Nećak)	198
Ob stoletnici rojstva prof. dr. Metoda Mikuža (Dušan Nećak)	201

OCENE IN POROČILA - REPORTS AND REVIEWS

Tanja Žigon, Zgodovinski spomin Kranjske : življenje in delo Petra Pavla pl. Radicsa (1836-1912) (Franc Rozman)	205
Andrej Studen, Pijane zverine: o moralni in patološki zgodovini alkoholizma na Slovenskem v dobi meščanstva (Željko Oset)	207

Milan Pahor, Zadrugištvo na Opčinah/Le cooperative a Opicina (Žarko Lazarević)	210
Od Narodnega doma do Narodne galerije (Željko Oset)	213
Antonio Cazorla Sanchez, Fear and Progress - Ordinary Lives in Franco's Spain, 1939-1975 (Žiga Koncilja)	216
Oskar Dohle / Peter Eigelsberger, Camp Marcus W. Orr. "Glasenbach" als Internierungslager nach 1945 = Schriftenreihe des Salzburger Landesarchivs Nr. 15 (Avguštín Malle)	221
Gerhard Finding, Klagenfurt in Schutt und Asche (Brigitte Entner)	225
Nadja Danglmaier, Helge Stromberger, Tat-Orte, Schau-Plätze. Erinnerungsarbeit an den Stätten nationalsozialistischer Gewalt in Klagenfurt (Brigitte Entner)	228
Titov dnevnik (Jurij Hadalin)	231
Walter Baier, Das kurze Jahrhundert. Kommunismus in Österreich KPÖ 1918 bis 2008 (Avguštín Malle)	234
Giovanni Arrighi, Dolgo dvajseto stoletje. Kapitalizem, denar in moč (Aleksander Lorenčič)	240
Božo Repe, Jože Prinčič, Pred časom : portret Staneta Kavčiča (Blaž Babič)	243

Uredniška navodila avtorjem

---

1. *Prispevki za novejšo zgodovino* so znanstvena revija, izdaja jo Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, Kongresni trg 1. Revija objavlja izključno članke s področja novejše zgodovine.
2. V reviji so objavljeni prispevki v slovenskem jeziku, povzetki (summary) pa v angleškem ali nemškem ali italijanskem ali francoskem, izvleček (abstract) pa v angleškem.
3. Prispevek oddan uredništvu lahko obsega do 24 enostransko tipkanih strani s po 30 vrsticami na stran (43.200 znakov). Prispevek mora biti oddan na disketi (z navedbo urejevalnika) in v odtisu. Avtor mora navesti sledeče podatke: ime in priimek, akademski naslov, delovno mesto, ustanovo zaposlitve, njen naslov in morebitni naslov elektronske pošte (e-mail).
4. Oddani prispevek mora imeti tudi **izvleček** in **povzetek** (praviloma do 3000 znakov - 45 vrstic). **Izvleček** (do 250 besed) mora biti razumljiv sam po sebi brez branja celotnega besedila članka; pri pisanju se uporabljajo celi stavki; izogibati se je treba slabše znanim kraticam in okrajšavam. **Izvleček** mora vsebovati avtorjev primarni namen oziroma doseg članka, razlog zakaj je bil napisan ter opis tehnike raziskovalnega pristopa (osnovna metodološka načela). K izvlečku mora avtor dodati **ključne besede**, ki odražajo vsebino prispevka in so primerne za indeksiranje. Oddani prispevek mora imeti navedbo ustrezne klasifikacije - kategorije uveljavljene v sistemu COBISS (izvirni znanstveni članek, pregledni znanstveni članek, poljudni članek, ...).
5. Besedilo prispevka mora biti pregledno in razumljivo strukturirano, tako da je mogoče razbrati metodo dela, rezultate in sklepe. Na koncu mora biti navedena **uporabljena literatura in arhivski fond**.
6. **Opombe** morajo biti pisane enotno. So vsebinske (avtorjev komentar) in bibliografske (navedba vira, uporabljene - citirane literature). Bibliografska opomba mora ob prvi navedni vsebovati celoten naslov oz. nahajališče: ime in priimek avtorja: naslov dela (ko gre za objavo v reviji ali zborniku naslov le-tega), kraj in leto izida, strani (primer: monografija: Jurij Perovšek: Liberalizem in vprašanje slovenstva : nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918-1929. Ljubljana: Modrijan, str. ...; revija/zbornik : Ervin Dolenc: Slovensko zgodovinopisje o času med obema vojnama in kulturna zgodovina. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 38, 1998, št. 1-2, str. 43-57.), nato pa se uporablja smiselna okrajšava (navajati: dalje ...). Pri navajanju arhivskih virov je treba navesti najprej arhiv (ob prvi navedbi celotno ime, v primeru da ga uporabljamo večkrat navesti okrajšavo v oklepaju), ime fonda ali zbirke (signaturo, če jo ima), številko fascikla (škafle) in arhivske enote; mogoče ja navesti tudi naslov navajanega dokumenta.
7. Prispevki so recenzirani; **recenzije** so anonimne. Na osnovi pozitivnega mnenja recenzentov je prispevek uvrščen v objavo.
8. Za znanstveno vsebino prispevka in točnost podatkov odgovarja avtor.
9. Uredništvo prejete prispevke lektorira, avtor **lekturo** pregleda in jo avtorizira. Uredništvo posreduje avtorju prvo **korekturo** prispevka, ki jo mora vrniti uredništvu v roku treh dni. širjenje obsega besedila ob korekturah ni dovoljeno. Pri korekturah je treba uporabljati korekturna znamenja navedena v Slovenski pravopis (1962), Slovenski pravopis 1. Pravila (1990). Drugo korekturo opravi uredništvo.
10. Dodatna pojasnila lahko avtorji dobijo na uredništvu (zdenko.ceplic@inz.si).

1.01
Prejeto 1. 2. 2010

UDK 323.1(436.5)"1861/1918"

Filip Čuček*

Nacionalna kohabitacija na ("slovenskem") Koroškem v avstrijski ustavni dobi

---

IZVLEČEK

V prispevku analizira avtor "slovenski del" Koroške po obnovi ustavnega življenja, ko se je nacionalizem vse bolj uveljavljal v političnem življenju. V tem času je velika skupina (slovenskih) izobražencev ostala distancirana do slovenskega narodnega gibanja ali mu je celo nasprotovala, ker se je počutila ogroženo. Slovenski nacionalni razvoj je bil na Koroškem v marsičem šibkejši od tistega, ki so ga razvili Slovenci na Kranjskem ali na Štajerskem. Demokratična misel, ki se je v omenjenih dveh deželah kazala tudi s pluralizacijo slovenskega političnega prostora, je na Koroškem v veliki meri izostala. Če so kranjski in štajerski Slovenci svoje slogaške politične začetke "preoblikovali" v moderno pluralno politično strankarsko življenje, pa koroški Slovenci (tudi zaradi volilnega sistema) tega elementa moderne družbe niso razvili vse do propada dvojne monarhije.

Ključne besede: Koroška, Avstro-Ogrska, politična zgodovina, demokracija, nacionalizem

ABSTRACT

NATIONAL COHABITATION IN THE ("SLOVENIAN") CARINTHIA DURING THE AUSTRIAN CONSTITUTIONAL PERIOD

In the following contribution the author analyses the "Slovenian part" of Carinthia after the restoration of the constitutional life, when nationalism kept asserting itself increasingly in the political life. The author demonstrates that a large group of (Slovenian) intellectuals distanced itself from the Slovenian national movement or even opposed it, as it felt endangered. In many aspects the Slovenian national development in Carinthia was inferior to Carniola or Styria. Democratic thought, which manifested itself in the two aforementioned provinces also as the pluralisation of the Slovenian political space, was almost non-existent in Carinthia. If the Carniolan and Styrian Slovenians "transformed" their initial unification policy into a modern pluralist political party life, the Carinthian Slovenians (also due to their electoral system) failed to develop this element of a modern society until as late as the dissolution of the Double Monarchy.

Key words: Carinthia, Austria-Hungary, political history, democracy, nationalism

---

* Dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: filip.cucek@inz.si

---

Uvod

Na Koroškem, ki je bila med "slovenskimi" deželami ena izmed tistih, ki so najbolj občutile prodirajoči nemški nacionalizem v drugi polovici 19. stoletja, se je morala slovenska elita na jugu dežele oprijeti vsake bilke, da je zavarovala lasten nacionalni razvoj. Po obnovi ustavnega življenja je dokaj velika skupina (slovenskih) izobražencev ostala distancirana do slovenskega narodnega gibanja ali mu je celo nasprotovala, ker se je počutila ogroženo. Med nekaterimi je bila navzoča še močna lokalna (prednacionalna) zavest, drugi pa so se v procesu nacionalne diferenciacije zavestno odločili za nemško stran.¹ To je veljalo tudi za poslance in uradnike, ki niso podpirali slovenskega emancipacijskega toka. Sicer so poudarjali slovenski etnični izvor, v ključnih trenutkih pa so se avtomatično postavili na stališče nemškega nacionalizma.² Tako je bil slovenski nacionalni razvoj na Koroškem v marsičem šibkejši od tistega, ki so ga razvili Slovenci na Kranjskem ali na Štajerskem. Demokratična misel, ki se je v omenjenih dveh deželah kazala tudi s pluralizacijo slovenskega političnega prostora, je na Koroškem v veliki meri izostala, kohabitacija z gospodarsko in politično močnejšim nemškim elementom pa je ob krepitvi nacionalnih ideologij postajala vse bolj nemogoča. Slovenski akterji so pri razširjanju slovenske ideologije s časopisi in revijami dosegli le majhen krog bralcev. Tudi na slovenskem podeželju niso mogli tekmovati z nemško "konkurenco", zaradi česar se je uveljavila miselnost, ki ni bila najbolj naklonjena slovenskemu nacionalnemu gibanju. Slovenski učitelji,³ trgovci, obrtniki in veliki kmetje so bili pod vplivom nemškega nacionalizma, ki je bil s svojo vizijo bolj obetaven in trden kot mlada in šibka slovenska alternativa.

Andrej Einspieler

Če je v času marčne revolucije tudi slovenska stran na Koroškem relativno uspešno zastavila slovenski kulturni (in politični) razvoj, so leta ponovnega absolutizma zatrla vse oblike (slovenskega) političnega izražanja. Bachova "doba" je (na Slovenskem) dovoljevala samo omejeno kulturno delovanje. Na Koroškem je čas pritiska žandarmerije in birokracije nekoliko "dušila" celovška Mohorjeva družba in širila slovensko branje ne samo v "domači" deželi, pač pa tudi širše.⁴ Konservativni značaj družbe pa navsezadnje ni predstavljal grožnje celovškim ali dunajskim "oblastnikom", še posebej zato, ker se pojem nacionalizem (in z njim povezane nacionalno-politične zahteve) še ni povsem izoblikoval in "ločil" od (do-

---

¹ Teodor Domej: Slovenci v 19. stoletju v luči svojih lastnih oznak. V: Slovenci in država. Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994). Ljubljana 1995, str. 87.

² Teodor Domej: Andrej Einspieler in slovensko šolstvo na Koroškem. V: Einspielerjev simpozij v Rimu, Celje 1997, str. 94.

³ Prim. Theodor Domej: Schule und Lehrerschaft bei der "Nationalisierung" der Kärntner Slovenen. V: Eliten und Nationwerdung/Elite in narodovanje. Celovec (Klagenfurt), Ljubljana (Laibach), Dunaj (Wien) 2003, str. 85-116.

⁴ Prim. Arnold Suppan: Koroški Slovenci v 19. in 20. stoletju. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1990, št. 1-2, str. 28-29.

tedanjih) jezikovnih (ali kulturnih) teženj "manjšinskih" Slovencev znotraj večine "slovenskih" avstrijskih dežel.⁵

Obnova ustavnega življenja (in z njo povezana demokratična politična ureditev) je prinesla tudi na Koroško svež veter. Slovenska politika je sicer sprejela novo parlamentarno ureditev z velikimi upi na eni strani in strahom na drugi. Zaradi Schmerlingove "trde" politike in volilnega sistema, ki je dajal prednost "zgodovinskim" narodom, na drugi strani pa slovenskega poloma na prvih volitvah leta 1861, se je slovenska stran zavedla svojega neugodnega položaja. Na Koroškem sta od šestdesetih let naprej delovali liberalna nemška in konservativna slovenska stran. Slednjo sta najbolj zaznamovala Andrej Einspieler⁶ in Matija Majar,⁷ ki sta se oddaljila od načel liberalizma in s tem vplivala na to, da se "slovenski" liberalizem na Koroškem ni uveljavil.⁸ Prvi je zagovarjal integriteto Koroške in povečano mero slovenske enakopravnosti, drugi pa je bil naravnat precej slovanofilsko (rusofilsko). Oba sta že v času marčne revolucije zagovarjala misel o združitvi vseh Slovencev na etnični podlagi, čeprav se zdi, da Einspieler ni bil naklonjen ideji Zedinjene Slovenije.⁹ Po obnovi ustavnega življenja je svoje koncepte glede "rešitve" slovenskega nacionalnega vprašanja na Koroškem širil z listi Stimmen aus Innerösterreich (nemško pisan časnik, izhajal v letih 1861-63, ki je poskušal "navdušiti" nemško javnost glede slovenskih zahtev).¹⁰ Časopis, ki je izhajal le tri leta (do 1863), je bil prepovedan zaradi dopisa, v katerem je bila izražena misel o politični osamosvojitvi Slovencev v okviru monarhije na podlagi narodnega prava. Močnejše pa se je slovensko politično gibanje na Koroškem izrazilo z izdajanjem političnega lista Slovenec (1865-1867), ki se je oprijel konservativnih načel proti prodirajočemu (nemškemu) liberalizmu. Vse od ustanovitve je objavljajl nacionalno naravnane članke, v katerih je pozival k rabi slovenščine in se zavzemal za njeno enakopravnost v javnem življenju.¹¹ Kljub temu da se je slovensko nacionalno gibanje na Koroškem le s težavo uveljavljalo, je bil Einspieler v šestdesetih letih s svojo politiko eden vidnejših predstavnikov slovenske politične elite. V duhu konservativnega federalizma je maja in junija 1865 povzel in priredil koncept Františka Palackéga glede preureditve monarhije,¹² ki je v tem času predstavljal

⁵ Janko Pleterski: Narodna in politična zavest na Koroškem. Narodna zavest in politična orientacija prebivalstva slovenske Koroške v letih 1848-1914. Ljubljana 1965, str. 139-141.

⁶ O njem glej več Einspielerjev simpozij v Rimu; Tone Zorn: Andrej Einspieler in slovensko politično gibanje na Koroškem v 60. letih 19. stoletja. V: ZČ, 1969, št. 1-2, str. 31-51

⁷ O njem glej več Iskra V. Čurkina: Matija Majar - Ziljski. Razprave VIII/2. Ljubljana, 1974; Matija Majar Ziljski. Celovec-Ljubljana-Dunaj 1995.

⁸ Prim. Pleterski, Narodna in politična zavest, str. 164-204; Tone Zorn, Andrej Einspieler in slovensko politično gibanje na Koroškem, str. 31.

⁹ Prim. Janez Cvirn: Der Austroslavismus und die Slovenen. V: Der Austroslavismus. Ein frühtes Konzept zur politischen Neugestaltung Mitteleuropas. Wien, Köln, Weimar 1996, str. 79.

¹⁰ Bernhard Perchinig: "Wir sind Kärntner und damit hat sich's ...". Deutschnationalismus und politische Kultur in Kärnten (hg. Slowenisches wissenschaftliches Institut). Klagenfurt 1989, str. 39-41.

¹¹ Prim. Slovenec (S), 18. 1.-25. 2. 1865, Česa je Slovencem treba?

¹² Prim. Otto Urban: Der tschechische Austroslavismus nach dem österreichisch-ungarischen Ausgleich. V: Der Austroslavismus, str. 37-38; Hans Henning Hahn: Der Austroslavismus. Vom kulturellen Identitätsdiskurs zum politischen Konzept. V: Habsburg und die Slavia (Gun-Britt Kohler, Rainer Grübel, Hans Henning Hahn (Hrsg.)). Frankfurt am Main 2008, str. 49-75; Jiří Kořalka: Palacký und Österreich als Vielvölkerstaat. V: Nationale Vielfalt und gemeinsames Erbe in Mitteleuropa (herausgegeben von Erhard Busek und Gerald Stourzh). München 1990, str. 82; Iskra V. Čurkina: Osnovne etape v razvoju rusko-slovenskih odnosov v drugi polovici 19. stoletja. V: ZČ, 1979, št. 3, str. 451; Vasilij Melik: Frankfurtske volitve 1848 na Slovenskem. V: ZČ, 1948-49, št. 2-3, str. 115; Politicke myšlenky Františka Palackého (uredil in spremno besedo napisal Adolf Srb). Praha 1898;

odlično oporo slovenskim prizadevanjem po Zedinjeni Sloveniji. Toda njegov koncept je interpretiral nekoliko drugače. Predlogu o preureditvi Avstrije po federalističnih načelih in predlogu ureditve dednih dežel je pritaknil zamisel notranjeavstrijske deželne skupine, sočasno pa je pozival k zgodovinskim utemeljitvam te konstrukcije.¹³ Po letu 1865 (Mariborski program) je postala uradna zahteva slovenske politike Einspielerjeva ideja obnove notranjeavstrijske skupine dežel, Majarjevo zahtevo po Zedinjeni Sloveniji na osnovi naravnega prava pa so povzeli mladoslovenci kot osrednjo točko taborskega gibanja.

Zaradi položaja "slovenskega" dela Koroške znotraj dežele je bil položaj koroških Slovencev mnogo slabši kot tisti na Kranjskem ali Štajerskem. Tudi zato je Einspieler idejo ločitve južne Koroške od ostale dežele vseskozi uporabljal za grožnjo proti nemški večini. V pismu Bleiweisu je leta 1870 zapisal, češ da naj bo Zedinjena Slovenija "strašilo Nemcem in vladi."¹⁴ Razporeditev volilnih okrajev glede na število slovenskega oziroma nemškega prebivalstva je bila "začrtana" v korist nemške populacije, ki se za razliko od Štajerske, kjer se je bila prisiljena braniti pred vse večjo slovensko "povodnijo", za popolno prevlado v deželi ni rabila preveč "naprezati". Upravna razdelitev leta 1849 namreč ni (kakor na Štajerskem) upoštevala etničnih mej. Na Koroškem je bilo oblikovanih 7 okrajnih glavarstev. Slovensko etnično ozemlje se je razprostiralo čez 6 glavarstev (v celoti nemški je bil le špitalski, dva pa sta bila po veliki večini nemška). Tipično mešani so bili trije. Celovski je združeval slovenski sodni okraj Borovlje, mešani Celovec in nemški Trg. V beljaškem glavarstvu so bili združeni slovenski sodni okraj Rožek, mešani Beljak in nemški Špatrijon. V šmohorskem glavarstvu so bili združeni slovenski sodni okraj Podkloster, mešana Trbiž in Šmohor ter nemški Kočane. V nobenem od teh treh okrajnih glavarstev niso imeli Slovenci (politične) večine, v nobenem pa niso imeli manj kot dve tretjini prebivalstva. Le okrajno glavarstvo Velikovec je združevalo samo slovenske sodne okraje (Velikovec, Železna Kapla, Pliberk in Dobrla ves). Po upravni razdelitvi posneta volilna razdelitev (leta 1861) je bila tako za koroške Slovence skrajno neugodna in nedemokratska.¹⁵

Kljub temu da so skušale nemškoliberalne vlade že vse od šestdesetih let z velikim pritiskom (zaplembe časopisov, prestavljanje uradništva, vpliv na volivce) zaustavljati slovenski politični razvoj (nemški tabor je nastopal kot vladna stranka pod protiklerikalno zastavo in je slovenstvo napadal kot klerikalno, fevdalno, konservativno, reakcionarno, črno, kot "national-klerikale Partei", sebe pa postavljaj kot "Verfassungstreue Partei" v obrambo ustave), se je slovenska stran

prim. tudi ideje Riegerja in Borovskega v: Politické zásady Karla Havlíčka Borovského (uredil in spremno besedo napisal Jan J. Langner). Praha 1898; Politické výroky a zásady Frant. Lad. Riegra (uredil in spremno besedo napisal Jan J. Langner). Praha 1898; gl. Tihomir Cipek: Ideja Srednje Evrope Františka Palackog. V: Časopis za suvremenu povijest, 2004/2, str. 597-598; Zdeněk Šolle: Palacký, Masaryk, habsburšská monarchie a střední Evropa. V: František Palacký 1798-1998. Dějiny a dnešek (k vydání připravil František Šmahel za spolupráce Avy Doležalové). Praha 1999, str. 467-468.

¹³ Zorn, Andrej Einspieler, str. 31-37.

¹⁴ Pleterski, Narodna in politična zavest, str. 142-144; prim. tudi Bogo Grafenauer: Germanizacija treh Avstrij. V: Koroški zbornik. Ljubljana 1946, str. 256-257.

¹⁵ V Bachovem predlogu za sodno razdelitev je rečeno, da se jezikovne meje "ne da postaviti, ker obe narodnosti nista ločeni niti geografsko, niti z ozirom na promet in druge interese, in kažeta razveseljiv primer mirnega sožitja, ki ga le malo motijo princip enakopravnosti odklanjajoča separatistična stremjenja." Melik, Volitve, str. 92-93.

vseeno krepila.¹⁶ Na Koroškem pa je bil "napredek" počasnejši,¹⁷ kljub temu da je društvo Trdnjava sredi sedemdesetih let pozivalo v deželnem zboru k jezikovni enakopravnosti v šolah, uradih in v javnem življenju.¹⁸ Demokracija, zapisana v decembrski ustavi, se v praksi nikakor ni upoštevala. Če je najvišji državni akt zagotavljal pravice in enakopravnost vsem avstrijskim narodom, pa je lokalna oblast predvsem v jezikovno mešanih območjih ravnala v prid ekonomsko močnejšega (nemškega) elementa, obdobje osemletne Auersperg-Lasserjeve vlade (1871-1879), ki je izvajala največji pritisk na nenemške narode, pa je na Koroškem še povečalo siceršnjo nemško premoč. Tudi po liberalnem polomu konec sedemdesetih let se na Koroškem ni zgodil tolikšen "premik", ki bi nemškim liberalcem povzročal preveč sivih las (tudi na Štajerskem so obdržali močan položaj in "slovenizacijo" videli le kot napad na staro posestno stanje). Tako ni bilo nič čudnega, če je slovensko časopisje pisalo, "kako hudo se Slovincem pod liberalno-nemškim gospodstvom godi na Štajerskem in Koroškem, kako nevredno, žaljivo ravnajo nemški poslanci s slovenskimi v Gradcu in Celovcu",¹⁹ še sploh potem, ko po ukinitvi Trdnjave (1876) ni bilo na Koroškem (razen Družbe sv. Mohorja)²⁰ nobenega pomembnejšega slovenskega političnega društva.²¹

Taaffejeva doba

Potem ko je slovenska javnost po porazu nemških ustavovercev leta 1879 prihod novega ministrskega predsednika Eduarda Taaffeja toplo pozdravila, se je položaj začel najprej izboljševati na Kranjskem, kjer je slovenska stran kmalu prevzela "pobudo", čeprav je Slovenski narod še sredi marca leta 1880 ugotavljal, da "peščica Nemcev ukazuje slovenskeji Kranjskeji" in da je ostalo "do denes še vse pri starem, niti za las Slovenci nijsmo še na boljšem".²² Kljub vsemu je vladna pomoč nemški stranki prenehala, uradništvo pa ni bilo več siljeno v protislovensko glasovanje na volitvah.²³ Tudi na Spodnjem Štajerskem je (delno) zapihal svež veter v korist slovenske politike, ki je pridobila na jezikovnem področju to ali ono pravico. Na Koroškem pa slovensko politično "vodstvo" predvsem zaradi Schmerlingove volilne geometrije ni moglo zasledovati vse močnejšega slovenskega prodora v ostalih dveh deželah. Kljub temu da je slovenski koroški časnik *Mir* optimistično pisal, da so časi liberalne nadvlade mimo,²⁴ se politični položaj koroških Slovencev ni bistveno spremenil. Koroška, kjer je po popisu iz leta 1880 živela tretjina prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom, je imela samo en slovenski

¹⁶ Vasilij Melik: *Volitve na Slovenskem 1861-1918*. Ljubljana 1965, str. 211-212.

¹⁷ Prim. Perchinig, "Wir sind Kärntner und damit hat sich's ...", str. 42-55.

¹⁸ Prim. Iris. M. Binder: *Der Kärntner Landtag. V: Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, Band VII/2, Wien 2002, str. 1734.

¹⁹ *Slovenski Gospodar (SGp)*, 29. 5. 1879.

²⁰ Prim. Hanzi Filipič: *Vloga literature pri oblikovanju slovenske nacionalne zavesti na Koroškem. V: Eliten und Nationwerdung*, str. 119-139.

²¹ Andrej Moritsch: *Politična zgodovina Celovca v drugi polovici 19. stoletja. V: Od Maribora do Trsta*. Maribor 1998, str. 38.

²² *Slovenski narod (SN)*, 10. 3. 1880; prim. Andrej Pančur: *Doba slogaštva. V: Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije*. Ljubljana 2005, str. 31.

²³ Vasilij Melik: *Slovenska politika v Taaffejevi dobi. V: Vasilij Melik, Slovenci 1848-1918. Razprave in članki*. Maribor 2002, str. 522.

²⁴ *Mir*, 25. 1. 1882.

(deželnozborski) volilni okraj, kjer so mogli Slovenci (pogojno) računati na dva poslanca.²⁵

Po Taaffejevem nastopu so se začeli nacionalni odnosi med Nemci in Slovenci hitro zaostrovati. Krepitev nacionalnih idej je prinesla ostro ločnico, ko dve nasprotujoči si politični usmeritvi nista več našli skupnega jezika v političnem kot tudi v vsakdanjem življenju. Po nastopu nove vlade so se Nemci, ki so s svojo gospodarsko močjo še zmeraj igrali pomembno vlogo, začeli vse bolj radikalizirati. V drugi polovici leta 1880 so se pospešeno lotili obrambe svojih položajev. Slovensko politiko je nemška stran skušala omejiti tudi z ustanovitvijo Schulvereina in z ustanavljanjem nemških šol v jezikovno mešanih območjih.²⁶ Pred nemško-avstrijskimi strankinimi dnevi, ki so jih sklicali na Dunaju sredi novembra,²⁷ je nemštvo ostreje nastopilo proti koalicijski vladi in jo obtoževalo koncesij, ki da so šle na njihovo škodo. Nemška ustavoverna javnost je zahtevala razpustitev državnega zbora in zlom desne koalicije,²⁸ v najslabšem primeru pa vsaj boj s političnimi nasprotniki in ohranitev močne nemške levice,²⁹ čeprav so v državnem zboru ustavoverci izgubljali tla pod nogami.³⁰

Glavna zahteva Slovencev v Taaffejevem obdobju je bila vpeljava jezika v šole in urade. Slovenski nacionalni program za časa Taaffejeve vlade ni zajemal zahteve po Zedinjeni Sloveniji. Namesto te so postavljali nadomestne (kot denimo ustanovitev višjega deželnega sodišča v Ljubljani za Kranjsko, Primorsko, slovenski del Štajerske in Koroške).³¹ Ko je Josip Vošnjak leta 1880 v proračunskem odseku prodril z resolucijama o vpeljavi slovenščine v srednje šole na Slovenskem, ki ju je državni zbor sprejel, med nemštvom nikakor ni naletel na odobravanje.³² Kljub nasprotovanju nemških liberalcev je Taaffejeva doba pospešila slovenski razvoj. Na Koroškem se zaradi precej nedemokratsko oblikovanih volilnih okrajev Nemcem ni bilo treba bati izgube svojega "starega posestnega stanja", čeprav so nemški župani celovškega okraja ostro protestirali proti Vošnjakovi interpelaciji, češ da se naj ne vtika v koroške zadeve, ko je zatrjeval, da je pomanjkanje slovenščine v šolah razlog za počasni slovenski napredek na Koroškem,³³ predvsem zaradi nerazumevanja nemških učiteljev in slovenskih učencev zaradi jezikovne "pregrade",³⁴ saj da (od 157 učiteljev) 53 učiteljev sploh ne zna slovensko.³⁵ Tudi zaradi tega je Josip Vošnjak v državnem zboru v začetku leta 1882 vložil interpelacijo, v kateri je izpostavil koroški deželni šolski svet, ki je načrtno podpiral nemški učni jezik v koroških ljudskih šolah, kljub temu da je na Koroškem prebivalo približno 120.000 Slovencev.³⁶ Jezikovne naredbe pravosodnega ministra Pražaka iz aprila

²⁵ Melik, *Volitve*, str. 92-93.

²⁶ Prim. August Wotawa: *Der Deutsche Schulverein 1880-1905*. Wien 1905, str. 6-12; Pieter M. Judson: *Guardians of the Nation. Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria*. Cambridge, Massachusetts, London 2006, str. 16-17.

²⁷ *Cillier Zeitung (CZ)*, 14. 11. 1880.

²⁸ *Marburger Zeitung (MZ)*, 20. 5., 22. 5. 1881.

²⁹ *MZ*, 25. 5. 1881.

³⁰ Npr. znižanje šolske obveznosti sredi leta 1881 v državnem zboru, za kar so si prizadevali predvsem nemški konservativci. *MZ*, 5. 6. 1881.

³¹ Melik, *Slovenska politika v Taaffejevi dobi*, str. 524.

³² *SN*, 27. 4. 1880.

³³ *Mir*, 25. 2. 1882.

³⁴ *Mir*, 25. 5. 1882.

³⁵ *Mir*, 25. 7. 1882.

³⁶ *Mir*, 10. 2. 1882.

leta 1882, ki so predvidevale sprejemanje slovenskih vlog na sodiščih v delokrogu graškega višjega deželnega sodišča, so koroške Nemce še dodatno podžgale.³⁷ Koroški deželni zbor je tako sklenil še naprej pošiljati stenografske zapisnike slovenskim občinam v nemščini, čeprav si je tudi Andrej Einspieler že dalj časa prizadeval za slovenske.³⁸

Za razliko od "uspehov" spodnještajerskih in (predvsem) kranjskih Slovencev slovenski razvoj na Koroškem (po uspešnosti političnih zahtev) ni kazal opaznega napredka. Tudi v gospodarskem smislu je bil razvoj precej šibek.³⁹ V okviru narodnostno mešane dežele, kjer so imeli Nemci absolutno premoč, je slovenska stran (ob ostali slovenski politiki) od začetka osemdesetih let poudarjala predvsem težnjo po uvedbi slovenskega (učnega) jezika v osnovne šole, pa tudi v urade in sodišča, kjer bi slovenščina predstavljala le praktično enakopravnost z nemščino (dvojezičnost poslovanja). Kljub temu da so Slovenci v gospodarskem smislu začeli delovati bolj organizirano, ko je Miha Vošnjak⁴⁰ znova oživil pomen zadružništva na Slovenskem,⁴¹ se je "napredek" na Koroškem le s težavo uveljavljal. Josip Vošnjak je v začetku leta 1883 pozival Korošce, naj pospešijo ustanavljanje posojilnic,⁴² saj se je nemški pritisk ob jezikovni meji vse bolj stopnjeval, češ da "slovenische Sprache in Kärnten keine Existenzberechtigung hat".⁴³ Kljub temu je občini Sv. Jakob v Rožni dolini uspelo pridobiti "drobtinico", ko je deželni šolski svet ugodil prošnji krajevnega šolskega sveta, da se slovenščina uvede kot učni jezik v prvih razredih ljudske šole.⁴⁴ Temu so sledili množični pozivi drugih koroških slovenskih občin, ki pa so bili neuspešni.⁴⁵ Kljub (nacionalnim) pozivom je slovenska javnost le s "težavo" sledila težnjam slovenske koroške "elite", saj je med ljudstvom vladala precejšnja omahljivost v terjanju jezikovnih pravic, marsikdo pa je v javnem življenju kljub 19. členu decembrske ustave uporabljal nemščino na uradih in sodiščih, kar je kazalo na precejšnjo neozaveščenost slovenskega prebivalstva na Koroškem.⁴⁶ Čeprav slovenskega "prodora" na Koroškem ni bilo, pa je celovški Deutscher Verein protestiral proti "slovenizaciji" dežele, potem ko je dunajska centralna komisija izdala izide zadnjega popisa prebivalstva in v njih vnesla tudi slovenska imena krajev.⁴⁷ Nekoliko več upanja je med Slovenci vzbujala ustanovitev podružnic Družbe sv. Cirila in Metoda,⁴⁸ ki da se bo uprla nemškemu Schulvereinu (na Koroškem je bila prva ustanovljena v začetku leta

³⁷ Prim. Binder, *Der Kärntner Landtag*, str. 1735.

³⁸ *Mir*, 10. 10. 1882.

³⁹ Melik, *Slovenska politika v Taaffejevi dobi*, str. 524-525.

⁴⁰ O njem glej več Ivan Lapajne: *Dvajsetletnica. Zgodovinske in spominske črtice o slovenskem posojilništvu ter pregled delovanja društva "Zveza slovenskih posojilnic v Celju"*. Celje 1903, str. 30-34.

⁴¹ Dolfe Schauer: *Prva doba našega zadružništva*. Ljubljana 1945, str. 53.

⁴² *Mir*, 25. 3. 1883; prim. Avguštin Malle: *Vloga slovenske duhovščine pri vzpostavljanju ekonomskih struktur na Koroškem*. V: *Eliten und Nationwerdung*, str. 223-244.

⁴³ *Mir*, 10. 11. 1882.

⁴⁴ *Mir*, 25. 8. 1883.

⁴⁵ *Mir*, 10. 10. 1883.

⁴⁶ *Mir*, 25. 3. 1884.

⁴⁷ *Mir*, 25. 4. 1884.

⁴⁸ Andrej Vovko: *Odborniki podružnic "Družbe sv. Cirila in Metoda" na Koroškem v letih 1885-1918*. V: *Koroški koledar, 1979*, str. 110-121; o Schulvereinu na Slovenskem prim. isti: *Mal položi dar... Portret slovenske narodnoobrambne organizacije Družbe sv. Cirila in Metoda 1885-1918*, Ljubljana 1994.

1886 v Celovcu).⁴⁹ Toda avstrijsko ustavno dobo je na Koroškem zaznamovalo nemško meščanstvo (močno po premoženju), "opremljeno" z vsemi mogočimi političnimi, gospodarskimi, kulturnimi in zgodovinskimi privilegiji. Nemška stran se je uspešno "borila" na deželnozborskih in državnozborskih volitvah za vodilno vlogo nemškega jezika in kulture, pa tudi v gospodarskem in političnem življenju. Prav ta "nadvlada" je povzročila, da je v slovenski koroški politiki zavzela vodilni položaj duhovščina.⁵⁰ K neuspehom slovenske stranke na Koroškem pa je prispevala tudi omahljivost slovenskih volivcev. Ta se je jasno pokazala pri občinskih volitvah. Precej volivcev je namreč premamila nemška propaganda, ki je ponujala svoje kandidate, ki so dajali vtis urejenih in zmernih politikov (češ da so volilci mislili, da je treba voliti tiste, ki se pokažejo v bolj "gosposki" luči). V sicer slovenskih občinah pa so marsikje novoizvoljeni župani in odborniki trobili v nemški rog in dopustili, da je bila slovenska zmaga zastonj.⁵¹

Kljub temu da je naučni minister Gautsch delno zagovarjal materni jezik v ljudskih šolah, je koroška deželna oblast to ustavno pravico dobesedno črtala s "seznama". Z velikim nasprotovanjem so koroški nemški liberalci spremljali slovenske prošnje za slovenski jezik v ljudskih šolah, proti čemur so glasno nastopali tudi v državnem zboru.⁵² Razmere na Koroškem za Slovence nikakor niso bile rožnate, kar sta ugotavljala tudi slovenska državnozborska poslanca Fran Šuklje (9. 5. 1887) in Karel Klun (10. 5. 1887),⁵³ nekaj dni kasneje pa še Andrej Ferjančič (25. 5. 1887), češ da koroški deželni zbor ne izdaja zakonov in stenografskih zapisnikov v slovenščini,⁵⁴ in dokazoval neznanje slovenščine na koroških sodiščih.⁵⁵ Tudi Lavoslav Gregorec se je na Dunaju precej zavzel za koroške Slovence. Nemški ustavoverci so seveda zagnali vik in krik in trdili, da koroški Slovenci sploh nočejo tega, kar zahtevajo slovenski "prvaki" (poslanec Ghon je nasprotoval slovenskim navedbam in trdil, da koroški Slovenci sploh nočejo slovenščine v javnem življenju, slovenski deželnozborski poslanec Matija Abuja pa da je bil zadovoljen s statusom quo).⁵⁶ Proti temu se je odzvala slovenska koroška politika in pozivala k nenehnemu pisanju prošenj, saj da nemški liberalci zavajajo celo pristojne oblasti na Dunaju (zavrnjeno prošnjo deželnega šolskega sveta da je treba nemudoma poslati na ministrstvo na Dunaj).⁵⁷

Prizadevanja slovenske politike na Koroškem niso obrodila sadov. Če je Gregor Einspieler v deželnem zboru (21. 9. 1888) zahteval slovenski jezik na Koroškem v skladu z decembrsko ustavo,⁵⁸ mu je deželnozborska (ustavoverna) večina oporekala in menila, da je šolstvo na Koroškem v odlični "kondiciji". Einspieler je seveda dokazoval dejstva, ko je predstavil slovenske prošnje, ki da jih deželni šolski svet po tekočem traku zavrača.⁵⁹ Na drugi strani so nemški liberalci protestirali v dr-

⁴⁹ Mir, 10. 3. 1886.

⁵⁰ Pleterski, *Narodna in politična zavest*, str. 133, 138; Melik, *Volitve*, str. 211; prim. Josef Till: *Kirche und Geistlichkeit als Faktoren der "Nationalisierung" der Kärntner Slowenen. V: Eliten und Nationwerdung*, str. 143-218.

⁵¹ Mir, 25. 6. 1888.

⁵² Mir, 25. 2. 1887.

⁵³ Mir, 10. 6., 26. 6., 10. 7. 1887.

⁵⁴ Mir, 25. 7. 1887.

⁵⁵ Mir, 10. 6. 1888.

⁵⁶ Mir, 25. 5. 1888.

⁵⁷ Mir, 10. 5. 1888.

⁵⁸ Mir, 10. 10. 1888.

⁵⁹ Mir, 10. 12. 1889.

žavnem zboru, ko je minister Pražák razpisal pet prostih mest za avskultante na Koroškem s pogojem, da morajo obvladati slovensko⁶⁰ (kljub temu sta le dva delno obvladala slovensko).⁶¹ Ko je Karel Klun v državnem zboru zatrjeval, da nikakor ne drži, da je v prvih razredih ljudskih šol na Koroškem učni jezik slovenščina, pač pa da se v slovenskem jeziku poučuje samo krščanski nauk,⁶² so pogledi in stališča nemških liberalcev jasno nakazovali stopnjo demokracije na Koroškem. Poslanec Luggin je menil, da si Slovenci nikakor ne zaslužijo enakih pravic kot Nemci, saj da so razpršeni po deželi in da ni potrebe po nekem novem jeziku.⁶³

Leta 1890 je bila obnovljena slovenska stranka z imenom Katoliško politično in gospodarsko društvo za Slovence na Koroškem, v kateri se je postopoma uveljavil klerikalizem krščanskosocialnega tipa.⁶⁴ Društvo je bilo v nadaljevanju tudi edini politični dejavnik, ki je vodil in koordiniral slovensko politiko predvsem na volitvah.⁶⁵ Šele tedaj je postal Celovec politično središče koroških Slovencev, boj za slovenski jezik pa se je okreplil.⁶⁶ Čeprav je notranji minister Taaffe ukazal celovškemu magistratu, da mora sprejemati tudi slovenske vloge, se je ta pritožil, češ da slovenščina ni deželni jezik,⁶⁷ in ponovno zavrl "drobtinico" z vladne mize. Tudi osvojitve nekaterih občinskih zastopov Slovincem ni vplivala prevelikega upanja (v slovenskih rokah so bile občine Jezersko, Sv. Jakob, Tolsti Vrh, Blato (Vogerče), Dravograd, Libuče, Šmihel nad Pliberkom, Sv. Kancijan, Globasnica, Rikarja ves, Bela, Djekše, Šmarjeta, Rošna, Sele, Radiše, Hodiše, Bilčoves, Vasica, Škofiče, Loga ves, Žabnice, Lipalja ves, Brdo, Šteben na Zili).⁶⁸ V Tolstem Vrhju so nemški liberalci šli celo tako daleč, da so zahtevali odcepitev Kotelj (v Kotljah je bila ljudska šola) od občine, češ da si naj Slovenci postavijo svojo šolo.⁶⁹ Deželna politika pa je ubirala svojo pot in se na slovenske zahteve ni ozirala. Koroška kmetijska družba je npr. z geslom "nix windisch" celo podpirala kmetijsko šolo (seveda le v nemščini) in izdajala poročila v nemščini, v kateri je tudi uradovala.⁷⁰

Koroška deželna vlada je na začetku leta 1892 sicer ukazala beljaškemu okrajnemu glavarstvu, da mora reševati slovenske vloge v slovenskem jeziku.⁷¹ Če sta občini Šmihel in Globasnica dosegli, da sta mogli z velikovškim okrajnim glavarstvom uradovati v slovenščini,⁷² pa položaj ostalih nikakor ni bil rožnat. Mir je pozival, da naj pošiljajo ostale občine prošnje za slovensko uradovanje, slovensko prebivalstvo pa opozarjal, da naj ne bodo omahljivi pri uporabi slovenščine v javnem življenju,⁷³ potem ko je deželni šolski svet odbil prošnjo za slovenski učni jezik na ljudski šoli v Globasnici, kar je bilo v nasprotju z 19. členom decembrske ustave. Dodaten element pritiska na Slovence je predstavljal nemški Bauernbund, s

⁶⁰ Mir, 25. 11. 1888.

⁶¹ Mir, 25. 5. 1889.

⁶² Mir, 25. 4. 1889.

⁶³ Mir, 25. 1. 1890.

⁶⁴ Janko Pleterski: Pomen koroške preteklosti od srednjega veka do prve svetovne vojne. V: Koroški Slovenci v Avstriji včeraj in danes. Celovec - Ljubljana 1984, str. 29; prim. Mir, 10. 3. 1090.

⁶⁵ Mir, 10. 5. 1892.

⁶⁶ Moritsch: Politična zgodovina Celovca, str. 38.

⁶⁷ Mir, 25. 10. 1890.

⁶⁸ Mir, 10. 1. 1892.

⁶⁹ Mir, 30. 1. 1892.

⁷⁰ Mir, 20. 1. 1892.

⁷¹ Mir, 10. 1. 1892.

⁷² Mir, 20. 2. 1892.

⁷³ Mir, 10. 3. 1892.

katerim so nemški liberalci podpihovali protislovensko mržnjo.⁷⁴ Proti temu je nastopil slovenski katoliški shod v Ljubljani, ki se je zavzel za upoštevanje slovenščine na Koroškem.⁷⁵

Neupoštevanje slovenščine se je pokazalo tudi tako, da je deželna oblast odpravila uporabo slovenskega jezika pri 7. pešpolku, češ da je na Koroškem le 10% Slovencev. Navedba je bila seveda povsem napačna, saj je na Koroškem po zadnjem štetju prebivalo 28% Slovencev, slovenskih vojakov v 7. pešpolku pa je bilo več kot 28%. Poteza deželne vlade je bila v nasprotju z zadnjo veljavno odredbo iz leta 1872, praes. št. 3586/II, češ da "narodni jezik vojnega oddelka pomenja vsako narečje, katero v dotičnem oddelku govori več kakor 20 odstotkov vojakov, ki so doma v okrožju, kjer se po redni osnovi nabira dotični vojni oddelek".⁷⁶ Temu je namenil Lavoslav Gregorec precej pozornosti v državnem zboru (23. 1. 1893).⁷⁷

Potem ko je nemška stran novembra 1892 sklicala v Celovcu svoj Parteitag in obsodila odločitev ministrstva, ki je ugodilo slovenski pritožbi glede zavrnitve slovenske vloge s strani celovškega magistrata,⁷⁸ sta državnozborska poslanca Karel Klun in Andrej Ferjančič (5. 12. 1892) vložila interpelacijo, češ da deželni šolski svet sploh ne upošteva slovenskih prošenj za slovenske šole. K temu naj bi dodatno pripomogel tudi celovski okrajni glavar MacNevin, ki da je brez zadržkov pihal v nemški rog.⁷⁹ Če je vsestranski slovenski razvoj v Taaffejevem obdobju napredoval (in pripeljal do politične pluralizacije na Kranjskem),⁸⁰ tega nikakor ne moremo trditi za Koroško.⁸¹ Slovenskega napredka, ki sta ga beležili Kranjska in nekoliko manj Štajerska, na Koroškem ni bilo. Ob deseti obletnici Taaffejeve vlade je koroški slovenski list resignirano ugotavljal, da se ni spremenilo za Slovence nič na bolje.⁸² Po ustanovitvi društva Südmark pa se je strah Slovencev še povečal, ko so pozivali k ustanovitvi slovenskih obrambnih društev, češ da so razmere dokončno privedle do načela "Svoji k svojim" tudi na Koroškem.⁸³

Nemška propaganda

Kljub temu da je koroški slovenski list vestno opozarjal koroške Slovence na rubriko občevalni jezik,⁸⁴ je popis prebivalstva leta 1890 pokazal nazadovanje števila prebivalcev s slovenskim občevalnim jezikom. Koroški nemški nacionalci so rezultat uporabili v svoj propagandni namen in trdili, da koroški Slovenci ne

⁷⁴ Mir, 20. 3. 1892.

⁷⁵ Mir, 10. 4. 1892.

⁷⁶ Mir, 30. 5. 1892.

⁷⁷ Mir, 10. 2. 1893.

⁷⁸ Mir, 30. 11. 1892; Moritsch: Politična zgodovina Celovca, str. 38.

⁷⁹ Mir, 10. 12. 1892.

⁸⁰ Prim. Fran Zwitter: The Slovenes and the Habsburg monarchy. V: Austrian History Yearbook, 1967/2, str. 171-172; Branko Marušič: Goriški Slovenci v Taaffejevi dobi. V: ZČ, 1975, št. 1-2, str. 147; Andrej Pančur: Nastanek političnih strank. V: Slovenska novejša zgodovina, str. 32; isti, Doba slogaštva, str. 32.

⁸¹ Prim. Avguštin Malle: Koroški Slovenci v Taaffejevi dobi. V: ZČ, 1975, št. 1-2, str. 139-147; Pančur, Nastanek političnih strank, str. 33; Peter Vodopivec: Slovenci in Habsburška monarhija. V: Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju. Slowenisch-österreichische Beziehungen im 20. Jahrhundert. Ljubljana 2004, str. 40.

⁸² Mir, 10. 9. 1889.

⁸³ Mir, 25. 10. 1889.

⁸⁴ Mir, 25. 8. 1890.

morejo zahtevati, da bi se jih obravnavalo kot narod, ki bi kaj veljal. Še ostreje so leto zatem napadli slovenski jezik, ki da se ne more sklicevati na enakopravnost po 19. členu decembrske ustave, saj da "svetovni jezik in zakotni jezik ne moreta biti enakovredna". Ob ustanovnem občnem zboru nemško nacionalne stranke na Koroškem leta 1892 pa je njeno glasilo *Freie Stimmen* pozivalo k zatrtju slovenskega narodnega gibanja, ki da hoče vdreti čez Karavanke. "Dobro nemško in svobodnjaško obdržati našo Koroško, to je cilj, 'enotnost' pa geslo!" Prvi razlog za ustanovitev nemško nacionalne stranke na Koroškem je bil tako boj proti slovenskim zahtevam. S tem shodom se je začela nova napadalna faza nemškega nacionalizma na Koroškem z namenom popolnoma udušiti slovenstvo v deželi, kar je argumentiral državnozborni poslanec Dumreicher z besedami, češ da je jasno, "da bomo pač prastari nacionalni položaj na Koroškem lahko samo tedaj trajno ohranili, če bo zgodovinski položaj Nemcev v Avstriji znova izbojevan in potrjen". Na kongresu stranke leta 1900 v Celovcu je njen predsednik Dobernig izjavil, da se jezikovna meja ob napredku slovanskih narodov nikakor ne sme spreminjati v škodo Nemcev, in nakazal poostreni pritisk na Koroškem. Pred prvo svetovno vojno pa je nemški nacionalizem izoblikoval tezo o Slovencih kot gostih na Koroškem, o ljudeh, ki nimajo pravice do enakopravne besede in ki bivajo na Koroškem le začasno.⁸⁵

Druga smer nemške nacionalistične propagande na Koroškem se je dotikala problema "Nemcem prijazni Slovenci" na poseben način. Te ljudi je uporabljala v svoje propagandne namene in jih (predvsem ob volitvah) prikazovala kot Slovence in poudarjala, da je pomembna samo sloga med obema narodoma ("Nemci in Slovenci hočemo ravnati samo kot Korošci"). Nemška premetena taktika je vodila k dejstvu, da so se "ponemčeni" Slovenci označevali kot "windisch" oziroma tisti, ki govorijo nemški jezik, izvirajo pa iz slovenskih "logov". "Windisch" je v času nacionalnih nestrpnosti na Koroškem pridobil izjemno slabšalni prizvok, saj se je s tem terminom dejansko postavljalo slovenščino in slovensko politično gibanje v nižji položaj in ju poskušalo na takšen (taktični) način tudi zatreti. Nemški nacionalizem je dal staremu pojmu izraza "windisch" (razlikovanje med "govorci" slovenščine in nemščine) novo vsebino. Po eni strani so z njim označevali slovenščino, ki jo govorijo Korošci in Štajerci (v nasprotju s Kranjci), po drugi strani pa so ga omejevali na narečno raven, češ da slovenščina zlasti na Koroškem nima pisne, knjižne ali standardne variante (da je pač narečje, nevredno in nesposobno razvoja). Z novim pomenom so nemški nacionalci kot nasprotniki enakopravnosti Slovencev poimenovali predvsem tiste Slovence, ki se niso pridružili slovenskemu narodnemu gibanju.⁸⁶

Tretja smer nemškega nacionalnega pritiska pa se je čutila pri gojenju občutka manjvrednosti. Nemška propaganda je v celoti zanikala slovensko kulturo, njeno umetniško vrednost, nemščino pa postavljala na najvišjo možno raven. Še posebej pa se je nemškoliberalni pritisk čutil na podeželju od osemdesetih let naprej, ko so

⁸⁵ Pleterski, *Narodna in politična zavest*, str. 211-213.

⁸⁶ Prim. Bogo Grafenauer: *Koroški Slovenci v zgodovini slovenske narodne skupnosti*. V: *Koroška in koroški Slovenci*. Zbornik poljudnoznanstvenih in leposlovnih spisov. Maribor 1971, str. 97-98; Andreas Moritsch: *Nacionalne ideologije na Koroškem*. V: *Koroški Slovenci 1900-2000*. Celovec-Ljubljana-Dunaj 2000/2001, str. 17-20; isti: *Das Windische - eine nationale Hilfsideologie*. V: *Problemfelder der Geschichte und Geschichtsschreibung der Kärntner Slovenen*. Celovec-Ljubljana-Dunaj 1995, str. 15-31.

se mesta večinoma že "liberalizirala". Slovenska katoliška politična organizacija na Koroškem je sicer skušala ustvariti "most" do podeželja, toda zaradi odsotnosti "slovenskega" liberalizma ni bila uspešna, medtem ko je nemška "akcija" obrodila sadove. Nemška protiklerikalna ost sicer ni bila naperjena proti klerikalizmu, pač pa predvsem proti slovenskim nacionalnim zahtevam. Svojo gonjo pa je zastavila tako, da je slovenskim kmetom "trobila" o gospodarskem napredku, ki da ga slovenska klerikalna stran ni sposobna udejanjiti. K temu je močno pripomoglo društvo "Bauernbund", ki je kmečko prebivalstvo prepričevalo o slovensko-nemški slogi in penetriralo na podeželje. T. i. kmečki dnevi so bili "odigrani" v slovenščini kot agitacija nemških nacionalcev. Leta 1890 je na Prevaljah predsednik društva Seebacher izpostavil, da "Bauernbund ne pozna nobene razlike med nemškimi in slovenskimi (windisch) kmeti".⁸⁷

Deželnozborske in državnozborske težave

Koroški Slovenci so mogli računati (do leta 1907) samo z dvema deželnozborskima mandatoma, za kak večji uspeh v deželnem in državnem zboru pa so bili navezani na pomoč od drugod. V šestdesetih letih so poskusili z nekakšnim demokratičnim sporazumom "enega poslanca nam, Slovencem, drugega vam, Nemcem", ki pa se je kmalu izpel. Druga pot, s katero je začel že Andrej Einspieler, je bila volilna koalicija z nemškimi konservativci, kjer naj bi nemški konservativci glasovali v slovenskih okrajih za Slovence, v nemških pa Slovenci za nemške konservativce. V mešanih deželnozborskih volilnih okrajih so navadno postavili skupna kandidata, Slovence in Nemca, pri državnozborskih volitvah pa navadno v dveh okrajih (celovškem in beljaškem) slovenske, v dveh pa nemške kandidate. Ta povezava je bila v duhu konservativnega slovenskega vodstva na Koroškem, pa tudi v smislu dolgotrajnega slovenskega zavezništva z nemškimi konservativci. Vendar pa tudi ta metoda ni imela prevelikega uspeha, saj niso imeli katoliški nemški krogi na Koroškem posebnega razumevanja za slovenske nacionalne težnje, po drugi strani pa so bili izpostavljeni nemškoliberalni in nacionalni propagandi, češ da jim ni mar za nemški nacionalni duh. Marsikateri nemški klerikalni volilni mož si tako ni upal glasovati s Slovenci in je volil z nemškimi liberalci. Leta 1879 so koroški Slovenci dokončno dosegli večino v velikovski deželnozborski kmečki kuriji, do razbitja velikovškega okraja pa sta bila stalno izvoljena dva slovenska poslanca. Po razdelitvi v dva okraja je slovenska stranka ohranila mandat le v pliberškem okraju, velikovškega pa izgubila, a ga na zadnjih predvojnih volitvah (leta 1909) spet pridobila. V mestni kuriji so ostali Nemci absolutni gospodarji. Koroški Slovenci so prepuščali mestno kurijo brez boja Nemcem, razen leta 1884, ko so se pri deželnozborskih volitvah relativno uspešno spustili v boj v volilnem okraju Pliberk, Velikovec in Železna Kapla s kandidatom Francem Adamičem (30% glasov). Toda tudi v kmečki kuriji stvari niso bile preproste, saj se je, denimo, deželnozborski poslanec Matija Abuja "bal" potegovati za slovenske pravice v deželnem zboru,⁸⁸ ker da je bil precej naklonjen nemški strani.⁸⁹ Večina glasov za konservativne kandidate v mešanih deželnozborskih volilnih

---

⁸⁷ Pleterski, Narodna in politična zavest, str. 217-231.

⁸⁸ Mir, 10. 4. 1886.

⁸⁹ Mir, 25. 8. 1884.

okrajih je prišla s slovenske strani. Izjema je bila v letih 1894 in 1896 v šmohorskem okraju, kjer so Slovenci in nemški konservativci zmagali (ob približno enakem številu glasov slovenskih in nemškokonservativnih volilnih mož). Na ta način so imeli Slovenci med letoma 1896 in 1902 tretjega poslanca v deželnem zboru.⁹⁰

Šele leta 1897 so koroški Slovenci dobili prvega državnozbornskega poslanca (Lambert Einspieler), ki so ga "postavili" nemški konservativci v celovškem okraju (Slovenci pa so leta 1894 s svojimi 13 glasovi iz šmohorskih slovenskih občin pripomogli k izvolitvi nemškega konservativca Peitlerja), kljub temu da je nemški Bauernbund z vso silo "begal" slovenske volivce.⁹¹ Slovenci so sicer zmagali v celovškem državnozbornskem okraju že leta 1885, ko je kandidiral minister za trgovino Pino von Friedenthal (poleg slovenske in nemškokonservativne kandidature je bila to predvsem vladna kandidatura in edina kandidatura na Koroškem, kjer je oblast stala na slovenski strani). Razen teh dveh slovenskih zmag pa je bilo ob silovitem nemškem gospodarskem in političnem pritisku brezupno pričakovati zmago slovenskih volilnih mož v kmečki kuriji. Še posebej pa je k nemškim zmagam prispevala volilna geometrija, ki je v obeh volilnih okrajih dajala prednost nemškemu prebivalstvu.⁹² Zraven tega je časopisje dodatno ugotavljalo še slabo volilno udeležbo Slovencev,⁹³ zaradi nemške liberalne propagande pa je marsikdo podlegel nemškim obljubam in volil nemškega kandidata.⁹⁴ Konservativna slovenska stran, zbrana okrog lista Mir, je na volitvah nastopala složno in pozivala proti nemškemu liberalcem,⁹⁵ na drugi strani pa se je najbrž bala tudi slovenskega liberalizma, ki pa se na Koroškem ni uspel razviti.

(Neuspešna) politika na prelomu stoletja

Kljub temu da je notranje ministrstvo (26. 3. 1894) ugodilo pritožbi občine Bistrica-Šmihel nad Pliberkom glede slovenskega uradovanja in dopisovanja z okrajnim glavarstvom v slovenščini, pridobljena "drobtinica" ni premaknila obstoječih nemško-slovenskih razmer na Koroškem.⁹⁶ Med 63 občinami s slovensko večino jih je bilo v slovenskih rokah samo 24.⁹⁷ Če je slovensko časopisje potezo vseeno slikalo kot napredek slovenskih občin,⁹⁸ pa se stvari niso premaknile z mrtve točke. Lavoslav Gregorec je v državnem zboru (27. 4. 1894) napadel slabe šolske razmere na Koroškem, češ da polovica učiteljev na ljudskih šolah, kamor da hodijo tudi slovenski učenci, ne zna slovensko, deželni šolski svet pa da se sploh ne potruji za slovenske učitelje. Učitelj in šolski nadzornik Moro naj bi "v neki pesmi duševni razvoj koroških Slovencev primerjal z groznim zmajem in klical je v tej pesmi koroškim

⁹⁰ Melik, Volitve, str. 238-240; prim. Pleterski, Narodna in politična zavest, str. 243-270; prim. Mir, 25. 9. 1896.

⁹¹ Mir, 16. 2., 20. 3. 1897.

⁹² Melik, Volitve, str. 240-248, 402-407; o volitvah na Koroškem prim. Janez Stergar: Pregled samostojnega nastopanja Slovencev na koroških volitvah 1861-1976. V: Koroški koledar, 1979, str. 98-99.

⁹³ Mir, 10. 3. 1885.

⁹⁴ Mir, 25. 3. 1885.

⁹⁵ Mir, 25. 4. 1885.

⁹⁶ Mir, 20. 5. 1894.

⁹⁷ Mir, 20. 9. 1894.

⁹⁸ Mir, 20. 5. 1894.

Nemcem, naj tega zmaja pobijejo!"⁹⁹ Tudi Karel Klun se ni strinjal s šolsko politiko, ko je v državnem zboru dokazoval, da se le na dveh šolah (Jezerko, Sv. Jakob) poučuje v prvih razredih v slovenščini.¹⁰⁰ Nekoliko optimizma pa je na Koroškem gotovo vzbudila otvoritev velikovške šole sv. Cirila in Metoda (25. 10. 1896).¹⁰¹

Pred prelomom stoletja so se z nastopom socialdemokracije (in uvedbo splošne kurije leta 1896) pojavile množice v političnem življenju. Koroški (kot tudi štajerski) Nemci so poostrili svoj politični nastop. Nemške liberalne stranke je bilo tako rekoč konec, na njeno mesto pa je stopila Deutsche Volkspartei. Nacionalni boj je dosegel takšno stopnjo, da so nemški nacionalci z vso vnemo s propagando (tisk, množični nastopi, manifestacije, obljube o socialni reformi) "napadali" preprosto prebivalstvo. Nacionalni šovinizem se je pokazal v najlepši luči ob volilnih agitacijah v koroških mestih. Na podeželju pa so že vse od osemdesetih let ustanavljali nemški nacionalci kmečke gospodarske organizacije, s katerimi so poudarjali "kmečki interes" (Nemcem prijazni Slovenci - Deutschfreundliche Slowenen), s čimer se je nemški pritisk že tedaj okreplil.¹⁰² Svoj pritisk so koroški Nemci krepili tudi s poudarjanjem nemških javnih napisov, podporo pa so imeli tudi v deželnem zboru. Ko sta Gregor Einspieler v deželnem zboru (24. 5. 1897) in Lambert Einspieler v državnem zboru (30. 9. 1897) vložila predlog za ponovno razdelitev volilnih okrajev na Koroškem (zaradi neenakomernega števila prebivalcev),¹⁰³ je zahteva padla na neplodna tla. Pozivi vseslovenskega shoda v Ljubljani (14. 9. 1897), ki so skušali predstaviti koroške razmere,¹⁰⁴ so bili prav tako zaman. Tudi slovenske zahteve po uvedbi slovenske kmetijske družbe (to je poudarjal predvsem Franc Grafenauer), ki bi vsaj delno zadovoljila slovenske "apetite" po jezikovni enakopravnosti, je deželni kmetijski svet vztrajno zavračal (deželni zbor pa mu je nudil vso oporo).¹⁰⁵ Temu je prilil olja na ogenj še Georg Schönerer, ki se je naslonil na nemško društvo Bund deutscher Landwirthe in der Ostmark in poskusil svoj politični uspeh doseči tudi na Koroškem.¹⁰⁶ Slovenski koroški list je vse ostrejšo nemško agresivno politiko brzdal s pozivi po nenehnem prizadevanju za uveljavljanje slovenskega jezika v javnem življenju, za pridobitev čim večjega števila občin v slovenske roke in za slovenske vloge na uradih in sodiščih,¹⁰⁷ saj je opazal preveč omahljivosti in brezbriznosti Slovencev do lokalne politike,¹⁰⁸ medtem ko je nemška stran marljivo krepila svoje vrste in novačila tudi volivce nasprotne strani (npr. "Bauerntag" Bauernbunda kot predvolilna manifestacija v velikovski okolici).¹⁰⁹ Nemški pritisk pa se je odražal tudi s ponemčevanjem slovenskih imen v uradih, polah in nasploh v javnem življenju.¹¹⁰ Slovenska stranka je doživljala pravi politični polom. Delež slovenskih volivcev je upadal tudi v velikovškem volilnem okraju, medtem ko se je število nemških ve-

⁹⁹ Mir, 10. 6. 1894.

¹⁰⁰ Mir, 20. 7. 1895.

¹⁰¹ Mir, 30. 10. 1896.

¹⁰² Pleterski, Narodna in politična zavest, str. 212-213.

¹⁰³ Mir, 10. 6., 20. 10. 1897.

¹⁰⁴ Mir, 20. 11., 30. 11. 1897.

¹⁰⁵ Prim. Binder, Der Kärntner Landtag, str. 1735-1736.

¹⁰⁶ Mir, 30. 3. 1898.

¹⁰⁷ Mir, 10. 9. 1898.

¹⁰⁸ Mir, 3. 5., 10. 5. 1900.

¹⁰⁹ Mir, 27. 9. 1900.

¹¹⁰ Mir, 31. 10. 1900.

čalo. Leta 1897 in 1901 so bili nemški volilni možje v večini, čeprav je bila slika na deželi povsem drugačna, slovenski list pa je zavzeto agitiral proti nemškim kandidatom.¹¹¹ Vendar pa politična nemška premoč ni bila samo posledica gospodarske odvisnosti koroških Slovencev, pač pa tudi nepripravljenost slovenske stranke na Koroškem na širjenje volilne pravice. Slovenska politika je bila usmerjena predvsem v kmečko "konservativno" kurijo, ki ni imela občutka za nove volivce (medtem ko so Nemci zastavili vse sile za uspeh v peti kuriji).

Nemška ofenziva in Brejčev čas

Da bi dosegli svoj cilj, so koroški Nemci uporabljali najrazličnejše metode. Nemško nacionalno gibanje je svoj protislovenski boj na prelomu stoletja podkrepilo tudi z izdajanjem tiskov v slovenščini, ko so "Bauernbundovemu" glasilo "Allgemeine Bauerzeitung" začeli prilagati prilogo "Koroški kmetski list" (izhajal med letoma 1898 in 1900). Potem ko pa je na Ptuju začel izhajati Štajerc (leta 1900), slovensko pisan list v nemškem duhu, so prilogo opustili in razširili ptujski list na Koroško. Med koroškimi slovenskimi kmeti je širil idejo politične podreditve nemškemu nacionalnemu liberalizmu, kljub temu pa se "Štajerčeva stranka" na Koroškem ob siceršnji močni agitaciji ni utrdila. Na drugi strani je slovenska stranka, ki je po uvedbi splošne kurije (zaradi silovitega nemškega pritiska) nazadovala, začela s politično reorganizacijo na začetku 20. stoletja pod krščansko-socialnimi vplivi, kar je gotovo prispevalo k pritegu novih volivcev. Kljub temu da je prišlo po prelomu stoletja do močnejšega vala ustanovitve slovenskih društev na Koroškem (predvsem v Celovcu),¹¹² je bil največji krivec za slovenske skromne politične zmage volilni sistem, ki mu je botrovala še nemška gospodarska premoč. Maloštevilne slovenske hranilnice in posojilnice niso mogle po svoji gospodarski neznatnosti konkurirati nemškemu kapitalu. Nemška liberalna propaganda je ob tem načrtno zastavila volilno geslo "kmet voli kmeta", s čimer je pritegovala k liberalizmu nagnjene kmečke posestnike, ki jih je bilo za razliko od ostalih slovenskih dežel na Koroškem precej več. Slovenska stran je bila preveč klerikalna (konservativna) in premalo liberalna, da bi mogla zaustaviti nemški "prodor". Nemško premoč je uspelo zaježiti šele socialdemokraciji, ki se je politično oblikovala po uvedbi splošne kurije. Slovenska stranka je tako v boju proti nemškim nacionalcem uporabila drugo metodo in volila socialdemokrate, ki so porušili dotedanje stabilno razmerje političnih sil.¹¹³

V času najhujšega nemškega pritiska, ko so tudi vladni krogi razglašali Koroško za popolnoma nemško kronovino,¹¹⁴ se je na Koroškem pojavil odvetnik Janko Brejc (1903), ki je kmalu "prevzel" vodstvene niti slovenske politike v svoje roke (pred tem se je pridružil Katoliški narodni stranki in deloval v Ljubljani, po sporu z Ivanom Šušteršičem pa je odšel v Celovec). Po odprtju svoje odvetniške pisarne v Celovcu je Brejc hitro začel delovati s politiko obrambe slovenščine in njenih pravic na koroških sodiščih.¹¹⁵ Že konec leta 1903 se je pokazala njegova aktiv-

---

¹¹¹ Prim. Mir, 13. 12. 1900.

¹¹² Moritsch, Politična zgodovina Celovca, str. 39.

¹¹³ Melik, Volitve, str. 246-248.

¹¹⁴ Mir, 19. 9. 1901.

¹¹⁵ Prim. Andrej Rahten: Pomen Janka Brejca in drugih pravnikov za koroške Slovence. V: Eliten und Nationwerdung, str. 9-26.

nost, ko je dosegel vsaj to, da so bili predsedniki sodišč prisiljeni predstaviti obravnave zaradi neznanja slovenščine članov porot oziroma senatov v obravnava slovenskih strank, dokler niso imenovali novih, ki so bili večji slovenščine.¹¹⁶ Nemški nacionalci so ga zaradi tega označili kot kranjskega hujskaškega advokata ("eingewanderter krainerischer Hetzadvokat"). Toda tudi njegova navzočnost ni bistveno spremenila razmerja sil na Koroškem, kljub temu da je prevzel vodstvo slovenskih katoliško-političnih in gospodarskih društev.¹¹⁷ Po vzoru kranjske katoliške stranke je reorganiziral koroško katoliško stranko (politični katolicizem). Pri pogajanjih za splošno volilno pravico z dunajsko vlado je prišlo leta 1906 do spora med Brejcem in kranjskim katoliškim vodstvom (Ivan Šušteršič), ki mu je očitalo, da je pri pogajanjih "pozabil" na spremembo volilne geometrije na Koroškem (naslednje leto se je vseeno pobotal s Šušteršičem). Slovensko klerikalno vodstvo se je ob nemški prevladi naslonilo tudi na nemške konservativce in poskušalo ustanoviti slovensko liberalno skupino na Koroškem. Ob podpori vodstva ljubljanske Narodne napredne stranke je del slovenske inteligence začel izdajati list "Korošec" (izhajal v letih 1907-1911). To je bil prvi korak k ustanovitvi slovenske liberalne stranke (v konkurenci s klerikalnim "Miom"), toda dlje od tega ni prišlo. Na drugi strani je katoliški ekskluzivizem, ki se je vzpostavljajal na predvečer prve svetovne vojne, leta 1909 pripeljal do ustanovitve Vseslovenske ljudske stranke (Brejc je postal drugi človek stranke in podpiral smer Janeza Evangelista Kreka). V povezavi s hrvaško stranko prava je stranka postala najmočnejša stranka v južno-slovenskem delu monarhije.¹¹⁸ Kljub temu pa stranka na Koroškem ni požela velikih uspehov, čeprav je Brejc zavračal liberalizem, češ da ni potrebe po liberalni stranki na Koroškem,¹¹⁹ saj je volilna geometrija onemogočala slovenski politični "prodor" (ki se je v ostalih slovenskih deželah močnejše udejanjil). Kljub temu je Brejc prinesel na Koroško svež veter z dovolj energije in nekaj političnimi izkušnjami. Pod Brejčevim vodstvom se je začela slovenska gospodarska samopomoč. Slovenci so začeli poslovati in predvsem kupovati pri Slovencih oziroma v trgovinah, kjer jih lastniki niso diskriminirali zaradi jezika.¹²⁰ Ta taktika je prinesla uspehe. Na to preprosto, a učinkovito taktiko so se nemški politični krogi hitro odzvali. Po njihovem mnenju je bila takšna taktika nepoštena, a Brejca in somišljenikov to ni pretirano motilo. Politični uspehi so prinesli Brejcu mesto nespornega voditelja Slovencev na Koroškem.

Po uvedbi splošne volilne pravice leta 1907 so se volilni okraji priredili v škodo slovenskih prebivalcev, ko so slovenske predele priključili k nemškemu prebivalstvu, kar je jasno demantiralo demokratičnost politike (močnejših) Nemcev na Koroškem. Le v enem volilnem okraju (med Borovljami in Mežiško dolino) so Slovenci mogli računati na volilni uspeh.¹²¹ Slovenska stranka je v tem času kljub temu dosegla glavne uspehe na Koroškem (na državnozborskih volitvah leta 1907 s Francem Grafenauerjem v volilnem okraju Borovlje in deželnozborskih volitvah

¹¹⁶ Prim. Mir, 3. 9., 17. 9., 1. 10., 8. 10., 19. 11. 1903.

¹¹⁷ O društvih na Koroškem glej sicer več Werner Drobosch: Vereine und Verbände in Kärnten (1848-1938). Klagenfurt 1991, str. 39-64.

¹¹⁸ Andrej Rahten: Pozabljeni slovenski premier. Politična biografija dr. Janka Brejca (1869-1934). Celovec - Ljubljana - Dunaj 2002, str. 323-324.

¹¹⁹ Prim. Mir, 9. 10. 1909, 3. 12. 1910.

¹²⁰ Prim. Mir, 11. 8. 1904.

¹²¹ Pleterski, Pomen koroške preteklosti, str. 28.

leta 1909 s slovenskima kandidatom, nemškim konservativcem Ellersdorferjem in Grafenauerjem v volilnih okrajih Velikovec in Pliberk). Na zmago v kakem okraju deželnozborske splošne kurije ni bilo upati. Leta 1911 se je slovenska stran kljub polomu Centralne zadružne blagajne v Celovcu¹²² dobro odrezala na državnozborskih volitvah. K temu je pripomogel tudi "fiasko" slovenskih liberalcev na Koroškem, ki so zaradi omahljivih stališč in napačnega pristopa do socialdemokracije predali "žezlo" klerikalni strani in na državnozborskih volitvah podprli kandidata slovenske klerikalne stranke Grafenauerja.¹²³

Nemški pritisk pa se je vseskozi nadaljeval. Nemško časopisje je celo napadlo celovško podružnico ljubljanske Kreditne banke, češ da je tujec v deželi.¹²⁴ Tudi jezikovne razmere so se vse bolj zaostrovale, še posebej na sodiščih, kjer je tudi Brejčev zanos delno usahnil.¹²⁵ Deželna vlada je še bolj načrtno zavračala slovenske pobude glede slovenskega jezika, razveljavljala slovenske občinske zmage¹²⁶ oziroma premeščala slovenske uradnike.¹²⁷ Krški knezoškofijski ordinariat je celo izdal odločbo o župnijskih matrikah izključno v nemškem jeziku¹²⁸ in "pritegnil" koroški vladni usmeritvi. Zahtevo občinskega odbora v Selah po dvojezičnih razglasih s strani celovškega okrajnega glavarstva (8. 6. 1907) je glavar Grabmayer zavrnil (13. 7. 1907), češ da Koroška nikakor ni dvojezična dežela. Potem ko se je župan Janez Užnik sicer neuspešno pritožil na koroško vlado, nato pa še na finančno ministrstvo, si je s tem samo nakopal vedno hujše napade Nemcev, ki so Slovence vedno bolj šikanirali (državnozborski poslanec Nagele je govor poslanca Grafenauerja (19. 12. 1907) označil kot sramotenje Koroške, ko se je postavil v bran Slovincem).¹²⁹ Koroški Nemci so vse bolj pozivali k slogi in odločnejšemu napadu na Slovence in "slovenizacijo" dežele,¹³⁰ ki pa je seveda nikjer ni bilo. Leta 1909 so ustanovili še "društvo nemških državnih nameščencev na Koroškem", ki naj bi varovalo "interese nemških državnih nameščencev proti vedno večjemu vri-vanju ljudi druge narodnosti in vsaj sedanjo narodno posest pri uradih in stremelo za tem, da zasedejo prosta mesta če le mogoče Nemci". Tako so s priseljenimi nemškimi železničarji, orožniki in učitelji ustvarili novo nemško "postojanko".¹³¹

Od leta 1907 naprej je bila na sodiščih in pri zemljiški knjigi uvedena samo nemščina (ne glede na člen 19. decembrske ustave).¹³² Celovško sodišče je konec leta 1907 zavrnilo razpravo, ker nobena izmed dveh strank ni znala nemško.¹³³ Tudi naslednje leto se je primeril podoben škandal (21. 4. 1908), ko sta slovenska odvetnika zahtevala za svoji stranki razpravo v slovenščini, sodnik pa jima je eno-

¹²² Centralna blagajna, ki je bila v rokah krščanskih socialcev, je na Koroškem delovala od leta 1900, vanjo pa je bilo vključenih nekaj slovenskih zadrug, ki so skušale rešiti slovensko prebivalstvo nemškega vpliva. Pred prvo svetovno vojno je slovensko zadružništvo na Koroškem (pod "idejnim" vodstvom Janeza Evangelista Kreka) izkazovalo dobrih 50 zadrug in društev. Avguštin Malle: *Gospodarski vidiki življenja koroških Slovincem*. V: *Koroški Slovenci 1900-2000*, str. 108, 118.

¹²³ Pleterski, *Narodna in politična zavest*, str. 232-240.

¹²⁴ *Mir*, 10. 3. 1904.

¹²⁵ *Prim. Mir*, 9. 6. 1904.

¹²⁶ *Prim. Mir*, 16. 6. 1904.

¹²⁷ *Prim. Mir*, 3. 11. 1904.

¹²⁸ *Mir*, 15. 12. 1905.

¹²⁹ *Mir*, 4. 1., 18. 1. 1908.

¹³⁰ *Mir*, 11. 4. 1908.

¹³¹ Grafenauer, *Koroški Slovenci*, str. 23-24; isti, *Germanizacija*, str. 262-263.

¹³² *Prim. Mir*, 9. 2. 1907.

¹³³ *Mir*, 19. 10. 1907.

stavno odvezel besedo in odločil, da bo s strankama sam razpravljajal.¹³⁴ Nemci so odločno terjali, da je potrebno slovenske vloge na sodišču brezpogojno odkloniti. Podoba se je dogajala tudi na železniških postajah. Celovski kolodvor tako ni dobil "po pomoti" vzdevka "kolodvor jezikovnih škandalov", saj so se železniški uradniki na vse pretege otepali slovenščine z besedami "Versteh' nit windisch" ali "Klogenfurt is a tajtsche Schtot".¹³⁵ Skupina slovenskih fantov je na začetku leta 1910 (27. 2.) npr. zahtevala na kolodvoru vozovnice, blagajničarka pa jih je odslabila. Ko so na postaji naključno srečali Brejca in ko so se po njegovem posredovanju pritožili, so s tolmačem le dobili karte. O "celovškem škandalu" je v državnem zboru govoril tudi Grafenauer (24. 2. 1910),¹³⁶ toda njegova akcija ni bila nič kaj uspešna. V tem kontekstu je zadnje ljudsko štetje na Koroškem leta 1910 (za razliko od prvega popisa prebivalstva po občevalnem jeziku leta 1880) "postreglo" z mnogo manjšim številom ljudi s slovenskim občevalnim jezikom (s slabih 30% na dobrih 18%,¹³⁷ v Celovcu, ki je tik pred vojno veljal za popolnoma nemško mesto, pa se je delež prebivalcev s slovenskim občevalnim jezikom zmanjšal s 3,5% na 2,4%).¹³⁸ Uspeh nemške nacionalistične propagande (in retorike) je bil tako popoln. Deželni predsednik Hein je celo ukazal razpust Katoliškega političnega društva (8. 1. 1911), ker je izvedlo privatno štetje (16. 8. 1911 je notranje ministrstvo razpust razveljavilo, češ da niso prekoračili pooblastil).¹³⁹ Z izrinjanjem slovenščine iz javnega življenja so koroški Nemci seveda kršili ustavne pravice in dosegli, da je bilo v slovenskih in narodnostno mešanih predelih na Koroškem leta 1913 ob 1463 nemških samo 66 slovenskih uradnikov.¹⁴⁰ Na drugi strani pa je Koroška "premogla" pred prvo svetovno vojno le tri javne slovenske šole in 89 utrkvističnih (medtem ko ni bilo do konca 19. stoletja v deželi nobene slovenske javne šole).¹⁴¹

Tik pred prvo svetovno vojno je nemški nacionalizem kljub svojemu političnemu monopolu še vedno vztrajno prodiral med slovensko kmečko prebivalstvo, češ da je izjemno koristno, če se odrečejo svoje politične individualnosti. Odziv na Brejčevo brošuro *Aus dem Wilajet Kärnten*,¹⁴² ki jo je izdal leta 1913, je bil izjemno oster. V spisu *Die Wahrheit über Kärnten* iz leta 1914 je nemška nacionalna ideologija zagovarjala vodilni položaj Nemcev na Koroškem in odklanjala slo-

¹³⁴ *Mir*, 25. 4. 1908.

¹³⁵ *Mir*, 23. 1. 1909.

¹³⁶ *Mir*, 5. 3. 1910.

¹³⁷ Bogo Grafenauer: *Koroški Slovenci v zgodovini*. Znanstveni institut pri predsedstvu SNOS. Ljubljana, 1945, str. 15. Delež prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom se je v 30. letih znižal na dobrih 66.000 oseb. Prim. Malle, *Gospodarski vidiki*, str. 103; Perchinig, "Wir sind Kärntner und damit hat sich's ...", str. 31-33. Obširneje o tej temi v Bogo Grafenauer: *Narodnostni razvoj na Koroškem od srede 19. stoletja do danes*. V: *Koroški zbornik*, str. 165-196. Janko Pleterski navaja za štetje leta 1910 sicer 21% prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom. Pleterski, *Pomen koroške preteklosti*, str. 30.

¹³⁸ Werner Drobesh: *Die Provinzhauptstadt Klagenfurt - gesellschaftlicher Wandel und Vereinskultur im "peripheren Zentrum" (1765-1914)*. V: *800 Jahre Klagenfurt*. Klagenfurt 1996, str. 314. O jezikovni in kulturni podobi Celovca od srede 19. stoletja do prve svetovne vojne prim. Peter Wiesflecker: *Klagenfurt als Sitz kultureller Institutionen der Kärntner Slowenen*. V: *800 Jahre Klagenfurt*, str. 421-431.

¹³⁹ *Prim. Mir*, 16. 9. 1911.

¹⁴⁰ Grafenauer, *Koroški Slovenci*, str. 23-24; isti, *Germanizacija*, str. 262-263.

¹⁴¹ Več o tem glej Grafenauer, *Germanizacija*, str. 260-262.

¹⁴² *Aus dem Wilajet Kärnten*. Celovec, 1913. Brošura je jasno predstavila katastrofalne jezikovne razmere na Koroškem, ob tem pa se zavzela za enakopravno Avstrijo in zavrnila domnevna panslavistična čustva koroških Slovencev. Rahten, *Pozabljeni slovenski premier*, str. 145-155.

venske emancipacijske težnje.¹⁴³ Državnozborski poslanec celovškega volilnega okraja (in govornik nemško usmerjenih "Slovencev") Jakob Lutschounig je v "Štajercu" utemeljeval potrebo po enojezični državni upravi (v Cislitvaniji in ne samo na Koroškem). Leta 1914 je spregovoril na shodu "Bauernbunda", češ da "so tisti, ki so vpeljali nemščino v ljudski šoli, prav dobro vedeli, zakaj to storijo. Danes nimamo na Koroškem nobenega Slovenca, ki ne bi znal nemško. // Nemci so v večini; zakaj bi torej nemščina ne bila prometni jezik? Ravno zaradi mnogojezičnosti je naš upravni aparat tako drag // Mi koroški Slovenci hočemo enotno upravo in to je nemško, ker nam ta ceneje pride." Toda kljub vsem ugodnim pogojem pa nemška nacionalna politika ni dokončno prodrla med slovensko kmečko prebivalstvo. Zajela je del večjih kmetov, trgovcev in obrtnikov ter del vaškega prebivalstva. Velika večina slovenskih kmečkih posestnikov pa je kljub temu stala za slovensko klerikalno stranko. Vzrok za relativni uspeh nemških nacionalcev je tako tičal v posestni strukturi in razviti gospodarski, prosvetni in politični organizaciji. Dodaten pritisk so koroški Slovenci občutili še med prvo svetovno vojno, ko so oblasti zaradi domnevnih protidržavnih dejanj aretirale vidnejše posameznike.¹⁴⁴ Dokončno vlogo pri "ponemčenju" slovenskega prebivalstva, ki se je pokazalo leta 1920 na plebiscitu, pa je odigrala socialdemokracija, ki je z nadnacionalnimi gesli sprožila premik v slovenskem političnem razvoju na Koroškem.¹⁴⁵

Skratka, razvojni lok je na Koroškem tekel povsem drugače kot na Kranjskem ali na Štajerskem. Če je bila Kranjska na prelomu stoletja (skoraj) povsem slovenska dežela, na Spodnjem Štajerskem pa se je vse bolj odvijala "slovenizacija" dežele, česar se je nemška stran vse bolj bala, je na Koroškem vseskozi prevladovala nemška stran. Ta je zaradi volilne strukture okrajev in prebivalstva igrala vodilno vlogo na vseh področjih javnega življenja, teh pa ni izpustila iz rok vse do propada dvojne monarhije. Tudi agilnost Slovenske ljudske stranke pod vodstvom Janka Brejca desetletje pred prvo svetovno vojno ni obrodila sadov. Nacionalno homogenost "slovenske" Koroške je prinesla šele prva svetovna vojna, ko je bila po razpadu dvojne monarhije priključena Kraljevini SHS, medtem ko je slovensko prebivalstvo na avstrijskem Koroškem, ki se je na plebiscitu odločilo za Avstrijo, še naprej ostajalo v podrejenem položaju. Toda to je že druga zgodba.

¹⁴³ Moritsch, Nacionalne ideologije, str. 16; Rahten, Pozabljeni slovenski premier, str. 161-171.

¹⁴⁴ Prim. Janko Pleterski: Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914-1917. Priloge poročilom vladne komisije (izbor). Ljubljana 1982, str. 128-161; isti: Politično preganjanje Slovencev v Avstriji. Poročili vojaške in vladne komisije. Ljubljana 1979.

¹⁴⁵ Pleterski, Narodna in politična zavest, str. 241-242; prim. Janko Pleterski: Koroški Slovenci in plebiscit. V: Koroška in koroški Slovenci, str. 168-181; Perchinig, "Wir sind Kärntner und damit hat sich's ...", str. 69-85.

Filip Čuček

NATIONAL COHABITATION IN THE ("SLOVENIAN") CARINTHIA DURING THE AUSTRIAN
CONSTITUTIONAL PERIOD

S u m m a r y

If in the time of the March Revolution the Slovenian side in Carinthia relatively successfully initiated the Slovenian cultural (and political) development, years of renewed absolutism suppressed every form of (Slovenian) political expression. The renewal of the constitutional life brought fresh air to Carinthia. However, due to the position of the "Slovenian" part of Carinthia within the province the situation of the Carinthian Slovenians was much worse than that of Slovenians in Carniola or Styria. The distribution of constituencies with regard to the number of the Slovenian or German population was "designed" in favour of the German population.

After the Slovenian public warmly welcomed the rise of the new Prime Minister Eduard Taaffe after the defeat of the German constitutional loyalists in 1879, the situation started improving. In Carinthia, however, the Slovenian political "leadership" was unable to follow in the footsteps of the strengthening Slovenian assertion in the other two provinces (Carniola and Styria). In the beginning of 1883 Josip Vošnjak called upon the Carinthian Slovenians to encourage the establishment of loan banks, for the German pressure on the linguistic border kept increasing. The foundation of the St. Cyril and Methodius Company branches, the first of which was established in Carinthia in the beginning of 1886 in Klagenfurt and which were supposedly going to stand up to the German Schulverein, gave some hope to the Carinthian Slovenians. However, the Austrian constitutional period in Carinthia was determined by the German bourgeoisie. However, the wavering Slovenian voters also contributed to the failures of the Slovenian party in Carinthia.

In 1890 the Slovenian party named the Catholic Political and Economic Society for Slovenians in Carinthia was restored. However, the politics in the province did not pay any heed to the Slovenian demands. In the Taaffe period no such progress took place for Slovenians in Carinthia as in Carniola and, to a somewhat lesser degree, Styria. Despite the fact that the Carinthian Slovenian newspaper kept bringing the attention of the Carinthian Slovenians to the Language of Communication section, the 1890 population census indicated that the number of people communicating in the Slovenian language was decreasing.

Until 1907 the Carinthian Slovenians could only rely on two mandates in the National Assembly. In the 1860s they tried introducing a kind of a democratic agreement "one Member of Parliament to us, Slovenians; another to you, Germans", but this agreement was soon over. The electoral alliance with the German conservatives, according to which the German conservatives in the Slovenian districts would vote for Slovenians, while in the German districts Slovenians would vote for the German conservatives (in mixed National Assembly constituencies common candidates - Slovenian and German - were usually nominated) was another attempt. However, this method was also quite unsuccessful. Carinthian Slovenians got their first National Assembly candidate as late as in 1897 (Lambert Einspieler).

Carinthian Germans resorted to various methods to achieve their goals. At the turn of the century the German national movement promoted their anti-Slovenian struggle with publications in the Slovenian language. In the time of the strongest German pressure the lawyer Janko Brejc appeared in Carinthia (1903) and soon "took the reins" of the Slovenian politics into his hands. As a result German nationalists called him a "Carniolan lawyer agitator" ("eingewanderter krainerischer Hetzadvokat"). However, even his presence failed to significantly alter the balance of powers in Carinthia. Nevertheless, at this time the Slovenian party achieved its greatest successes in Carinthia (at the 1907 National Assembly elections with Franc Grafenauer in the Borovlje constituency, and in 1909 with Slovenian candidates - the German conservative Ellersdorfer and Grafenauer - in the Völkermarkt and Bleiburg constituencies). However, a victory in any district of the National Assembly general curiae was beyond hope.

1.01
Prejeto 6. 10. 2009

UDK 94(497.1):331.109.32:625.1-057.22)"1920"

Mateja Ratej*

"Korošec vihti bič nad železničarji"¹ (Stavka železničarjev leta 1920 in minister za promet Anton Korošec)

"Klerikalni minister dr. Korošec, ki je začel svoje poslovanje s tem, da je poteptal naše ljudske pravice prav po načinu španskega inkvizitorja, bo pa kot glavni krivec nosil tudi glavno odgovornost za težke posledice njegovega koraka."²

IZVLEČEK

Avtorica se v razpravi ukvarja z vlogo Antona Korošca, ministra za promet v vladi Stojana Protiča in načelnika Slovenske ljudske stranke, v stavki železničarjev aprila 1920. Potem ko je vlada Kraljevine SHS razveljavila kolektivno pogodbo za delavce v prometu, je aprila 1920 promet po državi hromila stavka železničarjev. Stavkajočim so se pridružili komunisti, ki so v stavki prepoznali močan mobilizacijski potencial. Komunisti so bili v letih po oblikovanju kraljevine vpliven politični dejavnik in so novembra istega leta na volitvah v ustavodajno skupščino postali tretja najmočnejša stranka v državi. Stavka je tako 24. aprila na ljubljanskih ulicah prerasla meje demokratičnega diskurza. Po posredovanju policije in vojske je na Zaloški cesti umrlo 13 delavcev. Korošec je nekaj dni prej na strankinem zboru zaupnikov v Ljubljani svaril pred nevarnostjo komunističnega gibanja.

Ključne besede: Kraljevina SHS, Slovenija, stavke, Anton Korošec, železničarji, delavsko gibanje, komunisti

ABSTRACT

"KOROŠEC FLOGGING THE RAILWAY WORKERS" -
(MINISTER OF TRANSPORT ANTON KOROŠEC AND THE 1920 RAILWAY STRIKE)

In the following discussion the author focuses on the role of Anton Korošec in the railway strike of April 1920, when as a Head of the Slovenian People's Party he was the Minister of Transport in Stojan Protič's government. After the government of the Kingdom of SHS abolished the collective labour agreement for transport workers, in April 1920 transport all over the state was brought to a halt by a railway strike. The workers on strike were joined by the communists, who saw the mobilisation of the workers as a strong political potential. In the years after the establishment of the Kingdom, the communists represented an in-

---

* Dr., znanstvena sodelavka, Sekcija za interdisciplinarno raziskovanje ZRC SAZU, Novi trg 2, Ljubljana, SI-1000, mratej@zrc-sazu.si

¹ Naprej, 9. 5. 1920, 1, Korošec vihti bič nad železničarji.

² Železničarska in splošna stavka aprila 1920, Ljubljana 1980, (dalje Železničarska splošna stavka) str. 100, Osnutek resolucije, ki so jih člani splošne železničarske organizacije sprejemali pred začetkom splošne železničarske stavke.

fluential political factor. In November of the same year, after the Constituent Assembly elections, they became the third most powerful party in the country. On 24 April the strike on the streets of Ljubljana transcended any democratic norms. After the police and military intervention, 13 workers died on the Zaloška cesta street. A few days before that, at the assembly of the Slovenian People's Party confidants in Ljubljana, Korošec had cautioned against the danger of the communist movement, while during the strike he refused to communicate with the railway representatives, claiming that the strike was illegal - that is, unannounced.

Key words: Kingdom of SHS, Slovenia, strikes, Anton Korošec, railway workers, labour movement, communists

Parlamentarni poslanci Vseslovenske ljudske stranke so 4. januarja 1920 izvršnemu odboru združenih opozicijskih strank poslali predlog o sestavi skupne vlade, 8. februarja 1920 pa so se po posredovanju regenta Aleksandra Karađorđevića, ki je zahteval pomiritev medstrankarskih odnosov in vzpostavitev koncentracijske vlade, začela neuspešna pogajanja med vlado in predstavniki opozicijskih strank.³ Kabinet Ljubomirja Davidovića je 15. februarja 1920 zaradi zavrženega predloga vlade o razpustitvi Začasnega narodnega predstavništva in razpisu volitev v ustavodajno skupščino podal ostavko, v novo vlado Stojana Protića pa so 19. februarja 1920 vstopili tudi trije predstavniki Vseslovenske ljudske stranke, med njimi Anton Korošec kot minister za promet.⁴ Vladni položaj je bil ob napovedanih občinskih volitvah in predvidenih volitvah v ustavodajno skupščino za stranko velikega pomena, zato je njeno vodstvo v začetku marca 1920 začelo izraziteje poudarjati svojo naklonjenost do politike vladnih strank in zavračati republikansko obliko vladavine ter federalistično ureditev države.⁵ Vseslovenska ljudska stranka je 25. februarja 1920 sestavila tudi homogeno Deželno vlado za Slovenijo s predsednikom Jankom Brejcem, kar je povečalo napetosti v odnosu do Jugoslovanske demokratske stranke.⁶ Glede na napovedane občinske volitve in tiste v konstituantu je bilo to nadvse pomembno. Stranka je začela podpirati radikalnejšo centralistično politiko, njen strankarski tisk pa je vse pogosteje poudarjal jugoslovansko usmeritev Vseslovenske ljudske stranke.⁷ Prihod na oblast na Slovenskem je stranka izkoristila za utrditev notranje organizacije; 7. aprila 1920 je sekretariat Vseslovenske ljudske stranke sklical zbor zaupnikov v Ljubljani, na katerem je bilo navzočih več kot 200 zaupnikov iz vse Slovenije. Sprejete resolucije t. i. politično-pragmatičnega, socialnopolitičnega in organizacijskega odseka - program Vseslovenske ljudske stranke - so bile v skrajšani obliki objav-

³ Momčilo Zečević: Slovenska ljudska stranka in jugoslovansko zedinjenje 1917-1921. Od majniške deklaracije do vidovdanske ustave, Maribor 1977, (dalje Zečević, Slovenska ljudska stranka), str. 290-291.

⁴ Branislav Gligorijević: Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919-1929). Beograd 1979 (dalje Gligorijević, Parlament i političke stranke), str. 53.

⁵ Zečević, Slovenska ljudska stranka, str. 304-306, 308-309, 311.

⁶ Mariborski delavec, 9. 3. 1920, 2, Gloria tibi felix Straža; Mariborski delavec, 12. 3. 1920, 2, Leskovar čisti; Nova doba, 13. 3. 1920, 3, Maribor; Nova doba, 8. 7. 1920, 2, Komisar Leskovar pri koritih; Naprej, 14. 3. 1920, 3, Novi vladni komisar.

⁷ Zečević, Slovenska ljudska stranka, str. 304-307.

ljene v brošuri 'Politični katekizem ali Kaj mora vsak državljani vedeti o politiki'. Stranka je dobila novo/staro ime - Slovenska ljudska stranka.⁸

Nekaj dni zatem, sredi aprila 1920 je železniški promet v državi ohromila velika stavka železničarjev, ki je bila del mezdne gibanja po prvi svetovni vojni. Stavka je bila posledica visoke inflacije in stalnega naraščanja cen življenjskih potrebščin ter nepripravljenosti delodajalcev zvišati mezde. V zapisniku z ljubljanskega shoda Splošne železničarske organizacije Jugoslavije s konca februarja 1920 lahko tako med drugim beremo: "*Imamo novo vlado. Imamo tudi novega železniškega ministra. Ta človek je vendar enkrat Slovenec, s katerim se bomo lahko pogovorili, ampak tudi od tega nimamo pričakovati, da bi ustregel našim zahtevam. Mi ne odnehamo niti za en las. Vse poštno in brodarske organizacije so pripravljene, da gredo z nami v boj, kadar bo treba. Če ti gospodje niso videli nič resnega, jim bomo pa mi pokazali.*"⁹ Ko je vlada razveljavila kolektivno pogodbo za delavce v prometu (Protokol sporazuma), ki jo/ga je 30. oktobra 1919 sprejel tedanji minister za promet Milorad Drašković, je s tem poslabšala socialni položaj zaposlenih na železnici.¹⁰ Draškovićev naslednik na položaju ministra za promet Anton Korošec je pripravil t. i. začasni pravilnik, ki ga je ministrov namestnik podpisal 18. marca 1920.¹¹

Komunistično usmerjena Zveza prometnih in transportnih delavcev in uslužbencev Jugoslavije (Savez saobračajnih i transportnih radnika i službenika Jugoslavije, dalje Savez) je začasni pravilnik označila za *skrupucalo* in vztrajala na stari pogodbi.¹² V protest začasnemu pravilniku, ki je okrnil socialne pravice delavcev, je konec marca 1920 sklenila organizirati železničarsko stavko, četudi je prometno ministrstvo v uradni izjavi zanikalo očitek železničarjev, da načrt začasnega pravilnika ruši načelo osemurnega delavnika in znižuje mezde delavcem.¹³ Pisec *Železničarja*, glasila Saveza, je 12. aprila zapisal: "*Brezobzirnost železniške birokracije, svetovalcev dr. Korošca je dosegla vrhunec. Nesmotrnost g. dr. Korošca kot odgovorne osebe pa že meji na zločin: protokol sporazuma je pogažen!*" Nadalje je novinar ministru Korošču očital, da je izkopal grob jugoslovanskemu prometu in da se želi pogajati z železničarji ter jim medtem še bolj okrniti socialne pravice, in sklenil: *železničarjem so po letu in pol pogajanj "preneumni vsaki razgovori"*.¹⁴

Organizacijo stavke je na območju Slovenije prevzela članica Saveza - Splošna železničarska organizacija za Jugoslavijo. Centralni stavkovni odbor slovenskih železničarjev je izdelal podroben načrt, po katerem bi stavkovne straže na dostopih do ljubljanskega kolodvora povzročile njegovo popolno blokado.¹⁵ Vlada je 17. aprila 1920 skušala ostrino stavke omiliti z vpoklicem železničarjev na dvomesečne

⁸ Politični katekizem ali kaj mora vsak državljani vedeti o politiki, Ljubljana 1920; Zečević, Slovenska ljudska stranka, str. 308-311.

⁹ Železničarska splošna stavka, str. 97, Zapisnik shoda Splošne železničarske organizacije Jugoslavije 28. 2. 1920 v Ljubljani.

¹⁰ Miroslav Stiplovšek: Železničarska in splošna stavka. V: Slovenska kronika XX. stoletja, Ljubljana 1997, str. 241.

¹¹ Janez Kos: Železničarska in splošna stavka aprila 1920. V: Železničarska splošna stavka, str. 56.

¹² Železničarska splošna stavka, str. 103, Obrambeni boj železničarjev Jugoslavije - letak centralne uprave Zveze prometnih in transportnih delavcev in uslužbencev Jugoslavije s 1. 4. 1920.

¹³ Slovenec, 20. 4. 1920, 1, Izjava prometnega ministra.

¹⁴ Železničar, 12. 4. 1920, 3, Pravice železničarjev poteptane.

¹⁵ Arhiv Republike Slovenije, fond Ivan Makuc (AŠ 1531), Skica ljubljanskega kolodvora z označbo stavkovnih straž, 15. 4. 1920.

orožne vaje,¹⁶ komunisti pa so v podporo stavkajočim organizirali tridnevno splošno stavko, ki je 24. aprila 1920 na ljubljanskih ulicah prerasla meje demokratičnega diskurza. Predsednik Deželne vlade v Ljubljani Janko Brejc je že 14. aprila od ministra za notranje zadeve prejel navodila, da Deželna vlada v primeru verjetne stavke železničarjev zagotovi javni red in mir, zato je oblast budno spremljala premike stavkajočih delavcev, ki so tistega dne pripravili shod na ljubljanskih ulicah. Do največjih spopadov med orožniki in policijo ter približno 3000 demonstranti je prišlo na Zaloški cesti v Ljubljani. Trinajst mrtvih, med njimi petletno dekletce, je bil zaskrbljujoč rezultat demonstracij.¹⁷

Med drugim je postavil pod drobnogled politiko Slovenske ljudske stranke v Deželni vladi, četudi se je njen predsednik Janko Brejc v času stavke skušal distancirati od pogajanj z železničarji ter se osredotočiti na ohranjanje javnega reda.¹⁸ Stavkovni odbor železničarjev je že dan pred demonstracijami v Ljubljani izdal letak, predmet katerega je bila politika Janka Brejca kot "najskečajnejšega zagovornika kapitalistične reakcije", ki "pušča proste roke klerikalnim pustolovcem" za uprizoritev pokola nad delavci.¹⁹ Na drugem letaku, ki je prav tako izšel v tistih dneh, pa je stavkovni odbor zapisal, da "Šuštaršičev²⁰ duh obvladuje zopet ljubljansko atmosfero".²¹ Doseči je potrebno, da Brejc in Korošec ne bosta več vladala, je bilo po pričevanju zaslišanca na deželnem sodišču v Ljubljani slišati govornika na enem od številnih delavskih shodov v dneh stavke.²² Politični madež je po stavki ostal tudi na liku Antona Korošca, a so v mariborskem glasilu Slovenske ljudske stranke *Straža* ne glede na to zapisali, da je vlada iz stavke izšla kot zmagovalka nad komunisti, minister Korošec pa kot rešitelj države, ki je s tem neomajno utrdil tako svoj položaj kot položaj vlade.²³ Da so bile napovedi optimistične in le deloma realne, se je pokazalo kmalu, ko je zaradi revolucionarnega razpoloženja, ki je spremljalo stavko železničarjev, regent Aleksander Karađorđević dal mandat za sestavo koncentracijske vlade Milenku Vesniču (Narodna radikalna stranka). Vesnič je 18. maja 1920 sestavil vlado z osnovnim ciljem sprejeti ustavo; v njej so bili poleg predstavnikov Narodne radikalne stranke še predstavniki Jugoslovanske demokratske, Slovenske ljudske stranke in Narodnega kluba hrvaških poslancev. Anton Korošec je v novi vladi ponovno zasedel mesto ministra za promet.²⁴ V svojih pogojih za sodelovanje v vladi je navedel pripravo zakona o narodni banki in predpise proti dvigovanju cen, izvedbo agrarne reforme ter uvedbo davka na vojni dobiček.²⁵

¹⁶ Železničarji militarizirani!, Mariborski delavec, 19. 4. 1920, 2; Militarizacija železničarjev, Slovenski narod, 20. 4. 1920, 1; Železničarji vpoklicani k orožnim vajam, Slovenec, 20. 4. 1920, 1.

¹⁷ Miroslav Stiplošek: Železničarska in splošna stavka. V: Enciklopedija Slovenije, zv. 15, Ljubljana 2001, 309-310.

¹⁸ Železničarska splošna stavka, str. 146 in 184, Izjava dr. Brejca, Mariborski delavec, 22. 4. 1920, 2; Brzobjavka Janka Brejca ministru za promet z 22. 4. 1920; Zapisnik 142. seje Deželne vlade za Slovenijo s 24. 4. 1920.

¹⁹ Železničarska splošna stavka, str. 161, Letak stavkovnega odbora v Ljubljani s 23. 4. 1920.

²⁰ Ivan Šustarič je bil do leta 1917 načelnik Slovenske ljudske stranke, ki je bil naklonjen ohranitvi Avstroogrske monarhije.

²¹ Železničarska splošna stavka, str. 194, Letak stavkovnega odbora s 24. (?) 4. 1920.

²² Železničarska splošna stavka, str. 248, Zaslišanje Antona Nachtigala z 2. 5. 1920 na deželnem sodišču v Ljubljani.

²³ Jugoslavija, Straža, 28. 4. 1920, 2 in 3. 5. 1920, 2.

²⁴ Gligorijevič, Parlament i političke stranke, 57.

²⁵ Zečević, Slovenska ljudska stranka, 315-316.

Razumevanje Koroščevega odnosa do železničarske stavke ni mogoče samo na podlagi poznavanja njegovega delovanja na mestu ministra, saj se na proteste železničarjev sprva sploh ni odzval (kar so ti razumeli kot ultimatum²⁶), nato pa je z njimi komuniciral prek uradnikov na ministrstvu oz. je v pogajanjih z železničarji predstavljal stališča vlade, ki so (po uradni dolžnosti) delovala neideološko.²⁷ Za celovitejšo sliko Koroščevega odnosa do stavke železničarjev aprila 1920 je tako poleg poznavanja njegovih potez na položaju ministra smiselno poznati vsaj še vsebino zбора zaupnikov Slovenske ljudske stranke, 7. aprila 1920, v Ljubljani, stališče strankinih glasil *Slovenec* in *Straža*, nad katerima je imel Korošec izključen vpliv, odnos Prometne zveze (katoliško usmerjene organizacije železničarjev) do stavke in pogled stavkajočih železničarjev oz. njim naklonjenega časopisja (v poročanju o stavki se je proti politiki Slovenske ljudske stranke posebej angažiral socialdemokratski *Naprej*). V razpravi se bomo posvetili prav omenjenim referenčnim točkam.

Načelnik Korošec je na zboru zaupnikov Slovenske ljudske stranke ob naštevanju nasprotnih političnih strank komunistično označil kot strankinega edinega resnega političnega nasprotnika in ji napovedal boj. Ne nepomembno za razumevanje Koroščevega odnosa do železničarske stavke je, da je resolucija socialno-političnega odseka z zбора zaupnikov komunistom priznala zrel socialni čut in potemtakem toliko večji izziv socialni politiki Slovenske ljudske stranke. Resolucija je zato takoj zatem postavila stališče, da je popolna rešitev socialnega vprašanja mogoča le na podlagi krščanskih načel. Nobena socialna struja, ki temelji na podlagi materialističnega svobodomiselnosti, ne bo zmogla popolne rešitve socialnega vprašanja. Da se je resolucija v naslednjih točkah, ki so govorile o soudeležbi delavcev pri delitvi dobička, o splošnem socialnem zavarovanju, o strogi socialni kontroli nad kapitalističnim izkoriščanjem ipd., v grobem ujemala s socialnimi idejami komunistov, za strankin odnos do komunizma ni bilo več pomembno.²⁸

Komunisti so bili po oblikovanju Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev vplivna politična struja, ki je na volitvah v ustavodajno skupščino novembra 1920 postala tretja najmočnejša politična stranka v državi.²⁹ Vlada je po komunističnem atentatu na ministra za notranje zadeve Milorada Draškovića 21. julija 1921 uzakonila prepoved delovanja Komunistične partije Jugoslavije. Zakon o zaščiti države je bil sprejet 1. avgusta 1921 in je pomenil zaostrovanje tako imenovane Obznane, s katero je minister za notranje zadeve Drašković 30. decembra 1920 prepovedal delovanje Komunistične partije Jugoslavije; Obznana ni zadevala komunističnih poslancev v ustavodajni skupščini, ki jih je štivila poslanska imuniteta, z Zakonom o zaščiti države pa je so bili stranki odvzeti tudi mandati in poslanska imuniteta. Poslanci Jugoslovanskega kluba, ki mu je pripadala Slovenska ljudska stranka, so sprejetje zakona zavrnilo, kar je bilo povezano s strahom pred širitvijo omenjenih zakonskih določil na druge politične stranke; v Slovenski ljudski stranki so ga ocenili kot "*surovo kršitev načel parlamentarizma*."³⁰

²⁶ Rdeči prapor, 17. 6. 1920, 1, Milan Lemež, Zastrupljene svinčenke

²⁷ Slovenec, 20. 4. 1920, 1, Izjava prometnega ministra; Slovenec, 30. 4. 1920, 3, Stavka železničarjev končana; Slovenski narod, 30. 4. 1920, 2, Dr. Korošec in železničarji; Jugoslavija, 27. 4. 1920, 2, Pogajanja med vlado in železničarji; Naprej, 28. 4. 1920, 2, Pogajanja delegatov železničarjev z železniškim ministrom; Železničarska splošna stavka, str. 252-253, Izjava Josipa Petriča, člana osrednjega stavkovnega odbora v Ljubljani, z 2. 5. 1920 pred deželnim sodiščem v Ljubljani.

²⁸ Slovenec, 8. 4. 1920, 1-2, Zbor zaupnikov.

²⁹ Ferdo Čulinović: Jugoslavija između dva rata, 1. knjiga. Zagreb 1961, str. 309.

³⁰ Straža, 8. 8. 1921, 1, Komunizem; Slovenec, 30. 8. 1921, 1, Veličasten shod SLS v Mariboru;

Potem ko so v glasilu krščanskosocialnega krila Slovenske ljudske stranke *Večerni list* stavko železničarjev že 16. aprila 1920 označili kot akt proti državi in so vzporedno z njo ves čas trajanja stavke obdržali agresivno protikomunistično kampanjo,³¹ je dan po demonstracijah železničarjev v Ljubljani tudi uvodničar uradnega glasila Slovenske ljudske stranke *Slovenec* stavko železničarjev brez zadržka interpretiral kot poskus komunističnega prevrata: "*Česar smo se bali cel čas, odkar traja to komunistično gibanje, se je včeraj zjutraj zgodilo. Skozi vse dni smo rotili delavstvo, naj bo mirno, naj ne naseda hujskarijam komunističnih voditeljev. Toda furija sovraštva in strasti, razpaljena po naravnost gorostasnih govoricah, ki so jih širili komunisti, je šla dalje. [...] Hoteli so včeraj razviti vso svojo moč, se polastiti vlade in začeti krvavo vlado po prosulih vzgledih z Ogrskega. Čisto odkrito so govorili med seboj, da bodo vrgli vlado ter proglasili sovjetsko republiko.*"³²

Sicer pa so v *Slovencu* železničarsko stavko označili kot "*zahrbtno varanje delavcev s strani komunistov*" že prvi dan stavke.³³ Medtem je bilo pisanje mariborske *Straže* še 19. aprila 1920 previdno v izrekanju sodb o stavki in je celo dopustilo možnost, da bo morala vlada v sporu z železničarji popustiti. A že 23. aprila je postala in ostala tudi *Straža* odločno protikomunistična: "*Ta štrajk je razumljiv in upravičljiv samo in edinole iz komunističnega stališča, ki hoče diktaturo in nasilje enega stanu nad vsemi drugimi.*"³⁴ Z vzpostavitvijo moralne dileme so skušali v *Straži* najprej zlomiti mobilizacijsko moč stavkajočih delavcev, ko so pisali o tisočih "*naših*" ljudeh, vračajočih se iz italijanskega ujetništva, ki zaradi zastoja železniškega prometa "*neskončno hrepeneč in koprneč*" čakajo na vrnitev domov ob Jadranskem morju. Nato so skušali moč delavskega gibanja zlomiti z relativiziranjem težkega gospodarskega položaja v državi, češ, "*ali drugod v drugih evropskih državah ni težav, ni trpljenja*", in ko se je v Ljubljani že zgodila Zaloška cesta, so skušali mrtve upravičiti z "*veleizdajniškimi*" tendencami stavke. Stavkajoči komunisti naj bi stavko začeli v sporazumu z Avstrijo, ki so ji želeli omogočiti ugoden izid bližajočega se plebiscita na Koroškem.³⁵

Nekaj dni po ljubljanskih demonstracijah je uvodničar *Straže* vendarle skušal stavko argumentirano osvetliti še iz drugih zornih kotov. Opozoril je, da je resda šlo za veleizdajniško zaroto komunistov, ki so želeli s pomočjo zunanjih komunističnih centrov zlomiti državo, a hkrati tudi za notranji politični boj komunistov, sicer "*dobrih Jugoslovanov*". In ne nazadnje je vsaj v začetku šlo tudi za mezdno, tj. socialno gibanje.³⁶ Po incidentu na Zaloški cesti so v *Slovencu* namenili precej pro-

Straža, 31. 8. 1921, 1-2, Govor Korošca na velikem shodu SLS v Mariboru; Slovenski gospodar, 8. 9. 1921, str. 1, Veličastno zborovanje naše stranke v Mariboru; Gligorijević, Parlament i političke stranke, str. 116.

³¹ *Večerni list*, 16. 4. 1920, 1, Proti državi; *Večerni list*, 19. 4. 1920, 1, Komunistična kultura; *Večerni list*, 20. 4. 1920, 1, Komunistična stavka se ruši; *Večerni list*, 22. 4. 1920, 1, Zločinska stavka komunistov; *Večerni list*, 24. 4. 1920, 1, Žrtve komunističnih hujskarij; *Večerni list*, 26. 4. 1920, 1, Zlomljen teror komunistov; *Večerni list*, 1. 5. 1920, 2, Po komunistični stavki; *Večerni list*, 11. 6. 1920, 1, Ostra obsodba komunistov.

³² *Slovenec*, 25. 4. 1920, 2, Primitve zločince in krivce.

³³ *Slovenec*, 16. 4. 1920, 1, Stavka.

³⁴ *Straža*, 19. 4. 1920, 3, Stavka železničarjev; *Straža*, 23. 4. 1920, 1, Delo, mir in red!; *Straža*, 30. 4. 1920, 1-2, O sedanjem štrajku.

³⁵ *Straža*, 23. 4. 1920, 1, Delo, mir in red!; *Straža*, 28. 4. 1920, 2, Stavka in plebiscit na Koroškem.

³⁶ *Straža*, 30. 4. 1920, 1, O sedanjem štrajku.

stora socialni politiki v državi, denimo, njenemu gibanju v *najmodernejši smeri*, ki ne potrebuje "*utopističnih pretiravanj*" in "*revolucionarnih pustolovstev*": "*Svoboda, kakor si jo pa predstavljajo krvi žejni komunistični diletanti [...], pa pomeni le svoboda za nekaznovano divjanje, pobijanje, pomeni le krvav absolutizem nad vsemi nekomunisti.*"³⁷ Ugotovimo lahko, da je stavka železničarjev ob svojem višku Slovenski ljudski stranki pomenila natanko to, kar je Korošec na zboru zaupnikov v začetku aprila označil kot njeno prioriteto - ideološki boj. Šele po zlomu železničarske politične enotnosti so bili v stranki pripravljene stavke priznati tudi socialno utemeljenost.

A zgodovina je zagonetna, nima enoznačnih odgovorov, na mikroravni je kompleksnost interakcij njenih akterjev nepojmljiva - včasih jih prihodnji rodovi lahko razložimo, včasih pa bi bilo tovrstno početje nesmiselno. Še v zadnjih dneh marca 1920 je bil tako v *Straži* objavljen neavtoriziran članek 'Socializacija', v katerem je avtor vzpostavil spravljivo stališče do komunizma. To je bilo v popolnem nasprotju ne le z militantnim protikomunističnim stališčem zbora strankinih zaupnikov v Ljubljani nekaj dni kasneje, temveč v celoti s politiko Slovenske ljudske stranke med obema vojnoma. Družbeni redi in oblike vladavin so spremenljive narave in Katoliška cerkev načelno ne zavrača nobenega izmed njih, če je ta pravno uveljavljen, je zapisal uvodničar *Straže*. Še posebej ne zavrača komunizma, ker da je ta še najbolj v duhu krščanstva. Pot združništva na podlagi krščanskega idealizma v okviru komunizma je tista, ki bo omogočila njegovo zdravo rast ter onemogočila surovi materializem. "*Komunizem je na poti, komunizem je družabna oblika prihodnosti, oblika napredka in svobode človeštva, od našega sodelovanja in razumevanja je odvisno, kako se bo uveljavil.*"³⁸

V tedanji Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev je delovalo več železničarskih organizacij. Ob Savezu saobračajnih i transportnih radnika i službenika Jugoslavije, ki je organiziral stavko, so bili železničarji organizirani še v (narodnosocialistični) Zvezi jugoslovanskih železničarjev in v (krščanskosocialni) **Prometni zvezi**. Savez je v resoluciji s 24. marca 1919 o obeh nasprotnih organizacijah zapisal, da ne temeljita na razredni osnovi, zato z njima ne more sodelovati.³⁹ Tako Prometna zveza kot Zveza jugoslovanskih železničarjev sta sprva stavko železničarjev podprli, saj nista želeli izgubljati članov, vendar sta bili v njej pasivni, njuni člani pa so nato po pogajanjih z ministrom Koroščem oz. posrednikom Jankom Brejcem od 19. aprila ponovno delali.⁴⁰ V nasprotju s stavkajočimi člani Saveza so se člani Zveze jugoslovanskih železničarjev in Prometne zveze večinoma odzvali vpoklicu na orožne vaje.⁴¹ V glasilu Narodno socialistične stranke *Nova pravda* so potek demonstracij v Ljubljani ostro obsodili kot poskus komunističnega prevrata in svarili člane Zveze

³⁷ Slovenec, 25. 4. 1920, 1, Grešna nedolžnost.

³⁸ *Straža*, 31. 3. 1920, 1-2, Socializacija; Slovenski gospodar, 15. 4. 1920, 1-2, Zbor zaupnikov Slovenske ljudske stranke.

³⁹ Železničarska in splošna stavka, str. 118.

⁴⁰ Železničarska splošna stavka, str. 116, 119, 121-122, 240, Razglas predsedstva Zveze jugoslovanskih železničarjev s 15. 4. 1920; Brzjavka predsednika deželne vlade Janka Brejca ministru za promet s 16. 4. 1920; Brzjavka Janka Brejca ministru za notranje zadeve z 19. 4. 1920, Poročilo obratnega ravnateljstva južne železnice v Ljubljani s 1. 5. 1920.

⁴¹ Janez Kos: Železničarska in splošna stavka aprila 1920. V: Železničarska in splošna stavka, str. 60-61.

jugoslovanskih železničarjev pred skušnjo prestopa v Savez.⁴² Po koncu stavke so v *Novi pravdi* celotno politično akcijo železničarjev (za razliko od Saveza) komentirali kot "*velikansko polomijo*", ki je diskreditirala železničarsko gibanje: "*Tega jim poštene železničarji nikdar ne bodo odpustili, zato zaman vabijo železničarje v svoje vrste.*"⁴³

Tudi Obratno ravnateljstvo južne železnice je 1. maja 1920 v poročilu o stavki izrazilo upanje, da bo vlada z brezobzirno doslednostjo nadaljevala z začetim delom in bo podpirala upravo železnice pri odpuščanju "*komunističnih in tujerodnih elementov*", ki rešijo sistem vse od oblikovanja jugoslovanske države leta 1918.⁴⁴ Stavka je bila s strani državne oblasti prepoznana kot poskus komunističnega prevrata in tako so maja potekale intenzivne aretacije voditeljev stavke.⁴⁵ Količna je bila za to zasluga Antona Korošca oz. širšega vodstva Slovenske ljudske stranke, je težko natančno ugotoviti. Sklepamo pa lahko, da ne zanemarljiva - Korošec je dal v svojem govoru na zboru zaupnikov Slovenske ljudske stranke 7. aprila ustrezne smernice, da je lahko bila kasnejša železničarska stavka v splošnem političnem diskurzu označena kot politično (razredno, komunistično) in ne kot socialno (mezдно) gibanje.

Stavkajoči železničarji so takšno stališče ves čas stavke zavračali.⁴⁶ Spomladi 1920 so svoje obtožbe sicer naslavljali na Korošca kot ministra za promet, vendar je bil predmet obtožb prej Korošec kot voditelj največje slovenske politične stranke, kot "*reprezentant katoliške morale*", "*pop*", ki je začel "*pokret proti proletarijatu*".⁴⁷ Povedano drugače, čeprav so železničarji s Korošcem govorili kot s predstavnikom oblasti, ki z restriktivnimi ukrepi slabša socialni položaj železničarjev, so ministra za promet v prvi vrsti naslavljali kot ideološkega nasprotnika. Poglejmo par značilnih obtožb železničarjev proti Antonu Korošču:

"*Glavni vzrok stavke pa je teptanje že pridobljenih pravic železničarjev. Gospod dr. Korošec si je kot prometni minister stekel žalostno slavo kršilca zakonov in pravic. Pljunil je na naredbo svojega prednika g. Draškovića, naredbo, ki je z odobrenjem v ministrskem svetu in z objavo v 'Službenih novinah' dobila zakonito veljavo. Kjer je le količkaj možatosti in poštenja v navadi, se spoštuje zakone.*"⁴⁸

"*Izzivalec stavke je dr. Korošec, ki je železničarjem odvzel osemurni delavnik, ki je v zakoniti veljavi za vso državo in za vse delavstvo. Odvzel jim je nadalje starostno in bolniško zavarovanje, pritrgal jim je na plači in prejemkih, onemogočil uvedbo železniških svetov, ki bi imeli urejevati personalna vprašanja itd. Lahko bi naštel celo vrsto krivic, ki jih je g. dr. Korošec zakrivil nad železničarji, in ki so vse*

⁴² Nova pravda, 24. 4. 1920, 1, Gorje vam!; Nova pravda, 24. 4. 1920, 2, Našim tovarišem železničarjem; Nova pravda, 5. 5. 1920, 1, Memento vladal!; Komunistični krst na Zaloški cesti.

⁴³ Nova pravda, 15. 5. 1920, 2, 'Velikanska zmaga'.

⁴⁴ Železničarska splošna stavka, str. 244, Poročilo obratnega ravnateljstva južne železnice s 1. 5. 1920.

⁴⁵ Železničarska splošna stavka, str. 278, Dopis poverjeništvu za notranje zadeve z 11. 5. 1920 delnemu sodišču v Ljubljani.

⁴⁶ Železničarska splošna stavka, str. 136, 156 in 194, Letak železničarskega stavkovnega odbora v Ljubljani slovenski javnosti, 20.(?) 4. 1920. "*Stavkajoči so v boju zaradi svojih mezdnih zahtev, njihova borba nima in ne bo imela nikakoršnega političnega ozadja. Vemo iz pozitivnih virov, da nasprotne govornice razširjajo agenti provokatorji iz klerikalnega tabora. Ne dajte se begati od ljudi, ki bi radi ribarili v kalnem, da utrde svojo klerikalno pozicijo v Jugoslaviji.*"

⁴⁷ Železničar, 12. 4. 1920, 1, Da bo javnost informirana; Železničarska splošna stavka, str. ..., Poročilo detektiva o zbiranju ljudi z dne 23. 4. 1920; Letak železničarjev s 24. (?) 4. 1920.

⁴⁸ Železničarska splošna stavka, str. 125, Zakaj železničarji stavkamo? Prispevek letaka železničarjem in ostali slovenski javnosti.

naravnost gorostasne. Gospod dr. Korošec, kot duhovniku vam morajo biti znani štirje vnebovpijoči grehi! Potem tudi prav gotovo veste, kaj se pravi pritrgovati delavcem zasluženo plačilo!"⁴⁹

Do Korošca je bil med stavko posebno oster **Marcel Žorga**, ljubljanski strojevodja in komunist, ki je bil po prvi svetovni vojni odbornik Saveza saobračajnih i transportnih radnika i službenika za Jugoslavijo. Samo nekaj dni pred tragedijo na Zaloški cesti je Žorga na političnem shodu v Ljubljani katoliškega duhovnika Korošca pošiljal v cerkev, češ, da je za vodenje prometnega ministrstva popolnoma nesposoben. Na shodu pod ljubljanskim Rožnikom pa je med drugim rekel: "*Pop nas sili k delu in grozi z vojaštvom, toda se moti, naj on raje stroj požegna, na kar bo stroj pričel sam držati.*"⁵⁰ Na shodu pri Tomačevem 23. aprila je bil ponovno odločen, rekoč, če se našim zahtevam ne ugodi, se po naši železnici ne bosta vozila niti Korošec niti Brejc.⁵¹ Žorga je bil aretiran v začetku maja in poslan v preiskovalni zapor. Policiji se je po večtedenskem iskanju predal sam, saj se je želel udeležiti pogreba medtem umrle matere, kar mu je bilo v spremstvu policije omogočeno.⁵² Po pisanju časnikov je bil glavni predmet obtožnice proti njemu pozivanje delavcev k ignoriranju poziva k orožnim vajam.⁵³

Produktivna pogajanja ministra za promet s stavkajočimi železničarji so se začela šele po koncu stavke, ki jo je Savez razglasil 29. aprila 1920.⁵⁴ Korošec je ob sprejemu delegacije železničarjev 26. aprila 1920 kot glavni razlog za njegovo nekooperativnost med stavko navedel argument, da so železničarji stavko začeli nelegalno (tj. o njej niso obvestili nadrejenih). Nadalje se z železničarji ni želel pogajati, preden bi stekel promet v državi, tudi zato ker so železničarji začeli stavko s "*sabotažo*", tj. izlitjem vode iz rezervoarjev in izpraznitvijo kotlov lokomotiv, in ker so v času stavke izvajali nasilje nad inventarjem in nad stavkokazi. Ministra ni omehčal zagovor železničarjev, ki so tajni začetek stavke argumentirali s strahom, da bi bili s silo zadržani v službi.⁵⁵ Pogajanja med ministrom in železničarji so bila uspešna šele nekaj dni kasneje, ko so železničarji Korošču 29. aprila 1920 izrazili pripravljenost za predložitev platforme za sporazum, na temelju katere (če bi jo minister sprejel) bi lahko prekinili stavko. Korošec je vztrajal, da ministrstvo pred koncem stavke ne more ukrepati, da pa bo takoj, ko bodo izpolnjeni pogoji, napel vse sile za ugoditev ekonomskim zahtevam delavcev in za preklic vpoklica železničarjev na orožne vaje.⁵⁶ O komunizmu minister ni rekel niti besede.

Po končani stavki železničarjev je socialdemokratski poslanec v beograjski Narodni skupščini **Anton Kristan** maja 1920 vložil več interpelacij proti ministrom vlade. Zahteval je, da se krivci za incident na Zaloški (po njegovem Deželna vlada)

⁴⁹ Prav tam.

⁵⁰ Železničarska splošna stavka, str. 144-145, Poročilo detektiva o shodu železničarjev in govoru Marcela Žorge z 18. 4. 1920; Poročilo detektiva o shodu železničarjev in govoru Žorge pod Rožnikom z 22. 4. 1920.

⁵¹ Železničarska splošna stavka, str. 271, Izjava Antona Nachtigala z 8. maja 1920 pred deželnim sodiščem v Ljubljani.

⁵² Jugoslavija, 5. 5. 1920, 3, Komunist Marcel Žorga.

⁵³ Večerni list, 21. 4. 1920, 2, Militarizacija-ne mobilizacija; Slovenski narod, 5. 5. 1920, 3, Aretacija Žorge.

⁵⁴ Rdeči prapor, 15. 5. 1920, 2, H koncu železničarske stavke.

⁵⁵ Naprej, 28. 4. 1920, 2, Pogajanja delegatov železničarjev z železniškim ministrom.

⁵⁶ Naprej, 2. 5. 1920, 2, Sporazum med železničarji in prometnim ministrom.

najstrožje kaznujejo.⁵⁷ Med drugim je 2. maja 1920 interpeliral prometnega ministra Antona Korošca, ki je v tistih dneh izdal komunike, v katerem je bila železničarska stavka uradno označena kot posledica agitacije in terorja ljudi, ki so imeli pred očmi lastne cilje. Kristan je zato ministra Korošca v interpelaciji vprašal, ali mu je komunike v celoti poznan, in če mu je, ali ne bi bilo bolje, da ga prekličete ter začne v interesu prometa v državi obljubljenega pogajanja z železničarji. "*Ker ne morem verjeti, da bi Vi, gospod minister, kot rimski katoliški duhovnik in predsednik Vseslovenske ljudske stranke res nameravali vršiti v gori navedenem komunikeju obetana preganjanja,*" je med drugim zapisal Kristan.⁵⁸

Jugoslovanska socialdemokratska stranka je tudi sicer stavko železničarjev povezovala s slabo politiko vladne Slovenske ljudske stranke. V strankarskem časniku *Naprej* je bilo tako mogoče v času trajanja stavke brati eksplicitno kritiko vlade, natančneje Slovenske ljudske stranke, natančneje Antona Korošca.⁵⁹ Stavko so razlagali kot "*navadni krušni*" in ne kot politični boj, Korošca pa označili kot politika, ki je pognal železničarje v stavko in se v njem skriva "*prava predpotopna zverina trdovratnega absolutizma*".⁶⁰ Vendar bi bilo napačno misliti, da so stavkajoči (komunistični) železničarji v poslancu Kristanu ali Jugoslovanski socialdemokratski stranki videli politična zaveznika - nasprotno, Kristanu so po vložitvi omenjenih interpelacij očitali, da iz "*golega osebnega sovraštva*" pomaga Korošču pri ovajanju in aretacijah železničarjev, ki so bili vključeni v organizacijo stavke.⁶¹

Tudi nekateri drugi stakajočim delavcem naklonjeni politični časniki so predstavljali interpretacijo železničarske stavke, ki je bila radikalno drugačna od interpretacije Slovenske ljudske stranke. Medtem ko se je staroliberalni *Slovenski narod* z ljubljanskim županom Ivanom Tavčarjem na čelu tudi izrekel proti stavki in v njej impliciranemu komunizmu,⁶² je liberalni *Mariborski delavec* v času stavke pisal: "*Obžalujemo, ako se mezdno gibanje preobrača v protidržavno. Vlada je naredila napako, ako je skušala z izjemnimi odredbami onemogočiti mezdno gibanje in je omejila državljansko svobodo, državljan pa bi se zaradi vlade ne smel maščevati nad državo, ki bije težek boj za obstanek in bo le v urejenih razmerah mogla nuditi vsem državljanom boljše življenje.*"⁶³ Še bolj kritični in konkretni hkrati so bili pisci socialdemokratskega (?) *Delavca*, ki so Korošču očitali pomanjkanje volje pri reševanju položaja železničarjev, zaradi česar je "*dal razkričati stavko za politično*". Obenem so prometnemu ministru očitali, da časopisi Slovenske ljudske stranke, za pisanje katerih je moralno odgovoren, širijo o stavki "*najgnusnejše laži*".⁶⁴

Pisec prispevka v glasilu Saveza *Železničar* je sredi aprila opozoril na nesprijemljiv odnos vlade, ki je namesto Protokola sporazuma železničarjem ponudila začasni pravilnik: "*V vsaki vsaj delno urejeni državi bi se take, splošnost v nevarnost spravljajoče stvari ne mogle in ne smele dogajati, pod ministrovanjem Protić-*

⁵⁷ *Naprej*, 8. 5. 1920, 1, Krvavi dogodki ljubljanski.

⁵⁸ *Naprej*, 9. 5. 1920, 1, Korošec vihti bič nad železničarji še po stavki.

⁵⁹ *Naprej*, 24. 4. 1920, 2, Klerikalna politika; *Naprej*, 26. 4. 1920, 1, Kri je tekla; Kakšna izmišljotina!

⁶⁰ *Naprej*, 23. 4. 1920, 1, Nesramnost meščanskega časopisja; *Naprej*, 24. 4. 1920, 1, Demagogija katoliških listov; *Naprej*, 23. 4. 1920, 1, Kdo je socijalen politik?.

⁶¹ Rdeči prapor, 21. 7. 1920, 2, Med pomagače dr. Koroščevih persekucij.

⁶² *Slovenski narod*, 18. 4. 1920, 1, Ivan Tavčar, Komunizem?; *Slovenski narod*, 24. 4. 1920, 3, Naše stališče napram železničarski stavki.

⁶³ *Mariborski delavec*, 22. 4. 1920, 1, Država in državljan.

⁶⁴ *Delavec*, 24. 4. 1920, 1, Splošna železničarska stavka.

*Koroškevega nasilja je pa to samo po sebi umevno. Gospoda se igra kakor neuka deca z užigalico pod slamnato streho. Vsi poizkusi treznih in položaj upoštevajočih mož, da bi dokazali vladajoči gospodi nevarnost položaja, so bili brezuspešni, nasprotno, gospoda se je potrudila oguljufati javno mnenje, češ da so železničarji hudobni nezadovoljneži, ki brez vsakega resnega razloga tirajo državne finance v propast. [...] V resnici pa je stvar vendar precej drugačna, in če danes opazujemo med železničarji neko globoko gibanje, potem se je treba res vprašati: kje tiči vzrok temu in kaj storiti?"*⁶⁵ Po stavki je pisec glasila *Ujedinjenje*, ki je prav tako izhajalo pod okriljem Saveza, ocenil, da je bil ves čas trajanja stavke prevladujoča tendenca oblasti po razbitju organizacije železničarjev.⁶⁶

***

Sestava Deželne vlade v Ljubljani se po oblikovanju vlade Milenka Vesnića maja 1920 ni spremenila, kar je izzvalo nezadovoljstvo predstavnikov Jugoslovanske demokratske stranke, ki so z Vekoslavom Kukovcem kot ministrom za socialno politiko prav tako dobili svojega člana vlade. Ker je vodstvo Slovenske ljudske stranke premierju Vesniću očitalo pristransko delovanje v korist Jugoslovanske demokratske stranke, se je kriza Deželne vlade prenesla tudi na centralno vladno in povzročila odložitev izvedbe občinskih volitev na Slovenskem. Deželna vlada je bila 17. avgusta 1920 pod predsedstvom Janka Brejca vendarle obnovljena; poverjeništvu za pravosodje in socialno politiko so zasedli predstavniki Jugoslovanske demokratske stranke, ostala mesta pa so pripadla predstavnikom Slovenske ljudske stranke.⁶⁷ Milenko Vesnić je 16. avgusta 1920 prenovil vladno s sklenitvijo tako imenovanega protokola sporazuma med predstavniki Narodne radikalne, Jugoslovanske demokratske, Slovenske ljudske stranke in hrvaškega Narodnega kluba.⁶⁸ Med predstavniki Narodne radikalne stranke je bila po odhodu Stojana Protića opazna nenaklonjenost do politike Slovenske ljudske stranke. Čeprav Anton Korošec pred volitvami v ustavodajno skupščino ni resno razmišljal o odpovedi vladnemu položaju, se je po obnovi Deželne in centralne vlade začel umikati v opozicijo.⁶⁹

Vodstvo Saveza je v letaku s 1. aprila 1920 med drugim zapisalo: "*Nadejamo se, da bo velika borba, ki jo je ministarstvo saobračaja s svojo protidelausko politiko vsililo železničarjem, od vse poštene javnosti pravilno tolmačena, da bodo njene simpatije na strani zanemarjenih in oškodovanih železničarjev, ki so danes prisiljeni, da branijo potom poslednjega legalnega sredstva, z zapuščanjem dela, svoje življenjske interese.*"⁷⁰ Najbolj relevanten pogled v zvezi s tistimi, ki so izključeni iz govora o skupnih stvareh, je pogled njih samih. Trditev lahko zagovarjam z argumentom o t. i. univerzalni resnici, ki ga pogosto zasledimo v sodobnih teoretskih razpravah iz zgodovinopisja. Univerzalna resnica pomeni na eni

⁶⁵ *Železničar*, 12. 4. 1920, 1, Da bo javnost informirana.

⁶⁶ *Ujedinjenje*, 15. 6. 1920, 1, Pod črto - ovaduške misli.

⁶⁷ Zečević, Slovenska ljudska stranka, str. 315-326.

⁶⁸ Gligorijević, Parlament i političke stranke, str. 58-59.

⁶⁹ Josip Hohnjec: O ustavi naše države. V: Slovinci v desetletju 1918-1928. Zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine, Ljubljana 1928, str. 306.

⁷⁰ *Železničarska splošna stavka*, str. 108, Obrambeni boj železničarjev Jugoslavije - letak centralne uprave Zveze prometnih in transportnih delavcev in uslužbencev Jugoslavije s 1. 4. 1920.

strani odmik od ambicij po popolni uglasitvi pripovedi na en sam skupni ime-
novalec, na eno samo izključujočo resnico, po drugi strani pa spoznanje, da lahko
le ena pripoved izpriča najbolj prepričljivo resnico o celotnem stanju v posamezni
skupnosti. Ali kot je ponazoril filozof Slavoj Žižek: v Nemčiji tridesetih let
prejšnjega stoletja je bila judovska pripoved o lastnem življenjskem svetu samo ena
od pripovedi v tedanji Nemčiji, toda samo ona je lahko izpričala patologijo celotne
skupnosti, v kateri se je oblikovala.⁷¹ Če parafraziramo in nekoliko preoblikujemo
Žižkovo misel, lahko sklenemo, da je bila aprila 1920 pripoved jugoslovanskih
železničarjev o lastnem življenjskem svetu samo ena od pripovedi o gospodarski
krizi, o krizi vrednot, identitete in še o čem v tedanji Kraljevini Srbov, Hrvatov in
Slovencev. Toda samo pripoved železničarjev je lahko izpričala stanje duha, v
katerem se je oblikovala, saj ni govorila s položaja moči, temveč je spomladi 1920
prepričljivo ujela svoj emancipatorični trenutek.

Mateja Ratej

"KOROŠEC FLOGGING THE RAILWAY WORKERS" (MINISTER OF TRANSPORT ANTON
KOROŠEC AND THE 1920 RAILWAY STRIKE)

S u m m a r y

In the middle of April 1920 the railway transport in the Kingdom of SHS was brought to a halt by the railway strike that was a part of the wage movement after World War I. When the government of the Kingdom of SHS abolished the collective labour agreement for transport workers (the Agreement Protocol), adopted on 30 October 1919 by Milorad Drašković - the Minister of Transport at that time, the social situation of the railway employees worsened. Anton Korošec, Drašković's successor as a Minister of Transport, prepared the so-called Interim Rules. The communist-oriented Union of Transport Workers and Employees of Yugoslavia denoted the new rules as *patchwork* and insisted on the previous Agreement. It decided to organise a railway strike as a protest against the Interim Rules. The organisation of the strike in the territory of Slovenia was carried out by the General Railway Organisation for Yugoslavia. In support of the workers on strike, the communists organised a three-day general strike, which on 24 April in the streets of Ljubljana transcended the context of democratic discourse. The most intense conflicts between the gendarmerie, police and around 3000 protesters took place at the Zaloška cesta street. It is not possible to understand Korošec's attitude towards the strike by only being familiar with his work as a Minister of Transport, since initially he did not respond to the protests of the railway workers at all, while later he communicated with them through the Ministry officials or represented, at the negotiations, the standpoints of the government that seemed non-ideological (in accordance with his official duty). In order to understand Korošec's attitude to the railway strike more comprehensively, one should, besides knowing Korošec's work as the Minister of Transport, at least be familiar with the topics discussed at the assembly of the Slovenian People's Party confidants on 7 April 1920 in Ljubljana; the viewpoints of the People's Party publications *Slovenec* and *Straža*, which were under the exclusive influence of Korošec; the attitude of the Transport Union (the Catholic-oriented railway workers' organisation) towards the strike; as well as with the standpoint of the railway workers on strike or the newspapers favourably inclined towards them (in its reports about the strike, the social-democratic newspaper *Naprej* was especially resolute in its opposition of the Slovenian People's Party policy). In May 1920, after the railway strike ended, the social-democratic member of the Belgrade National Assembly Anton Kristan submitted several interpellations against government Ministers, including the Minister of Transport Korošec, who at that time issued a communiqué officially denoting the railway strike as a consequence of the communist terror. The most relevant factor with regard to those who are excluded from the discussion about the common things is their own viewpoint. We can conclude that in April 1920 the recount of the Yugoslav railway workers about their own life was only one of the tales of the economic crisis, crisis of values, identity and other issues in what was then the Kingdom of SHS. However, the story of the railway workers could only attest to the situation it took place in, for it did not speak from the position of power, but in the spring of 1920 convincingly caught its moment of emancipation.

⁷¹ Zgodovina historične misli. Ljubljana 2006, str. 666.

1.01
Prejeto 8. 1. 2010

UDK 329.273(436-89)"1914/1918"

Ivan Vogrič*

Župančičeva Kovaška in gibanje preporodovcev

IZVLEČEK

Avtor izpostavlja vpliv, ki ga je imel Oton Župančič na preporodovce, narodnoradikalno skupino, dejavno tik pred prvo svetovno vojno predvsem med dijaško in študentsko populacijo. Pri tem se osredotoča predvsem na Kovaško, prvič objavljeno pred 100 leti, in nato izbrano kot motto omenjene skupine v istoimenskem glasilu. Kot zanimivost navaja, da je bil vpliv te pesmi čutiti tudi v simboliki, povezani s tem gibanjem, in poimenovanju ključnih akterjev znotraj njega ("kovačev" in "kladivarjev"). Avtor ugotavlja tudi, da je Kovaška primer družbeno-angažirane književnosti, podobno kot nekatere druge Župančičeve pesmi iz tistega obdobja.

Ključne besede: Oton Župančič, Kovaška, preporodovci, družbeno-angažirana književnost

ABSTRACT

ŽUPANČIČ'S POEM "KOVAŠKA" AND THE PREPORODOVCI MOVEMENT

The author emphasises the influence that Oton Župančič had on the members of the Preporodovci movement, a national radical group named after the newspaper called Preporod (Renaissance). This movement was active before World War I, especially among pupils and students. The author especially focuses on the poem Kovaška (The Blacksmiths' Song), published for the first time 100 years ago and chosen as a motto of the aforementioned group in the Preporod newspaper. It is interesting that the influence of this poem can also be felt in the symbolism connected to this movement and in the names for its key members ("kovači" and "kladivarji"). The author also establishes that the Kovaška poem is an example of socially conscious literature, similarly as certain other Župančič's poems from that period.

Key words: Oton Župančič, Kovaška, the Preporodovci movement, socially conscious literature

---

* Mag., Vrhovci, Cesta VIII/5b. SI-1000 Ljubljana; e-naslov: ivanvogric@hotmail.com

Pred stoletjem, leta 1910, je Oton Župančič objavil v publikaciji Prvi majnik eno od svojih najbolj značilnih pesmi s socialno vsebino - Kovaško.¹ Pesem odlično portretira slovenske ljudi "v delovni halji" ("*črnici rudarji iz Idrije, iz Trbovelj, iz plavžev gorenjskih ... od Nabrežine beli kamenarji, devinski opaljeni ribarji ...*"), pri čemer rahlo niza tudi značajske poteze nekaterih prebivalcev ("*Vipavec brbljavi, zamišljeni briški kolon ...*"). Kovaška spada v podobno kategorijo kot nekatere druge Župančičeve pesmi s socialno noto iz tistega časa, začeniši z Žebljarsko, Dumo itd. Motiv, ki ga je uporabil (kovači), je prav isto leto uporabil tudi Ivan Cankar v drami Hlapci (kovač Kalander). Delo je izdal založnik Schwentner januarja 1910, res pa je, da je bilo uprizorjeno šele po avtorjevi smrti, l. 1919 v Trstu.

Pomen Kovaške sega dlje od golega opisa takratnega slovenskega proletariata. Prvi in zadnji del te pesmi je bil namreč objavljen kot moto v prvi številki "pokrajinskega glasila jugoslovanske napredne mladine na Slovenskem" - Preporoda. Ta je izšla 1. novembra 1912, pri čemer so njegovi uredniki izpustili srednji del pesmi.² Geslo, objavljeno v Preporodu, je sprejel tudi šibeniški tednik Naprednjak,³ ki je zagovarjal podobna stališča kot ljubljanski Preporod.

Časopis Preporod zavzema v slovenskem periodičnem tisku tedanje dobe prepoznavno mesto, podobno kot pristaši istoimenskega gibanja (preporodovci). Prispadniki tega gibanja so dobili ime kar po časopisu, sestavljali pa so ga člani narodnoradikalnih mladinskih skupin, ki so se v času neposredno pred prvo svetovno vojno zavzele za politično zedinjenje južnih slovanskih narodov v samostojno državno tvorbo. Za tiste čase je bila to precej drzna zahteva, saj je velika večina prebivalstva in inteligence izražala lojalnost do monarhije. Obstoje habsburške monarhije je namreč imela za nekaj povsem samoumevnega. Preporodovci so bili edina skupina, ki si je izrecno prizadevala za državo južnih Slovanov zunaj Avstro-Orgske; protiaustrijska stališča so sicer zagovarjali še nekateri posamezniki, npr. Ivan Cankar (ki pa je bil daleč od prosrbstva), dnevnik Dan itd., vendar je tudi v tem primeru šlo za osamljena prizadevanja brez izrazitega zaledja.

Preporodovci so se v glavnem zbirali v dveh organizacijah: Organizaciji jugoslovanskih srednješolcev, ustanovljeni januarja 1912 in delujoči v dijaških središčih po Sloveniji, in Jugoslovanskem klubu slovenskih akademikov, ustanovljenem ok-

¹ Pesnik je vključil pesem tudi v zbirko V zarje vidove iz leta 1920.

² Besedilo, objavljeno v Preporodu se glasi:
*"Mi, kar nas je kovačev, mi bomo vsi kovali,
 kovali svoja srca, kovali svoj značaj,
 kako zvené nam duše, bomo poslušali -
 zakaj?
 Mordâ pa pod kladivi se nam oglâsi kedaj
 srcé, ki v njem bo pravi bron,
 da pelo bo, vabilo kot zvon,
 da bomo krog njega se zbrali..."*

-----
*Zato bomo mi kovači kovali,
 trdó kovali, tenkó poslušali,
 da ne bo med nami nespoznan,
 ko pride čas,
 ko sine dan,
 da vstane, plane kládivar, kládivar silni iz nas..."*

³ Ivan Janez Kolar: Preporodovci 1912-1914. Kamnik 1930 (dalje Kolar, Preporodovci 1912-1914), str. 64.

tobra 1913 na Dunaju in navzočim med študentsko populacijo na Dunaju.⁴ Glasilo Preporod je izhajalo do konca junija 1913, torej še pred formalno ustanovitvijo dunajske skupine; vendar je treba dodati, da so bili prav slovenski študenti na Dunaju tisti, ki so od 3. številke naprej vodili glasilo. Deloma tudi zato, ker so v prestolnico prišli študirat preporodovci, ki so se pred tem kalili v srednješolskih središčih. Prav ti so stopili na čelo študentske organizacije, ki se je prepoznavala v preporodovskem gibanju. Potrebno je namreč vedeti, da se je preporodovska ideja iz Ljubljane razširila v druge srednješolske centre na Slovenskem in končno pljusnila tudi v univerzitetna središča.

Sredi leta 1913 so oblasti list zaplenile in ustavile njegovo izhajanje, saj so presodile, da je zagovarjal preveč skrajna stališča. Pozneje, ob izbruhu svetovne vojne, so se lotile gibanja z represivnimi metodami (aretacijami in obsodbami).

Ker so bili preporodovci v času delovanja pod budnim očesom organov pregona, so uporabljali konspirativne metode. Ključno vlogo pri tem so imele tajne skupine "kovačev" oz. "kladivarji", tj. profili, ki se pojavljajo v Župančičevi Kovaški.

O nalogah "kovačev" in "kladivarjev" govori Ivan Kolar, svojčas tudi sam preporodovec:

*"Za smotrnejše in idejno vodstvo se je organiziral tajni krožek petorice, imenovan kladivarji. Ti so organizirali zaupnike, ki so imeli nalogo organizirati 'kovače', ti pa nabirati trojke in četvorke novih članov; te krožke trojk so imenovali 'kladiva', člane pa 'žebliji' ..."*⁵ Vsako kladivo je delovalo samostojno, pri čemer žebliji niso smeli vedeti za obstoj kakega drugega takega krožka, o kladivarjih pa celo nič.

To, da je takratna dijaška generacija izbrala prav pesem Otona Župančiča, ni bilo naključno. Belokranjski pesnik je bil namreč že takrat osrednja pesniška osebnost na Slovenskem. Poleg tega ga najdemo celo na seznamih članov gibanja. Kar tudi ni naključje, saj je bil sorodnik Evgena Lovšina iz Vinice, enega od soustanoviteljev dijaške preporodovske organizacije. Na pesnika so vplivale tudi protinemške demonstracije v Ljubljani septembra 1908, med katerimi je bil ranjen njegov bratranec. *"Prav dobro se spomnim, s kakšnimi izrazi in s kolikšnim ogorčenjem je pesnik obsojal divjanje avstrijske soldateske,"* je pozneje v spominih zapisal Lovšin.⁶

Oton Župančič je bil med drugim v stiku z enim od prej navedene tajne petorice - Josipom Bercetom (1883-1914), profesorjem za romanske jezike na ljubljanskem dekleškem liceju in sodelavcem literarnih in drugih revij.⁷ Po njegovi smrti (umrl je za posledicami ran, ki jih je dobil v Galiciji kot avstrijski vojak) je

⁴ Prav tam, str. 9, 26 in 100. Obema skupinama se je pozneje pridružila še Jugoslavija, ki so jo tvorili slovenski študenti v Pragi, pozabiti pa ne gre na podobno skupino v Gradcu.

⁵ Ivan Kolar: Slovenska akademska mladina v dobi avstroogrške oblasti. V: Preporodovci proti Avstriji. Ljubljana 1970 (dalje Preporodovci proti Avstriji), str. 116. Gre za temeljno delo, ki obravnava preporodovsko gibanje, pri čemer se naslanja tudi na že navedeno knjigo Ivana Janeza Kolarja Preporodovci 1912-1914.

⁶ Evgen Lovšin: Spomini na preporodovska leta. V: Preporodovci proti Avstriji, str. 118-120.

⁷ Preostali člani so bili France Fabjančič (1891-1915), njegov brat Vladislav (1894-1950), Avgust Jenko (1894-1914) in Lovro Klemenčič (1891-1928). Kasneje se je operativnemu vodstvu pridružil na Dunaju še Juš Kozak (1892-1964). Z izjemo Berceta so torej vsi pripadali študirajoči mladini.

leta 1917 v Ljubljanskem zvonu objavil pesem Joži Bercetu v spomin.⁸ Berceta navaja tudi Ivan Cankar v črtici To so pa rože!, objavljeni v delu Podobe iz sanj, prav tako leta 1917.

Kovaško lahko torej štejejo za primer družbeno-angažirane književnosti. Poleg prej navedenih spadajo v ta okvir tudi nekatere druge Župančičeve pesmi, kot npr. Naj bo! (v povezavi z dogodki v Ljubljani septembra 1908 je v njej govor o ranah, kroglah in bajonetih) in bolj znani Zemljevid, napisan prav tako leta 1908.⁹ V njem je avtor med drugim izostril vprašanje prepletanja interesov na Balkanu in drugih žariščih po svetu.

Sicer pa Kovaška ni bila edina Župančičeva pesem, ki so jo separatistični prepородovci takrat izbrali kot vodilni motiv oz. celo kot "geslo svojemu programu".¹⁰ V brošuri Klic od Gospe svete - izšla je marca 1914 ob 500. obletnici zadnjega ustoličenja koroških vojvod - je njen avtor, prav tako prepородovec, Adolf Ponikvar, na koncu objavil zadnjo kitico Župančičeve Pesmi mladine, napisane ob stoti obletnici Prešernovega rojstva. Brošura je izšla v posebno razgretim času, saj so se ljubljanski srednješolci - zaradi dejstva, da oblasti niso dovolile praznovanja koroške petstoletnice - takrat izpeljali odmevno stavko, v kateri so poleg prepородovcev sodelovali tudi katoliški in drugi dijaki. Le nekaj dni prej pa so potekale v univerzitetnih središčih (Dunaju, Gradcu in Brnu) protestne akcije slovenskih študentov zaradi dogodkov na tržaški trgovski šoli Revoltella, kjer je prišlo do sporov med italijanskimi dijaki na eni strani in slovenskimi ter hrvaškimi na drugi.¹¹

V istem času, marca 1914, je začel izhajati v Ljubljani naslednik Preporoda - Glas juga.¹² Njegov izid je na stolpcih literarne revije Slovan pozdravil tudi Župančič, ki je pri tem zapisal: "*Južnoslovanski problem, pa naj bo še tako kočljiv, zahteva - prav zato! - vestnega tehtanja, skrbnega čiščenja in odkrite, svobodne diskusije najširši javnosti pred očmi, zakaj naš je, tega si dandanes ne sme nihče več prikrivati. Prava slovenska misel more dihati samo še v ozračju južnoslovanske misli, kdor filozofira drugače, ne prisluškuje v bodočnost t...*"¹³

Poraja se vprašanje, zakaj so prepородovci za vodilo izbrali prav Župančičevo Kovaško. Odgovor gre verjetno iskati v socialni vsebini omenjene pesmi. Dobršen del vodstva gibanja je bil namreč tenkočuten tudi za socialna vprašanja. Značilen je primer Franceta Fabjančiča, ki je po prihodu na Dunaj najprej vstopil v socialistično dijaško združenje, v katerem je bil kratek čas celo zastopnik za južne Slovane. Vendar se je kasneje razšel s socialno demokracijo tudi zato, ker je menil, "da se mora najprej rešiti nacionalni problem, potem pa je mogoča uspešna rešitev so-

⁸ Oton Župančič: Zbrano delo, 3. zvezek. Ljubljana 1979 (dalje Župančič, Zbrano delo, 3), str. 62 in 368.

⁹ Pesem se začne s: "*Čigava Indija? Komu Bagdad? Kdo strelja naj, obeša v Teherani? Kdo nadzoruje moritve po Balkani?*" Župančič, Zbrano delo, 3, str. 37 in 349-351.

¹⁰ Ernest Turk: Kratka oznaka gospodarskih, družbenih, političnih in kulturnih razmer pri Slovencih od začetka našega stoletja do prve svetovne vojne. V: Prepородovci proti Avstriji, str. 70.

¹¹ Prepородovci 1912-1914, str. 117-126.

¹² Pravzaprav sta bila naslednika Preporoda dva: poleg bolj znanega Glasa juga je to bila tudi Jugoslavija, glasilo istoimenskega kluba v Pragi. Eno ključnih vlog pri obeh glasilih je imel študent Avgust Jenko.

¹³ Glas juga. V: Slovan, 12, 1914, str. 125. Prispevek o izidu Glasa juga sicer ni podpisan, vendar poznavalci pesnikovega opusa pripisujejo avtorstvo prav Župančiču, ki je takrat urejal to revijo. Gl. Prepородovci 1912-1914, str. 111.

cialnega vprašanja".¹⁴ Kmalu zatem se je predal organiziranju preporodovskega gibanja, k čemur so pripomogle tudi prijateljske vezi z nekaterimi študenti južnih slovenskih narodov, vključno s člani Mlade Bosne.

Izbira starejšega od bratov Fabjančič je bila seveda v kontekstu tistega časa. Jugoslovansko vprašanje je bilo namreč že dlje časa v ospredju. Pojavilo se je še posebej ob aneksiji Bosne in Hercegovine, ki jo je Avstrija izvedla leta 1908. Že takrat, kot je v spominih dejal prvak SLS Ivan Šušteršič, sta "*stali ob Drini nasproti mobilizirani armadi in se je vsak dan bilo bati krvavega spopada*".¹⁵ Isto leto so potekale v Ljubljani odmevne protinemške demonstracije. Vprašanje se je zelo zaostriilo ob balkanskih vojnah v letih 1912/1913, se pravi v času nastanka in vzpona preporodovskega gibanja.¹⁶ To je bil tudi čas znamenitega Cankarjevega predavanja Slovenci in Jugoslovani (imel ga je 12. aprila 1913 v Ljubljani), ki je imelo močan političen naboj.

Preporodovsko gibanje ni bilo socialistično, vendar je bilo čutiti vpliv nekaterih socialističnih idej, čeprav neposredno ne marksizma, še manj pa avstromarksizma. Prav v tej točki so se namreč med preporodovci in slovensko socialdemokracijo lomila kopja. Medtem ko se je slednja ogrevala za združitev južnih Slovanov pod avstrijskim žezlom (o čemer priča sprejetje t. i. tivolske resolucije l. 1909), so preporodovci dobesedno prelamljali povezavo z Avstrijo. Literarni zgodovinar Lino Legiša je celo ugotovil sorodstvo med preporodovci in futurističnim gibanjem; za obe gibanji naj bi bil značilen ideal očiščevalnega boja, v katerem se potrjujejo moške kreposti oz. ideal boja za svobodo, ki je brez krvi ne dosežeš.¹⁷

Da pa je bil vsaj del vodstva kljub vsemu še vedno pozoren na socialna vprašanja, nam priča dejstvo, da so se trije preživeli člani prej navedene šesterice voditeljev (ostali trije so padli med prvo svetovno vojno) po vojni pridružili komunistom. Klemenčič je bil nekaj časa celo pokrajinski sekretar KPJ, Vladislav Fabjančič pa član pokrajinskega vodstva. Vendar sta bila oba sredi leta 1923 zaradi hudih notranjih sporov izključena iz partije.¹⁸ V nemilost je prišel kasneje tudi Juš Kozak. Ta se je leta 1940 postavil na stran Miroslava Krleže, ki je leto prej objavil spis *Dialektični antibarbarus*, v katerem je zagovarjal umetniško svobodo in neodvisnost umetnosti od vseh oblik oblasti. Ker je partija ta spis ocenila zelo negativno (v okviru t. i. spora na levici), se je nato spravila tudi na levičarsko usmerjenega Kozaka, ki je bil takrat urednik Ljubljanskega zvona. Ta resda ni bil član KPJ, vendar je vseeno čutil posledice spora z njo, saj je partija članstvu svetovala, naj se ne naroča na omenjeno literarno revijo.¹⁹

¹⁴ France Filipič: Prispevki k osvetlitvi političnega delovanja Lovra Klemenčiča. V: Zbornik Občine Grosuplje, 14. zvezek, Grosuplje 1986, str. 28.

¹⁵ Ivan Šušteršič: Moj odgovor. Ljubljana 1922, str. 100.

¹⁶ Ideja o samostojni politični skupnosti južnih Slovanov se je sicer pojavila že prej, v 60. in 70. letih 19. stoletja. Takrat se je namreč razširila ideja panslavizma kot naziranja, da bo Slované osvoobodila Rusija. V slovenski kulturi je pustil pečat predvsem v opusu Simona Jenka, še zlasti v njegovih pesmih *Naprej*, *Dan slovanski*, *Na zbiranje* in *Slovenska zgodovina*.

¹⁷ Lino Legiša: V ekspresionizmu in novi realizem. V: Zgodovina slovenskega slovstva, Ljubljana 1969, str. 14 in 15.

¹⁸ Filipič, n. d., str. 55.

¹⁹ Marko Jenšterle: Pirjevčeve predvojne polemike in publicistika. V: Nova revija, 1987, št. 58-60, str. 394-411.

Vpliv Župančičeve Kovaške na prepородovsko gibanje je ne nazadnje čutiti tudi v simboliki, povezani s tem gibanjem. V prvi vrsti je to kladivo v roki, ki se pojavlja na nekaterih obeležjih, povezanih s prepородovci; na primer na spominski plošči na rojstni hiši "kladivarja" Avgusta Jenka,²⁰ na plošči na stavbi na Krekovem trgu v Ljubljani, v kateri so se ljubljanski dijaki in študenti zbirali v letih 1912-1914, in na nagrobniku Lovra Klemenčiča na ljubljanskih Žalah. Gre za neme priče gibanja, ki so ga predvsem v stari Jugoslaviji kovali v sedma nebesa²¹ in ki je nato šlo postopno v pozabo, delno zaradi časovne odmaknjenosti, še bolj pa zaradi dogodkov, ki so prekrili sporočilo tega gibanja.

Ivan Vogrič

ŽUPANČIČ'S POEM "KOVAŠKA" AND THE PREPORODOVCI MOVEMENT

S u m m a r y

Župančič's poem Kovaška (The Blacksmiths' Song), first published in 1910, became famous for its artistic value as well as for the fact that the separatist and national radical movement called Preporodovci (active especially among pupils and students before World War I) chose it as its leading motto. Namely, a shortened version of it was published in the first issue of Preporod, the newspaper the movement was named after. The poem was an example of socially conscious poetry, which was not unlike Oton Župančič at that time - in his works he also focused on several other topical issues.

Kovaška has social implications, which obviously came to the attention of the leading Preporodovci movement members: they did not focus only on the position of Slovenians in the Austro-Hungarian Monarchy, but also outlined a programme that at least partly involved other fields. Župančič, who was at that time already the leading Slovenian poet, identified with this programme himself. Furthermore, he was a member of this group and had connections at the very top of the Preporod movement.

Kovaška was not the only poem that the national radical youth "adopted" from Župančič. The Pesem mladine (Youth Song) poem was selected by the secondary school pupils for the 500th anniversary of the last coronation of Carinthian Dukes in March 1914. That coincided with a resounding strike at the secondary schools in Ljubljana, in which the Preporodovci movement played a visible role. The outbreak of World War I a few months later paralysed the movement. Namely, the authorities adopted classic methods of repression against it, in fact pushing it to the very brink of society.

---

²⁰ Ploščo so odkrili avgusta 1934, ob 20-letnici smrti omenjenega prepородovskega voditelja, na Gosposvetski cesti v Ljubljani. Gl. Rajko Paulin: Jenko Avgust - Kladivar besede in dejanja. V: Dobrovoljci kladivarji Jugoslavije, Ljubljana 1936, str. 131 in 137.

²¹ Značilna je retorika, ki jo je uredniški odbor že navedenega zbornika Dobrovoljci kladivarji Jugoslavije uporabil v uvodu te obsežne publikacije: "*...Združeni bratje smo bili močni, ko smo kot uporni in srditi kovači kovali meč, ki je s silnim zamahom odprl vrata, da nam je zažarela Jugoslavija v soncu svobode. Tedaj slovenski Kladivarji nismo bili med zadnjimi...*"

1.01
Prejeto 23. 12. 2009

UDK 336.27(497.11)"1862/1914"

Dragana Gnjatović*

Srbski državni dolgovi 1862-1914

IZVLEČEK

V razpravi avtorica obravnava srbske državne dolgove do prve svetovne vojne. V prvem delu razprave predstavlja razloge zadolževanja srbske države v tujini. Pospešeno zadolževanje srbske države je postavljeno v kontekst spremenjenih političnih in gospodarskih razmer na Balkanu po berlinskem kongresu leta 1878. V drugem delu analizira institucionalni okvir upravljanja dolgov (odplačevanje, reprogramiranje ...) in sodelovanje tujcev kot predstavnikov upnikov v teh postopkih. V tretjem delu pa je na vrsti obravnava pogojev zadolževanja (gibanje cen oz. obresti), ki jih je morala sprejeti srbska vlada v postopkih najemanja posojil v tujini ob koncu 19. in v začetku 20. stoletja.

Ključne besede: Srbija, gospodarska zgodovina, zadolževanje, odplačevanje, državni dolgovi

ABSTRACT

FOREIGN LONG TERM GOVERNMENT LOANS OF SERBIA 1862-1914

The paper present the serbian foreing governmental loans up to WW I. The first part of the paper explains the reasons for which Serbia borrowed capital abroad before 1914. Heavy government borrowing is considered within the framework of changed political and economic conditions on Balkans after Berlin Congress in 1878. The second part of the paper discusses institutional arrangements for the participation of foreign representatives in Serbian government debt management. The third part of the paper deals with the price Serbian government had to pay for foreign loans until the end of 19th and at the beginning of 20th century.

Key words: Serbia, economic history, soveriegn debt, dept management, national debt

---

* Dr., redna prof., Geoekonomski fakultet, Megatrend univerzitet, Obilićev venac 12, RS-1000 Beograd

---

Uvod

V času od mednarodnega priznanja srbske države na berlinskem kongresu leta 1878 pa do prve svetovne vojne je srbska vlada najela 23 dolgoročnih posojil v tujini pri bankah s sedeži na Dunaju, v Parizu in Berlinu. Te banke so se tudi obvezale dati dolgoročne obveznice srbske vlade na evropski kapitalski trg. Dolžniki so lahko svoje obveznice prodali na kapitalnem trgu posredno ali neposredno. Pred letom 1914 je bila neposredna prodaja obveznic na kapitalnem trgu za balkanske države bolj teoretična možnost kot stvarna izbira. Potencialni investitorji so namreč kupovali dolgoročne obveznice teh držav le prek posrednikov, prek uglednih in uveljavljenih evropskih bank. Njihovo posredovanje je bilo zagotovilo dolgoročne plačilne sposobnosti vlade izdajateljice obveznic.¹ Banka je nastopila kot poverjenik in upnik srbske vlade oz. države hkrati. Investicijska banka (ali bančni sindikat) je na začetku prevzela celotno emisijo srbskih vladnih obveznic in prevzela tveganje pri ponudbi oz. prodaji srbskih obveznic na evropskih kapitalnih trgih oz. borzah. Tveganje se je zrcalilo v višjih efektivnih obrestnih merah, ki so jih morale plačevati srbske vlade pri najemanju posojil v tujini. Banke so odkupile emisijo vladnih obveznic za tuja posojila krepko pod nominalno vrednostjo posojil.

V prvem delu razprave bomo spoznali razloge zadolževanja srbske države v tujini. Pospešeno zadolževanje srbske države je postavljeno v okvir spremenjenih političnih in gospodarskih razmer na Balkanu po berlinskem kongresu leta 1878. V drugem delu predstavljamo institucionalni okvir upravljanja dolgov (odplačevanje, reprogramiranje ...) in sodelovanje tujcev kot predstavnikov upnikov v teh postopkih. V tretjem delu pa analiziramo pogoje zadolževanja, to je gibanje cen oz. obresti, ki jih je morala plačevati srbska vlada v postopkih najemanja posojil v tujini proti koncu 19. in na začetku 20. stoletja.

Zakaj zadolževanje v tujini

Dolgoročna tuja posojila je srbska vlada najemala zato, da bi v prvi vrsti financirala mednarodne obveznosti, ki jih je morala sprejeti na berlinskem kongresu: gradnja železniškega omrežja in odškodnina za zemljo razlaščenih turških fevdalcev, spahij. Drugi razlog je bila vojska. Kot država je Srbija morala vzpostaviti redno vojsko in jo tudi oborožiti v skladu z evropskimi vojaškimi standardi. Hkrati so zadolževanje narekovale tudi skokovita rast državne administracije in potrebe lokalnih skupnosti. Da bi zadovoljila velike potrebe, je srbska vlada redno imela proračunski primanjkljaj, ki ga je pokrivala z zadolževanjem v tujini. In končno, Srbija je bila nekajkrat prisiljena v odkup prihodkov državnih monopolov, ki jih je predhodno zastavila kot zavarovanje za vračilo že najetih posojil.

---

¹ R. P. Esteves: *Quis custodiet quem? Sovereign Debt and Bondholders' Protection Before 1914*. University of Oxford Economics Series Working Papers, 2007, str. 4.

Gradnja železnic

Prva obveznost, ki jo je morala sprejeti srbska vlada na berlinskem kongresu, je bila izgradnja srbskega dela železnice, ki je sodil v načrt Vzhodne (Orientalске) železnice, to je povezave Turčije z Evropo. Hkrati je šlo tudi za vitalno potrebo srbske države, saj se je z navezavo na evropsko železniško omrežje tudi srbskemu gospodarstvu nudila priložnost vključevanja v evropske ekonomske tokove. Za nerazvite predele je železnica postala vprašanje pospeševanja gospodarskega razvoja, za evropske gospodarske in politične sile pa učinkovito orodje krepitev lastnega političnega in gospodarskega vpliva tudi na evropskem obrobju. Do konca šestdesetih let 19. stoletja je bilo železniško omrežje v Zahodni in Srednji Evropi v najpomembnejših smereh že bolj ali manj končano. Zunaj tega omrežja je ostal Balkan, zlasti predeli pod turško oblastjo.

V okviru ukrepov modernizacije turške države je turška vlada podpisala koncesijski sporazum z Moritz von Hirschem za izgradnjo in upravljanje železniške povezave med Carigradom in Dunajem. Gradnja te 1686 km dolge železniške prometnice je trajala vse do 1888.² Do leta 1875, ko so začasno ustavili gradbena dela, so zgradili 1150 km proge. Po rusko-turški vojni (1877-78) in po berlinskem kongresu je srbska vlada po turški državi nasledila obveznosti. Morala je zgraditi železnico med Beogradom in Nišem, s povezavo do Vranja in Pirota.³ Leta 1881 je srbska vlada podpisala t. i. "železniško konvencijo" s pariško bančno hišo Société de l'Union Générale, ki jo je vodil tedaj znani Eugène Bontoux. Konvencija je bila sestavljena iz dveh sporazumov. S prvim so določili pogoje 5-% posojila za izgradnjo železnic (Železniško posojilo A), z drugim so opredelili pogoje in obveznosti izgradnje železnice prek Srbije. Kot inženir je bil Bontoux v letih 1860 do 1877 zaposlen pri družbi Južna železnica. Po koncu rusko-turške vojne je odpovedal službo pri Južni železnici in leta 1878 ustanovil družbo Société de l'Union Générale. Njegov namen je bile enostaven. Novonastale razmere, to je obveznost mednarodno priznanih balkanskih držav, da bodo dokončale odseke Vzhodne železnice na svojih ozemljih, je želel obrniti sebi v prid. S posredovanjem in prodajo vladnih obveznic balkanskih držav na račun posojil za izgradnjo železnic na pariški borzi si je obetal hitro obogatitev. A dogodki so ubrali drugo pot. Na začetku leta 1882 je družba Société de l'Union Générale bankrotirala in povzročila tudi zlom pariške borze.⁴ Srbska vlada je nato v sili sklenila sporazum z drugo pariško banko, Comptoir d'Escompte de Paris, ki je tudi ustanovila posebno Družbo za izgradnjo in upravljanje srbskih državnih železnic.

V prvem desetletju srbske državnosti so tako zgradili železnico med Beogradom in Nišem, s povezavo do Vranja in Pirota. Zgradili so tudi povezavo Lapovo-Kragujevac skozi dolino reke Lepenice in povezavo Velika Plana-Smederevo skozi dolino Morave. Srbija je najela še dve 5-% železniški posojili (Železniško posojilo B in C) prek banke Comptoir d'Escompte de Paris. Omrežje bilo zgrajeno so-

---

² Peter Hertner: The Balkan Railways, International capital and Banking from the End of the 19th Century until the Outbreak of the First World War, Bulgarian National Bank Discussion Papers, DP 53, 2006, str. 7.

³ Člen XXXVIII Berlinske pogodbe, 13. julij 1878. Berlinski ugovor, Istorijaska čitanka, Beograd 1948.

⁴ Eugene Nelson White: The Krach of 1882, the Bourse de Paris and the Importance of Microstructure, Working Paper Series, November 2006, str. 9, (<http://srn.com/abstract=948993>).

razmerno hitro in v manj kot desetih letih je imela Srbija že 500 km "železne ceste". Nato je sledil zastoj, saj v letih 1887 do 1906 niso širili železniškega omrežja. V tem času so se zadolževali za vojaške potrebe in kritje proračunskega primanjkljaja.⁵ Z dvema 4,5-% posojiloma iz let 1906 in 1909 pri sindikatu pariških bank pod vodstvom banke Franco Banque ottomane so financirali gradnjo pristaniškega nasipa na Donavi, povezavo pristanišča z Nišem in vrsto lokalnih železnic.⁶ Navezava obdonavskih pristanišč na srbsko železniško omrežje je nudila alternativno povezavo s svetovnimi tržišči prek Črnega morja. Srbija je z dodatnimi posojili v tujini razširila svoje železniško omrežje za 700 km in je tako imela pred prvo svetovno vojno omrežje v obsegu 1200 km.

Odškodnina za "spahijsko" posest

Druga obveznost srbske vlade je bilo izplačilo odškodnine za fevdalno posest na ozemljih, ki jih je Srbija pridobila na berlinskem kongresu.⁷ Spoštovati je morala lastninsko pravico turških fevdalcev. Razlaščanje je bila srbska praksa vse od 1820 dalje, ko je bila Srbija še pod gospostvom turške države. S politikom kolonizacije in delitve zemlje malim kmetom so želeli krepiti strukturo majhnih in srednjih kmetov kot najštevilnejšega sloja. V skladu s prakso, da je lahko lastnik zemlje samo tisti, ki jo tudi obdeluje, so kmetom delili ne samo zapuščeno, temveč tudi zemljo turških fevdalcev, ki je niso obdelovali sami.⁸ Lastništvo zemlje je bilo nato formalno urejeno v tridesetih letih 19. stoletja. Takrat so kmetje postali tudi formalni lastniki svojih zemljišč. Fevdalne obveznosti, ki jih priznala tudi srbska oblast leta 1835, so bile vključene v dajatev Kneževine Srbije Visoki porti.⁹ Po berlinskem kongresu pa je bilo drugače. Srbski kmetje, ki so dobili zemljišča turških fevdalcev na novo pridobljenih območjih, so morali v petih letih sami odplačati odškodnino za ta zemljišča.¹⁰ Ker večina kmetov tega ni zmogla, je vlada prevzela vse tovrstne kmečke dolgove in terjatve do kmetov zavarovala s hipotekami. Vlada je za odplačilo odškodnine leta 1882 najela 5-% "kmečko" posojilo pri pariški Comptoir d'Escompte de Paris in dunajski banki Länderbank.

Vojaška posojila

Srbija se je v tujini zadolžila, še preden je postala mednarodno priznana država, ko je bila še v vazalnem odnosu do turške države. Kot neobstoječa entiteta v mednarodnem prostoru se sicer ni mogla zadolževati v tujini, kot avtonomno ozemlje znotraj turške države pa se je lahko zadolževala doma. Vendar se je vlada

⁵ V klasični teoriji ne manjka nasprotovanja tovrstnemu zadolževanju, ki ga opredeljujejo kot povsem neproduktivnega oz. nesmotrnega, saj je vodilo samo v povečevanje deficitov. Gl. P. Leroa Bolije: O javnom kreditu /Državnim dugovima. Beograd 1905.

⁶ Dragana Gnjatović: Stari državni dugovi. Prilog ekonomskoj i političkoj istoriji Srbije i Jugoslavije. V: Jugoslovenski pregled, Beograd 1991, (dalje, Gnjatović, Stari državni dugovi) str. 92-93.

⁷ Berlinska pogodba, člen XXXIX.

⁸ Života Đorđević: Mali seljački posed kao ograničenje ekonomskog razvoja Srbije u XIX veku. V: Ekonomska misao, 1989, št. 3, str. 336-359.

⁹ Dragana Gnjatović: Ekonomija Srbije - Privredni sistem, struktura i rast nacionalne ekonomije. Beograd 2007, str. 54.

¹⁰ Zakon o agrarnim odnošajima u novooslobođenim predelima od 3. februara 1880, Zbirka zakona i pogodaba Kneževine Srbije, Beograd 1880.

po nekaj neuspešnih poskusih zadostne zadolžitve doma¹¹ odločila poklicati na pomoč Rusijo, ne da bi o tem obvestila turške oblasti. Z domačimi finančnimi sredstvi nikakor nismo mogli okrepiti lastnih oboroženih sil. Z jamstvom ruskega carja je nato Srbija dobila posojila v letih 1862 (tega so odplačali še istega leta), 1867 v Londonu in leta 1876 v St. Peterburgu. Posojila so bila zaradi prvovrstnega jamstva ugodna in prevzeta v nominalni vrednosti. Ko je Srbija postala na berlinskem kongresu mednarodno priznana država, je v mednarodno skupnost stopila že s 7,4 milijona dinarjev tujih dolgov.¹²

Do prve svetovne vojne je Kraljevina Srbija financirala krepitev vojaške moči s tujimi posojili trikrat. Leta 1882 je najela 5-% posojilo pri banki Anglo Austrian Bank na Dunaju, da je vzpostavila redno vojsko in uvedla obvezno vojaško obveznost. Z namenom modernizacije in okrepitve vojaške opreme in oborožitve je vlada delno uporabila dve 4,5-% posojili, najeti pri sindikatu pariških bank (železniško in vojaško posojilo I in II).¹³ Leta 1885 je pri banki Comptoir d'Escompte de Paris najela 5-% posojilo za vojaške potrebe. Z njim je financirala srbsko-bolgarsko vojno, ki jo sicer izgubila.¹⁴ Naslednje 5-% posojilo so leta 1913 po demobilizaciji vojaških enot najeli pri konzorciju pariških bank pod vodstvom Banque Franco - Serbe, da bi pokrili stroške priprav in vodenja balkanskih vojn (posojilo za balkanske vojne). Do tedaj je srbska vlada krila stroške balkanskih vojn iz rednih proračunskih dohodkov in kratkoročnih posojil državnih in zasebnih bank doma. Stroški za balkanske vojne so bili knjiženi v posebnem vladnem proračunu.¹⁵

Financiranje proračunskega primanjkljaja

Srbija je imela proračunski primanjkljaj od vojn v letih 1876-1878 pa do leta 1903. Vse do leta 1902 je bilo načrtovanje proračunskih prihodkov in izdatkov povsem brez stvarne podlage. Eden temeljnih problemov je bil zastarel davčni sistem, ki je temeljil na osebem pavšalnem davku, glavarini (5 grošev na osebo). Z davčno reformo so uvedli nov davčni sistem, ki je bil v skladu s sistemi, strukturo in prakso na evropski ravni.¹⁶ Davčna reforma in nastop finančnega ministra Lazarja Pečuja sta Srbiji prinesla preobrat v državnih financah. Za leto 1903 so še načrtovali primanjkljaj, vendar je bilo to zadnje proračunsko leto s primanjkljajem do prve svetovne vojne. Nato je nastopila doba proračunskih presežkov. Nestvarna proračunska politika do leta 1902 je bila mogoča samo zaradi zadolževanja v tujini. Zadolževanje je omogočalo kritje kroničnih deficitov. Srbija se je tako osemkrat zadolžila v tujini, da bi krila proračunske primanjkljaje: 3-% loterijsko posojilo (1881) in sedem 5-% posojil (1884, 1886, 1888, 1893, 1899, 1902).

---

¹¹ Za priprave na vojno so potrebovali 24 milijonov dinarjev, zbrali so jih komaj 1,7 milijona. Gnjatović, Stari državni dugovi, str. 21.

¹² Vladimir Jovanović: Era stranih zajmova u Srbiji. Beograd 1906, str. 196.

¹³ Za modernizacijo oborožitve so dejansko uporabili 46 milijonov dinarjev posojila iz leta 1906 in 54 milijonov dinarjev posojila iz leta 1909.

¹⁴ Slobodan Jovanović: Vlada Milana Obrenovića, Knjiga II., Beograd 1934, str. 55.

¹⁵ Završni račun državnih prihoda i rashoda Kraljevine Srbije za 1913. godinu, Beograd 1922, str. X.

¹⁶ Dva veka razvoja Srbije, Beograd 2008, str. 91-95.

Velik del zaslug za 3-% loterijsko posojilo leta 1881 ima Eugène Bontoux, saj ga je srbska vlada najela na njegov pritisk, ker je pogojeval začetek gradnje železniškega omrežja v Srbiji z novimi finančnimi sredstvi. Bontoux se je zgledoval po osamljeni praksi turške države iz leta 1870. Že takrat so bila posojila na osnovi loterijskih obveznic vprašljive kakovosti in jih je bilo uradno težko spraviti na kapitalne trge. Vendar so leta 1870 pri Turčiji naredili izjemo, da so se tovrstne obveznice pojavile na dunajski borzi. Zamislil si jih je Moritz von Hirsch, ki je potreboval svež denar za začetek gradnje Vzhodne železnice. Loterijske obveznice so bile sicer obrestovane nizko, vendar so investitorjem omogočale visoke dobičke ob dvomesečnih ali polletnih žrebanjih zaradi visoke odkupne cene. Priljubljene so bile zlasti pri delu investitorjev v Nemčiji in Franciji, medtem ko jih večina javnosti le malo cenila, celo več - šteli so jih za organizirano krajo. K temu je pripomogel Hirsch sam, ko je določil, da v polletnih žrebanjih sodelujejo tudi tiste obveznice, ki jih niso prodali. Možnost zaslužka, tudi majhnega, se je tako za veliko večino zmanjšala, celo zelo zmanjšala.¹⁷ Srbsko 3-% posojilo je bilo najprej namenjeno financiranju proračunskega primanjkljaja, a so ga že s tretjo emisijo namenili financiranju gradnje železniškega omrežja. Brez lastnega kapitala je Bontoux namreč izračunal, da bi trajalo predolgo, da bi vlada prodala obveznice 5-% posojila za izgradnjo železnic iz leta 1881. Nasprotno pa je pričakoval pri 3-% loterijskem posojilu, ki je delu investitorjev obetal zaslužek, kar se je tudi zgodilo.

5-% posojila za kritje proračunskega primanjkljaja so bila v javnosti zelo nepriljubljena. Srbija je kot kritje namreč zastavila še preostale pomembnejše proračunske vire za kritje dokaj neproduktivne porabe: dohodke od administrativnih taks, celotne davčne dohodke, dohodke posebnega 16-% davka za vojaške potrebe in tudi obveznice državne hipotekarne banke, tedaj še pod imenom Uprava fondova. Tuji upniki so že pred tem pri železniškem posojilu zahtevali kot jamstvo zastavo carinskih dohodkov, osebne davka in pričakovane dohodke od železnic. Pri posojilih za vojaške namene pa so tuji upniki dobili za jamstvo dohodke državnega monopola na tobak in sol.

Posojil za neproduktivne namene so se hitro oprijela imena glede na zastavljene dohodke. Take prakse poimenovanja posojil se je navzelo tudi finančno ministristvo in tudi v uradne dokumente vneslo ljudska poimenovanja.¹⁸ Za primer navedimo, da so tako govorili o solnem posojilu iz leta 1882, ker je vlada za posojilo za oboroževanje zastavila dohodke od monopola na trgovino s soljo. Posojilo za financiranje vojne z Bolgarijo pa so imenovali tobačno posojilo, ker je vlada zastavila dohodke državnega tobačnega monopola. In tako so tudi druga posojila dobila imena po obliki jamstva.¹⁹

Zadolževanje v tujini Uprave fondova

Državna hipotekarna banka z imenom Uprava fondova, ki je bila ustanovljena 1868, je najela 4,5-% posojila v letih 1910 in 1911 za financiranje infrastrukturnih projektov. V ta namen je izdala lastne hipotekarne obveznice. V dogovoru s fran-

¹⁷ Peter Hertner, n. d., str. 9-11.

¹⁸ Budžet Kraljevine Srbije za 1894, Beograd 1894; Budžet Kraljevine Srbije za 1903, Beograd 1903.

¹⁹ Gnjatović, Stari državni dugovi, str. 26-96.

coskimi upniki Banque française du commerce et de l'Industrie ter banko Franco-Serbe so za kritje teh posojil uporabili hipotekarna posojila, ki jih je pred tem Uprava fondova dodelila zasebnikom in pravnim osebam v Srbiji. Uprava fondova je sredstva iz prvega posojila uporabila za kreditiranje komunalnih investicij različnih lokalnih skupnosti, drugo je bilo namenjeno komunalnemu opremljanju Beograda. Po balkanskih vojnah so želeli najeti še eno posojilo pri pariških bankah, vendar zaradi prve svetovne vojne nikoli ni prišlo do realizacije.²⁰

Upravljanje dolgov

Za upravljanje tujih dolgov je vlada ustanovila posebna upravna telesa za upravljanje dolgov Kraljevine Srbije v tujini. Poimenovali so jih sila preprosto kot Samostojne zakladnice vladnih dolgov v tujini (Samostalna monopolska uprava spoljnih državnih dugova) Po bankrotu Kraljevine Srbije leta 1893 so ti organi za upravljanje dolgov prenehali delovati, na njihovo mesto pa je stopila Samostojna uprava monopolov.

Samostojne zakladnice vladnih dolgov v tujini

Da bi zagotovili poplačilo svojih terjatev, so tuji upniki, tj. banke, pri vladi Srbije dosegli, da je oblikovala posebne oddelke oziroma zakladnice za vsako posojilo posebej. V primeru da bi bili dohodki na zastavljeni postavki višji od vsakoletne anuitete, je šel presežek v državni proračun za druge vladne potrebe. V nasprotnem primeru, ko so bili dohodki zastavljenega vira dohodkov nižji od zapadle anuitete, je morala vlada poiskati nadomestni vir, da je lahko zadostila pogodbenim zahtevam. Vsaka zakladnica za posamezen dolg je bila pod nadzorom predstavnika vlade Srbije in predstavnika tujega upnika. To formalno in neformalno obliko nadzora in upravljanja so prvič preizkusili pri najetju posojila za gradnjo železnic leta 1881. Tako je bila Kraljevina Srbija že od vsega začetka intenzivnejšega zadolževanja pod nadzorom tujih upnikov, v položaju okrnjene fiskalne in proračunske suverenosti. Do bankrota Kraljevine Srbije leta 1893 so vzpostavili šest ločenih zakladnic za vladne dolgove v tujini. Se pravi za vsako posojilo, ki ga je srbska vlada najela v letih do bankrota države.

Ponoven odkup državnih monopolov

Posamezne zakladnice za poplačilo tujih dolgov so bile zunaj dejanskega nadzora srbske države. Ni presenečenje, da je bilo tudi veliko zlorab, zlasti na področju dohodkov od državnih monopolov. Dohodki državnih monopolov so bili praviloma zastavljeni za vračilo dolgov in tudi njihovo vodenje so dali v najem tujim bankam. Nema lokrat se je zgodilo, da je ista banka imela zakupno pravico na monopolnih dohodkih in hkrati nastopala kot upnik srbske države. Značilen in poučen je bil primer zakladnice za tobačni monopol. Dohodki tobačnega monopola so bili zastavljeni za 5-% tobačno posojilo leta 1885 pri bankah Comptoir d'Escompt de Paris in Länderbank. Banki upnici sta ustanovili posebno družbo za zakup monopolnih do-

---

²⁰ Sto dvadeset godina Investbanke, Beograd 1987.

hodkov, ki je upravljala monopolne dohodke pri tobaku in odplačevanje dolga bankama. Z različnimi knjigovodskimi metodami so sistematično zniževali realno vrednost dohodkov tobačnega monopola in neredko računovodsko prikazovali primanjkljaj, ki ga je morala nadomestiti srbska vlada iz drugih proračunskih postavk, kot se je to zgodilo leta 1885. Da bi se znebila hudega bremena in prekinila možnost zlorab, je srbska vlada leta 1887 odpovedala sporazum o zakupu tobačnega monopola. V naslednji etapi pa je pri dunajski banki Wiener Bankverein najela 5-% loterijsko posojilo in tako refinancirala dolg pri Comptoir d'Escompt de Paris in Länderbank. Za kakšen obseg zlorab in okoriščenja na račun srbske države je šlo, se je pokazalo že naslednje leto. Dohodki na račun tobačnega monopola ne samo, da so zadostovali za dospele anuitete, temveč so jih znatno presežali. Primanjkljaj pri tobačnem monopolu se je spremenil v krepak presežek. Razlika je bila velikanska, od 1,5 milijona dinarjev računovodskega primanjkljaja so v enem letu pridobili kar dodatne slabe 4 milijone dinarjev in dosegli presežek v višini dobrih 2 milijonov dinarjev.²¹

Po odkupu tobačnega monopola se je srbska vlada odločila, da znova prevzame tudi zastavljene dohodke železnic. Razlog tega posega je bil bankrot banke Comptoir d'Escompt de Paris. Po propadu Société de l'Union Générale je namreč ta banka določala stanje in razvojne prioritete srbskih železnic. Tudi tukaj so prikazovali, da so bili dohodki od železniškega prometa redno nižji kot anuitete za dolg. V letih 1882 do 1889 je primanjkljaj dosegal tudi po 2,5 milijona dinarjev na letni ravni in srbska vlada je morala ta sredstva nadoknaditi iz drugih virov. Vlada je tudi v tem primeru najela pri konzorciju pariških bank dodatno posojilo (t. i. 5-% železniška renta) leta 1890, s katerim je izplačala dotedanjega upnika. Pri operaciji je sodelovala tudi nacionalna emisijska ustanova - Privilegirana Narodna banka Kraljevine Srbije.

Po odkupu zastavljenih dohodkov železnic je prišel na vrsto tudi odkup monopola soli, ki ga je imela za jamstvo Anglo Austrian Bank zaradi posojila iz leta 1882 za posodobitev vojaške opreme in oborožitve. Dohodki so bili zastavljeni za celotno dobo vračanja posojila, to je za 15 let. Razlog prekinitve sporazuma je bil v očitnih zlorabah. Družba, ki jo je banka ustanovila za upravljanje monopola, si je privoščila, da je v sol dodajala mleti pesek in tako višala lastne dohodke. Hkrati je seveda srbski vladi prikazovala znatno nižje dohodke od realnih.²² Tudi tokrat je srbska vlada posegla po ustaljenem načinu. Pri sindikatu pariških bank je najela novo posojilo (6-% solno posojilo iz leta 1890) in ob pomoči Narodne banke izplačala dotedanje upnike.

Samostojna uprava monopolov

Leta 1894 je finančni minister Vukašin Petrović javnosti in upnikom naznanil, da Kraljevina Srbija ni zmožna odplačevanja tujih dolgov pod sporazumno določenimi pogoji. Anuitete za tuje dolgove so v letu 1893 znašale kar 37,2% vseh proračunskih dohodkov Kraljevine Srbije.²³ Odločno preveč, da bi Srbija lahko nadaljevala z od-

---

²¹ Milorad Nedeljković: Istorija srpskih državnih dugova (dalje Nedeljković, Istorija srpskih državnih dugova), str. 153. Beograd 1909.

²² Odjek, št. 192, november 1890.

²³ Idejo reprogramiranja dolgov je najprej predstavil finančni minister Mihailo Vujić leta 1886, ker je proračunski primanjkljaj tega leta dosegel 30%, kar je bilo dolgoročno nevzdržno.

plačevanjem. Srbija se je tako pridružila Turčiji (1876) in Grčiji (1893), ki sta že razglasili plačilno nesposobnost. Pred prvo svetovno vojno, v času valutnega zlatega standarda, je bila razglasitev plačilne nesposobnosti običajna v državah, ki so si nabrale velike proračunske primanjkljaje. V sistemu fiksnih menjalnih tečajev si države niso mogle privoščiti zniževanja dolžniškega bremena z inflacijo, kar bi lahko označili za prikrito plačilno nesposobnost.²⁴ Sledil je poziv tujim upnikom po reprogramiranju dolgov, kar naj bi Srbiji omogočilo manj boleče odplačevanje dolgov. Decembra 1894 je bil sporazum dosežen z Banque ottoman iz Pariza, berlinsko Berliner Handelbank in dunajsko Länderbank. Dogovorjeno je bilo, da preostanek 5-% posojil (najetih v letih 1881-1893) združijo v eno s 4-% obrestno mero. 3-% loterijsko posojilo iz leta 1881 pa so spremenili v 2-%. Sporazum med navedenimi tremi bankami in srbsko vlado je bilo podpisan v Karlovih Varih junija 1895.

Proti temu sporazumu so nastopili drugi upniki, saj so bile z njim znižane obrestne mere in tudi novo stanje so morali sprejeti kot izvršeno dejstvo. Razmere so bile dodatno otežene z dejstvom, da so omenjene tri banke podpisnice sporazuma imele v lasti le sedmino vseh dolgov, o katerih so se pogajale.²⁵ Veliko nejevolje je vzbujalo tudi določilo, da so tuji upniki dolžni zamenjati stare 5-% obveznice za nove 4-% v roku šestih tednov.²⁶ Nesporazumi niso ostali brez posledic. In bile so zgovorne. Tako je bil v naslednjih sedmih letih Srbiji onemogočen vstop na francoski trg kapitala, saj je pariška borza odklanjala trgovanje s srbskimi vrednostnimi papirji na svojem parketu. Z željo, da bi pomirila upnike, je srbska vlada z zakonom določila, da vse prejšnje dohodkovne postavke, ki so jamčile za poplačilo posameznih dolgov, po sporazumu v združenih vsotah še naprej jamčijo poplačilo novega združenega 4-% posojila. Upravljanje teh dohodkov, tujih dolgov in vseh monopolnih dohodkov, ki še niso bili zastavljeni tujim upnikom, so poverili novemu uradu, Samostojni upravi monopolov. Upravo monopolov je vodil upravni odbor, ki je imel šest članov. Štiri člane je imenovala srbska vlada (po funkciji sta bila člana guverner in viceguverner Narodne banke), dva člana pa so imenovali tuji upniki, ki so tako pridobili vpogled in nadzor upravljanja zastavljenih virov. Samostojna uprava monopolov je morala v prvi vrsti skrbeti za poplačilo tujih dolgov. Hkrati je morala vsak mesec nakazati morebitne presežke v proračun, a šele potem, ko je zagotovila dvanajstino letne anuitete novega enotnega 4-% posojila.

Centralizacija upravljanja državnega dolga prek Samostojne uprave monopolov je pomenila velik korak k sanaciji srbskih državnih financ. Institucionalna reforma je zagotovila redno odplačevanje tujih dolgov in hkrati tudi reden dotok presežka v državni proračun. Po reformi so namreč dohodki Samostojne uprave monopolov naraščali znatno hitreje kot letne obveznosti na račun 4-% posojila, kar je s prenakazili presežkov krepilo proračunsko bilanco.

²⁴ Peter Bernholz: Government bankruptcy of Balkan nations and their consequences for money and inflation before 1914: A comparative analysis, Bank of Greece Working Paper, SEEMHN, No. 74, 2008, str. 23; Milan Šojić, Ljiljana Đurđević: Dinar Exchange Rate in the Kingdom of Serbia 1882-1914, The Experience of Exchange Rate Regimes in Southeastern Europe in a Historical and Comparative Perspective, ONB Workshop No. 13, 2007, str. 303-329.

²⁵ Nedeljković, Istorija srpskih državnih dugova, str. 179.

²⁶ Zakon o konverziji državnih dugova, 8. juli 1895, Beograd 1895.

Tabela 1: *Dohodki Samostojne uprave monopolov*²⁷

Leto	Neto dohodki v milijonih dinarjev	Anuitete 4% enotnega posojila v milijonih dinarjev	Anuitete kot delež neto dohodkov	Presežek, nakazan v državni proračun v milijonih dinarjev
1896	20,0	16,7	83,5	3,3
1900	25,9	17,4	67,2	8,5
1905	32,9	20,2	61,4	12,7
1906	34,7	20,3	58,5	14,4
1907	38,2	23,4	61,2	14,8
1908	37,4	25,1	67,1	12,3
1909	36,9	25,9	67,7	11,9
1910	41,3	30,8	74,6	10,5
1911	48,1	32,4	67,3	15,7

Leta 1902 je srbski vladi uspelo urediti tudi odnose s francosko vlado, kar je omogočilo nastop srbskih državnih obveznic na francoskem trgu kapitala. Ob tem je srbska vlada tudi vključila v upravni odbor Samostojne uprave monopolov predstavnika francoskih upnikov.

Pogoji zadolževanja

V letih 1881 do 1913 je srbska vlada obljubila, da bo odplačala 1,354 milijona dinarjev za 23 najetih posojil v tujini, čeprav je dejansko prejela le 1,113 milijona dinarjev. Razlog tega je bilo dejstvo, da so, razen v primeru dveh posojil, obveznice posojil imele nižjo emisijsko vrednost od nominalne, kar je udeleženi bankam omogočalo ustrezen zaslužek. Srbska država je tako učinkovito pri zadolževanju prejela manj denarja, kot se je nominalno zadolžila. V primeru da bi banke prevzele emisijo srbskih obveznic po nominalni vrednosti, bi lahko imele dobiček le na račun obresti, in še to v daljni prihodnosti. Edini posojili, ki so ju banke prevzele po nominalni vrednosti, sta bili "solni posojili" iz let 1882 in 1890. Da so tuji upniki pristali na take pogoje, je morala srbska vlada dati izjemno močna zagotovila, da so banke zmanjšale tveganje na minimum. Hkrati je morala vlada pristati tudi na zelo kratke odplačilne roke, na 15 oz. 10 let, kar je bilo v primerjavi s povprečnimi 50-letnimi odplačilnimi roki pri drugih posojilih kratko. V primeru "solnega posojila iz 1882" pa je morala srbska vlada celo predati v upravljanje solni monopol upniku, banki Anglo Austrian Bank. Pa tudi obresti so bile v takih primerih višje, pri "solnem posojilu iz 1890" 6-%, pri drugih posojilih pa 5-%.

Po letu 1870 je bila praksa prevzemanja emisij obveznic pod nominalno vrednostjo povsem običajna, saj drugače ni bilo mogoče najti investitorjev, ki bi bili pripravljeni sodelovati pri večjih kreditih posameznim državam.²⁸ Države, zlasti tiste s slabšo kreditno sposobnostjo ali celo s slovesom problematičnega dolžnika, so

²⁷ Završni račun državnih prihoda i rashoda 1911. Beograd 1912.

²⁸ Harris: *Government and the Economy, 1688-1850*. V: *The Cambridge Economic History of Britain since 1700, Volume I, 1700-1850*, Cambridge University Press, 2004, str. 204-237.

morale ob najetju posojila pristati na določen popust banki upnici glede na nominalno vrednost najetega dolga, da je ta takoj ustvarila dobiček in ne enkrat v prihodnosti. V tem položaju so bile seveda vse balkanske države v 19. stoletju.²⁹ V primeru Srbije je ta razlika med prejetim denarjem in nominalno vrednostjo dolgov znašala celih 18%.

Ko so se tuji upniki pogajali s srbsko vlado o najetju posojila, so obrestno mero in popust določali glede na predvidevanja o ceni srbskih dolgov oz. obveznic teh dolgov na kapitalskih trgih. Tako je bil njihov dobiček odvisen od utemeljenosti njihovih predvidevanj o gibanju cen srbskih obveznic na borzah. Pred reprogramiranjem dolgov so srbske obveznice prodajali na borzah v Parizu in na Dunaju po 65 do 72% nominalne vrednosti.³⁰ Tako nizka cena je bila posledica izjemno slabega ugleda Srbije kot dolžnice, ki so ga povzročali redni in veliki proračunski primanjkljaji. Cena srbskih dolgov na tujih borzah je začela rasti šele po reprogramiranju dolgov in centralizaciji upravljanja tuje zadolžitve v obliki Samostojne uprave monopolov. Ko so se pridružili še stvarno in uravnoteženo planiranje proračunskih odhodkov in prihodkov po letu 1902 ter ponavljajoči se proračunski presežki po letu 1904, so kapitalski trgi spremenili mnenje. Trgovanje z obveznicami srbskih dolgov se je potem ustalilo na 90% nominalne vrednosti. Edina izjema, ko je bila cena na borzah večja od nominalne vrednosti, je bil primer 5-% loterijskega posojila iz leta 1888, ki je dosegal celo ceno 130% izhodiščne vrednosti. To dejstvo je močno razburjalo javnost, saj je bilo to posojilo najeto ob najslabših možnih pogojih. Srbska vlada je morala pristati celo na oderuški polovični popust glede na nominalno vrednost, da je sploh lahko najela posojilo.³¹

Tabela 2: *Nominalne in efektivne obrestne mere srbskih državnih dolgov v letih 1881-1912*³²

	Nominalno najeta posojila	Dejansko prejeta vsota	Nominalna obrestna mera	Efektivna obrestna mera
Obdobje proračunskih primanjkljajev 1881-1903	398.936.500	308.198.300	5%	6,47%
Obdobje stabilnosti 1904-1912	305.000	240.800	4,5%	5,70%

Ugled srbske države kot dolžnika je mogoče, kot priča tabela 2, opazovati v dveh obdobjih. V drugem obdobju po letu 1904 se roki dospelosti tujih posojil niso spreminjali, še vedno so bili v povprečju v 50-letnih rokih. Se je pa zaradi krepitve dolžniškega ugleda Srbije znižala nominalna obrestna mera za 0,5%, efektivna pa celo za 0,77%. Še bolj pomembno pa je bilo, da je Srbija po zaslugi pro-

²⁹ Bernholz, n. d., str. 23.

³⁰ Trgovinski glasnik, 8. 12. 1901.

³¹ Nedeljković, Istorija srpskih državnih dugova, str. 99.

³² Gnjatović, Stari državni dugovi.

računskih presežkov lahko znižala diskontno mero pri emisiji obveznic novih posojil z 22,75% na 21,05%.

Iz angleščine prevedel Žarko Lazarević

Dragana Gnjatović

FOREIGN LONG TERM GOVERNMENT LOANS OF SERBIA 1862-1914

S u m m a r y

Great undertakings in Serbia at the end of the 19th century and at the beginning of the 20th century conditioned quick growth of government expenditures. War financing, army modernization, railroads construction and foreign debt repayments soaked more money than Serbia was able to collect through taxation. Thus government budget deficits became unavoidable. However, until 1903, budget deficits were not planned but they were the outcome of *ad hoc* government decisions short of financial sources. This policy of fictitious, unrealistic budgeting had negative impact on the creditworthiness of Serbia and on the price of Serbian government bonds on European stock exchanges. To obtain foreign loans Serbian government pledged all abundant sources of its revenues. Many of them were farmed out to the very same foreign banks that were creditors of Serbia. Under the threat of losing its fiscal sovereignty Serbian government took new foreign loans to repurchase leased government revenues. After Serbian government declared open state bankruptcy in 1893, Independent Monopoly Directorate was established to centralize the management of foreign debt repayments. Institutionalization of foreign debt management proved to be a viable solution. Independent Monopoly Directorate ran constantly net revenue surpluses that filled up government treasury. After fiscal 1903, which was last in a row that ended with government budget deficit, creditworthiness of Serbia started to recover. From 1904, and until World War I, new Serbian foreign government loans were still issued below par but under more favourable conditions. Policy of realistic budgeting made way to the creation of sound government finances.

1.01
Prejeto 16. 3. 2010

UDK 352:94(497.4)"1933/1935"

Miroslav Stiplovšek*

Prizadevanja Rudolfa Golouha in Albina Prepeluha za udejanjenje banovinske in občinske samouprave v banskem svetu Dravske banovine 1933-1935

IZVLEČEK

Banski svet Dravske banovine je kot posvetovalno telo bana v tridesetih letih s svojimi stališči in predlogi sodeloval pri oblikovanju banovinskega proračuna za nekatere gospodarsko-socialne in prosvetno-kulturne dejavnosti, svoje pristojnosti pa je leta 1933 prvič presegel s posegom na politično in uredbodajno področje. V razpravah o perečih političnih problemih sta imela posebno pomembno vlogo Rudolf Golouh in Albin Prepeluh, nekdanja pripadnika Jugoslovanske socialnodemokratske stranke, ki se edina med banskimi svetniki nista vključila v režimsko stranko oziroma Jugoslovansko nacionalno stranko. Tehtna so bila zlasti njuna odločna prizadevanja za udejanjenje banovinske in občinske samouprave na demokratični podlagi z izvoljenimi organi ter kritična stališča neustreznega odnosa osrednje vlade do Dravske banovine oziroma jugoslovanske Slovenije v obdobju gospodarske krize.

Ključne besede: Slovenija, Dravska banovina, banski svet, občina, samouprava, Rudolf Golouh, Albin Prepeluh

ABSTRACT

THE EFFORTS OF RUDOLF GOLOUH AND ALBIN PREPELUH FOR THE IMPLEMENTATION OF THE BANATE AND MUNICIPALITY SELF- MANAGEMENT IN THE BAN'S COUNCIL OF THE DRAVA BANATE 1933-1935

With its opinions and proposals as the Ban's consulting body, in the 1930s the Ban's Council of the Drava Banate took part in the establishment of the Banate's budget for certain economic-social and educational-cultural activities, while its competences were exceeded in 1933 for the first time with its intervention in the political and legislative field. Rudolf Golouh and Albin Prepeluh, former members of the Yugoslav Social Democratic Party who were the only ones among the Ban's Councillors that refused to join the regime-supporting Yugoslav National Party, played an especially important role in the discussions about the pressing political problems. Their decisive efforts to implement the Banate and municipality self-management on the democratic basis with elected bodies as well as their critical views of the inappropriate attitude of the central government to the Drava Banate or the Yugoslav Slovenia in the period of the economic crisis were especially well-founded.

Key words: Slovenia, Drava Banate, Ban's Council, municipality, self-management, Rudolf Golouh, Albin Prepeluh

* Dr., redni profesor v pok., zaslužni prof. Univerze v Ljubljani, Vodopivčeva 8, SI-1230 Domžale

Prizadevanja za avtonomijo oziroma široko samoupravo Slovenije, ki so bila prevladujoča stalnica slovenske politike v prvi Jugoslaviji, so se kazala v številnih razpravah tudi v obeh predstavniških telesih z nekaterimi parlamentarnimi prvimi med vojnama, v skupščinah ljubljanske in mariborske oblasti 1927-1929 in v banskem svetu Dravske banovine v tridesetih letih. V slovenskih oblastnih skupščinah so bili poglobitni pobudniki avtonomije Slovenije poslanci katoliške Slovenske ljudske stranke (SLS),¹ banski svetniki iz njenih vrst so takšne programske težnje poudarjali v drugi polovici tridesetih let, nazadnje v obliki zahteve za avtonomno Banovino Slovenijo, tudi v banskem svetu Dravske banovine, v času liberalne prevlade v njem pa sta v letih 1933-1935 najbolj dosledno zahtevala široko samoupravo z izvoljenimi organi na vseh ravneh, od največje upravne enote banovine do občin, edina strankarsko nevezana banska svetnika Rudolf Golouh in Albin Prepeluh.²

Zakon o banski upravi z dne 7. novembra 1929 je samoupravne naloge, ki so jih po vidovdanski ustavi izvajali oblastni samoupravni organi, skupščine in odbori, predal v pristojnost banu in določil tudi ustanovitev banskega sveta kot njegovega posvetovalnega organa.³ Potem ko je bila določena tudi njegova sestava (vsak okraj-srez je imel pravico do enega zastopnika, od enega do največ štirih banskih svetnikov pa so imela glede na številčno stanje v njem mesta z več kot 3000 prebivalci),⁴ je minister za notranje zadeve in predsednik vlade general Petar Živković 3. julija 1930 s Pravilnikom o organizaciji in delu banskih svetov⁵ podrobno določil tudi njegove zelo omejene pristojnosti. Poglavitna naloga banskih svetnikov je bilo svetovanje banu pri oblikovanju banovinskega proračuna za izvajanje nekdanjih oblastnih samoupravnih dejavnosti na področju kmetijstva, obrti, trgovine in industrije, javnih gradenj, zdravstva in socialne politike ter prosvete in kulture za območja, ki so jih zastopali, in za vso banovino. Toda najvišji funkcionar v banovini je njihove predloge lahko upošteval po lastni presoji oziroma jih je bil dolžan prilagoditi finančnim možnostim banovine. Končna potrditev banovinskega proračuna pa je bila pristojnost ministra za finance, ki je zlasti v prvi polovici tridesetih let z njegovim zniževanjem vplival na skromno gmotno osnovo za reševanje perečih problemov Slovenije v času gospodarske krize, kar je izzvalo ostre proteste banskih svetnikov.⁶ Ban je vodil redna proračunska zasedanja banskega sveta v začetku vsakega leta, za obravnavo drugih pomembnih zadev pa ga je imel pravico po ministrovem soglasju sklicati tudi na nekajdnevna izredna zasedanja. Imel je tudi pristojnost omejiti razprave banskih svetnikov, če so po njegovi presoji presegle temo dnevnega reda.

¹ Miroslav Stiplovšek: Slovenski parlamentarizem 1927-1929: avtonomistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije ter za udejanjenje parlamentarizma. Ljubljana 2000 (dalje Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem).

² Miroslav Stiplovšek: Banski svet Dravske banovine 1930-1935: prizadevanja banskega sveta za omilitev gospodarsko-socialne krize in razvoj prosvetno-kulturnih dejavnosti v Sloveniji ter za razširitev samoupravnih in upravnih pristojnosti banovine. Ljubljana 2006 (dalje Stiplovšek, Banski svet).

³ Uradni list kraljevske banske uprave dravske banovine, št. 1, 20. 11. 1929.

⁴ Prav tam, št. 45, 31. 3. 1930.

⁵ Službeni list kraljevske banske uprave dravske banovine, št. 19, 20. 8. 1930 (dalje Službeni list).

⁶ Stiplovšek, Banski svet, str. 254-260.

Hkrati z izdajo poslovnika banskega sveta je minister za notranje zadeve v skladu z zakonskimi pooblastili na predlog prvega bana Dravske banovine inž. Dušana Serneca, pripadnika nekdanje SLS, imenoval prvi štiridesetčlanski banski svet Dravske banovine, v katerem je bilo 24 predstavnikov okrajev in 16 zastopnikov mest.⁷ Banski svetniki so morali biti izbrani "prvenstveno" izmed oseb, ki morejo "po strokovni izobrazbi" oziroma s "svojim svetom najbolj služiti interesom banovine". Ta samo formalna omejitev pa je ministru omogočala, da je lahko sestavo banskega sveta prilagodil politični sestavi osrednje vlade, kar se je nato izvajalo vsa trideseta leta.⁸ Prvo vlado šestojanuarskega režima so sestavljali predvsem radikali in demokrati, od prvakov prepovedanih političnih strank pa je bil v njej le dr. Anton Korošec iz nekdanje SLS. Zato so imeli v prvem banskem svetu Dravske banovine absolutno večino privrženci narodnega unitarizma in državnega centralizma, temeljev kraljeve diktature, iz liberalnega političnega tabora oziroma bivše Samostojne demokratske stranke, iz katere je bil tudi pomočnik bana dr. Edo Pirkmajer. Glede na Koroščevo sodelovanje v Živkovičevi vladi pa sta bili v banskem svetu tudi okoli dve petini privržencev nekdanje avtonomistične SLS, ki je imela v ljubljanski in mariborski oblastni skupščini absolutno večino.⁹ Med njima in prvim banskim svetom Dravske banovine ni bila razlika le v več kot polovico manjšem številu imenovanih banskih svetnikov v primerjavi z izvoljenimi oblastnimi poslanci, temveč zlasti v razmerju absolutne prevlade z vidika strankarstva pred njegovo prepovedjo s šestojanuarsko diktaturo. Le prvi banski svet je bil sestavljen pluralno, z izjemo Golouha in Prepeluha pa tudi v skladu s sestavo osrednje vlade in je imel režimski značaj. Kljub temeljnemu zmanjšanju njegovih pristojnosti v primerjavi s slovenskima oblastnima skupščinama pa je bil banski svet v tridesetih letih nekak njun naslednik in nadaljevalec njune samoupravne dejavnosti.

Posebna vloga Rudolfa Golouha in Albina Prepeluha v banskem svetu

---

Med banskimi svetniki sta imela glede na preteklo politično usmerjenost in dejavnost posebno mesto Rudolf Golouh (1887-1982),¹⁰ ki je bil kot vodja mariborske borze dela imenovan za enega od treh predstavnikov mesta Maribor, v štiričlanskem zastopstvu mesta Ljubljane pa je bil kot publicist Albin Prepeluh (1880-1938).¹¹ Začetki njunega političnega delovanja so povezani s socialnodemokratskim taborom in oba sta bila v Jugoslovanski socialnodemokratski stranki

⁷ Službeni list, št. 15, 30. 7. 1930.

⁸ Stiplovšek, Banski svet, str. 322-326 (Sestava banskega sveta Dravske banovine 1930-1941).

⁹ Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem, str. 475-479 (Seznam poslancev skupščin ljubljanske in mariborske oblasti).

¹⁰ O političnem, socialnem in literarnem delovanju Golouha glej zlasti njegovo memoarsko delo Pol stoletja spominov: panorama političnih bojov slovenskega naroda. Ljubljana 1966, 424 str. (dalje Golouh, Pol stoletja spominov); Slovenski biografski leksikon. Prva knjiga, Ljubljana 1925-1932, str. 231; Emil Cesar, France Filipič: Golouh, Rudolf. Enciklopedija Slovenije 3. Ljubljana 1989, str. 263; Osebnosti: veliki slovenski biografski leksikon. Od A do L. Ljubljana 2008, str. 298.

¹¹ Dušan Kermavner: Albin Prepeluh - Abditus: njegov idejni razvoj in delo. V: Albin Prepeluh, Pripombe k naši prevratni dobi. Ljubljana 1938, (dalje Kermavner, Albin Prepeluh) str. 295-562; Franc Rozman, Janko Prunk: Prepeluh, Albin. Enciklopedija Slovenije 9. Ljubljana 1995, str. 298-299; Osebnosti: veliki slovenski biografski leksikon. Od M do Ž. Ljubljana 2008, str. 900.

(JSDS) konec prve svetovne vojne v opozicijski skupini Socialistična omladina. Po prevratu leta 1918 je bil Prepeluh kot predstavnik JSDS leta 1919 poverjenik za socialno politiko v Deželni vladi za Slovenijo, Golouh pa je bil po krajšem sodelovanju v komunistični stranki na listi JSDS leta 1920 izvoljen za poslanca ustavodajne skupščine. V razpravi o prvi jugoslovanski ustavi v socialističnem poslanskem klubu je sprožil tudi vprašanje federativne ureditve države, vendar ni "dosti opravil", ker je večina zagovarjala stališče o osredotočenju njihovega delovanja le na socialna vprašanja. Tudi v razpravi v ustavodajni skupščini je glede državne ureditve opozoril na problematičnost posnemanja centralistične ureditve nacionalno enotne Francije, zavrnil pa ga je skrajni centralist in unitarist Svetozar Pribičević z utemeljitvijo, da bi bilo v jugoslovanskih razmerah "z ustanovitvijo samoupravnih enot še teže preprečiti samovoljnost krajevnih nosilcev oblasti".¹² Golouh se je v dvajsetih letih uveljavil kot funkcionar Socialistične stranke Jugoslavije za Slovenijo, nekaj časa je urejal njeno glasilo Delavska politika in sodeloval v njej kot novinar, v Mariboru pa je bil tudi združni organizator in deset let vodja borze dela. Prepeluh pa je v začetku leta 1921 zaradi unitaristične narodne politike izstopil iz JSDS in postal ena vodilnih osebnosti slovenskega avtonomističnega gibanja. Za slovensko narodno avtonomijo v prvi Jugoslaviji se je opredelil kot sourednik revije Naši zapiski in tednika Avtonomist. Leta 1924 je ustanovil Slovensko republikansko stranko kmetov in delavcev ter zanjo oblikoval federativni državnoopravni program,¹³ dve leti kasneje pa jo je združil s Samostojno kmetijsko stranko v Slovensko kmetijsko stranko. To je bila "edina politična stranka, ki je do konca vidovdanskega parlamentarnega sistema dosledno terjala lastno slovensko državnost s popolno finančno in zakonodajno samostojnostjo znotraj federativno preurejene jugoslovanske države".¹⁴ Prepeluh in tudi Golouh sta v dvajsetih letih izoblikovala svoja stališča glede državne ureditve v skladu s slovenskimi nacionalnimi interesi, toda v obdobju šestojanuarskega diktatorskega režima sta jih v bankskem svetu lahko podala le v omiljeni obliki. Prepeluh je svoje reformistične socialne poglede razvijal v številnih člankih in publikacijah, kot ustanovitelj in vodilni funkcionar Zveze agrarnih intersentov v letih 1928-1933 pa se je zavzemal za dosledno izvedbo agrarne reforme, tudi za razlastitev gozdnih veleposestev. V času delovanja v bankskem svetu je sodeloval v socialistično usmerjeni reviji Sodobnost, ki jo je skoraj zastonj tiskal v svoji tiskarni, izdal pa je tudi knjigo o agrarni reformi Naš veliki socialni problem. Golouh je mariborsko borzo dela vodil prav v času zaostrenih socialnih posledic velike gospodarske krize, v obdobju 1933-1935 pa je bil v Mariboru tudi podžupan. Tako Golouh kot Prepeluh sta s svojo politično, socialno gospodarstvo in tudi kulturno dejavnostjo, s strokovnim znanjem in izkušnjami v polni meri izpolnjevala vse temeljne pogoje za uspešno opravljanje funkcije banskega svetnika.

¹² Golouh, Pol stoletja spominov, str. 244-247.

¹³ Jurij Perovšek: Programi političnih strank, organizacij in združenj v Kraljevini SHS (1918-1929). Ljubljana 1998, (dalje Perovšek, Programi) dok. št. 41, str. 163-166.

¹⁴ Jurij Perovšek: Še en politični subjekt: Slovenska kmetijska stranka. V: Slovenska kronika XX. stoletja 1900-1941. Ljubljana 1995, (dalje Slovenska kronika XX) str. 316.

Rudolf Golouh (1887-1982)

Albin Prepeluh (1880-1938)

Oblikovanje banskega sveta z imenovanjem banskih svetnikov iz vrst nekdanjih pripadnikov prepovedanih političnih strank je bil odmeven politični dogodek, ki je sprožil tudi ugibanja o vračanju na strankarstvo in na obnovitev neke oblike parlamentarizma. Zato je vlada na seji 4. julija 1930 posebej poudarila, da ostajajo vsi temelji šestojanuarskega kraljevega manifesta iz leta 1929 v veljavi. Premier Živković je vladni manifest komentiral z ugotovitvijo, da je razdelitev države na banovine dokončna, nanje pa bo vlada prek "dekoncentracije" prenesla nekatere pristojnosti. Od banskih svetnikov pa se "pričakuje in zahteva, da bodo iskreni in vdani pomočniki jugoslovanskega naroda in državne politike v banovini", razmere po kraljevem manifestu pa "izključujejo posamezne stranke" pri sodelovanju v upravljanju države.¹⁵ Režimski dnevnik *Jugoslovan* je še dodal, da je vlada lahko imenovala v banski svet samo znane javne delavce, med katerimi so bili skoraj vsi "nekoč pripadniki ene od bivših strank", toda ni jih poklicala vanj kot strankarje, temveč kot osebnosti, "ki poznajo samo interes kralja in naroda".¹⁶

General Živković je kot notranji minister pred začetkom delovanja banskih svetov v prizadevanjih, da bi njihovo delo ne bilo podobno običajnemu parlamentarnemu postopku pri sprejemanju proračunov, s tajno okrožnico osebno banom še skrajno omejil skromne pristojnosti banskih svetnikov. Glede na to, da je njihova pristojnost le posvetovalna, je prepovedal dvofazno, načelno in specialno razpravo o banovinskem proračunu, prav tako pa tudi njihovo glasovanje o njem. Ti naj na zasedanju posredujejo le potrebe svojih okrajev in mest, ki jih v banskem svetu zastopajo, te pa bo ban "po svoji uvidevnosti upošteval ali ne".¹⁷ Novemu banu Dravske banovine dr. Dragu Marušiču, ki je decembra 1930 nasledil inž.

¹⁵ *Jugoslovan*, 5. 7. 1930, št. 27, En narod - eno narodno čustvovanje.

¹⁶ Prav tam, 8. 7. 1930, št. 29, Preprečeni računski temnih elementov.

¹⁷ Arhiv Republike Slovenije (dalje ARS), fond Banski svet Dravske banovine (AS 77), fasc. 1, Okrožnica ministra za notranje zadeve z dne 18. 10. 1930.

Dušana Serneca po njegovem odhodu v Beograd v osrednjo vladu, so poslali okrožnico neposredno pred začetkom I. zasedanja banskega sveta januarja 1931, da bi ga vodil v skladu z ministrovimi navodili. Z Marušičevim imenovanjem je vodenje banske uprave in tudi banskega sveta Dravske banovine¹⁸ prevzel liberalni politični tabor, kajti drugi ban je v dvajsetih letih opravljal funkcijo tajnika v Samostojni kmetijski stranki.¹⁹

V oktroirani septembrski ustavi leta 1931, ki jo kralj izdal tudi zaradi zunanjepolitičnih pritiskov za ukinitvev diktature, je bilo pomembno določilo po oblikovanju izvoljenih banovinskih svetov in banovinskih odborov kot njihovih izvršilnih organov s podobnimi samoupravnimi proračunskimi in uredbodajnimi pristojnostmi, kot so jih imeli samoupravni oblastni organi, skupščine in odbori, po prvi jugoslovanski ustavi.²⁰ Oktroirana ustava je podrobnejšo opredelitev pristojnosti in načina volitev banovinskih svetov prepustila Narodnemu predstavništvu, zakonski predlog pa naj bi pripravila vlada. Toda kljub obljubam te naloge za omilitev centralizma ni izpolnila nobena vlada in tako so vsa trideseta leta delovali le imenovani banski sveti z le posvetovalnimi pristojnostmi, ki pa so si jih slovenski banski svetniki prizadevali čim bolj razširiti.

Pred kraljevo izdajo druge jugoslovanske ustave je prišlo do pomembnih političnih sprememb v osrednji vladi, ki so imele za posledico tudi kadrovske spremembe v banskem svetu Dravske banovine. Potem ko je Korošec "iz zdravstvenih razlogov", dejansko zaradi ostre opozicije v stranki, že septembra 1930 izstopil iz Živkovićeve vlade, v njej pa ga je kot predstavnik bivše SLS nadomestil inž. Sernec, je tudi ta leto kasneje odstopil kot minister. Po odhodu nekdanje SLS v opozicijo sta iz Slovenije vstopila v osrednjo vladu vladi Albert Kramer iz bivše Samostojne demokratske stranke in Ivan Pucelj iz Slovenske kmetijske stranke.²¹ Septembra 1931 so sledile tudi ostavke 14 banskih svetnikov iz nekdanje SLS.²² Pred začetkom II. zasedanja in pred razpisanimi volitvami v Senat, ki je bil poleg Narodne skupščine drugi dom Narodnega predstavništva, senatorje pa so imeli pravico voliti tudi banski svetniki, je minister za notranje zadeve Živković izvedel velike kadrovske spremembe v sestavi banskega sveta. Dotedanje banske svetnike, privrženice bivše SLS, je nadomestil z novimi iz vrst samostojnih demokratov in kmetijcev.²³ S tem "se začena štiriletno obdobje popolne prevlade liberalnega tabora oziroma privrženecv nove vsedržavne politične stranke Jugoslovanske radikalne kmečke-kmetijske demokracije (JRKD)".²⁴ Priprave na njeno ustanovitev so se začele konec leta 1931, formalno je bila ustanovljena 1. maja 1932, v Jugoslovansko nacionalno stranko (JNS) pa se je preimenovala naslednje leto. Programsko je temeljila na obrambi narodnega unitarizma in državnega centralizma oziroma na

¹⁸ Marušič je v obdobju 1931-1934 vodil štiri redna in eno izredno zasedanje banskega sveta.

¹⁹ Boris Mlakar: Marušič Drago. V: Enciklopedija Slovenije 7. Ljubljana 1993, str. 13.

²⁰ Službeni list, št. 53, 10. 9. 1931; Stiplovšek, Banski svet, str. 105-108; Jurij Perovšek: "V zaželeni deželi": slovenska izkušnja s Kraljevino SHS/Jugoslavijo 1918-1941. Ljubljana 2009, str. 129-134 in 164-165.

²¹ Egon Pelikan: Anton Korošec odstopi "iz zdravstvenih razlogov". V: Slovenska kronika XX, str. 356.

²² Slovenec, 8. 12. 1931, št. 279.

²³ Službeni list, št. 77, 5. 12. 1931.

²⁴ Stiplovšek, Banski svet, str. 115.

šestojanuarskem kraljevem razglasu leta 1929 in na oktroirani ustavi.²⁵ V novo stranko pa se kot edina banska svetnika nista vključila Golouh in Prepeluh, ki sta to funkcijo opravljala do velike politične prelomnice leta 1935, ko je prišlo do zamenjave režimov JNS in Jugoslovanske radikalne zajednice (JRZ), v kateri je sodelovala tudi bivša SLS. Decembra 1935 je novi notranji minister Korošec imenoval novi banski svet iz privržencev SLS.²⁶ Dejstvo, da Golouh in Prepeluh nista bila člana JRKD - JNS in nista bila vezana na strankarsko disciplino, je bilo pomembno zlasti za njune nastope v številnih razpravah, ki so dobile politične razsežnosti. Oba sta bila zelo radikalna zlasti v obravnavah glede razširitve pristojnosti banskega sveta oziroma izvolitve banovinskega sveta, ki so bile stalnica zlasti na zasedanjih od 1933 do 1935. Kritična sta bila tudi do gospodarske, finančne in socialne politike osrednje vlade, ki sta ji očitala pri dodeljevanju sredstev iz osrednjega proračuna "mačehovski" odnos do Dravske banovine oziroma Slovenije. Ker v banskem svetu za razliko od oblastnih skupščin ni bilo nobenega predstavnika delavstva,²⁷ sta njegovo zastopstvo v največji meri prevzela Golouh in Prepeluh, ki se je posebej zavzemal za izboljšanje položaja revnejših slojev na kmečkem podeželju in za dosledno izvedbo agrarne reforme. Zato sta se v razpravah osredotočila na problematiko proračuna oddelka za socialno politiko in narodno zdravje, na socialne vidike pa sta opozarjala tudi ob proračunskih izdatkih za agrarne panoge, za trgovino, obrt in industrijo, za izvajanje javnih gradenj ter za prosvetne in kulturne dejavnosti. V razpravah sta bila na I. in II. zasedanju banskega sveta temeljna razpravljalca o problematiki stopnjevanja gospodarske krize in zaostrovanju njenih socialnih posledic. Prizadevala sta si za njihovo omilitvev iz sredstev banovinskega proračuna, zlasti za povečanje gnotne osnove za opravljanje nalog socialnega skrbstva. Ob tem je Prepeluh poudaril, da zaradi osredotočenja vseh pristojnosti v osrednji vladi, banovina ne more voditi uspešne socialne politike. Banovina "nima moči ne zakonodajne ne druge", da bi lahko poskrbela za izboljšanje socialnih razmer.²⁸ Na primeru izvajanja socialne politike je torej poudaril nujnost spremembe centralističnega upravljanja države. Sicer pa sta bila Golouh in Prepeluh z okoli štiridesetimi daljšimi in krajšimi razpravami med najbolj dejavnimi banskimi svetniki že na prvih dveh zasedanjih.²⁹

Pomembna vloga Golouha in Prepeluha v politični in uredbodajni dejavnosti banskega sveta

---

Leto 1933 je bilo v delovanju banskega sveta prelomnica tako v prizadevanjih banskih svetnikov za povečanje svoje vloge pri obravnavi banovinskega proračuna

---

²⁵ Jurij Perovšek: Jugoslovanska radikalna kmetska demokracija in nastanek JNS. V: Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848-1992. Ljubljana 2005, (dalje Slovenska novejša zgodovina) str. 332-333.

²⁶ Službeni list, št. 100, 14. 2. 1935; Stiplovšek, Banski svet, str. 270-272.

²⁷ V ljubljanski in mariborski oblastni skupščini so v volilnih okrajih, v katerih je bilo število delavcev precejšnje, uspeli tudi izvoliti oblastne poslance iz svojih vrst oziroma iz delavskih strank (Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem, str. 106-108).

²⁸ ARS, AS 77, fasc. 2, Stenografski in overovljeni uradni zapisnik 6. seje II. zasedanja banskega sveta Dravske banovine (dalje BS) 13. 2. 1932.

²⁹ ARS, AS 77, fasc. 1-3, Stenografski in uradni zapisniki I. in II. zasedanja BS januarja 1931 in februarja 1932.

Ban je izročil dekrete bankim svetnikom ljubljanskega območja v banki palači, v kateri so bila od leta 1932 do 1941 tudi zasedanja bankega sveta (Muzej novejšje zgodovine Slovenije).

kot tudi glede razširitve njegovega delovanja na politično in uredbodajno področje. Za temeljito obravnavo banovinskega proračuna so bankni svetniki dosegli pristank ban na oblikovanje finančnega odbora z nalogo, da na plenarni seji posreduje stališča in predloge glede proračunskih izdatkov in dohodkov. V 20-članski finančni odbor so izvolili tudi Golouha.³⁰ Na posebnem sestanku so ustanovili tudi klub banknih svetnikov JRKD, "ki naj bi pripravil vse potrebno za redne seje".³¹

Razprave o političnem dogajanju in državni ureditvi so bile po ustavnih in zakonskih določilih dovoljene le v osrednjem parlamentu. Toda tako kot slovenski oblastni skupščini konec dvajsetih let je tudi bankni svet Dravske banovine prekoračil svoje pristojnosti in občasno posegel tudi na politično področje, prvič že na začetku svojega delovanja.³² V ljubljanski in mariborski oblastni skupščini je politične razprave sprožilo zlasti streljanje z opozicijskimi žrtvami v Narodni skupščini junija 1928, ki so hudo zaostrele medstrankarske spopade tudi v Sloveniji.³³ Vključitev bankega sveta v politično dogajanje pa so povzročile punktacije ozi-

³⁰ Prepeluh je svojo udeležbo na III. zasedanju opravičil.

³¹ Slovenec, 16. 2. 1933, št. 33a.

³² Prve politične razprave so sprožili bankni svetniki iz vrst nekdanje SLS na I. zasedanju, ko so, prizadeti zaradi prepovedi delovanja katoliške telovadne organizacije Orel, nasprotovali visokim dotacijam za delovanje Sokola Kraljevine Jugoslavije. V razpravi je sodeloval tudi Prepeluh, ki je predlagal, naj Sokol banovinsko dotacijo porabi predvsem za razširitev svojih organizacij na podeželje, kjer so bile do prepovedi močne orlovske organizacije.

³³ Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem, str. 228-245 in 254-257.

roma Slovenska deklaracija nekdanje SLS konec leta 1932³⁴ z zahtevo za "federativno preoblikovanje jugoslovanske države", v njenem okviru pa naj bi bila "tudi samostojna slovenska državnopravna enota".³⁵

Na III. zasedanju februarja 1933 je banski svet še pred začetkom proračunske razprave kot "predstavništvo Slovenije"³⁶ ta federalistični program odločno obsodil kot poskus razbitja Jugoslavije. Banski svetniki so sklenili podpisati vdanostno adresso kralju Aleksandru in se pridružiti akciji kulturnih, gospodarskih, socialnih in samoupravnih ustanov z obsodbo punktacijskih zahtev in poudarkom, da Slovenci "neomajno" stojijo na "utrjenih temeljih našega narodnega in državnega edinstva". Ob tem je ban Marušič poudaril, da je banski svet, kljub temu da ni politično, ampak strogo strokovno telo, "upravičen in dolžan" izreči s podpisom adrese svoje "globoko prepričanje".³⁷

V splošni plenarni razpravi o banovinskem proračunu sta predstavnika kluba banskih svetnikov, v katerem so bili vsi pripadniki JRKD, znova poudarila vse negativne posledice punktacij SLS doma in v tujini, odločno sta odklonila avtonomistično preureditev države ter poudarila, da je edino ustrezen čim hitrejši pristop "k zgraditvi banske uprave in banske samouprave na bazi najširše dekoncentracije" in uveljavitev vladne obljube o prenosu "na banovine vse one kompetence, ki iz vidika varovanja enotne državne politike ne zahteva centralnega obravnavanja".³⁸

O problematiki državne ureditve je razpravljajal tudi Golouh, ki pa se je za razliko od funkcionarjev JRKD in njihovih napadov na punktacije³⁹ osredotočil izključno na prikaz zgodovine ustavnih bojev v Evropi z ugotovitvijo, da "niso nekaj novega in omejenega samo na našo državo". Polagoma so se razvili najrazličnejši tipi ustav, od takšne absolutno centralistične v Franciji do njene antiteze v samoupravni ureditvi Anglije. Za jugoslovansko državo je uvodoma posebej poudaril nevezdržnost centralizma: "Mislím, da naš narod, ki je stopil šele pred dobrim desetletjem, ko je zadobil svojo samostojnost, kot celota v zgodovino, ni niti najmanj sposoben prenašati centralistične ureditve države", kakršna je značilna za Francijo. Mlad narod "mora nujno dobiti angleški tip ustave", ki "sloni in se razvija na načelu absolutne ljudske samouprave" in se je po zgodovinskih izkušnjah pokazal kot "najidealnejši". Samouprava se mora začeti pri občini in nadaljevati na ravni okrajev in banovin ter je "fundirana tudi na finančni samoupravi", pritegniti pa mora "k sodelovanju tudi ljudstvo". Preureditev jugoslovanske države po samoupravnem načelu bo "znatno olajšala naše delo in življenje" v njej. Šele z njo se bo

³⁴ Janko Prunk: Slovenski narodni programi: narodni programi v slovenski politični misli od 1848 do 1945. Ljubljana 1986, str. 221.

³⁵ Jurij Perovšek: Dravska banovina in banski svet. V: Slovenska novejša zgodovina, str. 330.

³⁶ Režimsko Jutro (15. 2. 1933, št. 40) je v članku "Predstavništvo Slovenije odločno zavrača separatizem" poudarilo posebno mesto banskega sveta v obsežni režimski akciji za obsodbo Slovenske deklaracije.

³⁷ ARS, AS 77, fasc. 4, Stenografski in uradni zapisnik 1. seje III. zasedanja BS 15. 2. 1933.

³⁸ Resolucijo o nujnosti "dekoncentracije" pristojnosti na banovine in posebej zahtevo za prenos ustreznih finančnih virov za izvajanje njenih nalog so banski svetniki sprejeli na 4. seji III. zasedanja BS 25. 2. 1933 (ARS 77, fasc. 4).

³⁹ Jutro (24. 2. 1933, št. 47) je obširno prikazalo razpravo podpredsednika kluba banskih svetnikov dr. Franja Lipolda z obtožbami avtorjev Slovenske deklaracije in z zahtevo za prenos pristojnosti na banovine do te mere, da bodo v skladu z državnimi interesi, Golouh pa je s tehtnimi stališči o banovinskih pristojnostih po zgledu angleške samouprave omenjen le kot eden od razpravljalcev.

končal čas ustavnih bojev in se prešlo "v dobo socijalnih in kulturnih bojev in napredka".⁴⁰ V zaostreni proračunski razpravi zaradi nevzdržnega zmanjševanja banovinskega proračuna finančnega ministra pri njegovem potrjevanju, ne glede na utemeljene predloge banskega sveta, je Golouh ugotovil, da s svojimi sedanjimi pristojnostmi ta ne bo mogel uspešno izpolniti svoje temeljne vsakoletne naloge. To bo mogoče šele, ko se bodo z novim zakonom "ustvarili avtonomni parlamenti slično kot nekdanji deželni zbori, ki bodo imeli svojo zakonodajno moč in finančno avtonomijo".⁴¹

Kot zanimivost naj poudarimo, da so v Narodni skupščini po sprejetju vidovdanske ustave v razpravi o zakonu o oblastnih samoupravah poslanci SLS oziroma Jugoslovanskega kluba svoje zahteve za povečanje samoupravnih pristojnosti največjih upravnih enot v državi prav tako utemeljevali z angleškim ustavnim zgledom.⁴² Poslanec Anton Sušnik je poudaril, da so se sestavljenci zakonskih predlogov o oblastni samoupravi in upravi zgledovali "po slabem vzorcu" centralistično urejene Francije. SLS pa zahteva, "da se uprava decentralizira ... v obliki zakonodajne avtonomije".⁴³ Poslanec dr. Josip Hohnjec pa je po analizi angleške ureditve poudaril njena načela široke samouprave, ki ustrezajo tudi državnopravnemu programu SLS,⁴⁴ ki pa ga je že kmalu, za parlamentarne volitve leta 1923, radikalizirala v zahtevo za federativno ureditev Jugoslavije.⁴⁵

Golouh je kot poslanec ustavodajne skupščine oziroma po sprejetju ustave preoblikovane v Narodno skupščino dobro poznal takšna stališča SLS glede državne ureditve in zanimivo je dejstvo, da je na podoben način utemeljeval zahteve za najširše pristojnosti banovin, pri čemer je pomembno, da je za avtonomen parlament oziroma banovinski svet pričakoval tudi udejanjenje "zakonodajne pristojnosti", kar je bila ena temeljnih zahtev slovenskega avtonomističnega gibanja. Golouh je v uvodu k svoji razpravi dejal, da želi k stališču predhodnih razpravljalcev "nekaj poudariti", in ugotovimo lahko, da se iz nje vidi privrženost k še večjim banovinskim pristojnostim, kot so se zanje opredeljevali banski svetniki iz JRKD. Na III. zasedanju pa je bil Golouh tudi pobudnik enega njegovih najpomembnejših sklepov o oblikovanju bednostnega sklada s stalnimi davčnimi viri za omilitev socialnih posledic gospodarske krize, ki je postal pomembna posebna finančna postavka poleg banovinskega proračuna za reševanje problemov socialnega skrbstva vse do leta 1941.⁴⁶

Tudi uredbodajna dejavnost po ministrovem pravilniku ni bila v pristojnosti banskega sveta. Oktroirana ustava jo je določala le za izvoljene banovinske svete. Toda Narodna skupščina je do njihove izvolitve v prizadevanjih, da bi bili nekateri zakoni z uredbami prilagojeni posebnostim v posameznih banovinah, posebej pooblastila imenovane banske svete za njihovo sprejetje. Ob tem naj poudarimo,

⁴⁰ ARS, AS 77, fasc. 4, Stenografski in uradni zapisnik 2. seje III. zasedanja BS 23. 2. 1933.

⁴¹ ARS, AS 77, fasc. 5, Stenografski zapisnik 1. seje finančnega odbora BS 15. 2. 1933.

⁴² Miroslav Stiplovšek: Prizadevanja Slovenske ljudske stranke za avtonomijo Slovenije ob sprejemanju prve jugoslovanske ustave in zakonodaje o oblastnih samoupravah 1921-1922. V: Mikužev zbornik, Ljubljana 1999, str. 57-63.

⁴³ Slovenec, 21. 1. 1922, št. 17, Za avtonomijo Slovenije.

⁴⁴ Prav tam, 16. 3. 1922, št. 62, 17. 3. 1922, št. 63, Moderna in fiktivna samouprava.

⁴⁵ Perovšek, Programi, dok. št. 20, str. 82-86.

⁴⁶ ARS, AS 77, fasc. 5, Stenografski in uradni zapisnik 3. seje finančnega odbora BS 17. 2. 1933; Stiplovšek, Banski svet, str. 255 in 276.

da je bila obravnava uredb dvofazna, načelna in podrobna, banski svetniki pa so najprej glasovali o njihovih posameznih členih in nato še o uredbah v celoti, celo poimensko. Postopek njihovega sprejemanja je bil torej takšen, kakršen je bil običajen v osrednjem parlamentu. Pri sprejemanju uredb je banski svet dobil funkcijo parlamentarnega predstavništva in njegova odločitev o njih je bila dokončna, ban pa je imel nalogo, da jo objavi v Službenem listu kraljevske banske uprave dravske banovine.

Prepeluh in Golouh sta svojo strankarsko neodvisnost najbolj jasno in odločno pokazala na 1. seji IV. izrednega zasedanja banskega sveta septembra 1933⁴⁷ v razpravi o uredbi za izvedbo občinskih volitev. Narodna skupščina ga je v novem Zakonu o občinah z dne 13. 6. 1933 posebej pooblastila, da sprejme uredbo o sestavi kandidatnih list in volilnih odborov ter njihovem poslovanju in o glasovalnih postopkih. Banova utemeljitev, da so volitve občinskih odborov v novih združenih komasiranih občinah nujno potrebne kot nov korak k notranjepolitični normalizaciji in k "razvoju samoupravnega življenja" v Dravski banovini, pa banskih svetnikov ni prepričala. Na seji kluba JNS, Golouh in Prepeluh nista bila njegova člana, so se banski svetniki odločno uprli takojšnji izvedbi občinskih volitev zlasti z utemeljitvijo, da jih ljudstvo ne želi in da je zadovoljno z delovanjem sedanjih imenovanih občinskih uprav ter da združitev manjših občin v večje po novem občinskem zakonu ni bila izvedena skladno z željami prebivalstva, kar bo povzročilo tudi težave pri volitvah.⁴⁸ To odločno odklonitev so utemeljevali tudi z negativnimi stališči krajevnih in sreskih odborov JNS, ki so se zavedali, da bo močna opozicija nekdanje SLS ogrožala moč režimske stranke v občinah.

V načelni razpravi je Prepeluh v uvodu poudaril, da novi Zakon o občinah "ni noben ideal". Novi pogoj o številu prebivalstva v posameznih občinah je zlasti neprimeren za gorate predele Slovenije, kjer so uspešno delovale male občine, in pri izvajanju zakona o spajanju občin se bodo "pokazale velike težave ...".⁴⁹ Posebej je kritiziral zakonsko določilo o javnem glasovanju, ki mora biti pri "popolnoma" svobodnih volitvah tajno, da se bo upal vsak volivec odločiti "po svojem prepričanju, ne pa pod vplivom tistih, od katerih je odvisen". Pri javnem glasovanju bo lahko delodajalec vplival na delojemalca, upnik na dolžnika, zato za take volitve ni mogoče trditi, da so "popolnoma svobodne". Seveda pa Prepeluh ni mogel posebej navesti, da lahko tudi režimski oblastni organi oziroma država izvajajo pritisk na svoje uslužbence in delavce, kar je nato pri volitvah pomembno vplivalo na izid. Tudi morajo imeti občinske volitve gospodarski in ne politični značaj, kajti tudi občinskih objektov prebivalci ne presojujejo po tem ali so jih zgradili "naprednjaški" oziroma liberalni ali "klerikalni" občinski odbori, "ampak gleda vsakdo na to, če je potreben in koristen". Gospodarski značaj volitev zahtevajo tudi dejstva, da so v

⁴⁷ ARS, AS 77, fasc. 6, Stenografski in uradni zapisnik 1. seje IV. izrednega zasedanja BS 4. 9. 1933.

⁴⁸ V Dravski banovini je bilo z uredbo o spojitvi občin v skladu z zakonskim določilom, da mora imeti vsaka najmanj 3000 prebivalcev, njihovo število zmanjšano na tretjino, od 1072 na 362 občin, kar je bilo najbolj radikalno preoblikovanje med vsemi banovinami v državi. Božo Grafenauer: Lokalna samouprava na Slovenskem: teritorialno-organizacijske strukture. Maribor 2000, str. 230-237. O preosnovanju občin leta 1933 gl. Jože Žontar: Občine v Sloveniji v letih 1918 do 1941. V: Vilfanov zbornik, Ljubljana 1999, str. 604-613

⁴⁹ Jutro (5. 9. 1933, št. 207) je v svojem poročilu omenilo le Prepeluhovo kritiko komasacije, izpu-stilo pa vso njegovo nadaljnjo pomembno razpravo, ki ni ustrezala režimski politiki.

občinah "velike gospodarske težave", da bodo morali občinski odbori odločati tako o različnih občinskih dokladah kot o njihovi smotrni porabi. Nato je poudaril: "Gospodje, znano mi je razpoloženje med narodom in zato vem, da narod v naši banovini želi, da se izvršijo občinske volitve. Želi pa seveda tudi to, da bodo ... zares svobodne". Izrazil je prepričanje, da ne bodo ljudem utrdile le "zavesti svobode", ampak jim bodo tudi koristile, pa tudi državi oziroma nacionalni politiki ne bodo škodovala, ker bodo omogočile novim ljudem, da bodo sodelovali pri upravljanju občin. Poudaril je tudi, da ljudi "ni nikjer lažje razžaliti kakor pri lokalni samoupravi", zato jim je treba dati možnost, da si jo "urede po svoji vesti in po svojem prepričanju". Vsi odborniki, naj bo izvoljen kdor koli, pa se bodo itak morali ravnati po veljavnih zakonih. Zato tudi ni ustrezno kandidatnih list vezati na politične stranke. Ob sklepu razprave pa je Prepeluh še poudaril, da imenovani banski svetniki "ne zastopamo nikogar kakor sami sebe" in so dolžni opraviti le posvetovalno funkcijo, če jim to nalogo zaupa banska uprava ali kraljeva vlada. Za njeno odločitev za občinske volitve "so bili merodajni gotovo višji vidiki",⁵⁰ ne pa "naši mali spori". Zato je predlagal sprejem banovega predloga uredbe o občinskih volitvah s priporočilom, da se svobodne volitve čim prej izvedejo.

Golouh je to obsežno razpravo še dopolnil z ugotovitvijo, da je razpis občinskih volitev "dokaz, da se naše notranje življenje razvija po oni normalni poti", ki edina predstavlja "vsebino polne moči vsake zdrave države". Njihova izvedba bo prinesla "samo korist za politično in gospodarsko življenje v naši banovini". Najmanjše upravne enote, v katerih "se izraža najintimnejše življenje našega naroda, je treba dati v roke tistim, ki so najbolj poklicani za upravljanje naših samouprav". Ob tem je izrazil željo, da se po zakonu o občinski samoupravi čim prej izda tudi zakon o upravni dekoncentraciji za banovine.

Na banovo vztrajanje in utemeljevanje z državnimi interesi so morali banski svetniki JNS popustiti. Toda v razpravi o posameznih členih uredbe so poskušali v čim večji meri onemogočiti opoziciji kandidiranje in posredovati je moral celo minister za notranje zadeve, da je preprečil nekatere predloge omejitve, ki bi "izgledale kot policijske ali žendarske". Končno so morali "v interesu države" banski svetniki JNS izglasovati uredbo. Bojazen organizacij JNS in njihovih voditeljev pred močjo nekdanje SLS se je na občinskih volitvah 15. oktobra 1933 izkazala kot upravičena. Režim JNS je z vsemi vzvodi oblastnega nasilja, nezakonitostmi in nepravilnostmi uspel doseči, da SLS ni dobila v svoje roke več kot sedmino občin, kar je zanjo glede na izredne razmere predstavljalo "dokaj ugoden uspeh" in na drugi strani povzročilo nezadovoljstvo vladajoče stranke.⁵¹

Na izrednem zasedanju je bila na dnevnem redu tudi razprava o banovem predlogu uredbe za zavarovanje posevkov proti toči, v kateri se je Prepeluh pokazal kot dober poznavalec perečih kmečkih problemov v času gospodarske krize. Z utemeljitvijo, da kmet ne bi zmožel še obremenitve za tako zavarovanje, je

⁵⁰ Zaradi francoskega in britanskega pritiska na kralja Aleksandra, da stabilizira državo in poskrbi tudi za njeno decentralizacijo, je režim odločil "vsaj navzven" pokazati "demokratski obraz", za kar so bile primerne občinske volitve. Jure Gašparič: SLS pod kraljevo diktaturo: diktatura kralja Aleksandra in politika Slovenske ljudske stranke v letih 1929-1935. Ljubljana 2007, (dalje Gašparič, SLS pod kraljevo diktaturo) str. 186.

⁵¹ Gašparič, SLS pod kraljevo diktaturo, str. 201; o nepravilnostih in nezakonitostih pa je nekdanja SLS izdelala obširno poročilo pod naslovom Občinske volitve v Dravski banovini. Pokrajinski arhiv Maribor, zbirka Antona Korošca, fasc. 1.

dosegel odložitev odločbe na ugodnejši čas. Skupaj z Golouhom pa je razpravljaj tudi o smotrni porabi sredstev bednostnega sklada za omilitev hude brezposelnosti in se zavzel tudi za gmotno podpiranje socialno ogroženih na kmečkem podeželju.⁵²

Golouh in Prepeluh sta dobila že na februarjem zasedanju leta 1934 v razpravi o uredbi o občinskih uslužbencih novo možnost za podporo avtonomiji občin. S pripombami na določila nekaterih členov, po katerih bi imeli predstavniki politične oblasti odločilno besedo pri nastavljanju občinskih uslužbencev in določanju njihovih prejemkov, sta se postavila v bran občinski avtonomiji. Prepeluh je poudaril: "Če se uveljavi načelo, da je občina in njena avtonomija temelj svobodne države, potem ne vidim nobene potrebe, da se umešava politična uprava, ki je že itak v gotovi meri nadzornik občin". Golouh pa ga je dopolnil, da z glasovanjem za taka določila ne more prevzeti odgovornosti, da je "pomagal rušiti avtonomijo občin". Namen predlagatelja je problematičen, kajti z njim se želi doseči, da bo občina delovala "po intencijah" višjih oblasti. To je pokazal tudi banov odgovor, da so vsi teoretično "za najširšo avtonomijo, ampak praktično se bo dogajalo, da bomo imeli plačane uslužbence, ki bodo propagirali lahko škodljive ideje za obstoj države" in za harmonično sožitje v njej. S svojo kritično razpravo sta dosegla manjše popravke v korist občinski avtonomiji, toda ne v tolikšni meri, da bi glasovala za sprejetje uredbe, proti njej pa so glasovali še trije banski svetniki.⁵³ Golouh in Prepeluh sta z navedenimi razpravami pokazala svojo odločenost za udejanjenje občinske avtonomije oziroma samouprave.

Na V. zasedanju pa si je Prepeluh ob koncu obsežne razprave o visokih državnih in banovinskih obdavčitvah davkoplačevalcev ter o možnih dohodkih banovinskega proračuna, posebej z vidika, da se obdavčijo premožnejši in razbremenijo revnejši sloji, spet privoščil "izlet v politiko". Poudaril je, da so bile samouprave za največje upravne enote določene že v vidovdanski ustavi. Toda "tisti, ki smo bili pametni, smo vedeli, da niso te možnosti prav ničesar vredne", ker je bila država razparcelirana kar na 33 "provinc" oziroma oblasti, že po kratkem času njihovega obstoja pa so jih strnili v samo 9 "provinc" oziroma banovin. V banskem svetu že štiri leta opravljamo "kuluk" oziroma tlako. V zadnjem času se z izvolitvijo parlamentarnih in občinskih zastopov uveljavlja demokracija in "prihaja počasi do stare veljave", in tako se samo volitve v banovinski svet iz njemu še neznanih vzrokov niso izvedle. Razlog, da zato, ker so predrage, ni prepričljiv. Stroški bi se lahko znižali z njihovo sočasno izvedbo s parlamentarnimi ali občinskimi volitvami: "Nujno pa je, da se volitve čimprej izvršijo. Kajti mi tukaj nimamo ničesar govoriti, temveč odloča samo g. ban", ki je sicer demokrat. Vpraša banske svetnike za mnenje in jim pusti tudi glasovati, toda njihove odločitve "vzame kot resne ali pa tudi ne". Proračun, ki ga sprejme imenovani banski svet, "ne bo imel hrbenice pri finančnem ministrstvu", medtem ko bi imeli sklepi izvoljenega banovinskega svet "docela drugačno moč". Sedanje stanje "je neznosno in nevzdržno". Potem ko so bile s sklepi najvišjih banovinskih funkcionarjev na sestanku s predsednikom vlade v Rogaški Slatini vpeljane občinske samouprave "v življenje", bi bilo koristno "še enkrat poskusiti" z banovinskimi samoupravami: "Gospodje, mislim, da se

⁵² ARS, AS 77, fasc. 6, Stenografski in uradni zapisnik 2. seje IV. zasedanja BS 5. 9. 1933.

⁵³ ARS, AS 77, fasc. 6, Stenografski zapisnik 9. in 10 seje V. zasedanja BS 14. in 15. 2. 1934; fasc. 7, uradna zapisnika.

nihče od nas ne drži teh stolic tako trdno, da bi se bal oditi iz takega banovinskega (pravilno banskega op. p.) sveta in se branil glasovati za resolucijo, ki se glasi: Banski svet Dravske banovine prosi kraljevsko vlado v Beogradu, da čimprej donesé že ponovno napovedani zakon o samoupravah in izvede volitve v banovinske samoupravne zastope, ker je bilo sedanje stanje že spočetka predvideno kot začasno." Če imajo "gospodje pri vladi kako drugo tendenco, pa tudi nima smisla, da se tak kadaver, kakršen je v današnji obliki banski svet, še naprej drži, temveč je bolje, da gospodje rečejo: mi imamo bana in njegovega pomočnika, vi pa pojdite domov in se bo prišparalo vsaj 120.000.- Din na leto", kolikor znašajo izdatki za njegovo delovanje v banovinskem proračunu.

Ban Marušič se je običajnemu postopku o glasovanju izognil z ugotovitvijo, da so banski svetniki "mislim soglasni" tako glede zahteve za izdajo zakona o čimprejšnjih volitvah banovinskega sveta in glede čimprejšnje izdaje zakona o dekoncentraciji pristojnosti na banovine. Na ta način pa mu jo tudi ni bilo treba poslati vladi v Beograd, kot je bila običajna praksa za vse izglasovane resolucije v drugih zadevah.⁵⁴ Režim je poskrbel, da o Prepeluhovi razpravi glede udejanjenja banovinske samouprave javnost ni bila obveščena.⁵⁵

Dodamo naj še, da je tudi Golouh po kritiki vlade, ker za prenesene pristojnosti ne daje Dravski banovine dotacije iz državnega proračuna, poudaril nujno potrebo, da se izvede finančna samouprava in upravna dekoncentracija kot pogoj za uspešno delo banskega sveta. Prepeluh je v svoji razpravi pokazal na bistveni zadržek režima JNS glede izvedbe volitev banovinskih svetov, namreč, da se njegovi pripadniki bojijo izgube funkcij v izvoljenih banovinskih samoupravnih organih, to realno nevarnost pa so pokazale volitve občinskih zastopov leta 1933. Po volitvah bi sestava banovinskega sveta Dravske banovine prav gotovo ne bila enaka kot pri imenovanih banskih svetih, isti problem pa je bil enako pereč za Savsko banovino in delno tudi za nekatere druge. Zato po izkušnjah z občinskimi volitvami režim JNS ni več aktualiziral tudi volitev samoupravnih organov najvišjih upravnih enot.

To se je pokazalo tudi na zadnjem zasedanju banskega sveta v liberalni sestavi februarja 1935. Na njem je predsednik kluba banskih svetnikov JNS Ivan Tavčar po razočaranju zaradi stalnega zniževanja splošnih banovinskih proračunov, s katerimi se je strinjal banski svet, pri potrjevanju ministra za finance⁵⁶ poudaril nujnost, da se spremeni centralistični odnos osrednjih oblasti do banovin. Poudaril je tudi, da se more gospodarska in socialna politika, za katero se zaman pričakuje ustrezno udejanjenje iz Beograda, "uresničevati samo v Ljubljani". Zato je zahteval široko samoupravo banovine, za banski svet pa odločilen vpliv na oblikovanje banovinskega proračuna in njegovo spremljanje prek stalnega banovinskega odbora, ker bo le na ta način zagotovljena gmotna osnova za banovinske potrebe.⁵⁷

⁵⁴ ARS, AS 77, fasc. 6, Stenografski zapisnik 7. seje 12. 2. 1934; fasc. 7, uradni zapisnik.

⁵⁵ Iz članka v Slovincu (13. 2. 1934, št. 36) se vidi, da je bila Prepeluhova razprava cenzurirana, Jutro (12. 2. 1934, št. 35) pa je objavilo le Prepeluhovo kritiko davčnega sistema, njegove resolucije za izvedbo volitev banovinskega sveta pa ni omenilo.

⁵⁶ Minister za finance je pri potrjevanju splošni banovinski proračun vsako leto znižal in je za leto 1931/32 znašal 116,4 milijona din, za leto 1934/35 pa le še 85,2 milijona din. Stiplovšek, Banski svet, str. 255.

⁵⁷ ARS, AS 77, fasc. 8, Stenografski zapisnik 1. seje VI. zasedanja BS 4. 2. 1935; fasc. 9, uradni zapisnik.

Pomembno je dejstvo, da je bistveno povečanje pristojnosti Tavčar zahteval za imenovani banški svet, ni pa podprl tudi zahteve za izvolitev banovinskega sveta, ki bi imel že po ustavnih določilih večje pristojnosti. To je zahteval v razpravi le Vinko Gorenjak,⁵⁸ za njim pa ponovno še Prepeluh.

V razpravi s političnim obeležjem o uredbi za izvajanje Zakona o lovu je Prepeluh osporaval pravico imenovanim banškim svetnikom, da jo sprejmejo in tako uveljavijo zakon, ki škoduje kmečkemu prebivalstvu. Za zakon je poudaril, da je vsiljen, "zelo pomanjkljiv in enostranski", kajti v njem so upoštevani le interesi lovskih združb, ne pa tudi kmečkega prebivalstva. Zato ga je treba obravnavati ne le s strokovnega, temveč tudi s političnega vidika. Politične odgovornosti pa ne bo prevzel ne za ta zakon in ne za uredbo, kar pričakuje tudi od drugih banških svetnikov, ki so zastopniki kmečkega prebivalstva. Če se je že od leta 1931 čakalo na uveljavitev lovskega zakona, "potem mislim, da lahko počakamo še tistih par mescev ali leto dni, da bo zboroval izvoljeni banški (banovinski op. p.) svet, da bo lahko vzel na svojo dušo odgovornost i za uredbo i za zakon".⁵⁹ Po burnih razpravah je nato za sprejem uredbe glasovala manj kot polovica banških svetnikov, drugi so bili odsotni ali pa so se vzdržali, Prepeluh in še dva svetnika pa so glasovali proti.⁶⁰ Prepeluhova izjava o omejenih pristojnostih imenovanega banskega sveta glede sprejemanja uredb v primerjavi z izvoljenim banovinskim svetom je podobna, kot so jo izrekli tudi nekateri pravniki⁶¹ in kot jo je v svojem komentarju k lovskega zakonu poudaril tudi Slovenec.⁶² Novi ban dr. Dinko Puc, ki je februarja 1935 nadomestil Marušiča po njegovem odhodu v osrednjo vlado v Beograd konec leta 1934,⁶³ je na sklepni seji VI. zasedanja glede na pisanje Slovenca in Prepeluhovo razpravo prosil banske svetnike, naj odklanjajo očitke, da niso imeli pravice sklepati o banovinskem proračunu, ker niso bili izvoljeni. To so imeli "ne samo po svojem imenovanju, ampak tudi po svojem delovanju med narodom ... Upoštevali ste vedno interese ljudstva in storili vse, kar je bilo v Vaših močeh."⁶⁴

Prepeluh in Golouh sta ob sklepu obravnave banovinskega proračuna za leto 1935/36 zahtevala tudi temeljno spremembo državne finančne politike do banovin, katerim je za državni proračun vlada vzela vse pomembne davčne dohodke. Golouh je poudaril, da se mora državna davčna politika nujno spremeniti z ustrezno progresivno obdavčitvijo kapitala, medtem ko so sedaj obremenjeni pred-

⁵⁸ ARS, AS 77, fasc. 8, Stenografski zapisnik 3. seje VI. zasedanja BS 6. 2. 1935. Te Gorenjakove zahteve Jutro (7. 2. 1935, št. 31) v svojem poročilu z zasedanja ni omenilo.

⁵⁹ Prepeluhovo razpravo je v celoti objavil Kmetijski list (20. 2. 1935, št. 8) in s tem pokazal strinjanje z njegovo odklonitvijo lovske uredbe.

⁶⁰ ARS, AS 77, fasc. 8, Stenografski zapisnik 9. in 10. seje VI. zasedanja BS 13. 2. in 14. 2. 1935; fasc. 9, uradna zapisnika.

⁶¹ Dr. Henrik Steska: Od pokrajine do države. V: Jutro, 28. 4. 1934, št. 96; dr. Lovro Bogataj: Uprava dravske banovine. V: Krajevni leksikon dravske banovine. Ljubljana, 1937, str. 8.

⁶² Slovenec (6. 2. 1935, št. 30, 7. 2. 1935, št. 31) je v članku o uredbi k lovskega zakonu poudaril, da banški svet s posvetovalnimi pristojnostmi ne sme "v ničemer sklepati". Ker pa je dobil za to posebno pooblastilo Narodne skupščine, bo njegovo delo "za nekaj časa zakonodajno političnega značaja", pri čemer pa bo moral upoštevati interese vseh slojev prebivalstva. Glede na vladno napoved o skorajšnjih volitvah banovinskih svetov pa se mu tudi zdi sprejetje uredbe v banškem svetu "prenagljena". Članek je bil objavljen v času, ko je bila cenzura nekoliko omiljena.

⁶³ Bojan Balkovec: Slovenci v vladah Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev in Kraljevini Jugoslaviji. V: Slovenska kronika XX, str. 456-457. Pred Marušičem sta opravljala funkcijo ministra za socialno politiko, ki je bila v času gospodarske krize posebej nevhvaležna, Ivan Pucelj in Fran Novak.

⁶⁴ ARS, AS 77, fasc. 8, Stenografski zapisnik 10. seje VI. zasedanja BS 14. 2. 1935.

vsem siromašni sloji. Če se bo davčna praksa spremenila, "ne bo treba bankskemu svetu sedeti nekaj dni samo za to, da iztisne iz naroda par beraških milijonov". V politično zaostreni razpravi je Prepeluh očital osrednji vladi, da z odvzemom dotacije in davčnih virov Dravsko banovino "kulturno in socialno pozablja". Dolžnost države je, da banovinske samoupravne dejavnosti ponovno dotira. Glede na to ima bankski svet pravico in dolžnost za pritožbo nad takšnim vladnim gmotnim oškodovanjem banovine. Zato je bankskemu svetu predlagal odločno protivladno demonstracijo s tem, da se bankski svetniki glasovanja o banovinskem proračunu vzdržijo, kar pa ne pomeni nezaupnice bankski upravi. Je le "znak protesta proti temu, da centralna vlada Dravsko banovino tako prezira in prepušča lastni usodi s tem, da je vse dohodke, ki so možni, vzela zase". Pomočnik bana Pirkmajer, ki je zaradi imenovanja novega bana šele ob koncu VI. zasedanja bankskega sveta vodil njegovo celotno delo, je le s prošnjo, da bodo brez njegove sankcije še večje težave pri potrjevanju banovinskega proračuna v Beogradu, saj ga bo vlada "obdelala" po svoji volji, dosegel njegovo izglasovanje.⁶⁵ Na zadnjem zasedanju liberalnega bankskega sveta pa so prek dodatnih sredstev bednostnega sklada ter z oblikovanjem novega cestnega in kmetijskega sklada bankski svetniki prvič po začetku gospodarske krize uspeli vsaj v skromni meri povečati banovinske finance za izvajanje samoupravnih nalog.⁶⁶

S VI. zasedanjem bankskega sveta februarja 1935 se končuje Golouhovo in Prepeluhovo petletno opravljanje funkcije bankskega svetnika in ves čas sta bila med najbolj aktivnimi. V okoli osemdesetih razpravah v letih 1933-1935 sta se najbolj pogosto ukvarjala z različnimi vidiki hudo zaostrenih socialnih problemov, ki so bili posledica gospodarske krize. V članku pa smo se osredotočili na njuno politično delovanje, ki je bilo sicer bankskim svetnikom prepovedano. Politične razsežnosti so dobile zlasti nekatere razprave o banovinskih in občinskih samoupravnih pristojnostih ter volitvah banovinskega sveta, o državni finančni politiki v odnosu do Slovenije pri obravnavah banovinskega proračuna in ob sprejemanju nekaterih uredb. Podrobno podobo "izletov" v politiko nam dajejo samo stenografski sejni zapisniki. Že v overovljenih skrajšanih sejnih zapisnikih so politične razprave podane v okrnjeni obliki ali celo izpuščene. Poseben problem pa je pisanje časopisja o delovanju bankskega sveta. Jutro je objavljalo le politične izjave pripadnikov JRKD-JNS, izpuščalo pa Golouhove in Prepeluhove razprave, ki so imele tudi protireziški značaj. Slovenec o njunih političnih nastopih zaradi cenzure kot opozicijski časnik ni mogel pisati. Tako širša javnost s pomembnimi prizadevanji Golouha in Prepeluha za povečanje banovinskih pristojnosti ter z njunimi predlogi in stališči za izboljšanje gmotnega položaja banovine s kritiko vladne finančne politike ni bila ustrezno seznanjena.⁶⁷

⁶⁵ ARS, AS 77, fasc. 8, Stenografski zapisnik 9. in 10. seje BS 13. in 14. 2. 1935; fasc. 9, uradna zapisnika. Jutro (14. 2. 1935, št. 37) spet ni omenilo zapleta pri sprejemanju banovinskega proračuna s protivladnimi obtožbami, v članku je omenilo le izglasovanje proračuna v bankskem svetu. Slovenec (8. 2. 1935, št. 32) pa je potek proračunske razprave izrabil za zahtevo, da končno pride do oblikovanja narodnega predstavništva z izvoljenim banovinskim svetom, ki bo imel tudi najpomembnejšo parlamentarno funkcijo z definitivnim sklepanjem o proračunu.

⁶⁶ Stiplovšek, Bankski svet, str. 255.

⁶⁷ Prepeluh je že na I. zasedanju opozoril, da javnost prek časopisja ni objektivno informirana o poteku razprav v bankskem svetu, predvsem zaradi prilagajanja poročanja interesom nekdanjega strankarstva. ARS, AS 77, fasc. 1, Stenografski zapisnik 6. seje I. zasedanja BS 27. 1. 1931.

Golouhovo in Prepeluhovo prizadevno delovanje v banskem svetu pa tudi ni prikazano v njihovih biografijah in drugih delih. Kermavner se je v sicer obsežnem in temeljitem prikazu idejnega razvoja in dela Prepeluha osredotočil predvsem na starejša obdobja, za začetek tridesetih let pa se omejil le na njegovo vodenje Zveze agrarnih interesentov in prizadevanja za rešitev problema agrarne reforme ter na publicistično delo v Sodobnosti po začetku njenega izhajanja leta 1933.⁶⁸ Zanimivo pa je dejstvo, da tudi Golouh v svojih obsežnih spomilih sodelovanja v banskem svetu ni omenil, pač pa navaja svoje imenovanje za podžupana mariborske občine leta 1933. Ob tem se je za vseh 12 socialističnih predstavnikov v občinskem odboru postavljalo načelno vprašanje, "če imenovanje z odlokom diktatorske vlade ... lahko tudi sprejmemo". Prevladalo je mnenje, da z odklonitvijo funkcij "ne kaže izzivati" oblasti. Golouh je v spomilih navedel nekaj pomembnih pridobitev za delavstvo (gradnja delavske stanovanjske kolonije, Delavskega doma itd.) v času njegovega "podžupanovanja", ki mu "je dolgo grenilo dušo".⁶⁹ To je verjetno razlog, da ni omenil svojega delovanja v funkciji banskega svetnika, na katero ga je imenoval minister za notranje zadeve.

Bogato arhivsko gradivo o delovanju banskega sveta Dravske banovine⁷⁰ pa jasno kaže, da sta Golouh in Prepeluh v njem opravila pomembno delo za omilitev socialne stiske delavskih in kmečkih slojev, zlasti prek bednostnega sklada, oziroma za povečanje gnotne osnove banovine za reševanje številnih problemov v času gospodarske krize, pri čemer so bili uspehi njihovih predlogov zaradi centralističnih pristojnosti vlade skromni, posebej pa tudi z zavzemanjem za udejanjenje demokracije pri uveljavljanju široke občinske in banovinske samouprave. V svojih razpravah sta posredovala stališča in predloge za reševanje temeljnih perečih političnih, gospodarskih, socialnih ter tudi prosvetno-kulturnih problemov na banovinski oziroma slovenski ravni, le izjemoma pa sta posegala tudi v ožje lokalne zadeve. Tudi v tem pogledu sta se razlikovala od drugih banskih svetnikov, ki so se v večini svojih razprav omejevali zlasti na problematiko območij, ki so jih zastopali. Ob sklepu naj poudarimo, da sta Golouh in Prepeluh, kolikor je bilo mogoče v pogojih diktatorskega režima, pri delovanju v banskem svetu uveljavljala svoja politična in socialno-gospodarska programska načela.

⁶⁸ Kermavner, Albin Prepeluh, str. 555-562.

⁶⁹ Golouh, Pol stoletja spominov, str. 387-389. Golouhovi spomini so bili po izidu leta 1966 podvrženi hudim napadom, ker naj bi neustrezno prikazal tudi vlogo in položaj socialistov in komunistov med vojnama; prim. Dušan Kermavner: O komunistih in socialistih v dvajsetih letih. V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1968-1969, št. 1-2, str. 267-293.

⁷⁰ Vladimir Kološa: Banski svet Dravske banovine 1931-1941. Ljubljana 1980. Stenografski in uradni zapisniki sej ter gradivo zanje od I. do VI. zasedanja BS so v Arhivu Republike Slovenije ohranjeni v devetih fasciklih, skupaj pa obsega fond 16 fasciklov.

Miroslav Stiplovšek

THE EFFORTS OF RUDOLF GOLOUH AND ALBIN PREPELUH FOR THE IMPLEMENTATION
OF THE BANATE AND MUNICIPALITY SELF-MANAGEMENT IN THE BAN'S COUNCIL
OF THE DRAVA BANATE 1933-1935

S u m m a r y

In the period between 1930 and 1941 the Ban's Council of the Drava Banate mostly carried out the tasks of the Ban's consulting body with regard to the establishment of the Banate's budget for certain economic-social and educational-cultural activities in the Slovenian part of Yugoslavia. It consisted of representatives of all districts and larger cities. Because the members of the Ban's Council could only be appointed by the Minister of the Interior, its composition with regard to the political orientation was the same as that of the central government. Therefore in the first Ban's Council of the Drava Banate, consisting of forty members, the majority consisted of the liberal adherents of the national unitarianism and state centralism, which were the foundations for the King's dictatorship, but for a year fifteen supporters of the Slovenian People's Party were also members of the Council due to the participation of Dr. Anton Korošec in the government. From the end of 1931 until the change of the regime in 1935 the Ban's Council consisted exclusively of the members of the former Independent Democratic Party and Slovenian Peasants' Party.

The only exceptions were Rudolf Golouh, who had been, before the suppression of parties in 1929, a member of the leadership of the Socialist Party of Yugoslavia for Slovenia and Head of Employment Service in Maribor; and Albin Prepeluh, an important publicist, one of the leading advocates of the movement for the Slovenian autonomy and, before the imposition of dictatorship, a functionary of what had at that time been the federalist Slovenian Peasants' Party. Golouh as the representative of the city of Maribor and Prepeluh as the representative of the city of Ljubljana were the only ones among the Ban's Councillors that in the beginning of 1932 refused to join the political party which supported the regime - the Yugoslav National Party.

Their non-alignment in terms of political parties made it possible for them to participate independently in the political and legislative activities of the Ban's Council, with which the Council expanded its previous statutory consultative competences in the years from 1933 to 1935. The efforts for the expansion of the Ban's Council's jurisdiction were a constant political endeavour of Golouh and Prepeluh in this Council. They demanded that it be transformed into an elected Banate's Council, as set out by the Imposed Constitution of 1931, which would also enable it to effectively carry out self-management tasks. Only in 1933, after the condemnation of the federalist Slovenian Declaration of the former Slovenian People's Party, did the Ban's Councillors - adherents of the Yugoslav National Party - also demand that the constitutionally defined self-management of the Banate should be implemented. Thus Prepeluh and Golouh were the only ones to demand a democratically elected Banate's Council with the broadest possible competences at all the meetings of the Ban's Council in the period from 1933 to 1935. They also argued resolutely for the autonomy of the municipalities and the election of their administrations. During the discussions about the Banate's budgets they, besides investing a lot of efforts especially into successfully mitigating the social consequences of the economic crisis, also severely criticised the central government because of its unsuccessful economic and financial policy, particularly its neglect of the Drava Banate or Slovenia. Since the state grant was abolished and their tax resources were withdrawn, the Banate administration and Ban's Council could not ensure the development of Slovenia successfully. These discussions of theirs also had political anti-regime dimensions. We could explore Golouh and Prepeluh's political and legislative activities especially by means of the shorthand minutes of the Ban's Council sessions, since their criticism of the regime and radical demands for the implementation of the Banate and municipality self-management were not published in *Jutro*, the gazette of the Yugoslav National Party, and the Catholic newspaper *Slovenec* was prevented from doing so by the censorship. Thus the broader public was not appropriately familiarised with their important activities with regard to solving the Slovenian problems.

1.01
Prejeto 28. 1. 2010

UDK 061.237:796(497.1)(091)"1922/1929"

Tomaž Pavlin *

"In bratje, mi smo hvala Bogu, opravili delo v dobrobit naroda, domovine in srečo prevzvišene dinastije" (Konstituiranje Sokola Kraljevine Jugoslavije)

IZVLEČEK

Decembra 1929 je bil na zakonski podlagi ustanovljen Sokol Kraljevine Jugoslavije. Telovadne organizacije, ki niso vstopile vanj, pa so bile likvidirane. Sledila je konstitutivna seja, ki je morala potrditi statut in oživeti papirnato društvo. V članku analiziramo formalizacijo nove sokolske organizacije v Kraljevini Jugoslaviji.

Ključne besede: Sokol, Sokol Kraljevine Jugoslavije, sokolstvo, konstituiranje, organiziranje

ABSTRACT

*"AND, BROTHERS, WE HAVE, THANK GOD, COMPLETED A TASK FOR THE GOOD OF THE NATION, OUR HOMELAND AND FORTUNE OF OUR EXALTED DYNASTY"
(THE ESTABLISHMENT OF THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA'S SOKOL ORGANISATION)*

After the Kingdom of Yugoslavia's Sokol organisation was legally established in December 1929 and after the gymnastic organisations that refused to join the new Sokol organisation were abolished, a founding session followed, where the statute had to be confirmed and the Sokol organisation brought to life. In the following article we will analyse the formalisation of the new Sokol organisation in the Kingdom of Yugoslavia.

Key words: Sokol, Kingdom of Yugoslavia's Sokol organisation, the Sokol movement, establishment, organisation

---

* Dr., docent, Fakulteta za šport Univerze v Ljubljani, Gortanova 22, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: tomaz.pavlin@fsp.uni-lj.si

Viteška organizacija Zveza Sokola Kraljevine Jugoslavije (dalje SKJ) je bila ustanovljena na zakonski podlagi v začetku decembra 1929. Zakon o SKJ je določal, da so se morale telovadne organizacije decembra 1929 odločiti, ali bodo vstopile v SKJ ali bodo likvidirane. Sredi decembra se je na svoji skupščini za vstop enoglasno odločila Jugoslovanska sokolska zveza (dalje JSS), medtem ko je katoliški Orel vstop v nazorsko nasprotno organizacijo zavrnil.¹ Za ustanovitelje SKJ je bil pomembnejši odziv članstva Hrvaške sokolske zveze (HSS). Ta je bila po idejni plati na liniji sokolstva, oblikovana pa je bila ponovno leta 1922, potem ko je velik del hrvaških sokolov po osiješki skupščini leta 1921 izstopil iz JSS. Razšli so se zaradi različnih pogledov na narodnost in organiziranost 'Jugosokola', kot so JSS označevali npr. na Hrvaškem. JSS je bil ustanovljen na načelu "en narod, ena država, eno sokolstvo", hrvaški sokoli, zbrani okrog matičnega zagrebškega Sokola z Wilsonovega trga, pa so zagovarjali stališče, da se jugosokolska organizacija reorganizira po narodnem/plemenskem ključu, torej da se znova ustanovijo narodne sokolske zveze, ki bi se povezale v jugoslovansko federativno sokolsko zvezo. Osiješka skupščina JSS je zavrnila predlog reorganizacije ter potrdila enotnost, hrvaška sokolska opozicija pa je iz JSS izstopila.² HSS je bila decembra 1929 ponovno pred vprašanjem jugoslovaniziranja. Na skupščini so se odločili, da organizacijo razpustijo in včlanjevanje v SKJ prepustijo članstvu oziroma društvom, ki so se na občnih zborih odločala o vstopu. Vzporedno so tekla pripravljajna dela za zagon SKJ, pripravljen je bil statut in 1. januarja 1930 imenovana "uprava".³ Na mesta podstarost so bili imenovani dva člana JSS: Engelbert Gangl, ki je bil obenem prvi podstarosta, torej operativni vodja SKJ, in Djuro Paunković ter dva člana HSS - Lacko Križ in Pavao Mergenthaler. Uprava SKJ - organ "uprava" je primerljiv z JSS-jevim "zveznim odborom" - je nato izmed svojih članov volila izvršni odbor. V JSS je bil izvršnemu odboru SKJ identičen organ "starešinstvo" in marsikdaj so se izrazi JSS prenašali na organe SKJ, zlasti starešinstvo; nedvomno pa je imela, glede na neraziskanosti področja to le domnevamo, podobno shemo tudi HSS, saj sta si bili JSS in HSS sorodni organizaciji: obe sokolski in organizaciji civilne družbe. Upravo SKJ, ki so jo sestavljali tako člani bivše JSS kot člani bivše HSS (a v večini JSS), sta po zakonski odredbi imenovala minister prosvete Božidar Maksimović in minister vojske in mornarice Stevan Hadžić v soglasju z ministrskim predsednikom Petrom Živkovićem. Imenovanih je bilo 51 članov in članic (te so bile le na mestih načelnic in načelniških namestnic), ki so se konec januarja 1930 sestali v Beogradu na konstitutivni seji.

Konstitutivna seja

Konstitutivna seja je bila zaradi pomembnosti in obilice dela večdnevna, potekala je med 25. in 27. januarjem, 28. januarja pa je že sledila prva seja izvršnega

¹ Tomaž Pavlin: Ustanavljanje Sokola Kraljevine Jugoslavije. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2002, št. 1, str. 55-73.

² Tomaž Pavlin: "Zmaga-svoboda". Sokolsko jugoslaviziranje. V: Jugoslavija v času : devetdeset let od nastanka prve jugoslovanske države : ninety years since the formation of the first state of Yugoslavia, Ljubljana 2009, (dalje Pavlin, "Zmaga-svoboda") str. 213-227.

³ Jutro (dalje J), 12. 1. 1930, Sokolska uprava imenovana; Sokolski glasnik (dalje SG), 18. 2. 1930, Uprava Sokolskog Saveza.

odbora (IO). Sejo 25. januarja 1930 je odprl Engelbert Gangl, prvi namestnik staroste prestolonaslednika Petra II. ali krajše prvi podstarosta. V uvodu je opravičil odsotnost prosvetnega ministra Maksimovića, nato nagovoril udeležence, da je prva rodoljubna in sokolska dolžnost, ko se prvič sestajajo na skupnem sokolskem delu in ureditvi domovine, da pozdravijo kralja Aleksandra in starosto prestolonaslednika Petra ter da pošljejo pozdravno brzojavko vdanosti in ljubezni, ki jih bo vedno vodila v sokolskem delu za dobro kralja, srečo naroda in veličino domovine. Poudaril je sokolsko poslanstvo, vzgojiti duševno, moralno in telesno zdrave sile naroda, jih ozavestiti, da naj se vse, vse kar mora narod storiti v prihodnosti, stori prek poštenega sokolskega dela v okviru SKJ. Poslanstvo Sokola je bilo dvigniti narod kulturno in tekmovalno ter ga pripraviti za obrambo v primeru politične nevarnosti, da bo prenesel največje žrtve za svobodo in rešitev države in svobode. Gangl je nato še predlagal, da pošljejo pozdravne telegrame drugim slovanskim sokolskim organizacijam, medtem ko se bratom Lužiškim Srbom, ki vodijo boj za materino besedo, pošlje le "pismeni pozdrav".

Prva in tudi ena glavnih točk dnevnega reda je bila razprava o predloženem statutu. Ta je bil pripravljen v ožjem krogu, glede na pomanjkanje virov pa težko odgovorimo, ali v krogu vlada-JSS-HSS ali pa le vlada-JSS. Razpravo je začel zagrebški Sokol Lav Mazura (sicer bivši član HSS), kateremu je bil sprejem statuta le formalnost, pomembnejša pa mu je bila vsebina oziroma nova organizacija, ki so jo tega dne oblikovali, in njeni cilji, zato je predlagal sprejem posebne deklaracije: "SKJ nova je po Njegovem Veličanstvu z zakonom osnovana občenarodna viteška organizacija, ki ni v nikakršni zvezi s tradicijo ali ureditvijo katere koli bivših sokolskih in orlovskih organizacij Kraljevine Jugoslavije." Deklaracija ni prodrla, linija in sokolska dediščina JSS sta imeli večjo težo in drugi podstarosta, Srb Djuro Paunković, ki je vodil razpravo o prvi točki dnevnega reda, je po nekaterih predlogih za odlog debate, da bi se lahko novi statut preučil ter da ne bi bil v nasprotju z Zakonom o SKJ, delegate opozoril, da po zakonu o SKJ predpisujeta statut prosvetni in vojni minister in bi to lahko storila tudi brez njih, zato je to, da o statutu razpravljajo, "samo koncesija". Statut je bil po njegovih besedah že usklajen z merodajnimi dejavniki in bi bila potrebna le še "specialna debata" oziroma obravnava posameznih členov, ne pa večje spremembe ali celo izdelava novega statuta. Za slednje tudi ni bilo časovnih možnosti. Sejo so nadaljevali popoldne in v okviru nadaljnje razprave o statutu je daljšo polemiko izzvalo vprašanje o razmerjih med tehničnimi in prosvetnimi telesi, vprašanje "koordinacije" ali "subordinacije". Obveljalo je načelno stališče, da morata načelništvo, zadolženo za tehnično delo, in prosvetni odbor "delovati v popolni kolaboraciji".⁴

Po debati je bil statut SKJ, ki so mu bila nedvomno predloga tudi ustava in pravila JSS, potrjen. V prvi šestih členih je splošno opredelil organizacijo in članstvo ter določil za službeno glasilo JSS-jev Sokolski glasnik. Prvi člen je utemeljeval SKJ kot vzgojno organizacijo s ciljem, da vzgaja telesno zdrave, moralno močne in nacionalno zavedne državljane z vzgajanjem "telesa in duše po Tyrševem sokolskem sistemu", ki je v narodu že "udomačen". Slednje določilo je utemeljevalo sokolsko tradicijo JSS in tudi HSS, medtem ko je 2. člen, ki je opredelil mednarodno povezovanje, nasledstvo JSS. SKJ se je po statutu vključeval v mednarodne ali meddržavne organizacije, ki imajo iste ali podobne naloge, vendar niso ustanov-

⁴ SG, 18. 2. 1930, Prva sednica uprave SSKJ.

ljene na osnovah stanovskih ali verskih načel, pri tem pa posebej izpostavil včlanitev v Zvezo slovanskega sokolstva (SSS). Redni član SKJ je lahko postal - za razliko od statuta bivšega JSS, ki je članstvo vezal na slovanstvo - vsak polnoletni državljani Kraljevine Jugoslavije ne glede na spol, vero, izobrazbo in poklic in ki je priznaval osnovna načela sokolstva. Izredni član pa je lahko postal vsak Slovan, ki je prebival v Kraljevini Jugoslaviji, ni pa bil njen državljani. Poleg polnoletnega članstva so bili "pripadniki" SKJ še "deca" (dečki in deklice med 6. in 12. letom) in "naraščaj" (fantje in dekleta med 12. in 18. letom). V preostalih členih je statut navajal sredstva za delovanje SKJ, predpisal uporabo sokolske obleke (svečane in vadbene), znakov in legitimacij - podrobnosti so bile prepuščene upravi - ter poudaril tradicionalno pozdravljanje, ki je temeljilo na pozdravu "Zdravo", tako da so najprej mlajši pozdravili starejše, in ogovarjanje, ki je temeljilo na tikanju in nazivanju z bratom in sestro.

Organizacija SKJ je temeljila na uveljavljeni vertikalni strukturi: društva in kot društveni odsek na podeželju čete⁵ - župe - zveza. 12. člen je načelno določal, da naj bo v vsakem mestu le eno društvo, le v izjemnih primerih imajo lahko večja mesta več društev, o čemer pa odloča vodstvo župe. Naloga Zveze, vrha sokolske organizacijske vertikale, je bila, da neguje telesno, moralno in nacionalno moč/silo ("snagu") državljanov Kraljevine Jugoslavije, da vzdržuje zvezo s slovanskim sokolstvom in slovanskimi sokolskimi organizacijami, ki imajo isto ali podobno vsebino. V nadaljnjih členih sta bila določena uprava s kraljevičem Petrom kot starost⁶ in petimi podstarostami ter izvršni odbor za vodenje tekočih del - ta je bil izbran iz uprave in ga je vodil prvi podstarosta. Široko strokovno delo je bilo zaokroženo v več telesih. Temeljno je bilo telesnovzgojno, temelječe na telovadbi, in je bilo v nadležnosti načelništva, ki je odločalo o vprašanih "tehnične" narave, za katere je bila potrebna kvalifikacija: strokovna prednjaška⁷ usposobljenost. Vendar je moralo načelništvo zasledovati širino sokolstva in skrbeti za "vzporedno, t. j. nedeljeno in sorazmerno, telesno, moralno in nacionalno vzgojo". Temu primerno so že v JSS delovali različni odbori, ki jih je statut SKJ predvidel kot pomožne organe Zveze: prosvetni odbor, zdravstveni odsek, statistični odsek, gospodarski odsek, t. i. poškodbeni fond in po potrebi še drugi odseki. Pomožni organ načelništva SKJ pa je bil tehnični odbor, ki se je delil na odseke za mlajše kategorije in po potrebi tudi druge odseke. V tehničnem odboru so bili po statutu tudi zastopniki drugih odborov kot npr. prosvetnega in zdravstvenega in obratno, za-

⁵ JSS je tovrstno delo v slovenščini označeval "sokolstvo na deželi", v srbščini/hrvaščini pa "sokolstvo i selo"; organizacijsko je temeljilo na sokolskih četah, v slovenskem delu jugosokolstva na društvenih odsekih; s SKJ prevlada izraz "čete", tudi simbol uporništv, junaštva in borbe za svobodo. Idejna osnova JSS-jevega sokolstva na deželi je poudarjala enakost vseh slojev naroda, zato je sokolstvo "namenjeno v enaki meri prebivalcem naših mest kakor prebivalcem naših vasi, enako duševnemu delavcu, kakor tovarniškemu delavcu in kakor poljedelcu". Sokolska vzgoja je obširna in obsega "toliko raznovrstnega in gibljivega gradiva, da lahko zadosti vsaki individualni posebnosti sokolskih pripadnikov". V: Organizacija Jugoslovenskega sokolskega saveza, Ljubljana 1924. Statut SKJ je čete vpeljal kot enote sokolske organiziranosti, Pravilnik za sokolske čete pa je določal, da četa stoji pod zaščito društva kot njegov oddelek. Naloga čet je bila širiti sokolstvo in prosveto idr. na podeželju oziroma po vaseh, kjer se vaščani ukvarjajo izključno s poljedelstvom.

⁶ Ob sprejemanju Zakona o SKJ je kralj Aleksander poslal pismo ministrskemu predsedniku Petru Živkoviću, datirano 4. 12. 1929, da odobrava njegovo lepo zamisel, da v cilju telesne/fizične in moralne vzgoje združi zdrave moči dragega mu naroda v viteško organizacijo SKJ ter da z velikim zadovoljstvom sprejema predlog, da bo na čelu SKJ Naslednik Prestola Kraljevine in ga pooblašča, da za to vnesne potrebno zakonsko odredbo v Zakon o SKJ.

⁷ Prednjak - vaditelj, vodnik, danes po športnem vzoru trener.

stopnik tehničnega je bil v drugih odborih, s čimer naj bi se utrjevalo medsebojno sodelovanje in krepilo sokolsko delo.⁸ Tovrstna uveljavitev dela naj bi preprečevala razhajanje med tehničnim in prosvetnim delom, tj. razhajanje med prednjakom in prosvetarjem oziroma med načelništvom in prosvetnim odborom, ki je, kjer je bil slabo razvit tehnični del, pridobival na teži.

Državna oblast je po Zakonu o SKJ imenovala upravo SKJ in imela vpliv nad novo sokolsko organizacijo, kljub temu pa je bil SKJ obravnavan kot demokratična organizacija s "svetovalnimi" organi za "proučevanje in reševanje načelnih vprašanj". To so bili glavna skupščina, odbor delegatov žup in zbor načelnikov žup. Glavna skupščina je morala biti sklicana najmanj enkrat letno, za razliko od JSS pa statut ni predvidel sabora, skupščine vsakih 5 let. Glavna skupščina je bila svetovalni organ uprave v vseh vprašanih celotnega delovanja SKJ. Skupščino so tvorili uprava SKJ in delegati žup. Odbor delegatov žup so tvorili uprava in predstavnik vsake župe in je reševal vsa vprašanja administrativne narave. Zbor načelnikov žup je bil pristojen za vsa tehnična in vzgojna vprašanja, tvorili pa so ga tehnični odbor Zveze, župski načelniki in načelnice ter načelniki in načelnice društev, ki so imeli več kot 400 telovadcev. Tako odbor kot zbor sta bila sklicana po potrebi. Analogno Zvezi so bili urejeni organi na župskih in društvenih nivojih.⁹

Oblikovanje žup in tehnično delo

Naslednji dan, 26. januarja 1930, so delegati med drugim obravnavali vprašanja članstva SKJ v SSS, notranje ureditve oziroma formiranja žup in beograjskega zleta, ki ga je JSS načrtoval sredi leta 1930. Gangl je predlagal, da se takoj vzpostavi stik z bratskim čehoslovaškim sokolstvom in da se v Prago osebno odpravi Paunković kot odposlanec SKJ z vsemi pooblastili in nalogo, da podrobno informira Češkoslovaško sokolsko zvezo (ČOS) o vstopu SKJ v SSS, o vsesokolskem zletu v Beogradu in njihovi oz. slovanski udeležbi ter povabi predstavnike ČOS na uradni obisk, da bi ti v neposrednem stiku s SKJ in merodajnimi oblastmi pridobili točne informacije o novi sokolski organizaciji. Včlanitev v SSS, ki je imela sedež v Pragi, je bila pomembna z vidika načrtovanega vsesokolskega zleta tega leta v Beogradu, ki ga je že pred tem načrtoval JSS; ta pa je bil ob ČOS drugi temeljni član Slovanskega sokolstva.

Za vzpostavitev in konsolidacijo organizacije je bilo pomembno vprašanje oblikovanje žup, ki so združevale društva na zaokroženih teritorijih. Gangl je predlagal, da naj bi v trenutnih razmerah v času do zleta v Beogradu prevzeli župni sistem JSS in ustanovili 23 žup, ker se sistem žup več ali manj pokriva tudi z ureditvijo bivše HSS. Ker so glede na včlanjevanje članov HSS pričakovali porast članov in društev v nekaterih župah, bi se po zletu lotili reorganizacije. Ganglov predlog je bil v osnovi podprt, vendar pa razširjen, da se tej mreži dodajo štiri bivše župe HSS: Karlovac, Varaždin, Daruvar in Vinkovci, ki jih organizacijska struktura JSS ni vsebovala. Oblikovanje teh žup je bilo prepuščeno Lacku Križu (HSS). Medtem pa naj bi takoj vzpostavili 23 žup, po zletu pa bi organizacijski

---

⁸ SG, 18. 2. 1930, Prva sednica; Zbornik Saveza Sokola Kraljevine Jugoslavije, Beograd: SKJ, 1939, str. 24-29.

⁹ SG, 18. 2. 1930, Prva sednica; Zbornik SSKJ, str. 29-31.

odsek pripravil nov predlog reorganizacije in ureditve do 50 teritorialno manjših in zaokroženih žup. V zvezi z župami je bil sprejet še predlog, da se poimenovanja žup po zgodovinskih osebnostih ali dogodkih ukine in se prevzame imenovanje žup po njihovih središčih, ki so bila v večjih mestih ali središčih zaokroženih območij. Sledilo je imenovanje oziroma potrjevanje župnih uprav, pri čemer je padel predlog, da se v nekaterih župnih upravah (npr. v župah z mešanim članstvom JSS-HSS) popolni uprava le glede na zakonski minimum in bi se popolnila potem, ko bodo videli odziv in včlanitev bivšega članstva HSS. Z imenovanjem župnih uprav je sledil naslednji korak, imenovanje oziroma potrditev na društvenih skupščinah izvoljenih društvenih uprav ter s tem legalizacija sokolskega življenja.¹⁰

Glede tehničnega ali telovadnega dela je bilo pomembno vprašanje v tem letu načrtovanih sokolskih smučarskih tekem v Mojstrani in vsesokolski zlet v Beogradu, na katerih so pričakovali slovansko udeležbo. To sta bila projekta JSS, zlet v Beogradu naj bi populariziral jugoslovansko sokolstvo v glavnem mestu države, s čimer naj bi tudi pridobilo večjo družbeno težo oziroma, kot je JSS poudarjal v začetku leta 1929, vzbudilo "interes za sokolsko delo in sokolsko razumevanje v prestolnici", saj je bilo na račun tega okrnjeno sodelovanje z nekaterimi ministrstvi. V. Murnik je takoj opozoril, da se morajo "definitivno odločiti, ali zlet bo ali ga ne bo". Odločitev je imela širše stvarno ozadje in mogla biti le načelna, saj je bila vezana na čimprejšnji zagon SKJ, včlanitev SKJ v SSS ter zagotovitev udeležbe Slovanskega sokolstva. Prav tako so morali imenovati zletni organizacijski odbor, ker je s prenehanjem delovanja JSS prenehal obstajati - oziroma je odstopil - JSS-jev zletni organizacijski odbor. Gangl je to štel le kot formalizem, tako da so potrdili stari zletni odbor in ga dopolnili s člani starešinstva (izvršni odbor) SKJ. Tudi naziv zleta se je spremenil v I. vsesokolski zlet SKJ. Murnik je tudi predlagal, in to je bilo tudi podprto, da potrdijo stari zletni program, ker so društva JSS v tej smeri že delovala in vadila članstvo. Murnik je sprožil še pomembni vprašanji o udeležbi tekmovalne vrste telovadcev na Mednarodni tekmi v Luksemburgu (danes Svetovno prvenstvo v gimnastiki) ter odnos sokolstvo - šport. Nastop v Luksemburgu je bil vezan na mednarodno povezovanje in včlanitev oziroma prevzem članstva JSS v Mednarodni telovadni/gimnastični zvezi (FIG). Medtem ko je bilo včlanjevanje v FIG potrjeno brez razprave, se je razvila "diskusija, ali je v interesu ... naroda in države, da se udeležuje teh tekem". Debata je odraz tedanjih telesno-vzgojnih gledanj, ki so v prvi vrsti zasledovala množičnost in široko vsestransko vadbo v različne družbenih namene (narodno-socialne, vzgojne, narodnoobrambene) in šele zatem tekmovalni rezultat in športno specializacijo, ki pa sta vse bolj dobivala na teži. Po glasovanju je bilo sprejeto načelno stališče, da se na mednarodnih tekmovanjih sodeluje, če se pridobi plačnika, v tem primeru zunanje ministrstvo, in če priprave na tekmovanje ne bodo ovirale dela za vsesokolski zlet. Sklep gre šteti za priznanje in spoštovanje Murnikovega (in slovenskosokolskega) dela ter je bil pomemben s tekmovalnega vidika (ohranjal je vrhunske telovadce v stiku s svetovnim vrhom in jim omogočal ohranjati doseženo kakovost) ter tudi s promocijskega vidika, tako sokolskega kot nacionalnega. Murnik je nato prešel na vprašanje razmerja med sokolstvom in športom. Že prvi dan seje, ko so vodili razpravo o statutu, je bilo poudarjeno zadovoljstvo (Voja Todorović), da se je

¹⁰ SG, 18. 2. 1930, Prva sednica.

sprejel Tyršev telovadni sistem, hkrati pa poudarilo, da obstajajo poleg telovadbe tudi športi, ki jih mladina ljubi, in s tem nakazana širitev Tyrševega sistema, da bi se mladina na račun športov vključila v sokolstvo. Sokolstvo je imelo precej širok telovadni sestav in nekatere panoge, vaje in igre so bile ali identične disciplinam športnih panog ali bile tudi športno organizirane (npr. teki, skoki, meti, drsanje, smučanje, plavanje, odbojka, košarka idr.), vendar pa, razen v smučanju in potem še odbojki, sokolstvo ni prirejalo ali organiziralo "specialnih prireditev" in "specialne vadbe" (šport so razumeli kot specialistično enostransko dejavnost, tekme z več tisoč gledalci pa spektakelski teater). Telovadci so "specialistično vadbo" iskali v športnih klubih, a so zato morali biti sočasno njihovi člani. Tako je športno gibanje, ki se je uveljavilo po prvi svetovni vojni, zapeljevalo in odtegovalo sokolsko mladino in mladino nasploh. Problematika razmerja med sokolstvom in športom ni bila nova, že JSS jo je obravnaval, z organiziranjem nove organizacije pa se je odprla možnost oblikovanja nove strategije in sodelovanja. Murnik je zato predlagal paket "obligativnih točk", ki naj bi urejale sodelovanje sokolskega članstva v športnih organizacijah ter vzpostavljale prijateljski odnos, uvajale posamezne športe v sokolstvo, obenem pa tudi ščitile tradicionalno sokolsko telovadbo in njeno srčiko: orodno telovadbo. Po Murnikovem predlogu sokolske župe, društva, odseki in vrste¹¹ društev niso mogli biti člani športnih organizacij, pač pa lahko le izjemoma, če so bili dogovorjeni pogoji med SKJ in športno zvezo. Posameznik, član sokolskega društva, bi lahko sodeloval/tekmoval v športnem društvu, če to ni bilo v nasprotju s sokolskimi načeli, članstvo v športnem klubu pa ni bilo opravičilo za olajšanje ali osvoboditev od sokolskih obveznosti. Vstop v športni klub je moral biti javljen načelniku ali načelnici. Na drugi strani pa bi lahko sokolska društva, kjer bi to dopuščal značaj vadbe, organizirala društvene odseke za specialno vadbo. Vrsto vadbe bi odredilo načelništvo Zveze, pogoj članstvu in vadbi v teh odsekih pa je bil redno sodelovanje v društveni telovadbi.¹²

Zaključek seje

Tretji dan seje, 27. januarja 1930 dopoldne, sta bila med drugim imenovana administracija Zveze (tajnik, blagajnik, gospodar Zveze, redaktor Sokolskega glasnika, pročelniki statističnega odseka, zdravstvenega in poškodbenega fonda, odseka za organizacijska in pravna vprašanja, gradbenega odseka, revizijskega odbora) in izvršni odbor glede na določila v statutu,¹³ načelno pa je bilo rešeno tudi vprašanje sokolskega kroja oziroma oblačil na zletu (do zleta sta bila v uporabi kroja JSS in HSS, vendar oba s šajkačo, črno z rdečim temenom; za člane sokolskih čet je bilo sprejeto, da nosijo narodne noše s sokolsko šajkačo) in sokolskih znakov (do nadaljnjega znak JSS, ker je bil to splošni slovanskosokolski znak, dodane so bile začetnice SKJ). Prav tako naj bi SKJ prevzel aktive in pasive založniške dejavnosti JSS ter popisal dolžnike, in sicer najkasneje do 1. 4. 1930.¹⁴

---

¹¹ Mišljene so telovadne vrste ali ekipe.

¹² SG, 18. 2. 1930, Prva sednica.

¹³ Po statutu so izvršni odbor tvorili: prvi podstarosta, načelnik in načelnica ter njuna namestnika, predsednik prosvetnega odbora, tajnik, blagajnik, glavni urednik Sokolskega glasnika in 8 članov uprave.

¹⁴ SG, 18. 2. 1930, Prva sednica.

Popoldne so delegati razpravljali najprej o proslavi v čast rojstnega dne in osemdesetletnice češkoslovaškega predsednika Masaryka. Načrt proslav je bil prepuščen prosvetnemu odboru, ki ga je moral razposlati po društvih. Murnik se je vrnil k stroki in sprožil problematiko strokovnega usposabljanja ter poudaril potrebo prednjaškega zveznega tečaja ter da bi morali v prihodnosti organizirati stalno prednjaško šolo in temu primerno študentsko politiko. Po debati, ki ni nasprotovala usposabljanju in izobraževanju, pač pa opozarjala na materialno stanje tako sokolskih organizacij kot članov ter iskala rešitev glede na proračun Zveze in društev, je Murnik povzel in predlagal, da se čim prej organizira štiri- do šesttedenski prednjaški tečaj po programu, ki ga pripravi načelništvo SKJ, da se načelno sprejme osnutek stalne prednjaške šole, izvršni odbor pa zadolži za pridobitev finančnih sredstev ter da se v Zvezi osnuje študentski sklad, ki se bo napajal iz proračunskega in društvenega priliva Zvezi. Murnik je še poudaril takojšnjo potrebo po razvoju intenzivnega strokovnega dela za zlet in nasploh v SKJ, da bi se sokolska telovadba oziroma telesna vzgoja dvignila na višji nivo, kar bi dosegli z namestitvijo/zaposlitvijo prednjakov na Zvezi za delo po župah; en prednjak bi združeval več žup. Tudi ta predlog je imel vso načelno podporo, izpeljava pa je bila prepuščena izvršnemu odboru.

Gangl je kot predzadnjo točko odprl še odnos SKJ in ruskega sokolstva v izgnanstvu, ki bi moral nadaljevati že vzpostavljeno sodelovanje iz obdobja JSS. SKJ je že v uvodu konstitutivne seje poslal pozdravni telegram Ruskemu Sokolu, ki je imel sedež v Pragi, v Jugoslaviji pa je delovala pokrajinska zveza. V telegramu se je SKJ s svoje prve seje spominjal svojih ruskih bratov, ujetnikov in mučencev svobode svojega naroda in vseh slovanskih občutkov. Po Ganglu je prevzel besedo Paunković, pojasnil nastanek "zagraničnega" (zamejskega) ruskega sokolstva, orisal organiziranost ruskih sokolov v Jugoslaviji ter sporočal njihovo zahvalo za dotedanjo podporo jugoslovanskega sokolstva s prošnjo, da jim tudi SKJ stoji ob strani. Potem ko je bil izčrpan dnevni red, je sledila točka Razno s kar nekaj predlogi operativne narave, ki so bili več ali manj prepuščeni v izvedbo izvršnemu odboru. Nato se je prijavil k besedi tretji podstarosta Lacko Križ, ki je prihajal na sejo kot bivši član HSS. Spregovoril je o pomislekih doma proti njihovemu odhodu v Beograd, češ da so v manjšini in da bodo preglasovani. Kritikom je odgovarjal, da če bodo srečali na seji politike, se bodo razšli v eni uri, če pa bodo našli sokole, bodo opravili pomembno in veliko narodno delo in emocionalno zaklical: "I, braćo, mi smo hvala Bogu, svršili jedan posao za dobro naroda, dobro otadžbine i sreću uzvišene dinastije. /.../ Grlim vas i ljubim sve, i neka bi bio proklet svaki onaj, koji bi pokušao da posije seme razdora između nas." Drugi govornik, Hugo Werk, sokolski odbornik JSS iz Zagreba, se je navezal na Gangla, da je svetilnik SKJ, in se mu zahvalil za vodenje ter poudaril, da so lahko ponosni da smejo trditi, da vse notranje razlike in ves notranji nemir ni nič drugega kot težnja, da bo SKJ žarišče nacije. Zaključno besedo je imel Gangl, ki se je zahvalil Werku in poudaril sokolsko slovo¹⁵ ter se navezal na prihodnje delo. Iz njega mora sijati dobrota, res-

¹⁵ "I vidite: neprijatelji Sokolstva i neprijatelji jedinstva naše zemlje tražili su u nama samo ono što je slabo. Rekli su, da Hrvat mrzi Srbina, i Srbin Hrvata, jer jedan hoće da nadvlada drugoga. Mi, braćo, u ova tri dana, pokazali smo, da to nije istina. Mi se volimo, mi ljubimo jedan drugoga, mi smo jedva čekali da se nađemo, da kažemo šta je u našim dušama živelo. Uvek smo osuđivali one, koji su hteli da nas Sokole učine ubojicama bratske ljubavi, pred nama je uvek lebdeo ideal, da u jednoj zemlji treba da bude jedno narodno Sokolstvo."

nica jim mora biti smerokaz, kajti samo njihova sokolska duša in sokolska zavest bosta lahko dali novi organizaciji življenjsko moč, ter sklenil, da je na ta dan srečen, ker vidi, da je med brati HSS polno državniške vrline in sokolskega poštenja, ter poudaril sokolsko zavest, ki jo vnašajo v novo sokolsko telo.¹⁶

28. januarja 1930 se je sestel izvršni odbor, saj je bilo pred SKJ pestro in naporeno leto. Obravnaval je vprašanja notranje konsolidacije in potek priprav na vsesokolski zlet, včlanitev v FIG in SSS, finančne težave društev, ki so večinoma izvirale iz stroškov gradnje sokolskih domov, ter vprašanja strokovnega kadra, ki ga je glede na rast članstva primanjkovalo. Dj. Paunković se je odpravil v Prago, da bi se sestel z voditelji ČOS in jih seznanil o razmerah v SKJ, povabil na vsesokolski zlet v Beograd in iskal podporo pri včlanjevanju v SSS. Češkoslovaški sogovorniki so mu podporo zagotovili, medtem ko je o udeležbi na beograjskem zletu odločal ožji odbor ČOS. Po sestanku s Paunkovićem je ČOS 5. februarja 1930 pisal SKJ pismo. ČOS je poudaril, da jim je Paunković razložil vzroke za vstop v novo organizacijo in prenesel željo, da bi se tradicionalna "bratska ljubezen" prenesla na novo organizacijo, da bi ČOS priporočil prijavo SKJ v SSS in da je SKJ prevzel v polnem obsegu organizacijo beograjskega zleta JSS. ČOS jim je sporočal, da jih razumejo, saj vsak pravoverni pripadnik svojega naroda, delujoč na sokolskih osnovalah, prevzema nase v vsakem trenutku in primeru dolžnost, da z vsemi močmi služi svojemu narodu. Zato jim ponujajo roko za skupno delo v dobro obeh narodov in držav.¹⁷

Poslanica SKJ

Po konstituiranju je SKJ pripravil "poslanico" članstvu in narodu (posredovana javnosti, v Sokolskem glasniku objavljena sredi februarja, ko je tudi izšla prva številka letnika 1930). Poslanica je bila prva uradna informacija nove organizacije, podpisana sta bila Gangl kot prvi podstarosta in tajnik Ante Brozović, datum pa je bil 28. januar, torej dan po zaključku konstitutivne seje. V uvodu je poudarjeno, da SKJ, ki je bil po besedah kralja organiziran, "da u cilju fizičkog i moralnog vaspitanja združi sve zdrave snage jugoslovenskog naroda, dobivši svoj statut i svoju upravu, otpočinje svoj život i rad". Pot SKJ gre po poti sokolstva, vzgojenega v idejah bratstva, enakosti in svobode, z zakonom in statutom pa je dano SKJ, da "neguje telesnu, moralnu i nacionalnu snagu jugoslovenskih državljana i da održava veze sa ostalom slovenskom sokolskom braću kao i sa organizacijama ostalih država, koje imaju isti ili sličan zadatak". Čeprav ustanovljeno na zakonski podlagi, je novo sokolstvo, utelešeno v SKJ, "organizacija privatne inicijative naše nacionalne svesti, organizacija najzdravijih individualnih i kolektivnih snaga u našem narodu", ki vstopajo v organizacijo prostovoljno in vnašajo ljubezen do kralja, naroda in domovine ter pripravljenost na nesebično sodelovanje "na ostvaranju velikih sokolskih ideala istine, pravde i lepote". Poslanica je poudarila, da mora v novem sokolskem telesu prevladati stari sokolski duh, ki jih je učil, da je morala edini temelj, na katerem počivajo družbeni red, kultura in civilizacija, ter da je

---

¹⁶ SG, 18. 2. 1930, Prva sednica.

¹⁷ J, 7. 2. 1930, Češkoslovaški Sokol pozdravlja SKJ; SG, 28. 2. 1930, Slovansko sokolstvo: Pismo ČOS SKJ.

najvažnejši pogoj obstanka vsakega naroda in zato tudi jugoslovanskega. Ta duh jih je spominjal na Tyrševe besede,¹⁸ da je vsak narod, ne glede na velikost, v zgodovini propadel po svoji krivdi, ker ni bil zdrav, ta duh jih je učil, da narodnosti ne pojmujejo samo kot prazno sentimentalnost, da se ne živi na veličini preteklosti, pač pa da s trajnim delom sedanje in prihodnje generacije za narod ime slednjega vpišejo na vidno mesto v kulturni zgodovini človeštva ter da so pripravljeni na tekmo narodov za obstanek in za napredek kulture in civilizacije. Ta duh jim stalno govori, da se morejo zanesti le nase in na svojo moč ter na njej graditi narodovo prihodnost, ker v življenjskem boju zmaga ono, kar je močnejše, naprednejše, moralnejše in sposobnejše za življenje, zato je treba krepiti in razvijati vse sile naroda. To pa je hkrati tudi sokolsko razumevanje nacionalizma in nacionalne dolžnosti. Na sokolih, ki so vstopili v SKJ, je odgovornost, da ta sokolski duh varujejo, gojijo in dvigajo ter pozivajo na delo v svoje vrste vse, ki enako mislijo in čutijo, še posebej pa mladino, in kličejo staršem, da jo pustijo k njim, "jer je lepota i zdravlje njezinog života na prostranim livadama slovenske sokolske misli". Poslanica je še poudarila, da je sokolska ideja, mnogo bolj kot katera koli druga, poklicana, da gradi pot zbližanju in bratskemu sodelovanju slovanskih narodov, da se v njihovih prsih razliva duh slovanske sokolske misli, "duh, koji odstranjuje sve davne sporove i njihove uzroke, a širi uzajamnu ljubav, strpljivost i bratski združni život na korist najviših ideala čovečanstva, na sreću naše domovine i za silnu budućnost čitavog Slovenstva".¹⁹

Konsolidacija

Glavna beseda tajniških poročil ali drugih zapisov in poročil o delovanju SKJ po konstituiranju je "konsolidacija", predvsem organizacijska. Za delovanje SKJ v prvih letih je bila značilna številčna rast članstva in organizacij, širjenje sokolstva na podeželju/deželi - to je oteževalo konsolidacijo, težnja po demokratizaciji in spremembi zakona o SKJ, odmevna zletska dejavnost, začeni v letu 1930 s I. vsesokolskim zletom SKJ v Beogradu, ki naj bi bistveno vplival na prepoznavnost in družbeno umestitev sokolstva v glavnem mestu države, včlanitev v SSS (24. 3. 1930) in FIG (15. 5. 1930), mednarodna tekmovalna abstinenca 1932 (olimpijske igre v ZDA) in 1934 (svetovno prvenstvo na Madžarskem) ter tekmovalni zastoj in generacijska menjava tekmovalne vrste. Na drugi strani pa z Aleksandrovo oktroirano demokratizacijo vpetost v politične konfrontacije, domače in celo zunanje. V času punkcijskega gibanja SKJ beleži napade jugoslovanskega katoliškega episkopata, obtožbe o njihovi militantni in brezbožni naravi, na razorožitveni konferenci Društva narodov maja 1933 pa poizkus italijanske delegacije, da se SKJ všteje v redne jugoslovanske vojaške sile.

Vrh uprave SKJ je bil prvih pet let več ali manj nespremenjen. Poleg staroste kraljeviča Petra so ga sestavljali prvi podstarosta Engelbert Gangl, drugi podstarosta Djuro Paunković (oba bivša člana JSS), tretji podstarosta Hrvat Lacko Križ

---

¹⁸ Tomaž Pavlin: "Naša naloga, smer in cilj". Idejne osnove sokolske misli in vzgoje. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2009, št. 1, str. 81-92.

¹⁹ J, 18. 2. 1930, Sokol članstvu in narodu; SG, 18. 2. 1930, Sokoli, budite i odsad celom našem narodu primer jedinstva!

in četrti podstarosta Pavao Mergenthaler (oba bivša člana HSS). Mergenthaler je leta 1932 preminil in namesto njega ni bil imenovan nihče. S tem je nastal v plemensko-narodnem smislu zanimiv "troedini" položaj, medtem ko se je pariteta bivših sokolskih organizacij podrla. Prvi načelnik je bil Viktor Murnik, ki je leta 1930 odstopil, zamenjal ga je Ivan Bajželj, slednjega pa leta 1932 Miroslav Ambrožič. Načelnica ženskega članstva je bila ves čas Elza Skalar. V notranjem življenju SKJ se je uveljavil in oblikoval upravni trojček: upravno-administrativni del, ki je deloval v Beogradu, vodil ga je tajnik Ante Brozović, tehnični del ali načelnništvo, ki je do leta 1934 imelo sedež v Ljubljani, in prosvetni del, ki je pod vodstvom Vladimirja Belajčiča uradoval najprej v Novem Sadu, potem pa bil prenešen v Beograd. Vsak je imel svojo specifikko, ki se je z organizacijsko rastjo tudi stopnjevala in pojavile so se kritike razhajanju med "tehničarjem", "prosvetarjem" in "administratorjem".²⁰ Sokolsko delo je tradicionalno resda temeljilo v telovadnici, vendar pa se je s prosvetnim delom program precej širil, po drugi strani pa je bilo življenje društva odvisno od kakovostnega tajnika, "spiritusa agensa" vsakega društva, kot se je izrazil tajnik SKJ v enem od svojih poročil za glavno skupščino.²¹

Na konstitutivni seji je bila sprejeta organizacijska struktura JSS, ki sta jo dopolnili župi Karlovac in Varaždin, medtem ko župe Vinkovci niso formirali zaradi nasprotovanja nekaterih društev župe Osijek, ki so bila dodeljena novi župi. Da ne bi žrtvovali "elan in voljo" teh društev, so raje opustili načrtovanje nove župe,²² saj bi uveljavitev na silo lahko kaj hitro reaktivirala nacionalni sokolski konflikt, ki ga je sokolstvo doživljalo v prvih letih jugoslovanske države, ko so se hrvaška in srbska društva združevala v jugoslovanska.²³

Preglednica stanja SKJ v letih 1930-1935²⁴

	Župe	E (d/č)*	Pripadniki	Domovi**
1930	24	895 (740 / 155)	135.668	95
1931	25	1559 (882 / 707)	240.239	120
1932	25	1835 (914 / 921)	264.407	139
1933	25	1998 (928 / 1070)	281.143	195
1934	25	2452 (934 / 1518)	332.356	192
1935	25	2301 (877 / 1424)	297.330	211

* Organizacijske enote (E): društva (d) in čete (č).

** Organizacije brez svojih domov so svojo vadbo organizirale v šolskih objektih, državnih in občinskih stavbah ali različnih privatnih prostorih.

²⁰ SG, 8. 3. 1935, I. Mamuzić, Trojstvo ili jedinstvo.

²¹ Izveštaji za V. redovnu glavnu skupščinu Saveza SKJ u Beogradu 12. maja 1935, str. XLI.

²² SG, 14. 5. 1931, Iz godišnjeg izveštaja tajnika SKJ.

²³ Več v Pavlin, "Zmaga-svoboda".

²⁴ Statistični podatki so črpani iz podatkov statističnega odseka, zbranih v poročilih za skupščine, ter iz sokolskih koledarjev. Statistike so bile pripravljane na osnovi registra Zveze ter glede na ankete o stanju. Zaradi nevestnosti posameznih organizacij je prihajalo do razhajanj in različnih podatkov, zato je pričujoča preglednica le vpogled v rast članstva in organizacijsko stanje.

Načrt sokolske organizacijske strukture ni sledil državno-upravnemu vzoru banovin, pač pa je temeljil na sokolskih vidikih JSS in tudi HSS, ki so upoštevali vitalne gospodarske, prometne, kulturne in tudi zgodovinsko-upravne razmere, v Srbiji pa so se marsikateri župe JSS prekrivale z divizijskimi oblastmi. V aktualni organizaciji žup so nekatere upravno segale prek banovinskih mej: župa Ljubljana (sedež v Dravski banovini) je vključevala sokolske organizacije čabarskega okraja iz Savske banovine, župa Karlovac (Savska banovina) je vključevala belokranjska društva iz Dravske banovine, župa Banja Luka (Vrbaska banovina) je ob reki Uni posegala v Savsko banovino, župa Zagreb (Savska banovina) je posegala ob isti mejni reki v Vrbasko banovino ter ob Savi v slovensko Posavje oz. Dravsko banovino, župa Mostar (Primorska banovina) se je raztezala na ozemlju Primorske in Zetske banovine, župi Sarajevo in Užice (obe v Drinski banovini) sta posegali v Zetsko banovino, župa Tuzla (Drinska banovina) je obsegala tudi ozemlje Vrbaske banovine, župa Osijek (Savska banovina) je v trikotniku med Dravo in Donavo posegla v ozemlje Donavske banovine, župa Beograd je bila s sedežem in večino organizacij na ozemlju Donavske banovine, segala pa še v Vrbasko in Moravsko banovino, župa Kragujevac s sedežem v Donavski banovini se je raztezala na Vrbasko in Moravsko banovino, župa Niš (Moravska banovina) je posegala še v Vardarsko banovino. Teritorialna struktura žup je v vsakdanjem praktičnem življenju vplivala na medžupske spore, predvsem med tistimi, ki so se raztezale na ozemljih dveh ali treh banovin. 7. člen zakona o SKJ je namreč določal, da so sredstva za vzdrževanje sokolskih organizacij sestavljali članski in prostovoljni prispevki, volila in dobrovoljni prispevki, ali krajše "avtonomna" sredstva in denarne podpore države. Po zakonu je Zveza prejela iz proračuna denarno podporo za vzdrževanje in delo sokolske organizacije. Na nižjem nivoju je denarno podporo dodeljevala banovina, in sicer župam na svojem ozemlju, medtem ko naj bi bila društva deležna prispevkov lokalnih skupnosti in subvencij žup.²⁵ Ker so imele nekatere župe svoje člane, tj. društva in čete, v različnih banovinah, je bilo vprašanje delitve banovinske denarne pomoči povod za spore, to pa je bil eden od povodov razmišljanju načrta velikih žup. Septembra 1930 je vodja organizacijsko-pravnega odseka SKJ Ignjat Pavlas pripravil idejni načrt reorganizacije žup po sistemu velikih žup z delitvijo na okrožja. Načrt je utemeljeval z zmanjšanjem administrativnega dela (namesto številnih žup le 9 upravnih enot oziroma 10 z Zvezo) in decentralizacijo dela, kar bi omogočilo več časa za idejno delo, s širjenjem sokolskega dela na do tedaj še nedotaknjenih področjih v režiji žup in z reševanjem vprašanj banovinskega financiranja, ki so zahtevala izenačitev administrativnih državno-upravnih in sokolskih teritorijev.²⁶ Pavlasov predlog je bil podprt in na tem temelju je bil pripravljen elaborat, ki je bil razposlan župam v preučitev in opredelitev. V primeru nestrinjanja je bila zahtevana argumentacija. Načrt je sprožil tako pomisleke kot drugačne predloge, vsekakor pa so nasprotni predlogi temeljili na stari župni organizacijski strukturi. Organizacijsko-pravni odsek SKJ se je konec leta 1930 pritoževal nad številnimi župami, ki niso odgovorile, ter opozarjal, da je skrajni čas za pridobitev odgovorov, če naj odsek pristopi k reorganizaciji, kar priča o tistem nasprotovanju.²⁷ Zato se je IO SKJ konec no-

²⁵ Zbornik SSKJ, str. 10-11 in str. 19.

²⁶ SG, 1. 10. 1930; XVIII. seja IO SKJ; Izveštaj 1935, str. VIII-IX.

²⁷ SG, 1. 12. 1930; XXI. seja IO SKJ.

vembra 1930 odločil, da se zaenkrat ne pristopa k reorganizaciji žup, saj to zahteva zelo obzirno in postopno reševanje, pač pa naj bi se župe kvečjemu le prilagodile banovinskim mejam.²⁸ S tem se je ohranila dopolnjena struktura žup JSS in v okviru posameznih banovin je delovalo več žup. Župske spore je podžigala še nedisciplina, ker nekatera društva niso upoštevala sokolskega reda, da mora društvo predložiti svoje zahteve ali prošnje župi, župa pa ali banovini ali Zvezi, ter so naslavljala svoje prošnje neposredno na banovine, slednje pa so jim jih lahko tudi odobrile.²⁹ Z nastopom gospodarske krize so se stopnjevala pričakovanja društev po finančni pomoči višjih institutov SKJ. Temu je Zveza nasprotovala s pojasnilom, da tudi sama ne prejme toliko sredstev, kot naj bi jih ji bilo proračunsko zagotovljenih, društva pa prav tako ne izpolnjujejo svojih finančnih dolžnosti do Zveze. Prav tako Zveza ni bila uspešna pri poizkusu znižanja ali odprave banovinskih ali/in državnih taks na javne prireditve, ki so zmanjševale dohodke društvenih prirediteljev.³⁰

SKJ je s konstituiranjem vstopil v jugoslovansko javno življenje. Članstvo je skokovito naraslo, kar je odpiralo vprašanje organizacijske konsolidacije, na drugi strani pa sta SKJ čakali obravnava in razprava o idejnih vprašanjih, povezanih s potmi novega sokolstva, ki je tlakovala sokolsko misel in delo v tridesetih letih.

Tomaž Pavlin

"AND, BROTHERS, WE HAVE, THANK GOD, COMPLETED A TASK FOR THE GOOD
OF THE NATION, OUR HOMELAND AND FORTUNE OF OUR EXALTED DYNASTY"
(THE ESTABLISHMENT OF THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA'S SOKOL ORGANISATION)

S u m m a r y

The Sokol Association - a knight organisation of the Kingdom of Yugoslavia (hereinafter SKJ) - was legally established in the beginning of December 1929. The law stipulated that in December 1929 gymnastic organisations had to decide whether to join SKJ or be abolished. During its assembly in the middle of December 1929, the Yugoslav Sokol Association unanimously decided to enter SKJ, while the Catholic Orel organisation refused to join due to ideological differences. For the SKJ founders the reaction of the members of the Croatian Sokol Association was more important. From the ideological viewpoint this Association was in line with the Sokol organisation. It was reformed in 1922, after a significant number of Croatian Sokol movement members had withdrawn from the Yugoslav Sokol Association after the 1921 Osijek assembly. In the beginning of 1930 the management of SKJ was appointed, while in the end of January 1930 the founding session was convened. The new Sokol organisation was similar to the former Yugoslav Sokol Association, and it was managed by the members of the former Yugoslav Sokol Association as well as those of the former Croatian Sokol Association. The establishment of its internal structure (the formation of regional sections - i.e. territorial associations of societies) was based on the organisational structure of the Yugoslav Sokol Association, which already initially involved the whole state, while in Croatia it was complemented with certain regional sections of the Croatian Sokol Association. The organisational structure of the regional sections, adopted at the founding session, gave rise to new considerations with regard to the life of the new Sokol organisation, and a new model of internal organisation, more in line with the state administrative system, was sought.

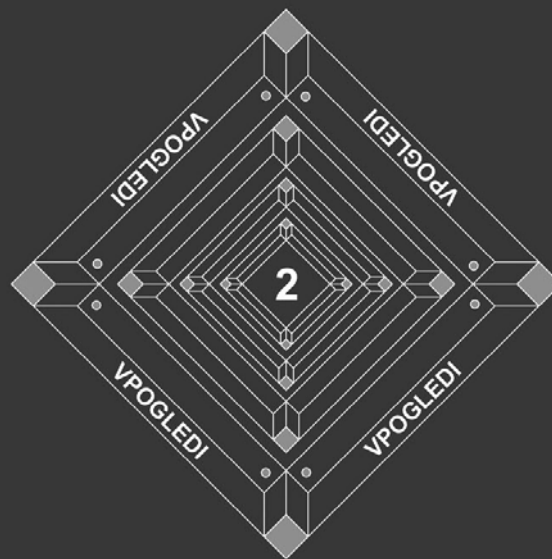
---

²⁸ SG, 1. 12. 1930; objava SKJ župam, 27. 11. 1930.

²⁹ Izveštaji 1932; str. 95.

³⁰ Izveštaji 1935, str. XXXIX.

SLOVENIJA – JUGOSLAVIJA,
KRIZE IN REFORME
1968/1988

Cena 25,00 EUR
Inštitut za novejšo zgodovino
384 strani

1.01
Prejeto 4. 11. 2010

UDK 332.012.324: 347.734 (497.4)(091)"1918/1941"

Sunčič Mitja*

Bančna udeležba v slovenski industriji med svetovnimi vojnama

IZVLEČEK

Avtor na podlagi arhivskega gradiva in literature podaja sliko o neposredni kapitalski in podjetniški udeležbi bančnih ustanov v slovenski industriji med svetovnimi vojnama. Na razvoj slovenske industrije so v tem obdobju najbolj vplivali bančni zavodi, ki so delovali po zgledu t. i. univerzalnih bank, značilnih za srednjeevropski gospodarski prostor. Pri udeležbi v slovenski industriji je v tem času prednjačilo pet največjih in najpomembnejših bančnih zavodov: Kreditni zavod za trgovino in industrijo, Ljubljanska kreditna banka, Zadržna gospodarska banka, Jadranska banka, ki se je leta 1924 preobrazila v Jadransko-Podunavsko banko ter Slavenska banka. Raziskovanje odnosa med bankami in industrijskimi podjetji, v katerih so bile te banke neposredno udeležene je potekalo s pomočjo izbire vzorca 22 industrijskih podjetij. Večina industrijskih podjetij, pri katerih so bile udeležene banke, je imela obliko delniških družb. Bančne ustanove so se vključevale v industrijo z nacionalizacijo, prevzemom že obstoječega podjetja ter ustanovitvijo nove družbe.

Ključne besede: Slovenija, doba med svetovnimi vojnama, gospodarstvo, banke, bančništvo, industrija, podjetništvo, nacionalizacija

ABSTRACT

PARTICIPATION OF BANKS IN THE INTERWAR PERIOD INDUSTRY

On the basis of archive materials and relevant literature the author of the following discussion outlines the direct capital and entrepreneurial participation of banking institutions in the Slovenian industry between the world wars. The development of Slovenian industry in the interwar period was mainly influenced by the banking institutions that operated according to the model of the so-called universal banks, characteristic for the Central European economic space. As far as the participation in the interwar period Slovenian industry is concerned, five largest universal banking institutions were the most important: Kreditni zavod za trgovino in industrijo (Credit Institution for Commerce and Industry), Ljubljanska kreditna banka (Credit Bank of Ljubljana), Zadržna gospodarska banka (Cooperative Commercial Bank), Jadranska banka (Adriatic Bank), which was transformed into the Jadransko-Podunavska Banka (Adriatic-Danube Bank) in 1924, and Slavenska banka (the "Slavenska" Bank). The exploration of the relationship between the banks and industrial companies in which these banks participated directly was carried out by selecting a sample of 22 industrial companies where the universal banking institutions had a majority ownership share. Most of the industrial companies in which the banks participated were joint-stock companies. The review of the archive materials pointed out especially the manner of how the banks participated in the industry, which is what the following discussion focuses on. It

* Univ. dipl. zgodovinar, mladi razisovalec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: mitja.suncic@inz.si

turned out that the banking institutions got involved in industry in three ways: through nationalisation, with takeovers of existing companies and by establishing new companies. In the discussion the author underlines each of these forms of participation.

Key words: Slovenia, interwar period, economy, banks, universal banking, industry entrepreneurship, nationalisation

---

Uvod

Na slovensko industrijo med svetovnimi vojnama so imeli največji vpliv bančni zavodi, ki so poslovali po zgledu t. i. univerzalnih bank, s čimer so bili del širšega srednjeevropskega gospodarskega prostora. Univerzalne banke so se uveljavile v severni Nemčiji v drugi polovici 19. stoletja. Čeprav so imele predhodnike in vzornike v belgijski Société Générale in francoskem Credit Mobilieru, veljajo nemške univerzalne banke za začetnice univerzalnega poslovnega bančništva. Njihova posebnost in inovativnost je tičala v združitvi kratkoročnih kreditnih in depozitnih poslov z "dolgoročnimi transakcijami na kapitalskem trgu", med katere je spadalo tudi dolgoročno financiranje industrije.¹ Univerzalne banke niso ostale le pri podeljevanju posojil industrialcem, temveč so v industrijo neposredno posegale z ustanavljanjem in vodenjem podjetij, ki so najpogosteje imela obliko delniške družbe. Na tak način so pridobile velik vpliv na industrijo, kar se je odražalo v ustanavljanju kartelov, obvladovanju borze in nastavljanju lastnih ljudi v vodilna nadzorstvena in upravna telesa industrijskih delniških družb.² Tip univerzalnih bank se je po Evropi razširil v "obdobju živahnega razcveta kapitalizma med letoma 1880 in 1914. Povsod so se med bankami in industrijskimi podjetji spletle tesne vezi."³ Skoraj sočasno kot v Nemčiji se je opisani sistem bančništva razvil tudi v Avstro-Ogrski. Zgodovinarica Alice Teichova je zapisala, da se je univerzalno bančništvo ravno v Avstriji razvilo v "najčistejši obliki". Tipični primer takšne institucije je predstavljala dunajska delniška družba Kreditni zavod za trgovino in industrijo, ustanovljena leta 1855, katere boter je bil finančni minister baron Carl von Bruck, ki se je zavedal nujnosti olajšanja kapitalske stiske, ki je bremenila deželo.⁴

Kljub burnim dogodkom, ki sta jih prinesla prva svetovna vojna in razpad habsburške monarhije, je razvoj odnosov med bankami in industrijo v državah naslednicah, med katere je spadala tudi Jugoslavija, potekal po smernicah, ki jih je zarisalo poslovno življenje v predvojnem času. Premoč univerzalnih bank v novi državni tvorbi Jugoslaviji so opazili že sodobniki. Tako je Vladimir Košak leta 1938 zapisal, da je "bančno financiranje oziroma obvladovanje industrije" posledica ravno univerzalnega bančnega sistema, za katerega je bil značilen "globok prodor bank v industrijo". Jugoslavija je bila v srednjeevropsko bančno okolje vpeta pred-

---

¹ Dieter Ziegler: Die Industrielle Revolution. Darmstadt 2005, str. 83-84.

² Gerd Hardach: Banking and industry in Germany in the interwar period 1919-1939. V: Banks and industry in the interwar period, The Journal of European Economic History, special issue, volume 13, number 2, 1984, str. 203.

³ Alice Teichova: Banking and industry in central Europe, nineteenth to twentieth century. V: Alice Teichova, Ginette Kurgan - Van Hentenryk, Dieter Ziegler (ur.), Banking, trade and industry, Cambridge 1997, str. 215.

⁴ Op. cit., str. 216, 220.

vsem prek "povezav hrvaških, slovenskih in bosanskih bank z bankami v drugih državah naslednicah habsburške monarhije, kar je jasno razvidno iz strukture tujega kapitala v jugoslovanskem bančništvu".⁵ Tip univerzalne banke je k nam na prelomu stoletja prinesla delniška družba Ljubljanska kreditna banka, ustanovljena leta 1900: "Inovacijskemu pojavu LKB je sledilo širjenje bančne mreže, in sicer z ustanovitvijo še dveh delniških bank, namreč Jadranske banke v Trstu (1905) in Ilirske banke v Ljubljani (1916), kot tudi z odpiranjem podružnic slovenskih bank v slovenskem in ostalem južnoslovanskem, predusem hrvaškem prostoru."⁶ Prevrtni čas po prvi svetovni vojni je ugodno vplival na nastanek novih univerzalnih bank, ki so živahno sodelovale pri razvoju industrije.⁷ Temeljna značilnost univerzalnih bančnih zavodov je bila, da so preseglji odnos do industrije, ki je temeljil na diskontiranju menic, dajanju predujmov za nakup surovin, lombardiranju delnic ipd., in se spustili v dajanje industrijskega kredita, potrebnega za investicije v infrastrukturo podjetja (nepremičnine, poslopja, stroji itd.), torej v kreditiranje fiksnega kapitala, pri čemer je postal interes banke za industrijsko podjetje dolgotrajen, obenem pa je začel naraščati tudi "vpliv banke na podjetje".⁸

V pričujoči razpravi nas zanimajo zlasti industrijska podjetja, pri katerih so bile banke kapitalsko in podjetniško neposredno udeležene. Za predmet preučevanja smo si izbrali industrijske udeležbe petih največjih in najpomembnejših univerzalnih bank medvojnega obdobja:⁹ Kreditni zavod za trgovino in industrijo, Ljubljanska kreditna banka, Zadrúžna gospodarska banka, Jadranska banka, ki se je leta 1924 preobrazila v Jadransko-Podunavsko banko, ter Slavenska banka. Prvi trije zavodi so imeli sedež v Ljubljani, Jadranska oz. Jadransko-Podunavska banka v Beogradu, Slavenska banka pa v Zagrebu.¹⁰ Zadnji dve sta v slovensko industrijo posegali prek svojih podružnic v Ljubljani, Kranju in na Bledu. V industrijo na naših tleh je torej vlagala tudi zagrebški in beograjski bančni kapital. Pri izbiri vzorca industrijskih podjetij¹¹ smo se prostorsko omejili na ozemlje bivše dežele

⁵ Vladimir Košak: Die bankmäßige Finanzierung der jugoslawischen Industrie. Frankfurt/Main 1938, str. 12.

⁶ Toussaint Hočevar: Slovensko poslovno bančništvo kot inovacijski dejavnik, 1900-1930. V: Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem, Ljubljana 1987, (dalje Hočevar, Slovensko poslovno bančništvo 1900-1930) str. 67.

⁷ Prav tam, str. 71.

⁸ Rudolf Hilferding: Finančni kapital. Ljubljana, 1980, str. 106.

⁹ Za nas je najpomembnejše dejstvo, da so imele vse obravnavane banke v svojih statutih kot program delovanja zapisano ustanavljanje industrijskih podjetij. Navajamo le primer iz statuta Zadrúžne gospodarske banke, ki je kot svojo dejavnost med drugim navedla: "Snovati, podpirati ali, če bi bilo potrebno, na svoj račun voditi kmetijska, trgovska in industrijska podjetja in naprave." Arhiv republike Slovenije (ARS), fond Kraljevska banska uprava Dravske banovine, Oddelek za trgovino, obrt in industrijo (AS 76), konv. št. 108.

¹⁰ Jadranska banka ima lastno monografijo Milan Pahor: Jadranska banka v Trstu. Trst 1996 (dalje Pahor, Jadranska banka). Glede Kreditnega zavoda za trgovino in industrijo gl. Žarko Lazarevič: Kreditni zavod za trgovino in industrijo v Ljubljani do druge svetovne vojne. V: Melikov zbornik, Ljubljana 2001, str. 1007-1016. O slovenskem bančništvu med svetovnjima vojnama glej Avgust Tosti: Denarni zavodi v Sloveniji po prvi svetovni vojni. Ljubljana 1989 (dalje Tosti, Denarni zavodi); Drago Potočnik: Slovensko denarništvo 1918-1938. V: Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939, str. 444-457, Žarko Lazarevič, Jože Prinčič: Bančniki v ogledalu časa. Ljubljana 2005, (dalje Lazarevič, Prinčič, Bančniki) zlasti str. 16-29; Hočevar, Slovensko poslovno bančništvo 1913-1941. V: Bančni vestnik, 1984, 33/9, str. 267-272.

¹¹ Za industrijske so bili v razpravi šteti obrati, ki so zaposlovali več kot 20 delavcev in razpolagali z vsaj 10 konjskimi močmi (KM) pogonske sile, pri čemer smo se držali smernic avstrijske industrijske statistike. Klaus Tenfelde: Unternehmer in Deutschland und Österreich während des 19. Jahrhunderts: Forschungsprobleme. V: Helmut Rumpler (ur.), Innere Staatsbildung und gesellschaftliche Moder-

Kranjske. V vzorec smo zajeli 22 podjetij, ki so bila vpisana v registra trgovinskih sodišč v Ljubljani in Novem mestu in so torej delovala ter imela svoj sedež na območju Ljubljane, njene okolice, Gorenjske in Dolenjske. V vzorcu so zajeta vsa industrijska podjetja na omenjenem ozemlju, pri katerih so imele izbrane banke večinski lastniški delež.¹² Daleč največja koncentracija sedežev podjetij (več kot 70 odstotkov) je bila v Ljubljani in njeni okolici. Nekatere firme so imele sedež v Ljubljani, čeprav je bil tovarniški obrat drugje, na primer Tovarna klobukov Šešir, katere obrat je stal v Škofji Loki, ter veliko tekstilno podjetje Mautner, ki je imelo predilnico v Litiji, tkalnico pa v Preboldu. Izbira Ljubljane se zdi logična, saj je predstavljala središče trgovine in denarništva tiste dobe.¹³ Ljubljani je sledila Gorenjska, kjer so imela sedež štiri podjetja. Na Dolenjskem pa sta se nahajala le dva sedeža industrijskih družb.

Pri pregledovanju arhivskega gradiva se je izpostavila problematika načina udeležbe bank v industriji, ki v pričujoči razpravi zavzema osrednje mesto. Pokazalo se je, da so se bančne ustanove v industrijo vključevale na tri načine, in sicer z nacionalizacijo, prevzemom že obstoječega podjetja ter z ustanovitvijo nove družbe. Najprej bomo obravnavali splošne značilnosti vključevanja bank v industrijo, nato pa se bomo posvetili še vsaki obliki bančne udeležbe posebej. Te so ponazorjene s konkretnimi primeri podjetij, s poudarkom na do sedaj neraziskanih in zanimivejših, predvsem pa tistih, pri katerih je prišlo do konflikta med banko in ostalimi udeleženci pri podjetju.

V razpravi predstavljeno arhivsko gradivo smo v glavnem črpali iz dveh virov: fonda oddelka za trgovino, obrt in industrijo banske uprave Dravske banovine, v katerem se nahajajo konvoluti v vzorec zajetih delniških družb, ter fonda Trgovinskega sodišča v Ljubljani.

Banke in industrijska podjetja med obema vojnama

V prvem poglavju si bomo ogledali nekatere splošne značilnosti bančne udeležbe v slovenski industriji, pri čemer nas zanima predvsem, v katerem obdobju so se banke najpogosteje vključevale v industrijo, na kakšen način, katere industrijske panoge so se jim zdele najprivlačnejše ter katero pravno-organizacijsko obliko so za industrijsko dejavnost najraje uporabljale. Kot smo omenili že v uvodu, so bile temeljne vrste udeležbe bank v industriji nacionalizacija, prevzem že obstoječega podjetja ter ustanovitev novega podjetja.

---

niesierung in Österreich und Deutschland 1867/71 bis 1914, Wien/München 1991, str. 129. Tovrstne podatke smo črpali predvsem iz anket, ki jih je v medvojnem času izvajala zbornica za TOI v Ljubljani in se nahajajo v fondu ARS, fond Zbornica za trgovino, obrt in industrijo v Ljubljani (AS 448), fasc. 309.

¹² Zaradi tega kriterija v vzorec nismo vključili Kranjske industrijske družbe.

¹³ Albin Ogris je ob statističnem pregledu trgovinskih registrov ugotovil, da je za sedež podjetja najugodnejše "tam, kjer se stekajo glavni toki menjalnega in posredovalnega prometa /.../ Zato je Ljubljana mogla in morala na sebe pritegniti skoraj tretjino vseh vpisov". Dr. A. Ogris, *Gospodarsko desetletje 1919-1928 v Sloveniji po trgovinskih registrih in po katastrih* Zbornice za trgovino, obrt in industrijo. V: *Na gospodarskih ogledih po Sloveniji*. Ljubljana 1930, str. 3.

Tabela 1: Pogostnost bančne udeležbe v industriji po obdobjih

	Oblika udeležbe			Skupaj
	Nacionalizacija	Prevzem	Ustanovitev nove družbe	
1919-1924	7	5	3	15
1925-1930	1	2	3	6
1931-1941	0	1	0	1
Skupaj	8	8	6	22

Faze razvoja medvojnega gospodarstva, kot so navedene v tabeli 1, zahtevajo kratko pojasnilo. Času po prvi svetovni vojni je dala pečat hitra industrializacija, ki jo je po eni strani pospeševalo povpraševanje po dobrinah v pomanjkanja polnem jugoslovanskem vsakdanu, po drugi strani pa huda inflacija. Leta 1925 je nastopila t. i. deflacijska kriza, ki je bila rezultat večletnih prizadevanj vlade in Narodne banke za stabilizacijo dinarske valute. Po začetnem šoku si je industrija kmalu opomogla in obdobje na koncu dvajsetih let je bilo v znamenju njenega hitrega razvoja. Zelo hud udarec za skoraj vse industrijske panoge je predstavljala velika gospodarska kriza, ki je v Jugoslaviji izbruhnila okoli leta 1930 in trajala vse do sredine tridesetih let.¹⁴ Faze, navedene v tabeli 1, v grobem ustrezajo tem trem razvojnim obdobjem. Z njeno pomočjo lahko sklenemo, da je zlato dobo bančne udeležbe v industriji nedvomno predstavljalo šest let trajajoče obdobje od leta 1919 do leta 1924, v katerem so vse tri oblike vključevanja bank v industrijo dosegle vrh. Banke so se tedaj najraje udeleževale nacionalizacij. Malce redkeje, a vseeno najpogosteje v celotnem medvojnem obdobju, so se lotevale prevzemov že obstoječih firm, medtem ko je bilo ustanavljanje novih na zadnjem mestu. V drugem obdobju, od leta 1925 do konca dvajsetih let, se je bančna dejavnost v industriji več kot prepolovila, predvsem zaradi upada nacionalizacij in prevzemov. Po letu 1924 se je zgodila le še nacionalizacija češkega podjetja Kolinska. Tudi aktivnost na področju prevzema podjetij je precej zamrla. Primat je prevzelo ustanavljanje novih podjetij, ki je bilo v prvi fazi najmanj priljubljeno. Obdobje gospodarske krize je prineslo skoraj popolno prekinitev dejavnosti bank na industrijskem področju, kar je povsem razumljivo, če upoštevamo likvidnostne težave, s katerimi so se banke tedaj morale spopadati,¹⁵ obenem pa je kriza silovito prizadela tudi nekatera podjetja, pri katerih so bile udeležene.¹⁶ Seveda tudi sam krizni čas ni bil naklonjen kakršnim koli industrijskim podvigom. Izjemo predstavlja le ena izmed najtrdnjših bank medvojne dobe, Kreditni zavod za trgovino in industrijo, ki je leta 1934 sodelovala pri preobrazbi jarške Industrije platnenih izdelkov v delniško družbo. Ne preseneča, da se je Kreditni zavod odločil za prevzem podjetja tekstilne panoge, ki je med vsemi najmanj čutila udarce gospodarske krize, vendar je bil ta primer izjema in ne pravilo. Banke so tudi v drugi

¹⁴ Žarko Lazarević: Industrializacija, obrt, trgovina. V: Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848-1992. Ljubljana 2005, str. 450-456.

¹⁵ Ljubljanska kreditna banka in Zadržna gospodarska banka sta, prva leta 1932, druga leta 1934, morali poseči po zakonski zaščiti v obliki odloga izplačil denarnih vlog, v drugi polovici tridesetih let pa je sledila še sanacija obeh zavodov. Lazarević, Prinčič, Bančniki, str. 21-23.

¹⁶ Gospodarsko krizo so občutila številna podjetja v našem vzorcu, kot na primer Strojne tovarne in livarne, Tovarna klobukov Šešir, Stavbna družba itd.

polovici tridesetih let, ko se je vihar gospodarske krize že polegel, raje obdržale podjetja, pri katerih so že bile udeležene, in se niso več spuščale v nove podjetniške podvige. K temu sta pripomogli tudi sanaciji Ljubljanske kreditne banke in Zadružne gospodarske banke v drugi polovici tridesetih let. Globalno gledano sta bili v medvojnem času med bankami najbolj priljubljeni vrsti udeležbe v industriji nacionalizacija in prevzem podjetij, medtem ko je bilo ustanavljanje novih družb manj pogosto. Sklenemo z ugotovitvijo, da je udeležba bančnih zavodov v industriji med letoma 1919 in 1924 doživela svoj zenit, v drugi polovici dvajsetih let polagoma padala, konec pa jo je bilo po letu 1930, ko so slovensko poslovno bančništvo "zadele posledice gospodarske krize".¹⁷

Grafikon 1: Udeležba bank v podjetjih po industrijskih strokah¹⁸

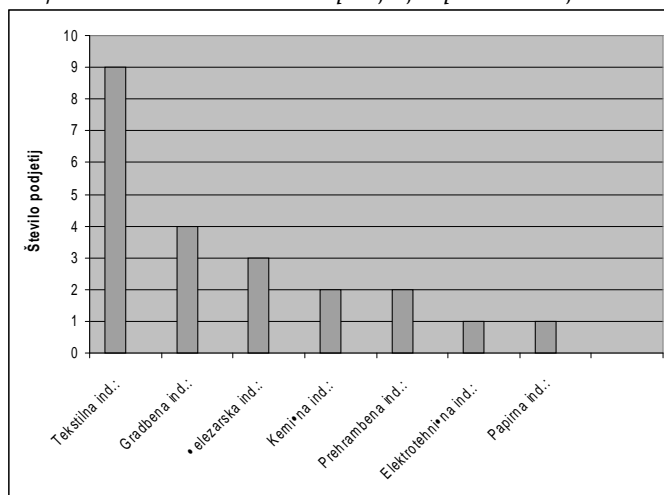

Tabela 2: Vrsta bančne udeležbe pri podjetjih tekstilne stroke

Prevzem	Ustanovitev nove družbe	Nacionalizacija	Skupaj
5	3	1	9

Iz grafikona 1 je jasno razvidno, da so se bankam zdela investicijsko daleč najprivlačnejša podjetja tekstilne stroke. To ne preseneča, saj je bila v prvi Jugoslaviji tekstilna industrija ena izmed najhitreje rastočih industrijskih panog, ki ji celo velika gospodarska kriza v tridesetih letih ni mogla priti do živoga.¹⁹ Sloven-

¹⁷ Hočevar, Slovensko poslovno bančništvo 1900-1930, str. 61.

¹⁸ Razdelitev industrijskih strok smo povzeli po Jože Šorn: Razvoj industrije v Sloveniji med obema vojnama. V: Kronika, 1959, št. 1, str. 10-21.

¹⁹ "Od vseh industrijskih panog, ki so zastopane v Sloveniji, zaznamuje v povojnih letih najmočnejši razmah tekstilna stroka. /.../ Razno tekstilno blago spada med najnujnejše vsakodnevne potrebe širokih slojev prebivalstva ter je umljivo, da je za ljudi, ki so želeli vložiti svoj denar v industrijo, bila vprav tekstilna stroka najbolj vabljiva. Potreba po raznem tekstilnem blagu je v naši državi ogromna." Adolf Golia: Industrija v Sloveniji. V: Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939, str. 377. Ivo Lah je v istem zborniku ugotovil, da tekstilna industrija "med svetovno gospodarsko krizo ni skoraj nič trpela". Ivo Lah: Razvoj zaposlenosti v Sloveniji po svetovni vojni. V: Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939, str. 403.

skim podjetjem se je po prevratu za tekstilne izdelke ponujal širok in potrošniško nezahteven jugoslovanski trg. Udeležbe bank v tekstilnih podjetjih ne moremo strogo časovno omejiti, ker je bila aktualna ves čas dvajsetih in še celo v prvi polovici tridesetih let. Najbolj priljubljen način udeležbe bančnih ustanov v tekstilni stroki je bil prevzem že obstoječega podjetja (glej tabelo 2). Sledi ustanavljanje novih družb, primer nacionalizacije pa je le eden. To je razumljivo, če upoštevamo, da se je slovenska tekstilna industrija razmahnila šele v poprevratni dobi ter da je imel koncern Mautner, za katerega nacionalizacijo je poskrbela Ljubljanska kreditna banka na začetku dvajsetih let,²⁰ v lasti vse večje tekstilne obrate na naših tleh.

Na drugem mestu po priljubljenosti je bila gradbena industrija, ki je bila v nasprotju s tekstilno precej bolj podvržena konjunktornim nihanjem, med veliko gospodarsko krizo pa je sploh zelo trpela.²¹ Ob tem se nam zastavlja vprašanje, zakaj so bile banke pripravljene sodelovati v tovrstnih podjetjih. Odgovor se skriva v dejstvu, da vse udeležbe spadajo v obdobje od leta 1919 do leta 1922, torej v čas največje povojne gradbene konjunkturo.²² Deflacijska kriza sredi dvajsetih let je v gradbeno dejavnost prinesla zastoj, zato je razumljivo, da se od takrat banke niso več spuščale v gradbene vode.²³ Eno gradbeno podjetje v našem vzorcu (Portland-cementna tovarna, ki se ji bomo podrobneje posvetili v nadaljevanju) je propadlo, medtem ko so druga tri poslovala vse do konca druge svetovne vojne. Prednosti gradbenih podjetij pod bančnim vplivom sta bili zlasti njihova velikost in trdna kapitalna podlaga, ki sta jim pomagali prebroditi krizna obdobja.

Tudi udeležbe pri podjetjih železarske stroke sodijo v zgodnja dvajseta leta. Med njimi je velika gospodarska kriza najbolj prizadela Strojne tovarne in livarne, ki so morale zaradi prezadolženosti v drugi polovici tridesetih let v stečaj, a šele po tem, ko sta največji delničarki, Jadransko-Podunavska banka ter Ljubljanska kreditna banka, večinski paket delnic prodali ljubljanskemu odvetniku Milanu Lileku.²⁴ V nasprotju s Strojnimi tovarnami sta Tovarna verig v Lescah in Saturnus brez večjih težav poslovala do konca druge svetovne vojne.

Tabela 3: Pravno-organizacijska oblika podjetij, pri katerih so sodelovale banke

Delniške družbe	18
Družbe z omejeno zavezo	4
Skupaj	22

Sedaj si oglejmo, kateri pravno-organizacijski obliki podjetij so banke dajale prednost. Če pogledamo tabelo 3, vidimo, da so bile to delniške družbe. Precej za

²⁰ France Kresal: Tekstilna industrija v Sloveniji. Ljubljana 1976, (dalje Kresal, Tekstilna industrija) str. 56-58.

²¹ Iz poročila Združenih opekarn, d. d., ki so bile del koncerna Jadransko-Podunavske banke, za poslovno leto 1934: "Gradbena delavnost, od katere zavis v veliki meri vse gospodarsko življenje, /.../ je bila v letu 1934 na najnižjem nivoju vseh povojnih let. Največja ovira gradbenega gibanja je nemobilnost denarnih zavodov in iz te nemobilnosti izvirajoče pomanjkanje gotovine."ARS, AS 76, konv. št. 125.

²² Kresal, Tekstilna industrija, str. 265.

²³ Uprava Kreditnega zavoda za trgovino in industrijo, ki je bil večinski lastnik Stavbne družbe, d. d., je v poročilu za poslovno leto 1925 ugotovila, da se je gradbena stroka nahajala v "trajni stagnaciji". Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL), LJU 362, t. e. 370.

²⁴ ZAL, LJU 88, Rg B1, št. 110.

njimi so capljale družbe z omejeno zavezo. Glavna prednost delniških družb pred drugimi vrstami podjetij je bila preprosto pridobivanje kapitala in kredita; olajšan dostop do teh dveh, za vsako kapitalistično industrijsko podjetje zelo pomembnih dejavnikov, je bil torej temeljni faktor premoči delniških družb, saj je posledično pogojeval njihovo tehnično in cenovno premoč, ki so jo omogočale sprotne in pravočasne investicije v modernizacijo obrata. Zato so delniške družbe, pri katerih so bile neposredno kapitalsko udeležene banke, uživale večjo konkurenčno sposobnost in odpornost pred gospodarskimi krizami. Učinkovito metodo večanja kapitala so predstavljale emisije novih delnic, ki so po eni strani podjetjem omogočale nove investicije, po drugi strani pa so bankam prinašale zaslužek s provizijami, povezanimi s povečanjem delniškega kapitala.²⁵ Dodatno ugodnost neposredne kapitalske udeležbe banke pri industrijski delniški družbi je predstavljal zaslužek, ki ga je prejela z dividendo, odmerjeno glede na čisti dobiček podjetja. Čim več delnic neke družbe je imela banka v lasti, tem večjo vsoto je prejela na račun dividend.

Neposredna kapitalska udeležba bank v delniških družbah je bila dvojna: če je imela banka v lasti večinski paket delnic družbe, je bila slednja del njenega koncerna, če pa je bila pri podjetju udeležena z manjšo količino delnic, je šlo le za "udeležbo".²⁶ V družbah, v katerih je bila udeležena le ena banka, je bila ta vedno največja posamična delničarka, pogosto pa tudi lastnica večine delnic, kar ji je zagotavljalo prevlado v telesih s pravico odločanja, zlasti v upravnem odboru in na občnem zboru delničarjev. Tu omenimo le primer Združenih opekarn, katerih delniška glavnic se ves čas obstoja podjetja ni spreminjala. V delniški družbi, ki je nastala z združitvijo dveh posamičnih firm, Vidic & co. na Viču pri Ljubljani in I. Knez na Brdu pri Ljubljani v delniško družbo, je bila Jadranska banka udeležena s 40 odstotki delniške glavnice, kar jo je naredilo za največjo posamično delničarko opekarne. Skozi leta si je z nakupi pridobila večinski delež delnic, tako da je imela leta 1941 v svoji lasti 51 odstotkov glavnice.²⁷ Banke so torej težile k pridobivanju večinskega lastniškega deleža industrijskih podjetij, ki jim je zagotavljal popoln nadzor nad njihovim poslovanjem.

Obstajajo primeri, ko je pri delniški družbi naenkrat sodelovalo več bančnih zavodov, vendar je bil eden vedno lastnik večje količine delnic in je kazal težnjo po pridobivanju monopola v podjetju.²⁸ Po navadi je taka družba spadala v koncern določene banke, medtem ko je bila druga banka pri podjetju udeležena samo z manjšim kapitalskim deležem. S skupno udeležbo dveh ali treh bank pri industrijskem podjetju se je oblikoval konzorcij.²⁹ Lep primer predstavljajo Strojne tovarne in livarne, d. d., v Ljubljani, ki so nastale s "*prevzetjem tovarn Kastelic & Žabkar, G. Tönnies in Maks Samassa*". Zadnji dve podjetji sta bili v rokah kranjskih Nemcev, zaradi česar si je Jadranska banka takoj po koncu vojne za cilj zadala njuno nacionalizacijo. Čeprav je uspela vzbuditi zanimanje za stvar pri drugih denarnih zavodih ter slovenskih poslovnežih, Samassa in Tönnies nista hotela slišati za prodajo. Zato se je Jadranska banka znašla tako, da se je odločila "*prevzeti tovarno Kastelic & Žabkar in z grožnjo, da isto povečamo ter da z njo ta nemška podjetja s konkurenco oslabimo ali onemogočimo, pritisnemo na lastnike nave-*

²⁵ Hilferding, n. d. Ljubljana 1980, str. 139-144.

²⁶ ARS, AS 76, konv. št. 108, Letna poročila Zadružne gospodarske banke.

²⁷ ARS, AS 76, konv. št. 125.

²⁸ Za primera glej v nadaljevanju Tovarno klobukov Šešir v Škofji Loki in Tovarno verig v Lescah.

²⁹ Košak, n. d., str. 96.

denih tovarn, da nam iste prodajo". Načrt je uspel in nemška podjetnika sta se vdala. Jadranska banka je h kapitalski udeležbi pri novoustanovljeni delniški družbi pritegnila še Ljubljansko kreditno banko, ki je imela ves čas obstoja podjetja v rokah približno 20 odstotkov delnic, medtem ko je bila Jadranska banka najprej največja posamična delničarka, nato pa je z večanjem delniške glavnice kmalu postala večinska lastnica Strojnih tovarn in livarn.³⁰ Na splošno sta bili prevzemanje novih emisij delnic³¹ in nakup deležev drugih družabnikov najpriročnejši orodji za dosego prevlade v nekem podjetju.

Nadaljnji razlog, da so v vzorcu delniške družbe na prvem mestu, je ta, da je pri večini obravnavanih podjetij šlo za večje enote, ki so tako za sprotno poslovanje kot za obsežne investicije potrebovale velik kapital v obliki delniške glavnice in bančnih kreditov. Taki kreditojemalci so bili za vsako banko seveda precej privlačni, kajti kreditna obrestna mera je bila v dvajsetih letih precej visoka,³² kar je včasih motilo podjetnike, ki so sodelovali pri takih družbah. Za ilustracijo navedimo primer Tovarne klobukov Šešir v Škofji Loki, katere največja delničarka je bila Zadružna gospodarska banka. Na občnem zboru družbe leta 1924 je majhen delničar in upravni odbornik Florijan Janc izrazil željo, *"da bi se skrbelo za to, da se obrestne mere pri bankah znižajo"*, a ga je Ivan Slokar, ravnatelj Zadružne gospodarske banke, hitro utišal s pojasnilom, *"da zadeva spada v upravni svet. Da posamezni bančni zavodi, dokler je tako tesno za denar in splošna obrestna mera tako visoka, ne morejo ničesar ukreniti, ker se morajo ravnati po stanju denarja na trgu in po občnih ekonomičnih pravilih."* Na koncu pa je le izrazil upanje, *"da se bode trg kmalu opomogel, ker se že kaže, da prihaja več razpoložljivega denarja na dan in je pričakovati tudi, da se bo obrestna mera znižala"*.³³ Če je bila banka lastnica največjega paketa delnic neke družbe, je bila slednja tako glede najemanja kredita kot tudi vseh drugih finančnih poslov dolžna postati izključno njena stranika, kar je banki prinašalo zaslužek od obresti in raznih provizij, obenem pa se je med ustanovama spletla zelo tesna vez. Skratka, delniške družbe so bile najprimernejša organizacijska oblika za velika sodobna industrijska podjetja, ki so za svoje delovanje potrebovala velik kapital, in ravno pri takih podjetjih so kapitalsko močne banke najraje sodelovale. Družbe z omejeno zavezo so bile primerne za manjša podjetja, ki so potrebovala tudi manjša sredstva in prinašala manjši zaslužek. Zaradi tega so bile za banke manj zanimive.

Za konec poglavja si pogledimo, kaj nam o udeležbi bank v industriji povedo številke o deležu delniškega kapitala industrijskih družb, pri katerih so bile neposredno udeležene banke. Izračun na podlagi statističnih informacij je pokazal, da je junija 1928 delež pri skupni vsoti glavnice vseh industrijskih delniških družb, registriranih pri trgovskih sodiščih v Ljubljani in Novem mestu, za podjetja, pri katerih

³⁰ ARS, AS 76, konv. št. 134, ZAL, LJU 88, Rg B I, št. 110.

³¹ Povišane delniške glavnice so industrijske družbe porabile predvsem za investicije v razširitev in modernizacijo obratov. Enako strategijo je za avstrijske delniške družbe v medvojnem obdobju ugotovil Alois Mosser. Gl. Alois Mosser, Alice Teichova: Investment behaviour of industrial joint-stock companies and industrial shareholdings by the Österreichische Credit-Anstalt: inducement or obstacle to renewal and change in industry in interwar Austria. V: The role of banks in the interwar economy, Cambridge 1991, str. 130.

³² Leta 1924 je dr. Pipuš ugotavljal, da je slovensko gospodarstvo "ubijala obrestna mera, po kateri dajejo naše banke kredit". Le-ta naj bi znašala od 25 do 50 odstotkov! Dr. R. Pipuš, Bančne obresti. V: TL, št. 153, 27. 12. 1924.

³³ ZAL, LJU 88, Rg B II, št. 1.

so bile neposredno kapitalsko udeležene banke, znašal 62 odstotkov;³⁴ banke so bile torej neposredno udeležene pri več kot polovičnem deležu delniškega kapitala vseh industrijskih družb na bivšem Kranjskem. Vendar ta podatek hitro zbledi, ko upoštevamo, da je skupna vsota delniških glavnice industrijskih družb na omenjenem področju dosegla le dobro polovico 200-milijonske glavnice največje industrijske družbe na slovenskih tleh, Trboveljske premogokopne družbe.³⁵

Oblike bančne udeležbe v industrijskih podjetjih

Udeležbo bank v industrijskih podjetjih lahko razdelimo na kapitalsko in podjetniško, ki sta bili med seboj neločljivo povezani. Pri kapitalski udeležbi so bile banke lastniško udeležene pri delniški glavnici, kar je vedno pomenilo tudi podjetniško udeležbo. Banke so zato podjetja pod njihovim vplivom upravljale in nadzorovale z imenovanjem svojih predstavnikov v vrhovna organa delniške družbe, upravni odbor in nadzorni svet. Upravni odbor je bilo vrhovno kolektivno telo vsake delniške družbe, odgovorno za njeno vodenje in odločanje o vseh pomembnejših zadevah. Tudi nadzorni svet je bil kolektivno telo z nalogo nadzora nad poslovanjem družbe. V vodstva družb z omejeno zavezo so banke nastavljalne poslovodje, pooblašcene za sprejemanje temeljnih podjetniških odločitev.³⁶

---

1. Nacionalizacija

Nacionalizacije podjetij so bile najpogostejše v prvi polovici dvajsetih let. Tu se ne mislimo podrobneje ukvarjati s samim procesom nacionalizacije, saj je bilo o njem že veliko napisanega.³⁷ Bistvo institucionalno podprte nacionalizacije je bilo v tem, da je *"večinski del lastništva prešel iz tujih rok v roke tistih domačinov, ki imajo dovolj kapitala"*. Šlo je za *"načelno narodnogospodarsko zadevo"*.³⁸ Milko Brezigar je v Osnutku slovenskega narodnega gospodarstva septembra 1918 zapisal, da bo Slovence šele nacionalizacija iz naroda *"v etičnem in kulturnem"* smislu naredila za *"gospodarski narod"*. *"Z nacionaliziranjem premoženja smemo pričakovati evolucijo duhov, kulturno, gospodarsko in politično renesanso."*³⁹ Nacionalizacijo je Brezigar označil za prednostno nalogo jugoslovanskih in slovenskih bančnih zavodov v prekratnem obdobju: *"Njih naloga bo spraviti velepodjetja, v katerih je obrat na za-*

---

³⁴ Skupna glavnica 32 industrijskih delniških družb, delujočih na območju trgovinskih sodišč Ljubljana in Novo mesto, ki so ustrezale našim kriterijem (glej opombo 10), je bila 103,6 milijona dinarjev, skupna glavnica 17 industrijskih delniških družb, pri katerih so bile neposredno udeležene banke, pa je znašala 64,25 milijona dinarjev. Preračunano po: Prispevki h gospodarski statistiki Slovenije. Ljubljana 1928, str. 66-86.

³⁵ Okoli 200 milijonov dinarjev je štela tudi glavnica vseh petih v raziskavo zajetih bank, kar jasno priča o njihovi kapitalski premoči nad industrijskimi delniškimi družbami na obravnavanem ozemlju. Op. cit.

³⁶ V medvojnem času sta delniške družbe in družbe z omejeno zavezo zakonsko urejala: Verordnung der Ministerium des Innern, der Finanzen, des Handels, der Justiz und des Ackerbaus vom 20. September 1899, ki jo je leta 1937 nadomestil Trgovinski zakon za Kraljevino Jugoslavijo.

³⁷ Gl. Rudolf Marn: Nacionalizacija in sekvestracija tujih podjetij. V: Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939, str. 368-369, Jože Šorn: Slovensko gospodarstvo v poprevratnih letih 1919-1924. Ljubljana 1997, (dalje Šorn, Slovensko gospodarstvo v poprevratnih letih) str. 183-221.

³⁸ Jože Šorn, Slovensko gospodarstvo med dvema vojnoma. V: Zgodovina Slovencev, Ljubljana 1979, str. 691.

³⁹ Milko Brezigar: Osnutek slovenskega narodnega gospodarstva. Celje 1918, str. 14.

družni podlagi nemogoč ali pa nepriporočljiv, v naše roke ter jih financirati."⁴⁰ Ker je pri nacionalizacijah šlo večinoma za velika podjetja, je bil za njihovo izvedbo potreben znatni kapital, ki so ga imeli akumuliranega le bančni zavodi. V praksi je nacionalizacija vseh podjetij v našem vzorcu potekala tako, da so banke prevzele več kot polovico delniške glavnice in v upravni odbor družbe imenovale slovensko oziroma jugoslovansko večino.⁴¹ Zakonsko podlago za izvedbo nacionalizacije sta predstavljali Naredba Narodne vlade SHS v Ljubljani o nadziranju podjetij in zemljišč z dne 30. decembra 1918⁴² in Naredba osrednje vlade o popisu, sekvestru in likvidaciji imovine neprijateljskih podanikov z dne 30. aprila 1919.⁴³

Tabela 4: Število nacionalizacij, ki so se jih udeležile posamezne banke

Ime banke	Število podjetij
Jadranska banka	5
Kreditni zavod za industrijo in trgovino	4
Ljubljanska kreditna banka	3
Slavenska banka	1
Zadružna gospodarska banka	0

Nacionalizacij podjetij sta se najbolj živahno udeleževali Jadranska banka⁴⁴ ter Kreditni zavod (glej tabelo 4). Slednji je imel pri nacionalizacijah srečnejšo roko kot Jadranska banka in je v svoj koncern uvrstil šopek velikih in uspešnih podjetij, kot so bila Pivovarna Union, Stavbna družba in Kolinska. Pivovarno Union in Stavbno družbo je najprej nacionalizirala Jadranska banka, ki je kmalu za tem, v letu 1923, zabredla v finančne težave in bila "prisiljena odprodati svojo večinsko udeležbo".⁴⁵ Na pomoč ji je priskočil Kreditni zavod, pri katerega nacionalizaciji je, ironično, Jadranska banka odigrala pomembno vlogo, in od nje kupil delnice obeh podjetij. Nacionalizacije nekaterih firm iz našega vzorca so bile obravnavane že v literaturi,⁴⁶ zato se bomo tu osredotočili na manj znan primer, pri katerem se je opekla Jadranska banka, ki se je nacionalizacij pogosto lotevala prenažno in preveč nepremišljeno. To jo je privedlo do omenjenih plačilnih težav, zaradi katerih se je bila prisiljena združiti s Podunavskim trgovačkim akcijskim društvom v Beogradu. Tako je leta 1924 nastala Jadransko-Podunavska banka. Težišče njenega

⁴⁰ Prav tam, str. 149.

⁴¹ Zaradi manj kot 51 odstotka delnic v lasti domačih kapitalistov, v vzorec nismo uvrstili Kranjske industrijske družbe, pri kateri je bil z majhnim paketom delnic udeležen Kreditni zavod za trgovino industrijo.

⁴² Uradni list Narodne vlade SHS v Ljubljani, 4. 1. 1919, št. 31.

⁴³ To so bili državljani "Avstro-Ogrske, nemškega cesarstva, otomanske države". Uradni list deželne vlade za Slovenijo, 20. 5. 1919, letnik 1, št. 95.

⁴⁴ "Vodstvo banke se je odločilo, da bo načelno podprlo odkup industrijskih in trgovskih družb, ki naj iz tujih pridejo v domače roke." Pahor, Jadranska banka, str. 177.

⁴⁵ Pahor, Jadranska banka, str. 154. Hočevar piše, da je pri Jadranski banki "leta 1923 prišlo do izgube vlog v višini 150 milijonov din". Toussaint Hočevar, Slovensko poslovno bančništvo 1913-1941. V: Bančni vestnik, 1984, str. 267.

⁴⁶ Nacionalizacijo Združenih papirnic Vevče, Goričane in Medvode je natančno obdelal Jože Šorn: Razvoj papirnice Vevče, Ljubljana, 1956, (dalje Šorn, Papirnica Vevče) str. 42-49. Nacionalizacijo tekstilnih tovarn v Litiji in Preboldu (Jugoslovanske tekstilne tvornice Mautner, d. d.) je popisal Kresal, Tekstilna industrija, str. 54-58 in 98-103. Podatke o nacionalizaciji Pivovarne Union, d. d., Stavbne družbe, d. d., ter Strojne tovarne in livarne, d. d., prinaša Tosti, Denarni zavodi, str. 154-156.

delovanja je postalo srbsko ozemlje, obenem pa je imela nova uprava prejšnje delovanje Jadranske banke v poprevratnih letih za preveč zaletavo ter je ubrala pot umika iz nekaterih industrijskih podjetij.⁴⁷

Za slabo poslovno potezo Jadranske banke se je med drugim izkazala tudi nacionalizacija tovarne portlandskega cementa v gorenjski Mojstrani. Sedež leta 1896 ustanovljene družbe je bil na Dunaju, kajti njeni lastniki so bili avstrijski Nemci. Na podlagi podatkov iz trgovinskega registra sklepamo, da je Jadranska banka družbo nacionalizirala leta 1920. Zaradi sporov in zapletov v odnosih med Jugoslavijo in Avstrijo so nacionalizirano podjetje v ljubljanski trgovinski register vpisali šele junija 1924. V prvih letih poveljne gradbene konjunktore je dobro uspevalo. Težave so se začele leta 1924, ko je nastopila stagnacija v gradbeni stroki, obenem pa je podjetje pričelo čutiti tujo konkurenco. V poslovnem letu 1924 si je pridelalo že milijonsko izgubo. Ne glede na vse te slabe znake je Jadranska banka še naprej vlagala v podjetje, na kar kažeta zvišanje delniške glavnice, za katero je jamčil "*sindikát pod vodstvom Jadransko-Podunavske banke*", od 187.500 na tri milijone dinarjev in naraščanje aktivne postavke v bilanci. A vse to ni preprečilo, da družba ni še naprej poslovala z izgubo. Zaradi tega je bil upravni odbor novembra 1926 prisiljen ustaviti obratovanje. Za neuspeh je bilo več razlogov: huda tuja konkurenca, ki je povzročila padec prodaje, tehnična zastarelost ter odročna lega, ki je močno podražila prevoz izdelkov po železnici. Obrat so ustavili le začasno. Produkcijo so po dveletnem premoru obnovili leta 1928. Uprava podjetja se je za nov pogon proizvodnje dobro pripravila. Stopila je v stik z direktorjem cementarne v Zidanem Mostu, kemikom M. Rozmanom, ki je pripravil načrt povečanja in razširitve produkcije. Uprava je izkušenega strokovnjaka Rozmana imenovala tudi za direktorja Portland-cementne tovarne. Investicije za njeno posodobitev so dosegle slab milijon dinarjev. Uprava se je odločila za nakup strojne opreme cementarne v Laškem, domislila pa se je tudi nekaterih novih poslovnih strategij, ki naj bi podjetje pripeljale na zeleno vejo. Glavni prioriteti sta bili pocenitev produkcije, izboljšava in modernizacija tehnične opreme ter produkcijskega procesa, za povečanje rentabilnosti pa so uvedli tudi izdelavo apna. Z namenom pridobivanja surovin so od Kmečke zadruge Dovje kupili breg Gradišče. A ves trud je bil zaman, saj so že istega leta izbruhnile številne težave: produkcija apna ni uspela, prinašala je le izgubo, zato so jo morali v zelo kratkem času popolnoma ustaviti. Preurejanje tovarne in uvajanje nove metode proizvodnje je trajalo predolgo, da bi lahko v pravem času začeli produkcijo cementa, obenem pa je še povečalo proizvodne stroške. Olje na ogenj so prilile še nizke cene cementa. Podjetje je med letoma 1928 in 1929 zopet poslovalo z milijonskimi izgubami. Zato ne čudi, da je uprava videla edini izhod iz nastalega položaja v čimprejšnji prodaji podjetja. Interesenta za nakup je našla v Trboveljski premogokopni družbi (TPD), ki je bila za vse nepremičnine družbe pripravljena odšteti 3,5 milijona dinarjev.

⁴⁷ Pahor, Jadranska banka, str. 200-201. Mnenje o nacionalizacijah, ki jih je izpeljala Jadranska banka, je uprava podala na tretjem občnem zboru Jadransko-Podunavske banke leta 1927: "Prenagljeno nacionalizacijo industrije v Sloveniji od strani bivše Jadranske banke in to v času največje inflacije, brez strokovnega poznavanja posla samega, brez osiguranja cenenege dolgoročnega kredita mogoče je - z ozirom na splošno padanje vrednosti in stabilizacijo ekonomskih razmer - le težko, polagoma in z gotovimi žrtvami likvidirati. Naše glavno stremenje bode, da tudi še ostanek nepovoljnega nasledstva iz inflacijskih časov likvidiramo čimprej in s čim manjšo izgubo." Citirano po Pahor, Jadranska banka, str. 232.

Upravni odbor je priložnost takoj pograbil in avgusta 1931 izpeljal prodajo. A ta nagla transakcija ga je pripeljala v spor z delničarji podjetja, ki so se pritožili na bansko upravo. Majhne delničarje, zastopnike nekaj manj kot desetine delniške glavnice, je razjezilo samovoljno ravnanje upravnega odbora, v katerem so sedeli zlasti predstavniki Jadransko-Podunavske banke, ki so po mnenju delničarjev kršili njihovo temeljno pravico, določeno z družbenimi pravili, da o likvidaciji družbe odločajo na občnem zboru. Ker upravni odbor tega ni sklical, je ravnal protipravno. Banska uprava se je z njimi strinjala in hitro razveljavila veljavnost kupne pogodbe. Upravni odbor je svojo odločitev za prodajo utemeljeval takole: *"Ker na modernizacijo tovarne, ki bi stala najmanj osem milijonov dinarjev, ni bilo misliti, posebno še, ker bi bila tudi rentabilnost modernizirane tovarne več kot vprašljiva, se je upravni svet odločil, da poskuša najti kupca, ki bi tovarno za primerno ceno kupil. Samo na ta način je bilo pričakovati, da bodo ob likvidaciji družbe, ki je neizbežna, prišli do kritja vsaj vsi upniki, morda se reši tudi še del delniške glavnice."* Upravni odbor se je moral ukloniti odločitvi banske uprave in sklicati občni zbor, na katerem so odločali o likvidaciji družbe. Občni zbor je potrdil pogodbo med upravnim odborom in TPD, sklenjeno avgusta 1931, s katero so prodali vse družbine nepremičnine za 3.500.000 dinarjev. Likvidacija je bila formalno zaključena leta 1937. S tem je bilo končano poglavje o neuspeli in prenačljivi nacionalizaciji nekega podjetja, ki se je v zgodovino zapisalo kot edino v vzorcu podjetij pri katerem je prišlo do spora med upravo in delničarji, v katerega je morala poseči država.⁴⁸

---

2. Prevzem manjšega podjetja

Prevzem manjšega podjetja je bil med vojnama zelo priljubljena oblika bančne udeležbe v industriji. O prevzemu govorimo zato, ker je banka zaradi visokih kapitalskih deležev, ki jih je vložila v podjetje v obliki delniške glavnice, postala vsaj največja posamična delničarka, če ne večinska lastnica novonastale družbe. Prvotni lastniki so bili v novem podjetju manjšinski delničarji, a jim je bila pravica do sodelovanja pri vodenju poslov zagotovljena s položajem v upravnem odboru. Pri prevzemih je šlo večinoma za podjetja v lasti posameznikov, lahko pa tudi za javne družbe, komanditne družbe, družbe z omejeno zavezo ali celo delniške družbe. Podjetja posameznikov so se s prevzemom preobrazila v večje, zapletenejše in bolj zbirokratizirane organizacijske enote s kolektivnim vodstvom. Prevzeme so po navadi povzročile težnje lastnikov po povečanju in razširitvi podjetja ob hkratnem pomanjkanju ustreznih denarnih sredstev, s katerimi bi cilj lahko sami uresničili. V pomanjkanju kapitala so se zato podjetniki zatekli pod okrilje kapitalsko močnih bank, ki so bile v letih po prvi svetovni vojni hitro pripravljene zapluti v pogosto nemirne industrijske vode. Ta pripravljenost je bila na vrhuncu v povojni konjunktorni inflacijski dobi, padati pa je začela najprej v času deflacijske krize. Svetovna gospodarska kriza na začetku tridesetih let je zaradi likvidnostnih težav, v katere so zabredli, onemogočile nove udeležbe v industriji pri večini denarnih zavodov. Po koncu gospodarske krize se banke sploh niso več udeleževale novih industrijskih podvigov. Poglavitna razlika med nacionalizacijo in prevzemom podjetja je bila, da je šlo pri slednjem za domača podjetja manjšega obsega. Banke

---

⁴⁸ ARS, AS 76, konv. št. 491, ZAL, LJU 88, Rg B, zv. 2.

so si nadzor nad poslovanjem v takih novonastalih podjetjih zagotovile z imenovanjem predstavnikov v upravni odbor ter nadzorni svet. V upravnem odboru so po navadi sedeli višji uradniki ali upravni odborniki banke, položaji v nadzornem svetu pa so bili namenjeni nižjim bančnim uradnikom. Obstajajo tudi primeri, ko je banka prevzela delniško družbo, ki jo je že prej ustanovila kaka druga banka, na primer kočevska Tekstilana, pri ustanovitvi katere je sodelovala Slavenska banka, po njenem propadu pa je v podjetje vskočila Zadružna gospodarska banka.⁴⁹ Poleg delniških družb so prevzeta podjetja lahko dobila tudi obliko družb z omejeno zavezo. S pomočjo tabele 5 vidimo, da so bile udeležbe pri tovrstnih podjetniških podvigih precej enakomerno porazdeljene med petimi bankami v našem vzorcu. Podjetja je najraje prevzemala Zadružna gospodarska banka.

Tabela 5: Število podjetij v obravnavanem vzorcu, ki so jih prevzele banke

Ime banke	Število podjetij
Zadružna gospodarska banka	3
Jadranska banka	2
Slavenska banka	2
Kreditni zavod za industrijo in trgovino	1
Ljubljanska kreditna banka	1

O tem, da pri prevzemih podjetij ni vedno vse teklo gladko, priča primer iz zgodnjih let obstoja znanega moščanskega podjetja železarske stroke, Saturnusa. Pot je začelo kot posamična firma Emil Lajovic, tovarna pločevinastih izdelkov v Ljubljani, ki sta jo oktobra 1919 ustanovila Emil Lajovic in tihi družabnik Anton Lampret. S pomočjo arhivskih dokumentov izvemo, da je bilo podjetje na začetku skromnega obsega: "Tvrška je imela za začetek obrata postavljenih celokupno 13 strojev razne vrste in en elektromotor deset HP⁵⁰ ter je pričela z obratovanjem dne 12. februarja 1920. Kmalu po začetku obratovanja pa se je izkazalo, da podjetje v tej velikosti ne bode moglo zadostiti povpraševanju, vsled česar sta tedanja lastnika sklenila povečati produkcijo z nakupom 14 strojev, med temi tudi za izdelavo zarobljenih posod, s katerimi je naraslo število vseh strojev na 27 komadov. V okrepitev kredita tvrdke je tako vstopil prejšnji tihi družabnik g. Anton Lampret kot javen družabnik, nakar se je tvrdka registrirala dne 12. julija 1920 /.../ kot javna trgovska družba. Naraščajoče cene materialu in nove investicije, osobito čimdalje bolj pereče vprašanje lastne litografije in s to združene lastne stavbe pa so primorale lastnika misliti na povečanje kredita oziroma lastnih sredstev, kar je bilo najlažje potom preureditve javne trgovske družbe v delniško družbo. Družabnik g. Anton Lampret je prevzel preureditev nase in začel pogajanja z Zadružno gospodarsko banko, d. d., v Ljubljani. Pogajanja so potekala počasi in so dozorela z dnem 28. avgusta 1920 do zaključka. Tako je stopila dne 19. septembra 1920 novoustanovljena delniška družba v posest tovarne. Registracije družbe vsled formalnih ovir nismo mogli takoj izvršiti ter je tvrdka registrirana šele dne 8. julija 1921 /.../ pod njenim sedanjim imenom.⁵¹ /.../ Upravni svet je takoj razumel potrebe podjetja in

⁴⁹ ARS, AS 76, konvolut št. 444, TL, št. 143, 4. 12. 1923.

⁵⁰ Konjska moč (KM) = Horse Power (HP).

⁵¹ Tovarna izdelkov iz pločevine in kovin Emil Lajovic in drug, d. d.

sklenil sezidati lastno moderno stavbo z moderno strojno opremo na stavbišču, ki ga je v ta namen imela prejšnja tvrdka. /.../ S stavbo se je pričelo dne 6. junija 1921 in so se vsa montažna dela in prenos tovarne iz prejšnjih prostorov v Ljubljani /.../ dovršila z dnem 16. junija 1922, s katerim dnem smo začeli z obratovanjem v novi lastni stavbi." Iz navedenega jedrnatega poročila o nastanku delniške družbe Emil Lajovic izpod peresa dr. Ivana Slokarja, ravnatelja Zadružne gospodarske banke, je razvidno, da sta začela prvotna lastnika bančno pomoč iskati zaradi nezadostnosti lastnega kapitala, povezane s težnjo po razširitvi in modernizaciji tovarne. Zadružni gospodarski banki se je zdela podjetniška priložnost dovolj mikavna, da je na sodelovanje pristala. Prvotna delniška glavnicca 600.000 kron, polovično razdeljena med banko ter Lajovicem in Lampretom, se je zaradi ugodnih poslovnih uspehov in neprestane rasti podjetja kmalu izkazala za nezadostno. Povečanje glavnice na dva milijona kron so sklenili na izrednem občnem zboru decembra 1921. "To zvišanje delniške glavnice je potrebno, ker je treba dograditi tovarno za pločevino in nabaviti stroje in se je vsled nepredvidene podražitve materiala in delavnih sil, prvotni proračun prekoračil." Novo emisijo je prevzela Zadružna gospodarska banka. Se-stava prvega upravnega odbora tovarne pločevine je bila v prid Zadružne gospodarske banke, saj je le-ta vanj imenovala tri svoje predstavnike (Dušana Serneca, Janka Jovana ter ravnatelja Ivana Slokarja),⁵² medtem ko sta zasedla prvotna lastnika v upravnem odboru manjšinski položaj. Verjetno tu tičijo klice spora, ki je med starima lastnikoma in zastopniki banke izbruhnil kmalu za tem. Domnevamo, da je bil prevzem nove emisije delnic od Zadružne gospodarske banke, s čimer si je zagotovila večinsko last podjetja, za prvotna lastnika kaplja čez rob.

Na prve znake spora naletimo v zapisniku seje upravnega odbora februarja 1922, na kateri je tekla beseda o obrestni meri, ki jo je Zadružna gospodarska banka določila podjetju. Slokar je Lajovica in Lampreta obdolžil, da sta se "tako rekoč polastila družbe" in da trmasto preprečujeta možnost sporazuma z Zadružno gospodarsko banko. V osnovi je šlo med Lajovicem in Lampretom ter predstavniki Zadružne gospodarske banke za spor glede sprejemanja podjetniških odločitev. Starima lastnikoma ni bilo po godu, da je imela banka premoč v upravnem odboru ter delniški glavnici (Zadružna gospodarska banka je bila tedaj lastnica 1,7 milijona od dveh milijonov kron glavnice). Lajovic je ravnateljstvo banke obtožil, da je pošiljalo "tovarni pisma, s katerimi je spreminjalo obrestno mero brez predhodnega sporazuma"; obenem se je skliceval na dogovor z Zadružno gospodarsko banko, ki naj bi ga z Lampretom sklenila leta 1921 in naj bi zagotavljal enakopravnost obeh strani v podjetju. Slokar je dogovor označil za "spornega" in neveljavnega. Predstavniki Zadružne gospodarske banke so nato tovarniškega ravnatelja Lajovica pri sklepanju o sprejemu kreditne obrestne mere brez težav preglasovali. Dodatni spor je povzročila Lampretova odsotnost na seji. Izkazalo se je, da je bil tedaj na poslovnem potovanju v Nemčiji. Lampretov zaveznik Lajovic je ostale člane upravnega odbora obtožil zarotništva, ti pa so se branili, češ da jih Lampret ni obvestil o potovanju in ga zato niso mogli pravočasno povabiti na sejo. Lampret je zaradi tega na ministrstvo za trgovino in industrijo v Ljubljani kasneje vložil prošnjo za razveljavitev sklepov sporne seje, vendar uspeha ni dosegel.

Konflikt med zastopniki Zadružne gospodarske banke in parom Lajovic-Lam-

⁵² "Precej občevaljavna se zdi domneva, da banke obvladujejo industrijske delniške družbe pri katerih imajo zagotovljena najmanj tri mesta v upravnem odboru." Košak, n. d., str. 81.

pret je dosegel vrhunec 26. aprila 1922 na 12. seji upravnega odbora, ki so se je udeležili predsednik upravnega odbora inženir Sernec in odborniki Lampret, Lajovic, Slokar ter Jovan. Seja se je začela precej nedolžno s prebiranjem Lajovčevega pisma, naslovljenega na Zadružno gospodarsko banko z dne 20. aprila, v katerem je zapisal, da se je zaradi "*skrbi in prevelikega dela*" počutil "*zmučenega, radi česar sem bil danes pri zdravniku. Po temeljiti preiskavi mi je dal zdravnik nasvet, ako hočem ohraniti svoje moči, da se vsaj za nekaj tednov popolnoma odrečem vsakemu delu. Prosim vzemite na znanje, da z današnjim dnem preneham s svojim polnim delom in nastopam štiritedenski zdravstveni dopust. Vodil bom ne glede na to, tako montažo v novi tovarni, kakor tudi tekoče stvari podjetja, le da si pridobim mirnejšega življenja, ostanem doma*". Tukaj je treba bralca opozoriti, da je bil Lajovic vse od nastanka delniške družbe njen ravnatelj. Navedeno pismo se je izkazalo za iskro, ki je razplamtela požar že lep čas tlečega spora. Najprej je predsednik upravnega odbora Dušan Sernec Lajovica opomnil, da bi moral pismo predložiti upravnemu odboru, ki je bil edini upravičen za odobritev dopusta, nakar je dal predlog v sklepanje, pri čemer je pripomnil, da "*se zdi tak delni naprošeni dopust za podjetje neprimeren in da bi moral isti biti popolen*", na kar mu je Lajovic odgovoril, "*da nosi še dalje vso odgovornost, da dopusta faktično še ni nastopil in da se mu odreče, ker mu tega ne dovolijo tekoči posli*". Slokar je Lajovičeve besede na videz preslišal in predlagal, "*da se g. ravnatelju Lajovicu z ozirom na njegovo bolezen dovoli popolni dopust štirih tednov in da prevzame ta čas vodstvo g. predsednik ing. Sernec*". Tedaj je vmes posegel Lajovčev edini zaveznik v odboru, Lampret, in Slokarju očital, "*da se ne bi imelo g. ravnatelja Lajovica siliti na dopust, če sam noče*". Zase se je nato postavil tudi Lajovic, ki je izjavil, "*da prevzame popolno odgovornost in da podjetje vsled njegove bolezni ne bo trpelo. Ko bo pa tovarna popolnoma montirana, se bo vrnil na to zadevo*". Predsednik Sernec je nato dal Slokarjev predlog o popolnem štiritedenskem dopustu za Lajovica na glasovanje. Upravni odbor je bil razdvojen: za sta glasovala dva odbornika, proti ravno tako dva. Gordijski vozal je presekal predsednik Sernec, ki je "*dirmiral*"⁵³ za Slokarjev predlog, nakar je bil le-ta sprejet. Lajovic je zaradi tega takoj zagnal vik in krik ter se začel sklicevati na "*zasebno pogodbo z Zadružno gospodarsko banko, po kateri predsednik nima pravice dirmiranja*". Prekaljeni pravnik Slokar ga je hitro poučil, "*da po pravilih družbe odločuje pri enakosti glasov mnenje predsednika in da, če se opira g. Lajovic na kako privatno pogodbo, mu je odprta civilna pravna pot*". Lajovic pa se ni dal in se je odkrito postavil po robu sklepu upravnega odbora z izjavo, "*da dopust ne nastopa /.../. Nato g. predsednik konstatira, da se g. ravnatelj Lajovic upira sklepom upravnega sveta, s čim je nastala popolnoma nova situacija, prekine sejo za pet minut v svrhu posvetovanja*". Ko so se upravniki ponovno zbrali, je začel Slokar po Lajovicu streljati z vsemi topovi. Obtožil ga je, da ni prvič, da se kot ravnatelj upira sklepom upravnega odbora, pa ne le to, Lajovic naj bi tudi ignoriral kompetenco uprave in si prisvajal pravice, ki so po pravilih pripadale le njej. Slokar je izpostavil dva primera Lajovčeve samovolje: brez posvetovanja z upravnim odborom je odpustil uradnika družbe, ki je bil obenem zaupnik Zadružne gospodarske banke,

⁵³ Glagol dirmirati izhaja iz avstrijskega pravniškega izraza dirimieren, ki pomeni imeti pravico odločilnega glasu v primeru neodločenega izida glasovanja. Duden. Das große Wörterbuch der deutschen Sprache, Band 2, Mannheim 1999, str. 826.

poleg tega pa je brez dovoljenja uprave uporabljal službeno stanovanje. Slokar je nadaljeval: *"Že ta dejstva bi zadostovala kot dokaz, da ne more večina upravnega sveta imeti do g. Lajovica onega zaupanja, ki je neobhodno potrebno napram vodilnemu uradniku tako velikega podjetja. Potem moram še dodati, da je g. Lajovic pri zadnjem sestanku z menoj in g. predsednikom, ki se je vršil približno pred enim tednom v moji sobi, se spozabil tako daleč, da je v grozečem tonu izjavil: Jaz vam samo toliko povem, da boste videli, če dobite vi tovarno v roke, kakšno tovarno boste dobili in kaj boste imeli od te tovarne. Na podlagi vseh teh dejstev predlagam, da se g. Lajovic [...] takoj odpusti iz službe kot ravnatelj, brez odpovednega roka."* Lajovic se je vseh očitkov branil, a to mu ni kaj prida pomagalo, saj je Slokar njegove argumente vedno znova pobil s hladno logiko in poznavanjem družbinega statuta. Slokar je hotel dokazati, da je Lajovic ravnal v nasprotju z družbenimi pravili, ko je odločal o stvareh, ki niso bile v njegovi pristojnosti, temveč le v pristojnosti upravnega odbora. V zapisniku seje preberemo, da so ravno takrat potekala pogajanja *"glede mirne rešitve spornih zadev med banko in grupo Lajovic-Lampret"*, ki očitno niso obrodila uspeha. O napetih razmerah v podjetju zgovorno priča podatek, da je Lajovic uradnika Vrevca, zastopnika Zadružne gospodarske banke, odpustil zaradi domnevnega izdajanja zaupnih podatkov predsedniku upravnega odbora Sernecu. Lajovic se je branil s trditvijo, da mu ni bilo znano, da je bil uradnik Vrevc zaupnik banke ter da naj bi poslovne tajnosti kar v kavarni zaupal nekemu drugemu uradniku Zadružne gospodarske banke. Ob koncu svojega izvajanja je Slokar nepokorneža opomnil, da je bila Zadružna gospodarska banka lastnica 85 odstotkov delnic nekoč Lajovčeve družbe. V razpravo je moral na koncu poseči državni komisar, ki je prisotne opozoril, da je bila *"glasom vabil na sejo upravnega sveta [...] na dnevnem redu prošnja ravnatelja g. Lajovica za štiri tedenski bolezenski dopust. Pod dopustom ne razumevam takojšnje njegove odpustitve z ravnateljskega mesta. Sem mnenja, da upravni svet o takojšnji odpustitvi g. ravnatelja ni upravičen sklepati ter bi bil eventualno primoran izvršitev sklepa sistirati kot nasprotujočo drugemu odstavku čl. 24 pravil."* Sernec je na to izjavil, *"da je sicer mnenja, da se je podala točka glede odpustitve ravnatelja Lajovica iz službe sama po sebi kot posledica točke dnevnega reda v zadevi sklepanja o dopustu ravnatelja Lajovica. Vendar se pa zahtevi g. vladnega komisarja vklanja, skliče drugo sejo upravnega sveta za danes dne 26. t. m. popoldne ob 16:30"*.

Popoldne je bila na dnevnem redu le ena točka, in sicer *"sklepanje o odpustitvi ravnatelja A. Lajovica"*. Slokar je zopet poudaril, da *"upravni svet ne more imeti zaupanja do poslovanja g. Lajovica kot ravnatelja našega podjetja"*. Lajovic je v primeru odpusta zapretil s tožbo. *"Predsednik dá predlog g. dr. Slokarja na glasovanje. Dva gospoda glasujeta za, dva glasujeta proti. Predsednik dirmira za predlog in konstatira, da je predlog sprejet."* Zgodba s tem še ni bila končana, na žalost pa imamo o njenem razpletu le s skromne podatke. Lajovic je svojo grožnjo o tožbi uresničil in jo tudi dobil, saj si le tako lahko razlagamo dnevni red izrednega občnega zbora Tovarne pločevine maja 1922, na katerem so odločali o razveljavitvi sklepa glede njegove odstavitve, zvišanju njegovih mesečnih dohodkov ter podelitvi denarne nagrade. Pri zgoraj opisani seji upravnega odbora se nam zastavljajo številna vprašanja, na katera brez dodatnega arhivskega gradiva ne moremo odgovoriti. Tako ostaja neodgovorjeno vprašanje, ali je šlo pri vsem skupaj

za zaroto proti Lajovicu ali je razvoj dogodkov na seji upravnim odbornikom ponudil priložnost, da se znebijo pretirano samovoljnega in upornega ravnatelja, ki je postal trn v peti tako Zadružni gospodarski banki kot tudi upravnim odbornikom, zastopnikom njenih interesov v podjetju. Eno je gotovo: na seji je prekipelo zaradi nesporazuma med delničarjema Lajovcem in Lampretom ter večinsko delničarko Zadružno gospodarsko banko. Kot protiudarec Lajovičevi zmagi si lahko razlagamo prisilno upravo nad premoženjem podjetja zaradi 10.650.350 kron dolga, uvedeno na zahtevo Zadružne gospodarske banke januarja 1923, ki pa ni dolgo trajala, saj so rubež premoženja, "*usled izvensodnega sporazuma*", ustavili že naslednji mesec. O Lajovicu povejmo še to, da je ostal ravnatelj in član upravnega odbora do leta 1925, Lampret pa je izstopil že oktobra 1923.⁵⁴ Na tem mestu bomo nadaljnjo usodo podjetja, ki se je kasneje preimenovalo v Saturnus, pustili ob strani.

3. Ustanovitev novega podjetja

Tretja in najmanj priljubljena oblika neposredne udeležbe bank v industriji je bilo ustanavljanje novih industrijskih podjetij. Banke so se v teh primerih rade povezovale z drugimi bankami ali tujimi ter domačimi kapitalisti, ki so prispevali k delniški glavnici. Pri ustanavljanju mnogih podjetij je sodeloval tuji kapital, ki je pozneje, ko smo Slovenci dobivali vedno močnejši podjetniški in kapitalistični sloj, krepil pa se je tudi domači finančni kapital,⁵⁵ vedno pogosteje prehajal v domače roke. Pomembno prelomnico je predstavljala velika gospodarska kriza v prvi polovici tridesetih let, ko so se iz slovenskih podjetij umaknili številni tuji vlagatelji, njihove položaje pa so zasedli slovenski kapitalisti.

Tabela 6: Število podjetij v našem vzorcu, ki so jih banke na novo ustanovile

Ime banke	Število podjetij
Zadružna gospodarska banka	3
Ljubljanska kreditna banka	2
Slavska banka	2
Jadranska banka	1
Kreditni zavod za industrijo in trgovino	0

Iz tabele 6 je razvidno, da je nova industrijska podjetja najraje ustanovljala Zadružna gospodarska banka. Zanimivo je, da so imele tri med šestimi novoustanovljenimi družbami v našem vzorcu obliko delniške družbe, tri pa družbe z omejeno zavezo, kar kaže na to, da so banke na novo rade ustanovljale tudi manjša podjetja, saj so se že z nacionalizacijami in prevzemi dokopale do največjih družb. Nekatere firme, kot na primer Zmaj, d. o. z., so bile popolnoma v lasti bank in njihov vodilni kader, tako uradništvo kot člani upravnega odbora, je bil iz bančniških vrst. Pri nekaterih podjetjih, na primer v Metri, so banke sodelovale s tujimi

⁵⁴ ARS, AS 76, konv. št. 164, ZAL, LJU 88, Rg B II, št. 4.

⁵⁵ Izraz finančni kapital povzemamo po avstromarksističnem piscu Rudolfu Hilferdingu, ki je z njim poimenoval čedalje tesnejšo zvezo med bančnim in industrijskim kapitalom. Ta je vključevala tudi neposredno udeležbo bančnega kapitala v industriji. Hilferding 1980, str. 21.

kapitalisti, nekatera podjetja pa sta ustanovili dve banki skupaj. Tu je šlo za konzorcij. V našem vzorcu sta taka primera gorenjski podjetji Šešir⁵⁶ v Škofji Loki ter Tovarna verig v Lescah, ki sta bili plod sodelovanja Zadružne gospodarske in Ljubljanske kreditne banke.⁵⁷ Ustanovitev obeh spada v inflacijska zgodnja dvajseta leta, torej v čas živahnega industrijskega snovanja. Prvo podjetje, ki sta ga banki ustanovili leta 1921, je bila Tovarna klobukov Šešir v Škofji Loki. Več kot polovico delniške glavnice sta prevzela bančna zavoda, ostali del pa avstrijski in domači kapitalisti. Že od začetka je bilo jasno, da ima primat v tovarni Zadružna gospodarska banka,⁵⁸ ki je vztrajno večala svoj lastniški delež z odkupom delnic manjših delničarjev, lastništvo pa je zlasti utrdila leta 1925 s prevzemom večine nove emisije delnic v višini 1,25 milijona dinarjev. Trditev podkrepimo s podatkom, da je bila na ustanovnem občnem zboru Šeširja leta 1921 Zadružna gospodarska banka lastnica 26-odstotnega deleža delniške glavnice. Ljubljanska kreditna banka ji je bila tedaj s svojim 25-odstotnim deležem skoraj enakopravna. Položaj se je do leta 1931 precej spremenil. Ljubljanska kreditna banka je bila tedaj lastnica skoraj enakega deleža kot prej (27 odstotkov), medtem ko je delež Zadružne gospodarske banke skočil na približno 70 odstotkov delniške glavnice. Obe banki sta imeli v upravnem odboru svoje predstavnike, sprva vsaka po enega. S časom je Zadružna gospodarska banka v upravni odbor imenovala večje število podjetnikov, imela pa je tudi pravico do določanja predsednika uprave. To funkcijo je vrsto let opravljal ravnatelj Zadružne gospodarske banke Ivan Slokar. Položaj podpredsednika je bil dodeljen ravnatelju Ljubljanske kreditne banke, Čehu Hanušu Krofti. Tudi v nadzornem svetu je imela vsaka banka enega predstavnika. Družba je sprva poslovala z uspehom, konec dvajsetih let pa je zabredla v izgube, iz katerih se je rešila z odpisom večine delniške glavnice, ki so jo leta 1932 znižali od 2,5 na pol milijona dinarjev. Sanacijo je vzela v svoje roke Zadružna gospodarska banka. Po njej se je podjetju znova uspelo postaviti na noge.⁵⁹

Drugo podjetje, ki je nastalo oktobra 1922 v sodelovanju Zadružne gospodarske banke in Ljubljanske kreditne banke, je bila Tovarna verig v Lescah, pri kateri je bila vloga bank obratna kot pri Šeširju, saj je spadala v koncern Ljubljanske kreditne banke, Zadružna gospodarska banka pa je bila pri njej le udeležena. Tudi pobuda za ustanovitev podjetja je prišla od Ljubljanske kreditne banke. Nastanek družbe je na ustanovnem občnem zboru junija 1922 pojasnil njen ravnatelj Hanuš Krofta: *"Ideja za ustanovitev tovarne verig z električnim obratom je nastala že pred enim letom; Ljubljanska kreditna banka se je za to idejo interesirala in pridobila za njo belopeško jeklarno,⁶⁰ s čimer je bila ustanovitev omogočena. [...] Vsled vedno naraščajočih cen je bilo v interesu podjetja, da smo izvršili potrebne nabave pravočasno. Z obratom se bo lahko pričelo že sredi, naj-*

⁵⁶ O medvojnem obdobju razvoja podjetja gl. predvsem Vojko Valič: Škofjeloška tovarna klobukov v letih 1921-1941. V: Loški razgledi, Letnik VI, str. 167-181.

⁵⁷ Ljubljansko kreditno banko je Vladimir Košak označil za "najvidnejšo zastopnico konzorcijalnega financiranja industrije". Košak, n. d., str. 96.

⁵⁸ V poslovnem poročilu Zadružne gospodarske banke za leto 1921 piše, da "naš zavod fungira pri tem podjetju kot najmočnejši delničar". Obenem je Zadružna gospodarska banka uvrščala Šešir v svoj koncern. ARS, AS 76, konv. št. 108.

⁵⁹ ZAL, LJU 88, Rg B II, št. 1.

⁶⁰ Jeklarna je obstajala od osemdesetih let 19. stoletja, ko so jo v Beli Peči ustanovili podjetniki iz nemške Avstrije. Do konca prve svetovne vojne je upravno spadala v deželo Kranjsko, z novimi mejami pa je pripadla Italiji. ZAL, LJU 88, register družbenih firm, zv. 1, Rg B, zv. 1.

kasneje pa koncem meseca julija. Tehnično opremo je dobavila belopeška jeklarna, katera je pri družbi udeležena s štiri in pol milijona kronami, znamenje, da imajo tamkajšnji delničarji zaupanje v podjetje." Belopeška jeklarna je bila lastnica 40-odstotnega deleža delniške glavnice. Sledili sta ji Ljubljanska kreditna banka s 14-in Zadružna gospodarska banka z 8-odstotnim deležem. S tem si je Belopeška jeklarna v upravnem odboru pridobila tri položaje, Ljubljanska kreditna banka dva, Zadružna gospodarska banka pa le enega, ki se je konec dvajsetih let zaradi lastniških sprememb v prid domačih denarnih zavodov dvignil na dve mesti. Kljub skromnim začetkom sta slovenski banki postopoma prevzemali delež v lasti tujega kapitala, dokler ni bilo podjetje sredi tridesetih let že popolnoma v domačih rokah. Tega procesa zaradi pomanjkanja dokumentov žal ne moremo natančneje prikazati, temveč lahko o njem le sklepamo na podlagi vpisov v trgovinski register. Prevzem podjetja po slovenskih kapitalistih se zdi popolnoma smiselno ob prebiranju zapisnikov sestankov upravnega odbora. Iz njih razberemo, da so se vse seje odvijale v prostorih Ljubljanske kreditne banke, udeleževali pa so se jih le domači podjetniki. Zadnji preobrat v lastniški strukturi se je zgodil med letoma 1939 in 1940, ko je Kreditni zavod za trgovino in industrijo odkupil najprej delež Zadružne gospodarske banke in nato še delež Ljubljanske kreditne banke. Podjetje je ves čas svojega obstoja kljub nekaterim težavam uspešno poslovalo.⁶¹

V poglavju o bančnih prevzemih podjetij je bil na primeru Saturnusa ponaorjen konflikt med starimi in novimi lastniki. Pri obravnavi podjetja Metra, združene tvornice trakov in pramenov, d. d., v Ljubljani, smo naleteli na drugačen spor med bančno ustanovo, v tem primeru Slavensko banko, ter člani upravnega odbora, ki sicer niso bili lastniki delnic podjetja, a jim brezobzirna poslovna taktika Slavenske banke ni bila po volji. Kaže, da so si podjetniki želeli uspešnega poslovanja tovarne, medtem ko je Slavenska banka v njej videla le sredstvo za ustvarjanje dobička s pomočjo visoke kreditne obrestne mere. Konflikt tu ni tako izrazit in dobro dokumentiran kot pri Saturnusu, lahko pa ga razberemo ob prebiranju pičle dokumentacije, ki nam je na voljo. Slavenska banka se je v zgodovino zapisala kot banka, povezana z nečednimi in sumljivimi posli ter iskanjem naglega zaslužka. Najznamenitejši z njo povezani aferi sta bili navidezna nacionalizacija Trboveljske premogokopne družbe ter bankin konkurz, najhujši v zgodovini medvojnega jugoslovanskega bančništva.⁶² Etično vprašljive poslovne metode banke so se odražale tudi v primeru Metre, saj je bilo poslovanje družbe, milo rečeno, malomarno. Razen štirih izrednih občnih zborov v vsem obstoju družbe (pet let) niso sklicali niti enega rednega, kar je zbudilo v oči tudi bansko upravo. Družba prav tako sploh ni sestavljala letnih bilanc, seje upravnega odbora pa so bile zelo redke. Iz ohranjenih dokumentov lahko sklepamo, da so se odborniki sestajali le enkrat na leto. Slavenska banka v Zagrebu je oktobra 1922 vložila prošnjo za koncesijo. Razlog za ustanovitev podjetja naj bi bil, kot je bilo takrat običajno, nacionalni interes: *"Te vrste tvornic do sedaj v naši državi še nimamo in smo navezani povvečini le na uvoz zadevnih predmetov. Nujna potreba je tedaj, da se tudi v tem pogledu osamosvojimo od tuje produkcije. Priprave za osnovanje delniške družbe in*

⁶¹ ARS, AS 76, konv. št. 242, ZAL, LJU 88, Rg B II, št. 90.

⁶² Več o Slavenski banki gl. Lojz Tršan: Propad Slavenske banke - največji finančni šok med obema vojnama v Sloveniji. V: Borec, 1994, št. 529-531, str. 368-374; Žarko Lazarevič: Zlom Slavenske banke. V: Slovenska kronika 20. stoletja, 1, Ljubljana 1995, str. 311.

za izdelovanje navedenih predmetov so že dalj časa v teku; do danes so vse te priprave že toliko dozorele, da smo že v malem pričeli s tovarniškim obratom in sicer na Fužinah pri Ljubljani in pričnemo v najbližjem času z obratovanjem tudi v Mariboru. Nabavili smo stroje in druge potrebne predmete. Na tem nam je ležeče, da čim prej ustanovimo tudi pravno podlago in obliko nove tvornice, tj. delniške družbe za katero prilagamo [...] pravila [...]."⁶³ Družba je torej imela dve tovarni, eno v Mariboru, drugo pa v vasi Fužine blizu Ljubljane. Večino glavnice (51 odstotkov) je prevzela Slavenska banka, ostanek dunajski podjetji Vereinigte Bandfabriken, A. G., ter Sgalitzer & Schlesinger. Udeležbo avstrijskega kapitala pri podjetju je Slavenska banka obrazložila z naslednjimi besedami: "Inozemce smo morali pritegniti radi izkustev, strojev itd.⁶³ Očuvati pa hočemo seveda nacionalnost SHS s tem, da obdržimo večino delnic v svojih rokah in nam pripade večina članov upravnega sveta in revizorjev." In res so večino upravnega odbora sestavljali jugoslovanski državljani. Razmerje med domačimi in tujimi podjetniki je bilo pet proti štiri. Ob tem se postavlja vprašanje, ali so bili domači podjetniki le slamnati možje, ki jih je Slavenska banka nastavila zato, da bi odgovarjala zakonskim predpisom, oz. kot je na ustanovnem občnem zboru sama zaključila: "[...] zadošča, če so nadpolovična večina članov upravnega sveta naši državljani". A ravno kasnejši spor med upravnimi odborniki in Slavensko banko nas napeljuje k sklepu, da so podjetniki mislili na koristi podjetja, katerega vodenje jim je bilo zaupano, ne glede na to, da pri njem niso bili udeleženi z lastniškimi deleži, saj so kljub temu imeli finančni interes, ker so vsako leto prejeli tantieme na račun dobička. To je bil verjetno eden od razlogov, da so hoteli Metro obdržati pri življenju. Na izrednem občnem zboru avgusta 1923 so sklenili zvišati delniško glavnico za pol milijona dinarjev. Novo emisijo delnic so si glavni trije delničarji razdelili po enakem ključu kot delniško glavnico. Vendar Metri ni bila usojena svetla prihodnost: "Finančno stanje podjetja se je od leta do leta slabšalo in do leta 1926 je družba izgubila že najmanj polovico delniške glavnice. V oktobru 1926 je družba tudi to javila deželnemu kot trgovskemu sodišču v Ljubljani, ter se nato vseskozi trudila in pogajala z različnimi inozemskimi tvrdkami v svrhu, da bi si nabavila obratni kapital, ali da bi svoje tovarniške objekte dala v zakup." Maja 1926 "je bila družba v takih financijelnih težkočah, da je bila sanacija potrebna". Prav tedaj jo je njena največja delničarka Slavenska banka z odpovedjo kredita pustila na cedilu. Predsednik upravnega odbora je bil prisiljen ravnati "na svojo roko" ter dovoliti "intabulacijo kredita v svrhu, da se prepreči takojšnji polom". Junija 1926 se je obrat v tovarni na Fužinah ustavil. "Pri sedmi seji uprave se je konstatiralo, da je Slavenska banka v težkem položaju, radi česar je tudi družba Metra prišla v enak položaj." Junija 1927 je uprava sklenila opustiti centralo v Ljubljani in "celo poslovanje prenesti v tovarno v Mariboru. [...] septembra 1927 se je soglasno sklenilo, naj družba predlaga otvoritev konkurza, ker je med tem časom tudi Slavenska banka prešla v konkurz. Navzoči zastopnik Slavenske banke je protestiral zoper ta ukrep." Med konkurzom so izpeljali prisilno poravnavo in upravni odbor je sklenil, da družbe ne bo likvidiral. Katastrofalno stanje podjetja lepo ponazarja podatek, da je na začetku konkurza izguba znašala kar devet milijonov dinarjev. Vendar pa s tem Metre še ni bilo konec, saj se njena uprava ni predala in se je "dolgo časa trudila, da bi obrat

⁶³ Dunajski podjetji sta tovarni v Mariboru in Fužinah zalagali tudi s surovinami. ARS, AS 76, konv. št. 277.

zopet oživela, toda dotični trud je bil brezuspešen". Odborniki so stopili v stik z avstrijskimi poslovnimi krogi, ki so jim oživitev proizvodnje odsvetovali, "kajti ta stroka vsled nove mode tudi v Jugoslaviji očitno nazaduje, ter nima posebne bodočnosti. [...] tudi v onih krajih Jugoslavije prodira nova moda, kjer se je preje dovolj rabilo trakov, posebno narodnih trakov. Tudi potreba vojske in mornarice po portah in trakih je tako mala, da taka industrija ne more več prospevati dobro, tembolj, ker je med tem časom že nastalo nekaj novih tovarn te branše. Uprava je bila nato v stiku z raznimi interesenti, ki bi imeli interes na tovarni v Mariboru. Po jako dolgih pogajanjih se je konečno našla skupina, ki namerava v Jugoslaviji osnovati industrijo svile in sicer fabrikacijo tkanin iz čiste svile, umetne svile in polsvile." To je bil avstrijsko-češki koncern Bujatti, ki je pokazal zanimanje za družbino mariborsko tovarno. Slednjo je "svojčas Ljubljanska kreditna banka z Mestno hranilnico ljubljansko kot upnica [...] prevzela namesto plačila", vendar je Metra tovarno uspela odkupiti. Tako je nastalo podjetje Mariborska industrija svile, d. d., ki je najprej imelo sedež v Ljubljani, pozneje pa so ga premestili v Maribor.

Pobljše si oglejmo omenjeni konflikt med Slavensko banko ter upravnim odborom Metre, ki ga je povzročila predvsem previsoka obrestna mera, ki jo je za dodeljene kredite zahtevala Slavenska banka. Zato so odborniki zastopnika banke na sejah upravnega odbora opozarjali na nevzdržno stanje v podjetju. Leta 1926 so člani upravnega odbora kot svojo glavno skrb izrazili prezadolženost pri Slavenski banki: "*Debet pri Slavenski banki je bil vedno večji, posebno vsled tega, ker je banka računala nesorazmerno visoke obresti, mnogo večje nego druge banke. Bančne zveze nismo mogli premeniti, ker je dolg pri Slavenski banki že preveč narasel. Vrh tega si je Slavenska banka sama odmerjala obresti, brez sporazuma z nami; bila je v stanju to storiti, ker ima v svoji posesti večino delnic [...]. Podjetje je tedaj bilo popolnoma v rokah banke, ki je svoj vpliv na podjetje tudi dobro izkoriščala. Situacija podjetja se je še bolj poslabšala, ko se je vrednost dinarja popravila na mednarodnih tržiščih, kajti dolg podjetja se je s tem v zlatu računano še za 40% zvišal.*" Zdi se, da je banka soustanovila Metro in bila njena večinska lastnica le zato, da jo je lahko kreditirala ter služila na račun pretirane obrestne mere. Imela jo je torej za svojo kravo molznico. Poleg tega se je v poslovanje pozneje začela vmešavati še dunajska Länderbank, ki je sredi dvajsetih let pridobila nadzor nad Slavensko banko. Tako je dunajski bančni zavod leta 1926 preprečil zakup tovarne po dunajskem podjetju Parelis, ki ga je dosegel upravni odbor, ker je menil, da pogoji za Slavensko banko niso bili dovolj ugodni. Kako zelo se je Metra zadolževala, nam pove podatek, da je njen dolg pri Slavenski banki konec leta 1926 znašal okoli pet milijonov dinarjev, torej vrednost celotne delniške glavnice. Vodstvu banke je uspelo dolg prepолоviti z eskontom menic pri Ljubljanski kreditni banki (za 500.000 dinarjev) ter Mestni hranilnici ljubljanski (za kar 2.300.000 dinarjev). V času družbinega konkurza sta omenjena denarna zavoda kot povračilo dolga dobila tovarno v Mariboru, stroje, blago ter preostali inventar podjetja.⁶⁴ Domnevamo, da je bil eden od vodilnih podjetnikov v upravi, ki je imel velike zasluge za to, da je Metra ostala pri življenju in se osamosvojila od Slavenske banke, Ivo Benkovič, ljubljanski advokat in podjetnik. Kot upravni odbornik podružnice Wienerbankvereina v Zagrebu (konec dvajsetih let se je pre-

⁶⁴ ARS, AS 76, konv. št. 277, ZAL, LJU 88, Rg B, zv. 2.

imenovala v Opšte jugoslovensko bankarsko društvo),⁶⁵ je verjetno imel zveze z avstrijskimi industrialci, ki jih je uspel pritegniti k ustanovitvi Tovarne svile. Benkovič je bil član Metrine uprave od njene ustanovitve naprej. To funkcijo je obdržal še po likvidaciji podjetja in jo kot edini odbornik bivše Metre opravljal tudi v novoustanovljeni Tovarni svile. Poleg njegovih bančnih zvez so mu pomagale tudi podjetniške izkušnje, ki jih je pridobival kot upravnik številnih delniških družb.⁶⁶ Prisoten je bil zlasti v družbah, kjer je pomembno vlogo igral avstrijski kapital.⁶⁷

4. Sklep

Neposredna udeležba bank v industriji je bila pogost pojav v državah naslednicah habsburške monarhije; deleže pri industrijskih družbah so imele v lasti avstrijske, madžarske, češkoslovaške, poljske, romunske in jugoslovanske banke, a po mnenju sodobnikov je bila vez med denarnimi ustanovami in industrijo ravno v Jugoslaviji najtesnejša, na kar so vplivale naslednje ekonomske okoliščine: hudo pomanjkanje kapitala, agrarni značaj države, omejen kapitalski trg, nezaupanje širokih slojev prebivalstva do vrednostnih papirjev in pomanjkanje dosledne državne industrijske politike.⁶⁸ Bančno sodelovanje v industriji je bilo najpogostejše v prvi polovici dvajsetih let, na Slovenskem zlasti med letoma 1919 in 1924. To obdobje velja za *"slovensko ustanoviteljsko obdobje"*,⁶⁹ ko je celotno jugoslovansko državo prevevala vsesplošna težnja po izgradnji domače industrije, ki jo je podpirala tudi oblast. Poleg dobrobiti domovine so bili glavni razlogi za živahno sodelovanje bank v tem procesu naslednji: veliki dobički v inflacijski dobi, želja po moči in širjenju ter častihlepe nekaterih bančnih direktorjev.⁷⁰ Duh časa, ki je v bankah videl ustanove, zadolžene za industrializacijo, lepo ponazarjajo naslednje vrstice: *"Vsekakor bomo rabili veliko ustanovno banko. Ako hočemo industrializirati slovensko deželo ter izrabiti njene prirodne dobrote, bodo morala nastati velika industrijska podjetja, katerim nudi narava ali tržni položaj vse predpogoje za uspešno, dobičkonosno delovanje."*⁷¹ Podobno je gospodarstvenik Janko Jovan leta 1928 zapisal, da so denarni zavodi ob koncu prve svetovne vojne *"razpolagali s sorazmerno velikimi zaupanimi kapitalijami"*, ki so jih rade volje vložili v brstečo industrijo, saj so jo videli *"kot najugodnejše mesto za obrestovanje"* zbranega bogastva.⁷² Banke je torej k neposredni udeležbi v industriji pripeljalo več razlogov: narava univerzalnih bančnih zavodov samih, splet ugodnih okoliščin za razvoj industrije v prvih letih po svetovni vojni, želja po zaslužku in narodnogospodarske

⁶⁵ Šorn, Papirnica Vevče, str. 55.

⁶⁶ V dvajsetih letih je bil Benkovič upravni odbornik delniških družb: Prometni zavod za premog, Elektra, Trboveljska premogokopna družba in Ljudevit Marx, tovarna lakov v Domžalah. ZAL, LJU 88, Rg B zv. 1 in 2.

⁶⁷ Metra in pozneje Tovarna svile, Trboveljska premogokopna družba ter Ljudevit Marx.

⁶⁸ Košak, n. d., str. 7-12.

⁶⁹ Hočevar, Slovensko poslovno bančništvo, str. 73. Tezo o slovenski ustanoviteljski dobi potrjujejo tudi statistični podatki. Tako je bilo med letoma 1919 in 1924 v trgovske registre vpisanih 83 novih delniških družb, v obdobju od leta 1925 do leta 1928 pa le sedem. Ogris 1930, str. 11.

⁷⁰ Košak, n. d., str. 75-78.

⁷¹ Brezigar, n. d., str. 149-150. Čeprav je Brezigar dajal prednost združnemu kapitalu, je bančnemu namenil nacionalizacijo, izgradnjo velike industrije, organizacijo veletrgovine, izvoza in uvoza.

⁷² Janko Jovan: Glavne produktivne sile v gospodarstvu Slovenije. V: Slovenci v desetletju 1918-1928, Ljubljana 1928, str. 523.

težnje in zahteve. Če povzamemo razmišljanja Vladimirja Košaka, bi razloge torej lahko v grobem razdelili na "sebične" (želja po profitu) in "nesebične" (želja po dvigu narodnega gospodarstva).

Razpravo sklenimo s kratko navezavo na teorijo industrializacije ameriškega ekonomista Alexandra Gerschenkrona, po kateri bi Slovenijo med obema vojnoma uvrstili med dežele "*zmerne ekonomske zaostalosti*",⁷³ v katerih je bil kapital pičel in razdrobljen, primanjkovalo pa je tudi podjetniškega kadra, zaradi česar so v proces industrializacije močno posegle univerzalne banke.⁷⁴

DODATEK

Seznam v vzorec zajetih podjetij:*

- Delniška družba pivovarne Union, Ljubljana
- Industrija platnenih izdelkov, d. d., v Jaršah
- Industrija vezenin in perila, d. z o. z./ Izdelovalnica slovenskih in švicarskih vezenin, d. z o. z., Bled
- Intex, tekstilno industrijalna, d. z o. z., Kranj
- Jub, tovarna barv, d. z o. z., Dol pri Ljubljani
- Jugoslovanske tekstilne tvornice Mautner, d. d., v Ljubljani
- Kolinska, tovarna hranil, d. d./ Kolinska, tvornica živeža, d. d., v Ljubljani
- Mehanična vrvarna, terilnica lanu in konoplje ter predilnica, Anton Šinkovec, d. d. / Tovarna motvoza in vrvarna, d. d. / Motvoz in platno, d. d., Grosuplje
- Metra, združene tvornice trakov in pramenov, d. d., v Ljubljani
- Portland-cementna tovarna, d. d., Mojstrana
- Slograd, slovenska gradbena in industrijska, d. d., Ljubljana
- Stavbna družba, d. d., Ljubljana
- Strojne tovarne in livarne, d. d., Ljubljana
- Tekstilana, tvornica sukna, d. d., v Kočevju
- Topilnica svinca in srebra ter kemična industrija, d. d., v Litiji, sedež podjetja v Ljubljani
- Tovarna izdelkov iz pločevine in kovin Emil Lajovic in drug, d. d. / Saturnus, d. d., za industrijo pločevinastih izdelkov, Ljubljana
- Tovarna klobukov Šešir, d. d., v Škofji Loki, sedež podjetja v Ljubljani
- Tovarna verig, d. d., v Lescah pri Bledu
- Tovarna zaves Stora, d. d., v Št. Vidu nad Ljubljano, sedež podjetja v Ljubljani
- Združene opekarne, d. d., Ljubljana
- Združene papirnice Vevče, Goričane in Medvode, d. d., v Ljubljani
- Zmaj, tovarna za galvanične elemente in elektrotehniko, d. z o. z., v Ljubljani

⁷³ Alexander Gerschenkron, *Economic backwardness in historical perspective. A book of essays*, Cambridge/London 1979, str. 355.

⁷⁴ Prav tam, str. 14.

* Če se je ime podjetja spreminjalo, so v kronološkem vrstnem redu navedeni vsi njegovi nazivi.

Mitja Sunčič

PARTICIPATION OF BANKS IN THE INTERWAR PERIOD INDUSTRY

S u m m a r y

On the basis of archive materials and relevant literature the author of the following discussion outlines the direct capital and entrepreneurial participation of banking institutions in the Slovenian industry in the period between the world wars. The development of Slovenian industry in the interwar period was mainly influenced by the banking institutions that operated according to the model of the so-called universal banks, characteristic for the Central European economic space. As far as the participation in the interwar period Slovenian industry is concerned, five largest universal banking institutions were the most important: Kreditni zavod za trgovino in industrijo (Credit Institution for Commerce and Industry), Ljubljanska kreditna banka (Credit Bank of Ljubljana), Zadrūzna gospodarska banka (Cooperative Commercial Bank), Jadranska banka (Adriatic Bank), which was transformed into the Jadransko-Podunavska Banka (Adriatic-Danube Bank) in 1924, and Slavenska banka (the "Slavenska" Bank). The head offices of the first three banks were in Ljubljana, while the head offices of the Adriatic-Danube Bank and the "Slavenska" Bank were located in Belgrade and Zagreb respectively. Thus in the interwar period the banking capital from Zagreb and Belgrade was directly involved in the Slovenian industry.

The exploration of the relationship between the banks and industrial companies in which these banks participated directly was carried out by selecting a sample of 22 industrial companies where the aforementioned universal banking institutions had a majority ownership share. Most of the industrial companies in which the banks participated were joint-stock companies. The review of the archive materials pointed out especially the manner of how the banks participated in the industry, which is what the following discussion focuses on. It turned out that the banking institutions got involved in industry in three ways: through nationalisation, with takeovers of existing companies and by establishing new companies.

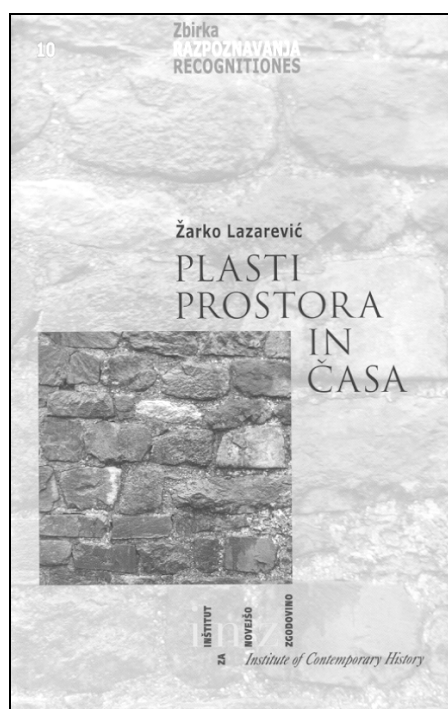
The six-year period from 1919 to 1924 was undoubtedly the golden age of the participation of banks in industry. This was a time of a lively industrial development, influenced by several factors of which the post-war inflation should be especially underlined. In this period all three forms of the banks' direct involvement in industry reached their peak. The most common form was the nationalisation of companies owned mostly by foreign capital. Nationalisation meant the procedure of ownership restructuring so that the majority share of the capital stock became the property of national, Yugoslav capitalists. Since after World War I the state did not (yet) have enough individuals with much capital, the Yugoslav banking institutions took their place in the nationalisations. After 1924, when the economic situation was put in order with the stabilisation of the Yugoslav currency, the direct participation of banks in the industrial companies became rarer. However, the participation of the banks in industry suffered the worst blow during the global economic crisis, which broke out in all its force in Yugoslavia in 1931. Even after the crisis subsided in the second half of the 1930s, the banks no longer got involved in new industrial undertakings.

In terms of investments the banks deemed the textile industry companies most interesting by far. That is not surprising, since in the First Yugoslavia the textile industry was one of the fastest growing industries, which even the Great Depression in the 1930s could not impede. After the establishment of the first Yugoslav state Slovenian companies had a large and, in terms of consumption, undemanding Yugoslav market at their disposal. The building industry was in the second place in terms of popularity. Unlike the textile industry it was subject to cyclical fluctuation, and it suffered greatly during the Great Depression. This raises the question why the banks were prepared to take part in such enterprises. The answer lies in the fact that all participation took place in the period from 1919 to 1922, in the time of the greatest industrial recovery in the time after World War I. Iron industry companies were in the third place in terms of frequency of direct participation of banks.

Direct participation of the Yugoslav banks in the industrial companies in Slovenia was nothing unusual for the Central European region in that time, since similar trends could be seen in all countries that were the successors of the Habsburg Monarchy. However, the prevailing opinion at that time was that the connections between the monetary institutions and the industry were the strongest in Yugoslavia, and this was influenced by the following economic circumstances: severe lack of capital, the agrarian nature of the state, limited capital market, distrust that a large percentage of the population felt towards securities, and lack of consistent state industry policy. Therefore the American economist Alexander Gerschenkron would count Slovenia and the whole of Yugoslavia among the countries of moderate economic backwardness, in which the capital was scarce and fragmented, and where there was also a lack of the entrepreneurial staff, which was why the universal banks interfered severely with the process of industrialisation.

cena 22,00 EUR

cena 25,00 EUR

ново v zbirki
 RAZPOZNAVANJA / RECOGNITIONES

1.01
Prejeto 8. 9. 2009

UDK 355.40(73):94(497.4:436.5)"1943/1944"

Blaž Torkar*

Misija Maple in stotnik Charles Fisher

IZVLEČEK

Ameriški stotnik Charles Fisher je bil vodja ameriške misije Maple, ki jo je med slovenske partizane v IV. operativno cono poslal Urad za strateške službe (Office of Strategic Services - OSS). Misija je imela nalogo, da s partizansko pomočjo prodre v Avstrijo, tam organizira odpor in da pošilja zbrane obveščevalne informacije v bazo. Ves čas svojega bivanja pri partizanih je misija imela omejeno gibanje, poleg tega pa so ji partizani na različne načine omejevali odhod na sever. Zaradi tega je bil Fisher v svojih poročilih zelo kritičen in poln obtožb na račun partizanskega gibanja. Nazadnje se je uspel prebiti na Pohorje, medtem pa se je tudi osmerica njegovih agentov zaradi izrednih razmer vrnila v bazo. Dne 26. decembra 1944 je Fisher skupaj z drugimi partizani padel v nemško zasedo v Tuhinjski dolini in bil ubit. Njegovo delo so uspešno nadaljevali preživeli člani misije, ki so delovali pod imenom skupina Grady-Mansion in še naprej oskrbovali bazo z obveščevalnimi informacijami s terena, ki so bila za zaveznike uporabna. Poskusi OSS, da bi v Avstriji organizirali odpor, so se popolnoma izjalovili. Partizani so zavirali vsak poskus infiltracije misij in skupin OSS v Avstrijo in možnost, da bi tam organizirali učinkovit odpor proti nacistom.

Ključne besede: Slovenija, druga svetovna vojna, partizani, zavezniki, vojaške misije, ameriška obveščevalna služba OSS, misija Maple, Charles Fisher

ABSTRACT

MISSION MAPLE AND CAPTAIN CHARLES FISHER

The American captain Charles Fisher was the commander of the US Maple Mission, sent to join the Slovenian partisans in the 4th Operation Zone by the Office of Strategic Services - OSS. The task of this mission was to advance to Austria, organise a resistance there and keep sending the intelligence it collected to the base. Throughout its stay with the partisans, the movement of this mission was restricted. Furthermore, the partisans prevented it, in various ways, from proceeding north. Therefore in his reports Fisher was very critical and expressed many complaints about the partisan movement. Finally he managed to make his way to the Pohorje hills, while eight of his agents returned to base due to the emergency situation. On 26 December 1944 Fisher and the partisans fell into a German ambush in the Tuhinjska dolina valley, and Fisher was killed. His work was continued successfully by the surviving members of the mission, operating under the name Grady-Mansion group and supplying the base with intelligence from the field, which was very useful to the Allies. The OSS attempts to organise a resistance in Austria were completely unsuccessful. The partisans impeded any

* Univ. dipl. zgodovinar in obramboslovec, kustos, Vojaški muzej Slovenske vojske, Engelsova 15, SI-2111 Maribor; e-naslov: blaz.torkar@mors.si

attempt of OSS missions and groups to infiltrate Austria as well as the possibility of a successful resistance against the Nazis being organised there.

Key words: Slovenia, World War II, partisans, Allies, military missions, US intelligence service OSS, Maple Mission, Charles Fisher

---

Uvod

V zadnjem letu in pol druge svetovne vojne je bil prvi cilj britanskih obveščevalnih služb prodiranje v nemški rajh, na ozemlje predvojne Avstrije, da bi tam organizirali obveščevalno mrežo in avstrijski odpor. Inake cilje je imel tudi ameriški Urad za strateške službe (*Office of Strategic Services - OSS*), ki je skušal poiskati zveze s pripadniki avstrijske komunistične stranke in z drugimi odporničskimi skupinami, da bi jih lahko opogumili za odpor proti nacistom. Skupinam in misijam zahodnih zaveznikov je sledila tudi Sovjetska zveza, ki je prav tako oblikovala skupine za prodor v nemški rajh.. Že marca 1944 je OSS razmišljal o ustanovitvi avstrijskega odseka na Bližnjem vzhodu, ki bi ga vključili v OSS Bari (*Special Bari Service - SBS*), iz katerega je OSS vodil operacije v Jugoslaviji. Eno od možnih izhodiščnih območij za morebitni prodor je bilo tudi partizansko območje IV. operativne cone na slovenski meji z Avstrijo. Misija Maple je bila ena od pomembnejših misij, s katero je OSS načrtoval prodor in organizacijo odpora v Avstriji, kar pa mu na žalost ni uspelo.¹ Pomembno vlogo za prodor na sever sta za anglo-ameriške misije imela Vzhodnokoroški in Zahodnokoroški odred, ki ju je sprva vodil štab Koroške grupe odredov. Po 12. septembru 1944 pa je Glavni štab NOV in POS ukazal odreda združiti v Koroški odred, kar je pomenilo, da so precejšen del moštva poslali v druge enote IV. operativne cone.

Američani in organizacija protinacističnega upora v Avstriji

Konec leta 1943 so bili v ameriških in britanskih obveščevalnih službah sprva navdušeni nad možnostjo prodora na sever, vendar je že leta 1944 to navdušenje pojenjalo in se sprevrglo v tragedijo. Ameriški major Franklin Lindsay, vodja zavezniške misije Cuckold v IV. operativni coni in kasneje vodja neodvisne ameriške misije pri štabu maršala Tita, je v svoji knjigi zapisal: "Na koncu pa iz vseh teh avstrijskih prerivanj med Britanci, Američani, partizani in Kominterno ni bilo nič, ker ni bilo podpore v Avstriji in zaradi napadalnosti Nemcev, ki so se vtihotapljali v poskusne sonde, poslana iz četrte cone, in jih uničevali."²

---

¹ The National Archives and Records Administration (dalje NARA), Washington, Record Group (dalje RG) 226, Entry (dalje E) 154, Box (dalje B) 14, File (dalje F) 185, Project Austrian Desk SI, 2. 3. 1944, str. 1-3. Več o OSS in prodoru drugih ameriških misij v Avstrijo v Dušan Biber: Ameriške misije, slovenski partizani in prodor na sever. V: Zbornik Janka Pleterskega. Ljubljana 1998, str. 419-420: Gorazd Bajc: Operacija Julijska krajina, Severovzhodna meja Italije in zavezniške obveščevalne službe (1943-1945). Koper 2006, str. 117-121.

² Franklin Lindsay: Ognji v noči. Z OSS in Titovimi partizani v medvojni Jugoslaviji. Ljubljana 1998 (dalje Lindsay, Ognji v noči), str. 208.

Novembra 1944 so skupno anglo-ameriško vojaško misijo, podobno kot pri drugih enotah, tudi v IV. operativni coni razdelili v dve, ameriško in britansko misijo. Vse dotedanje člane anglo-ameriške misije v IV. operativni coni so odpoklicali iz Slovenije, tako da je bilo pri štabu cone v začetku leta 1945 samo še osem britanskih in ameriških vojakov in civilistov. V britanski vojaški misiji so bili vodja major Douglas Owen ter vodnika Vučko Vučković in Campbell, v ameriški pa samo Robert Perry (Bob Plan). Britanski major Whittlefield je 5. januarja 1945 odpotoval iz Slovenije na poročanje v Bari in ob vrnitvi 5. februarja 1945 ostal pri GŠ NOV in POS.³

Britanska SOE je bila prva tajna služba, ki je pripravila načrte za prodor v Avstrijo iz območja IV. operativne cone. Podpolkovnik Peter Wilkinson, vodja centralne evropske sekcije SOE in šef misije Clowder, ter njegov pomočnik major Alfgar Hesketh Prichard (psevdonim Alfgar Cahusac) sta decembra 1943 odšla v Titov vrhovni štab, da bi jima odobril območje IV. operativne cone za prehodno točko v tretji rajh. Tito je načrt odobril in Wilkinson in Prichard sta 24. decembra 1943 prispela v Slovenijo.

Misija je imela nalogo, da ustvari osnovo za pošiljanje britanskih agentov v Avstrijo in Italijo. Njuna prva postaja je bil GŠ NOV in POS nato pa Koroška na severni strani Karavank, kjer je deloval Vzhodnokoroški odred pod nadzorom IV. operativne cone. Po neuspelem poskusu, da bi pozimi prekoračili Karavanke, se je Wilkinson vrnil v Italijo, da bi organiziral podporo za izkoriščanje možnosti odhoda agentov na sever v Avstrijo. Dne 15. maja 1944 se je partizanom IX. korpusa pridružil podpolkovnik Charles Villiers (imanovali so ga Buxton), Wilkinsonov namestnik, ki se je skupaj s Prichardom napotil prek Karavank h Koroškemu odredu. Alfgarja Pricharda so nato najverjetneje ubili partizani, čeprav so še danes različna mnenja in tudi polemike glede njegove smrti.⁴

Iz baz OSS v Italiji so na slovensko ozemlje pošiljali vedno več skupin in misij za prodor na sever, na avstrijsko Koroško in Štajersko. V štab IV. operativne cone je prihajalo vedno več zavezniških misij, na voljo pa je bilo tudi vedno več zavezniškega orožja in opreme, namenjene partizanskemu gibanju. Dne 3. marca 1944 je vodja delavske sekcije OSS za Italijo, ki je imela nalogo vzpodbuditi k uporabi proti silam osi delavske stranke in skupine, Edward E. Mosk, prišel v Bari in se dva dni kasneje sestal z generalom Vladimirjem Velebitom ter 28. marca z Vladimirjem Dedijerjem. Osnovani so načrt, da bo OSS vzpostavil svoje oporišče na ozemlju, ki so ga nadzirali partizani, poleg tega pa bo s partizansko pomočjo navezal stike z ilegalnimi odporiški skupinami in delavskimi organizacijami v Avstriji, na Madžarskem in Nemčiji. V skupini, določeni za Avstrijo, naj bi bila dva izurjena agenta in radiotelegrafist. V ta namen so v OSS izurili enajst agentov in šest radiotelegrafistov, ki naj bi na začetku delovali na območju Beljak-Celovec-Gradec. Dne 12. avgusta 1944 je vodja avstrijske sekcije OSS, podpolkovnik Howard M. Chapin, skupaj z Moskom posredoval Titu natančne podatke o teh agentih in njihove biografije, poleg tega pa sta oba priporočila, naj se Tita vpraša za dovoljenje za pristanek med partizani, a obenem da se mu posreduje kar naj-

³ Dušan Biber: Tito-Churchill, Strogo tajno. Zagreb 1981, str. 537, 538.

⁴ Lindsay: Ognji v noči, str. 184-187; več o vzrokih smrti majora Cahusaca v Marijan Linasi: Še o zavezniških misijah ali kako in zakaj je moral umreti britanski major Cahusac. V: Zgodovinski časopis, 2004, št. 1-2, str. 99-116.

manj informacij, kajti ti možje naj ne bi dolgo ostali na ozemlju, ki ga nadzorujejo partizani.⁵

Tako Američani kot Britanci so jeseni 1944 na temelju prvih poročil iz Avstrije začeli spreminjati svoje sodbe o stanju odpora v Avstriji. Ugotavljali so, da med avstrijskim prebivalstvom ni znakov uporništvu in protinacizma. Imeli so sicer nekaj informacij o manjših protinacističnih skupinah, ki pa so bile v večji meri pasivne. Hkrati lahko zapišemo, da so bili Američani vedno bolj nezadovoljni zaradi nepripravljenosti slovenskih partizanov pri prodoru na sever, zato so se pri OSS odločili, da bodo pošiljali svoje skupine neposredno na avstrijsko ozemlje, brez predhodnega dovoljenja partizanov. Te skupine so sestavljali pretežno avstrijski državljani in dezertirji nemške vojske ter levičarji, ki so večinoma tragično končali, saj so jih nacisti zajeli.⁶

OZNA je o namenih ameriških misij za infiltracijo v Avstrijo zapisala: "Ameriška misija pri Gl. štabu NOV je poslala tudi ekipo v IV. operativno cono na Štajersko z nalogo, da organizira in vodi ilegalne organizacije v Avstriji, da plasira med te revolucionarje svojo propagando in agenturo. Njih delo pa ni baziralo samo na infiltraciji agenture v avstrijske ilegalne organizacije, ampak so se aktivno zanimali tudi za naše funkcionarje in NOB sam."⁷ Zavezniške obveščevalne službe so upale, da se bo v Avstriji proti koncu vojne kljub vsemu razvilo odporništvu, in sicer s pomočjo italijanskih, slovenskih in hrvaških partizanov, in da bo Avstrija postala dejaven subjekt pri uničenju nacizma in ustvarjanju povojne Evrope. To pa se kljub njihovim velikim prizadevanjem ni zgodilo.

Sestava in naloge misije Maple

Skupina dvanajstih agentov ameriškega stotnika Charlesa Fisherja, imenovana tudi misija Maple (nosila je šifro J-9), je v svojih vrstah vključevala osem agentov delavske sekcije OSS. Slednjo viri pogosto navajajo kot Moskova skupina ali Orchid, ki so jo sestavljali Ernst Knoth, Charles Deutner, Guy Justin, Walter Hass, Robert Weichman, Arthur Bartl, Joseph (Julius) Rosenfeld ter Charles Martin. Poleg Moskove skupine so bili Fisherju neposredno podrejeni trije agenti avstrijske sekcije za tajno delovanje, ki je delovala v okviru OSS Srednja Evropa (OSS-SICE). Omenjeno sekcijo je vodil podpolkovnik Howard M. Chapin. Moskova skupina sicer ni sprejemala Fisherjeve oblasti, vendar so ga partizani obravnavali kot odgovornega tudi za agente delavske sekcije. Fisherjevo skupino avstrijske sekcije za tajno delovanje, ki jo viri OSS tudi imenujejo misija Maple, so sestavljali Robert Perry (Bob Plan), poročnik Robert Quinn in vodnik Thabit. V ameriških dokumentih se občasno omenjata tudi neki Moston in poročnik Pavlovič, ki se je moral kmalu po prihodu misije vrniti zaradi bolezni. Misija je po dnevih čakanja na Titovo dovoljenje slednjega le dočkala in 27. avgusta 1944 varno pristala na partizanskem letališču v Nadlesku. Quinn v svojem poročilu navaja, da so Fisherju

---

⁵ NARA, RG 226, E 190, B 97, F 125, to Bari from Kollender, 12. 8. 1944; RG 226, E 154, B 25, F 360, Tunic project, nedat.

⁶ Bogo Gorjan: Zavezniške misije na Koroškem in Štajerskem 1944-45: operacija Avstrija. Koper 2003 (dalje Gorjan, Zavezniške misije), str. 158.

⁷ Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Republiški sekretaria za notranje zadeve SRS (AS 1931), t. e. 742 301-88/ZA, Ameriška vojna misija. Rekonstrukcija ameriške misije iz dobe NOB.

in štirim možem dovolili, da se skupaj s komisarjem 29. septembra 1944 premaknejo na sever.⁸

Naloga misije je bila, da s pomočjo partizanov prodre v Avstrijo, tam organizira upor in pošilja obveščevalne podatke v Bari. Naloga je bila optimistično zastavljena, poleg tega pa sekcija OSS za Avstrijo ni obvestila Lindsaya, kot pristojnega zavezniškega častnika v IV. operativni coni, da Fisherjeva skupina pride na območje njegove cone. Sam Lindsay je podvomil v možnost uspešnega prodora tako velike skupine v Avstrijo, poleg tega pa skupina ni imela jasnega načrta, kako prodreti na avstrijsko ozemlje, in ni imela niti ustreznih civilnih oblačil in dokumentov.⁹ Člani misije so se pred odhodom pripravljali v sekciji OSS za Avstrijo, ki so jo v večini sestavljali Avstrijci, med katerimi je bilo veliko vojnih ujetnikov in ubežnikov, ki so zapustili Avstrijo po njeni priključitvi tretjemu rajhu leta 1938.

Nesporazumi stotnika Fisherja s partizanskim vodstvom

Fisherjeva poročila, poslana v Bari, so bila polna obtožb zaradi partizanskega zavlčevanja pri nudenju pomoči, ki bi bila nujno potrebna za prodor misije čez Dravo. Veliko je poročal o omejevanju gibanja celotne misije in o nenehnih izgovorih partizanskega vodstva, da so nemške sile ali pa skrb za varnost zaveznikov krivi za njihovo odlaganje odhoda v Avstrijo. Fisher je menil, da so vzroki za tako ravnanje partizanov politični in ne vojaški. V delu svojega poročila tako navaja: "Vsak pogovor se je končal na skoraj isti točki. Pri vsakem so bile uporabljene besede drugačne, navedeni vzroki so bili drugačni, vsak pogovor je trajal različno dolgo, vse je bilo drugačno, razen skupnega izida, ki je bil vedno enak: 'Počakati moramo še nekaj dni, položaj se je spremenil in trenutno bi se bilo zelo ne-spametno lotiti tako nevarne naloge.' V kratkem bo imel boljše novice za nas in tako naprej brez konca in kraja.

Ton pogovorov je vljuden, prijateljski in navidezno se nam vsi trudijo čim bolj pomagati. Med nami ni nobenih napetih odnosov in vse je popolno, razen tega, da ne pridemo nikamor.

Po nekaj takih pogovorih, kot so opisani zgoraj, sem komisarju zagotovil, da ga nismo prosili za to, da nam zagotavljajo varnost. Razložil sem mu, da se popolnoma zavedamo vseh nevarnosti, ki jim bomo lahko izpostavljeni, in da sem mu pripravljen, zmožen in željan dati pisno zagotovilo, da v primeru, da se nam kaj zgodi, ne bo nikakor za to odgovoren.

Razložil sem mu, da je nujno, da nadaljujemo s svojim delom, in da če so na naši poti ovire ali nevarnosti, jih pač moramo sprejeti. Ne moremo namreč čakati na to, da se bo pred nami odprla zlata pot, posuta z oranžnimi cvetovi in pokrita z rdečo preprogo. Moramo iti naprej ne glede na nevarnost, zato sem ga prosil, naj nam dovoli oditi na sever, pri čemer naj bi nam njihov kurir kazal pot. To prošnjo je ne samo enkrat, ampak več kot desetkrat vljudno in malo izmuzljivo, a odločno zavrnil.

---

⁸ NARA, RG 226, E 124, B 28, F 220, Report of Lieutenant Robert Quinn, 4. 2. 1945, str.1-3; Tone Ferenc: Opombe k poročilu Franklina Lindsaya. V: Borec, 1983, št. 2, str. 112.

⁹ NARA, RG 226, E 124, B 28, F 220, Report on Orchid team, 25. 2. 1945, str. 3.

Po mojem mnenju partizani uporabljajo politiko popolnega obstrukcionizma ... Naj enkrat za vselej poudarim, da partizani pod nobenim pogojem ne dovolijo, da bi zavezniški častnik ali pa njegova ekipa odšla na izvidniške odprave zunaj svojega štaba z namenom, da bi pridobila dodatne obveščevalne podatke. Obveščevalni podatki v Sloveniji so zdaj omejeni na dnevne ali tedenske partizanske obveščevalne izročke, iz katerih potegnejo tisto, kar je zaželeno."¹⁰

Po Fisherjevem mnenju so partizani hoteli sami zasesti južne dele Avstrije, saj bi s tem tudi omogočili vključitev tamkajšnih Slovencev novi Sloveniji. Slovenija je ta območja zahtevala kot nagrado za njen prispevek v boju proti nacifašizmu in ker so ta območja pretežno poseljena s Slovenci, ki bi se morali na osnovi geografskih, tradicionalnih in zgosodovinskih razlogov priključiti Sloveniji. Menil je, da Slovenecem tega ne moremo zanikati, vendar je opozarjal, da ni uspel izvedeti, kaj o tem mislijo Avstrijci. Možne ovire je tudi videl v sovjetskih zahtevah, ker so partizani želeli, da bi Rdeča armada prodrla v Avstrijo pred zahodnimi zavezniki. Menil je, da si partizani želijo, da zavezniki ne bi prodirali v Avstrijo in da jim je to treba kar se da onemogočiti.

Glede vzrokov za partizansko prepoved prodora misije Maple na sever je Fisher menil: "Ne pustijo nam oziroma ne morejo nam dovoliti, da nadaljujemo pot proti severu in končno prodremo v Avstrijo zaradi enega izmed dveh razlogov oziroma kombinacije obeh. Prvi razlog je politične narave in zadeva vprašanje slovensko-avstrijske meje. Ker ne vedo zagotovo, kakšni so naši nameni v zvezi s to mejo, je čisto mogoče, da ne želijo, da stikamo tam gori, saj nas tam ne morejo nadzirati in vedeti, kaj počnemo. Tukaj imajo lahko prste zraven tudi Rusi. Drugi razlog pa je ta, o katerem smo govorili že zgoraj, in sicer njihova skrb za našo varnost."¹¹

Smrt stotnika Fisherja

Kljub vsem oviram je Fisherju uspelo prebiti na Pohorje. Tu so hitro naleteli na nemške napade, katerim je sledilo tudi poslabšanje vremena. Po začetku nemške ofenzive decembra 1944 je Fisher poročal v Bari, da potekajo hudi boji med partizani in divizijo Prinz Eugen iz Celja. Poleg tega so doživeli dva močna napada domobranskih bataljonov in ustaške divizije iz smeri Dolenjske. Poročal je o hudih bojih za Mozirje ter da Nemci uporabljajo havbice, minomete, lahke tanke ter oklepna vozila.¹² Osem od dvanajstih članov, ki je prišlo s Fisherjem na Štajersko, se je zaradi izrednih razmer odločilo vrniti na Dolenjsko in od tam v Bari. Fisher je skupaj s trojico avstrijske sekcije za tajno delovanje, poročnikom Robertom Quinnom, Robertom Perryjem in narednikom Thabitom, ostal pri štajerskih partizanih. Dne 21. decembra 1944 je Quinn zapustil Fisherja in Perryja ter se začel pomikati proti jugu v GŠ NOV in POS. Od tam se je 5. januarja 1945 vrnil v Bari. Dne 26. decembra 1944 sta Perry in Fisher v Tuhinjski dolini skupaj z drugimi partizani padla v zasedo in Fisher naj bi v bojih z Nemci umrl. Perry v svojem poročilu navaja, da so bili v Veliki Lašnji napadeni s strani nemških enot in da se je skupina razdelila. Takrat je Perry nazadnje videl Fisherja, ki je bil v skupini skupaj z britanskim majorjem Mathiusom in poročnikom Parksom. Fisher naj bi izgubil

¹⁰ NARA, RG 226, E 124, B 28, F 220, Report of Captain Fisher, 8. 10. 1944, str. 1-2.

¹¹ NARA, RG 226, E 124, B 28, F 220, Report of Captain Fisher, 8. 10. 1944, str. 3.

¹² NARA, RG 226, E 136, B 20, F 206, from Fisher to Chapin, Suker, Cox, 11. 12. 1944.

življenje nekje pri Novi Štifti v zgornji Tuhinjski dolini. V arhivskih dokumentih GŠ NOV in POS je med člani anglo-ameiških misij, ki so padli, bili zajeti in pogrešani, zapisano, da je Fisher pogrešan od nemške ofenzive na Štajerskem decembra 1944. Kasneje so Perryju povedali, da sta bila Mathius in Parks ranjena, medtem ko o Fisherju ni bilo sledu. Proti koncu vojne in po njej je OSS raziskoval vzrok smrti Fisherja, vendar niso uspeli dobiti neposrednih očitvidcev, groba ali potrditve, da je Fisher resnično mrtev. Nekateri so upali oziroma krožile so govorice, da je še vedno živ.¹³

Dne 25. septembra 1945 je general Donovan poslal Fisherjevi materi pismo, v katerem ji je pojasnil da je njen sin pogrešan in da jo bodo obvestili v primeru, če dobijo kakšno novo informacijo.¹⁴ Po Fisherjevem izginotju sta Perry in Thabit ostala na Štajerskem, kjer sta s pomočjo poveljstva IV. operativne cone zbirala in pošiljala v bazo vojaške obveščevalne podatke in pomagala pri organiziranju prehodov v Avstrijo. O Fisherju je OSS poizvedovala že med vojno tudi pri misiji Arrow in Alum. Tako Alum 3. marca 1945 piše, da ne vedo absolutno nič o Fisherjevi smrti.¹⁵ Najverjetneje je Fisher padel v bojih z Nemci blizu Nove Štife, kjer danes stoji njemu posvečen spomenik.

OZNA in Fisherjeva skupina agentov

V dokumentih OZNE oziroma rekonstrukciji UDV o ameriški in britanski vojni misiji se skupino Orchid in celotno misijo stotnika Fisherja vodi kot problem "Hoolywood-SBS" oziroma šifra "Hoolywood." Po pisanju OZNE naj bi se pri IV. operativni coni nahajale skupine ameriške vojaške obveščevalne službe za Srednjo Evropo, ki so se imenovalе skupine za infiltracijo v Avstrijo. Člani misije naj bi imeli stalne zveze z upornimi skupinami v Avstriji, čeprav ne najdemo konkretnjših dokazov o povezavah. Po navedbah OZNE naj bi skupino vodil stotnik Fisher, ostali člani pa so: Quinn John, Thabite W., Peru R., Bartl A., Quetner Charles, Haas W., Justi G., Martin Charles, Rosenfelt J., Wishman R., Roht M. V OZNI so bili mnenja, da pravi vzrok prihoda teh obveščevalcev na Štajersko ni bil ugotovljen. Člani skupine naj bi se zanimali tudi za NOB in partizanske funkcije.¹⁶

Če primerjamo arhivsko dokumentacijo lahko zaključimo, da je OZNA pravilno sklepal, da ni pravih informacij glede obstoja učinkovitega odpora komunistične organizacije v Avstriji, kar bi se moralo kazati tudi v stikih s partizani na spodnjem Štajerskem.

Skupina Grady-Mansion

Po smrti (izginotju) stotnika Fisherja so preostali člani avstrijske sekcije OSS za tajno delovanje, poročnik Robert Quinn, Robert Perry ter vodnik Thabit, ostali na

¹³ ARS, AS 1851, t. e. 24/II, a. e. 10123, člani zavezniških vojnih misij v Sloveniji, kartoteka članov zavezniških vojnih misij v Sloveniji, 1943-1945; NARA, M 1642, Roll 46, Captain Charles Fisher, 22. 8. 1945; RG 226 E 136, B 20, F 206, from Fisher to Chapin, 21. 12. 1944.

¹⁴ NARA, M 1642, Roll 46, Letter to Mrs. Fisher, 25. 9. 1945.

¹⁵ NARA, RG 226, E136, B 31, F 317, 3. 3. 1945.

¹⁶ ARS, AS 1931, t. e. 742 301-86/ZA, Ameriška vojna misija, problem "Hoolywood-SBS", str. 3.

Štajerskem in nadaljevali s svojim obveščevalnim delom v IV. operativni coni. Skupina je delovala pod imenom Grady ali Grady-Mansion (šifra Oyster).¹⁷ Eden od članov te skupine, radiotelegrafist Robert Perry, ki ga je OSS v svojih evidencah vodil kot jugoslovanskega civilista, je pod imenom Grady nadaljeval svoje delo in še dalje pošiljal informacije vojaške narave o sovražnikovih načrtih in njegovih pripravah na obrambo. Veliko si je prizadeval najti grob stotnika Fisherja ter vse očitve, ki so bili navzoči med hudimi boji z nemškimi enotami. Veliko je pisal o vojaških razmerah v Sloveniji in na avstrijskem Koroškem, kamor se je prebil decembra 1944. Med 5. in 15. decembrom 1944 se je skupaj s Thabitom poskušal kar trikrat prebiti na Pohorje, vendar so vsi napor propadli zaradi močnih nemških posadk na tem območju. Thabit je kmalu zatem odšel v Italijo in skupaj s partizani prispel na Pohorje 20. februarja 1945. Zapisal je, da so 3 od 12 članov Fisherjeve skupine evakuirali zaradi bolezni, 5 zaradi drugih vzrokov, dva sta bila v partizanski bolnici, vodja Fisher pa je bil pogrešan v bojih z Nemci. Analiza OSS-poročila Maple-Grady navaja, da so bila Perryjeva poročila za OSS pomembna in uporabna. Njegovo razumevanje in tolmačenje partizanske taktike je bilo, da partizani vedno napadajo iz zased, v primeru ko so napadeni, pa se vedno razdelijo na manjše skupine in tako sovražniku onemogočijo zasledovanje in uničenje.¹⁸

Perry je podal tudi natančne podatke o številu partizanskih enot na Štajerskem ter o njihovih premikih. Ugotavljal je, da so bile partizanske izgube v spopadih majhne, ker se ti pravočasno umaknejo iz središča spopada. Analiziral je tudi partizanske vojaške poveljnike in politične komisarje, pri čemer se je osredotočil na njihove voditeljske sposobnosti in vojaško znanje. Vojaški poveljnik je skrbel za vojaške operacije, medtem ko je politični komisar skrbel za to, da je bil vsak partizan na svoji zadolžitvi. Disciplina ni bila stroga, hrana ni bila slaba, bojna sposobnost je bila boljša pri prostovoljcih kot pri mobilizirancih. Partizanski borci niso bili komunisti, razen nekaj posameznikov, na katere je močno vplivala komunistična in prosovjetska propaganda.

Bil je mnenja, da bi ljudje raje sprejeli anglo-ameriški nadzor kot pa sovjetski. Partizanska propaganda je bila usmerjena v tržaško vprašanje in tisto o Koroški. Maja 1945 je Perry prisostvoval nekaj manjšim incidentom med britanskimi in jugoslovanskimi enotami na Koroškem. Bil je mnenja, da imajo ljudje občutek, da Anglo-Američani nočejo dati Jugoslovanom ozemlja, do katerega imajo vso pravico. Ljudje na Koroškem so bili v splošnem protipartizansko usmerjeni, razen lokalni Slovenci. Ti so se zavzemali, da Slovenija postane del nove Demokratične federativne Jugoslavije, vendar ne pod komunističnim vplivom. Perry je zapisal, da so se Slovenci pripravljene boriti za vse ozemlje Koroške in Štajerske, kjer živi slovenska manjšina. Nič mu ni bilo znanega o povezavah med slovenskimi in avstrijskimi komunisti.¹⁹

Ocenjeval je tudi, da je bil velik del slovenskega prebivalstva naklonjen partizanom, saj so jih videli kot osvobodilno vojsko. Skupaj s partizani je tudi prečkal jugoslovansko-avstrijsko mejo in stopil v stik z odsekom OSS Celovec. Pomagal je pri pogajanjih za vdajo nemške armadne skupine E in bil posrednik, nato pa tolmač med britanskimi na eni in hrvaško-ustaškimi silami na drugi strani. Potem

¹⁷ NARA, RG 226, E 133, B 64, F 534, Maple - Grady mission, 4. 6. 1945.

¹⁸ Gorjan, Zavezniške misije, str. 147-148.

¹⁹ NARA, RG 226, E 139, B 38, F 255, Grady to HMC, 24. 4. 1945.

ko so partizani obljubili, da ne bo nihče ustreljen brez sodne razprave, je bila dosežena popolna vdaja. Perry je tudi tolmačil britanskemu brigadirju Scottu, potem pa je odšel v Trst in junija 1945 prišel v Caserto.²⁰

Sklep

Na podlagi zgodbe misije Maple lahko povzamemo, da so partizani blokirali sleherni napor zaveznikov, da dobijo obveščevalna poročila iz Avstrije, infiltrirajo agente v Avstrijo in razvnamejo avstrijsko partizansko gibanje proti nemški okupaciji. Zavezniškemu osebju niso dovoljevali nikakršne samostojne akcije pri zbiranju obveščevalnih podatkov, niso pustili zaslisevanja ujetnikov, ubežnikov in podobnih oseb, ki so prišle z ozemlja pod nemško okupacijo. Partizani so se verjetno bali, da bodo prizadevanja zaveznikov v Avstriji prišla navzkriž z njihovimi ozemeljskimi zahtevami do Celovca in Beljaka, kar je tudi krepilo nezaupanje do povojnih zavezniških namer, kar zadeva jugoslovanske notranje zadeve.

Celotna zamisel o infiltraciji skupin, posameznih agentov in kurirjev se je v primeru Avstrije izkazala kot neustrezna. Zanj niso veljale slovenske izkušnje na bivšem italijanskem ozemlju, na Primorskem in v Istri, kjer je bil slovenski odpor močan, italijanska državna oblast pa demoralizirana. Slovensko politično vodstvo je tudi počasi opustilo partizanske operacije s svojega ozemlja na avstrijsko in začelo razvijati močno politično dejavnost na lastnih tleh, da bi vplivalo na razvoj dogodkov onstran severne meje. Zavzeto so se pripravljali politično in vojaško, da bi okrepi slovenske zahteve do Avstrije in tako prehiteli kakršno koli medzavezniško povojno ureditev.²¹

Blaž Torkar

MISSION MAPLE AND CAPTAIN CHARLES FISHER

S u m m a r y

In the final year and a half of World War II, the US Office of Strategic Services attempted to establish contacts with any elements of the Austrian Communist Party and other resistance groups, as well as organise a resistance in the Third Reich with their assistance. The goal of the Maple Mission, commanded by captain Charles Fisher, was similar. The mission consisted of eight agents, often referred to as the Mosk's Group or the Orchid Group, and three agents, directly subordinate to the Austrian section for covert operations - OSS Secret Intelligence in Central Europe. In order to carry out its plan, the mission was sent to join the Slovenian partisans in the 4th Operation Zone, since it could only successfully advance to Austria with their assistance. It soon turned out that Fisher's reports sent to Bari contained many complaints about the partisans hesitating to provide assistance. Fisher, who was also under the constant supervision of the Department for the Protection of People, reported that the movements of the entire mission were restricted and that the partisan leadership kept finding excuses for delaying their advance towards Austria, claiming that this was due to the presence of the

²⁰ Dušan Biber: Mednarodni zapleti ob koncu druge svetovne vojne (Ocene in poročila ameriških obveščevalcev OSS). V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1996, št. 1-2, , str. 134-135; NARA, RG 226, M 1642, Roll 46, Maple-Grady mission, 31. 5. 1945; RG 226, E 190, B 118, F 435, Report from Capt. Fisher, nedat.; E 133, B 64, F 534, Maple, Mansion, 4. 6. 1945; RG 226, E 124, B 28, F 220, Report from Bob Perry, str. 1-7; Gorjan, Zavezniške misije, str. 147-150; RG 226, E 99, B 34, F 6, Mediterranean Theater of Operations, January 1945; RG 226, E 99, B 33, F 4, Monthly Report for May 1945, 31. 5. 1945.

²¹ Linasi, n. d., str. 103.

German forces or the concern for the safety of the Allies. Fisher believed that the reasons for such behaviour of the partisans were political, not military. Despite all the obstacles Fisher managed to reach the Pohorje hills, where the mission soon came under attack by the Germans. The weather conditions also deteriorated. Due to the emergency situation, eight of twelve mission members who had arrived to Styria with Fisher decided to return to the Dolenjska region and to Bari from there. Thus Fisher, together with three members of the Austrian section for covert operations, remained with the Styrian partisans. On 26 December 1944 Fisher and the partisans fell into a German ambush in the Tuhinjska dolina valley, and Fisher was killed fighting the Germans somewhere around Nova Štifta. After captain Fisher's death the remaining members of the Austrian section for covert operations remained in Styria and continued their intelligence work in the 4th Operation Zone. This group operated under the name Grady or Grady-Mansion. The partisans blocked all attempts of the Allies to receive intelligence reports from Austria, infiltrate agents in Austria and stir up the Austrian partisan movement against the German occupation. The Allied personnel were not allowed to undertake any independent actions with regard to collecting intelligence or to interrogate prisoners, fugitives and similar persons, arriving from the territory under the German occupation. In case of Austria, the whole idea about infiltrating groups, individual agents and messengers turned out as inappropriate. The Slovenian political leadership gradually gave up the partisan operations in Austria and started developing strong political activities in its own territory in order to influence the developments beyond the northern border. Slovenians strived to prepare themselves in the political and military sense in order to strengthen their demands towards Austria and thus forestall any post-war arrangements agreed upon by the Allies.

1.01
Prejeto 18. 9. 2009

UDK 33.025.27 (=411.16)(497.4) "1945/1950"

Jože Princič*

Podržavljenje judovskih podjetij, podjetij z udeležbo judovskega kapitala in podjetij z judovskim vodstvenim kadrom v Sloveniji po drugi svetovni vojni

---

IZVLEČEK

Politiki, ki je leta 1945 prevzela oblast v Sloveniji, so bili premožni Židi, kot so takrat imenovali Jude, tako kot tudi za večino Slovencev, sinonim za bankirje in tovarnarje, ki bogatijo na račun brezobzirnega izkoriščanja delavcev in kmetov. Toda premoženje jim ni bilo podržavljeno zaradi njihovega porekla, temveč predvsem zaradi dejstva, da so bili predstavniki zasebnega kapitala in lastniki industrijskih podjetij, ki so bila predvidena za nosilce pospešene industrializacije države. V uvodnem delu razprave avtor osvetli razloge za podržavljenje judovskega premoženja in oblike podržavljenja, nato razčleni prehod posameznih podjetij v državno last, vsebinsko posameznih obtožnic ter ugovorov in pritožb razlaščenec. V sklepnem delu pa se osredotoči na problematiko ugotavljanja vrednosti podržavljenega premoženja in izplačila odškodnine.

Ključne besede: Slovenija, slovensko gospodarstvo po drugi svetovni vojni, Judi, "nemško" premoženje, podržavljanje, zaplemba, odškodnina, spdni procesi

ABSTRACT

NATIONALISATION OF JEWISH COMPANIES, COMPANIES WITH JEWISH PARTICIPATION IN CAPITAL AND COMPANIES WITH JEWISH MANAGEMENT STAFF IN SLOVENIA AFTER WORLD WAR II

For the politics that took over the power in Slovenia in 1945 as well as for the majority of Slovenians, Jews were synonymous with wealthy bankers and factory owners who had been getting rich on account of the ruthless exploitation of workers and farmers. However, communists did not nationalise their property because of its origin, but due to the fact that they were the representatives of private capital and owners of industrial companies, envisioned as the foundation for the priority industrialisation of the state. One of the decisive reasons for the expropriation of these Jews after World War II was the fact that their companies had been involved in the Nazi wartime economy, that most of them had not actively participated in the resistance against the occupiers, and that their ancestors, nationality, as well as citizenship had been German. That was a terrible sin and aggravating circumstance, not only in Yugoslavia of that time but also in the other countries of the

---

* Dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: joze.princic@inz.si

victorious coalition. The authorities did not resort to any special regulations, procedures or measures for the nationalisation of the Jewish property.

Key words: Slovenia, Slovenian economy after World War II, Jews, "germans" property, nationalization, expropriation, compensate, juridically

Druga svetovna vojna in leta okupacije so pomenili veliko prelomnico v razvoju podjetij z udeležbo judovskega kapitala in podjetij z judovskim vodstvenim kadrom.¹ Okupatorjevi ukrepi so povojnim jugoslovanskim oblastem v precejšnji meri olajšali podržavljenje teh podjetij, saj so močno zabrisali predvojna lastninska razmerja in zapletli kapitalske povezave. Nemški okupator je večino podjetij zaplenil in jih predal uradu pooblaščenec državnega komisarja za utrjevanje nemštva, ki je s svojimi izpostavami vodil civilno upravo. Podjetjem je spremenil naziv in imenoval nove uprave. V družbah, kjer sta bila uprava in večinski delež že pred zasedbo v rokah "nacionalsocialistov", ni prišlo do večjih kadrovskih in drugih sprememb. Pri vrsti podjetij, med katerimi je bila najpomembnejša Trboveljska premogokopna družba (TPD) Ljubljana, pa so se v letih 1941 do 1945 spremenila kapitalska in lastninsko-pravna razmerja.² Nekaj družb je okupacijska oblast združila, nekaj pa ukinila in na njihovem mestu ustanovila nova podjetja. Tak primer je bila tekstilna tovarna Jugočeška iz Kranja. Le redka judovska podjetja so bila prodana. Primeri, ko so Judje lahko sami vplivali na spremembo lastništva, so bili omejeni na Ljubljansko pokrajino.

Izhodišče gospodarske politike okupacijskih oblasti je bilo čim bolj izkoristiti slovenske naravne, proizvodne in druge dosegljive vire. Zato je večina podjetij, ki so predmet naše obravnave, po zasedbi Slovenskega ozemlja nadaljevala s proizvodnjo in bila na različne načine vključena v vojno gospodarstvo tretjega rajha.

¹ Upoštevali smo podjetja: Alko, A. Lorant & Co., tovarna sadnih sokov in alkoholnih pijač, Ljubljana; Beer, Hribernik & Co. d. z o.z., tekstilna tovarna Šentvid nad Ljubljano; Blau & Bartaš, Dolnja Lendava; Celjska tovarna kisa in slada, Celje; Cinkarna in metalna d.d., Celje; Ceršaška tovarna lesnih snovi in lepenke d. z o.z., Ceršak; Diehel & Co., Celje; Elka, tekstilna tovarna, Celje; Gradbena družba inž. Dukič in drug d. z o. z. za gradnjo železnic in cest, Ljubljana; Indus tovarna usnja in usnjenih izdelkov d. z o.z, Ljubljana; Jugočeška tekstilna industrija, d. d., Kranj; Jugo-tanin, d.d., Sevnica; Jugoslovanske tekstilne tvornice Mautner d.d., Ljubljana, predilnica Litija, tkalnica in tiskarna, Sv. Pavel pri Preboldu; Jugosvila d. z o. z., Maribor; Jugotekstil d. z o. z., Maribor; Mariborska tekstilna tovarnica d. z o. z., Maribor; Mariborska industrija svile d. z o. z., Maribor; Ma-Va d. d., Beograd; Metalna a.d. Celje, Beograd; Metka, mehanična tkalnica d. z o.z., Celje; Opekarna in mlin, Lendava; Parna strojna pekarna, Celje; Pivovarna Union d. d., Ljubljana; Platno, domača lanena industrija d. z o. z., Ljubljana; Podjetje Sonnenschein, Ptuj; Roteks, tekstilna industrija d. d., Beograd, tovarna Maribor; Sladkogorska tovarna lepenke in papirja d. z o. z, Sladki vrh; Tekstilna industrija d. z o.z., Laško; Thoma & Co., mehanična tkalnica svilenih izdelkov, Maribor; Tovarna dežnikov d. d., Dolnja Lendava; Tovarna usnja, Maribor; Tvornica tanina Medvode d. z o. z., Medvode; Združene papirnice Vevče, Goričane in Medvode, Goričane; Združene papirnice Vevče, Goričane in Medvode, Vevče.

² Arhiv Republike Slovenije (dalje ARS), fond Ministrstvo za industrijo in rudarstvo Ljudske republike Slovenije (AS 226), a.e. 1454, Podatki o imovini nemškega Reicha in nemških podanikov, 13. 2. 1946.

Vzdrževanje tekoče proizvodnje je poleg obratnih zahtevalo tudi določena investicijska sredstva za popravilo oziroma nadomestitev dotrajane strojne in druge opreme. Največ investicijskih sredstev, in sicer 9,2 milijona dinarjev, je bilo namenjnih TPD Ljubljana.³ V preostalih podjetjih z judovskim kapitalom so bila naložbena sredstva majhna.⁴

Konec vojne so obravnavana podjetja prijavila precejšnjo materialno in finančno vojno škodo, ki je nastala zaradi negospodarnega ravnanja s proizvodnimi sredstvi, vojaških operacij in drugih okoliščin, ki spremljajo vojni čas. Ugotovljena vojna škoda je precej presežala medvojne naložbe. Največjo škodo, ki je znašala več kot 100 milijonov dinarjev, sta prijavili dve podjetji: Mariborska tekstilna tvornica in Jugočeška Kranj.⁵ Tako je bila vrednost premoženja podjetij, katerih lastniki so bili Judje, maja 1945 precej manjša, kot je bila aprila 1941. Družba TPD Ljubljana naj bi bila tik pred napadom na Jugoslavijo vredna 210,6 milijona dinarjev, ob koncu druge svetovne vojne pa le še 145,3 milijona dinarjev.

Odnos slovenske oblasti do judovskega premoženja v letih 1945-1946

Po koncu druge svetovne vojne so si nove oblasti prizadevale, da bi čim prej postavile temelj novega socialističnega gospodarstva z državnim kapitalom. Zato so bili vsi ukrepi usmerjeni v čimprejšnje podržavljenje privatne lastnine, zlasti industrijskih podjetij, ki so bila predvidena za nosilce pospešene industrializacije države. Pri tem podjetniki in družbeniki judovske narodnosti niso bili izvzeti. Odnos nove oblasti do njih ni bil spravljiv in naklonjen, zlasti če so bili nemški državljani. Med očitki je bil najbolj obremenilen, da so bila njihova podjetja v preteklosti nosilec nemških nacionalističnih, gospodarskih in drugih interesov v slovenskem prostoru.

Že poleti 1945 so lokalni partijski in oblastni organi dobili navodilo, naj pri zbiranju podatkov o posamezni lastnini, ki je sodila v "nemško" premoženje, zberejo izčrpne podatke, če je šlo za Jude z nemškim državljanstvom. V tem času so nekatera ministrstva opozorila svoje pooblaščenca in upravitelje na previdnost pri "postopanju" s podjetji v židovski lasti. "Ne delati nobenih razlik med Nemci, Židi in nežidi", je pisalo v okrožnici ministrstva za trgovino in preskrbo, "bistveno je zadržanje teh podjetij do slovenskega življa".⁶ Več so o tem problemu spregovorili na konferenci ministrov republiške vlade 4. oktobra 1945. Dogovorili so se, da bodo zbirali podatke o vedenju židovskih podjetnikov tudi pred začetkom druge svetovne vojne. Večina navzočih je menila, da se jim zapleni vse imetje "če so se tedaj izdajali za Nemce in jih podpirali".⁷ Istega dne je tudi Komisija za upravo narodne imovine pripravila problemsko konferenco, na katero je povabila predstavnike vlade in nekaterih njenih ustanov. Opredelili so odnos do posameznih

---

³ Za zgraditev "podvožnjaka" za odvoz rudniških ogorkov so porabili 70.000 dinarjev, nakup rabljenega parnega kotla je stal 375.000 dinarjev; postavili so še kompresorsko postajo in montirali manjšo napravo za proizvodnjo cinkovega sulfata.

⁴ ARS, AS 226, a.e. 718, Poročilo delegata Ministrstva za industrijo in rudarstvo, 4. 8. 1945.

⁵ ARS, AS 226, a.e. 2137, Glede nemških investicij v podjetjih, 22. 11. 1945.

⁶ Jože Prinčič: Podržavljenje nemške imovine na slovenskem ozemlju po drugi svetovni vojni (1945-1955). V: "Nemci" na Slovenskem 1941-1955 (dalje Prinčič, Podržavljenje nemške imovine), str. 254. Ljubljana 1998.

⁷ Prav tam, str. 255.

podskupin "nemškega" premoženja in pri tem namenili židovski podskupini precej pozornosti. Glavno vprašanje je bilo, ali naj "nemške Žide" obravnavajo kot Nemce in jim na podlagi tega zaplenijo vse imetje, čeprav so bili v vojnem času "preganjani, zapirani v taborišča in oplenjeni". Po daljši razpravi so sklenili, da bodo ugotovili njihovo "zadržanje in obnašanje v predaprilski Jugoslaviji", in če so se "tedaj izdajali za Nemce in nemštvo podpirali, jim bodo zaplenili vse premoženje". Sprejem tega sklepa je pomenil, da bodo judovsko premoženje načeloma izvzeli iz zaplemb, toda pod pogojem, da bodo lastniki dokazali svoje protinemško prepričanje.⁸

Procesi in sodni postopki proti judovskim podjetnikom, ki so potekali v letih 1945 in 1946, kažejo, da pri dokazovanju krivde niso izbirali sredstev. Pri posameznih sodnih postopkih so bile izjave prič in obtožnice tožilcev polne "verbalnega protisemitizma". Jude so večkrat opisali kot "tipične", "umazane" in "asocialne" Žide, ki so brez socialnega čuta in zasledujejo le svoje osebne koristi.

Razlogi za podržavljanje judovskega premoženja po drugi svetovni vojni

---

Trije najpomembnejši razlogi za podržavljenje so bili splošne narave in so veljali za vsa privatna podjetja. O prvem v oblastnopolitičnih telesih niso veliko razpravljali. Temeljil je na narodnogospodarskem interesu in bil tesno povezan z načrti za pospešeno obnovo države. Zakonsko podlago je dobil v 5. členu odloka predsedstva Avnoja o prehodu sovražniškega imetja v državno svojino, o državnem upravljanju imetja odsotnih oseb in o zasegi imetja, ki so ga okupatorske oblasti prisilno odtujile.⁹

Drugi razlog, o katerem se je tudi največ govorilo in pisalo, je bil ideološko-razredne narave. Izražal je prizadevanja nove oblasti, da bi čim prej razlastila zasebno premoženje in vzpostavila močan državni gospodarski sektor. Slednji je bil po njenem revolucionarnem programu pogoj za oblikovanje gospodarske ureditve, ki bo zagotovila kontinuirano gospodarsko rast in uveljavitev pravičnejših proizvodnih odnosov. Ker pa je proces podržavljanja zahteval več naporov in previdnosti, kot so prvotno pričakovali, in ker zunanje in notranje okoliščine v drugi polovici leta 1945 niso bile ugodne za takojšno in splošno nacionalizacijo po sovjetskem zgledu, se je vodstvo KPJ odločilo za "taktiko" postopne "dušitve" privatnega sektorja oziroma preudarno "omejevanje" in "izrivanje" kapitalističnih "elementov."¹⁰

Tretji pomemben razlog, s katerim je oblast v prvem povojnem času opravičevala in povezovala zahtevo po nacionalizaciji in drugih radikalnih ukrepih, je bil pogojen s prizadevanji za doseg nacionalne in gospodarske neodvisnosti. Vodstvo KPJ se je odločilo, da bo enkrat za vselej odstranilo prepreke, ki so v preteklosti najbolj ovirale samostojen družbenoekonomski razvoj Slovencev. Na seznamu teh sta bila čisto na vrhu gospodarska moč in politični vpliv nemške manjšine ter tujih delniških družb in zasebnikov na Slovenskem ozemlju. Sklenilo

---

⁸ Damjan Hančič, Renato Podbersič, Judovsko premoženje na Slovenskem v 20. stoletju. Študija, Ministrstvo za pravosodje RS - Sektor za popravilo krivic in za narodno spravo, Ljubljana 2007 (dalje Hančič, Podbersič, Judovsko premoženje), str. 22.

⁹ Posebna priloga Uradnega lista (UL) SNOS in NVS, št. 2, 6. 2. 1945.

¹⁰ Jože Prinčič: Nacionalizacija na ozemlju LR Slovenije 1945-1963 (dalje Prinčič, Nacionalizacija), str. 22-23, Novo mesto 1994.

je, da bo njihovo premoženje poddržavilo in tako odstranilo nevarnost, da bi "domači" Nemci in tuji kapitalisti, tako kot v preteklosti, narekovali gospodarski razvoj in "brezobzirno izkoriščali slovenski živelj".¹¹

V tujini je Slovenija veljala za republiko, ki se je lotila podržavljenja "nemškega" premoženja z največjo odločnostjo. Politični vrh je sklenil, da bo z nemškimi lastniki obračunal "brez vsake sentimentalnosti".¹² Predsedstvo Avnoja je 21. novembra sprejelo dva odloka, ki sta se nanašala na jugoslovanske Nemce. Prvi, ki ni bil objavljen v Uradnem listu, je bil Odlok o odvzemu državljanstvih pravic. Z njim je bilo jugoslovanskim Nemcem odvzeto državljanstvo. Drugi predpis je bil že omenjeni Odlok o prehodu sovražniškega imetja v državno svojino, o državnem upravljanju imetja odsotnih oseb in o zasegi imetja, ki so ga okupatorske oblasti prisilno odtujile, ki je začel veljati z objavo v Uradnem listu DFJ 6. februarja 1945. Z njim je prešlo v državno last vse imetje nemškega Reicha in njegovih državljanov, ki so se nahajali na jugoslovanskem ozemlju, ter lastnina oseb nemške narodnosti, z izjemo tistih, ki so se borile v partizanskih enotah ali so bile državljani nevtralnih držav in se med okupacijo niso vedle sovražno. Ta opredelitev "nemškega" premoženja kot "sovražnega" premoženja se je do poletja 1946 precej spremenila. Novi predpisi in navodila so razširili pravne možnosti za njegovo podržavljanje. V Sloveniji so izvajali nekatera zakonska določila ostreje, kot so to določali predpisi. Slednje je veljalo predvsem za določanje nemškega državljanstva in nemške narodnosti. Določilo odloka predsedstva Avnoja (in njegova kasnejša razlaga), da je za takšno ugotavljanje "načelno" odločilna izjava za določeno narodnost oziroma državljanstvo, so v Sloveniji izvajali tako, da so odbori OF in NOO razglasili za osebo nemške narodnosti "vsakega, ki se je izdajal za Nemca ali je splošno veljal za Nemca". Tako so pojem "nemškutarstva" močno raztegnili in prizadeli tudi osebe, ki se same niso razglasile za Nemce in niso bile osebe nemške narodnosti. Zato so morali zaradi vrste utemeljenih pritožb in nepravilnosti nekatere primere ponovno obravnavati in spremeniti že sprejete odločbe. Slednje je veljalo zlasti za Štajersko.¹³

Zbiranje obremenilnega gradiva za ugotavljanje stopnje gospodarske in politične kolaboracije z nemškim okupatorjem se je začelo takoj po koncu vojne. Na podlagi direktiv so delegati ministrstva za finance pregledali poslovanje denarnih zavodov, delegati ministrstva za industrijo in rudarstvo pa bilance podjetij. Do 10. septembra 1945 je javni tožilec Slovenije prejel veliko poročil. Kljub temu da so bila mnoga nepopolna, so sodiščem omogočila, da so " uvedla hiter in sumaričen postopek" in zaplenila premoženje številnih pravnih oseb. Po mnenju tožilstva so se zaradi naglice in "sumarnosti postopka morda primerile kake pomanjkljivosti s formalno pravne strani procesa", zlasti kadar delegati niso zbrali vseh podatkov o lastnikih oziroma njihovih zastopnikih. Kljub temu pa je bilo tožilstvo prepričano, da so obtožnice dovolj "močno utemeljene", da s "te strani ni pričakovati skoraj nobenih pomanjkljivosti". V poročilu je navajalo, da se je v sodnih postopkih "jasno izkazala prostovoljna in samoiniciativna pomoč okupatorju in vključitev in prilagoditev njegovemu gospodarskemu načrtu", nadalje da je preiskava pokazala,

¹¹ Prinčič, Podržavljenje nemške imovine, str. 245.

¹² Prav tam, str. 246.

¹³ Prav tam, str. 258.

da so bili motivi za sodelovanje z okupatorjem sicer različni, vsi pa povezani z željo po pridobitvi čim večjega dobička ali s potrebo po izražanju političnega prepričanja in zato "simpatiziranja lastnikov in vodilnega uradništva z okupatorji". Zato so imela sodišča narodne časti in vojaška sodišča pri izrekanju sodb "lahko stališče".¹⁴

Pri podržavljanju premoženja državljanov zavezniških ali nevtralnih zahodno-evropskih držav so morali biti previdnejši in dosledneje upoštevati navodila iz Beograda, tudi potem ko so zaradi različnih stališč konec leta 1945 pogajanja v mešanih komisijah zastala.¹⁵ Na začetku leta 1946 je bila zaplemba tujega premoženja prednostna naloga državnega tožilstva in komisij za upravo narodne imovine. Zvezno tožilstvo in uprava narodne imovine sta priganjala republiške izpostave, naj pohitijo z zbiranjem obremenilnega gradiva o gospodarski in politični kolaboraciji tujega kapitala z okupatorjem. Na podlagi tega gradiva so potem sodišča izpeljala sodni postopek, ki se je največkrat končal z izrekom sodbe o zaplembi premoženja.¹⁶ Če tožilstvu ni uspelo zbrati dovolj obremenilnega gradiva o sodelovanju podjetij s pretežno "zavezniškim" kapitalom z okupatorjem, se je sodni postopek zavlekel, saj obstoječa zakonodaja ni dajala podlage za zaplembo premoženja čeških, švicarskih, norveških, švedskih in državljanov drugih držav. Največ tovrstnih težav so imeli s podjetji na Štajerskem.¹⁷

Oblike podržavljanja

Taktika postopne "dušitve" zasebnega sektorja je omogočala kombinacijo in uporabo različnih oblik podržavljanja glede na trenutne možnosti, zahteve in potrebe. V prvem povojnem obdobju sta prevladovali zaplemba (konfiskacija) in začasna državna uprava (sekvester). Leta 1946 pa sta dobili primat agrarna reforma in nacionalizacija. V tem času je oblast pridobila nekaj judovskega premoženja tudi z odkupom delnic. Nekaj je bilo tudi primerov, ko so lastniki sami podarili premoženje državi.

Pravna podlaga za podržavljenje podjetij je bila pestra in široko zastavljena. Med zakonskimi predpisi, ki so zagotavljali uresničevanje revolucionarnih zamisli in oblik, je bil najpomembnejši že večkrat omenjeni Odlok predsedstva Avnoja o prehodu sovražniškega imetja v državno svojino, ki je predvidel dve obliki podržavljanja. Prva in najpogostejša je bila zaplemba, ki je bila poleg že omenjenega "nemškega" premoženja predvidena še za premoženje vojnih zločincev in njihovih pomagačev ne glede na njihovo državljanstvo in za imetje oseb, ki so bile s sodbo civilnih ali vojaških sodišč obsojene na izgubo premoženja v korist države. Druga oblika je bila začasna državna uprava, ki je bila predvidena za premoženje med vojno izseljenih oseb in oseb, ki so pobegnile pred okupatorjem, ter za premoženje, ki je zaradi "pritiska" okupacijskih oblasti v času vojne prešlo v last "tretjih oseb". Do sodne odločbe je upravo nad tem premoženjem prevzela pristojna

---

¹⁴ Jože Prinčič, Maruša Zagradnik, Marjan Zupančič: Viri za nacionalizacijo industrijskih podjetij v Sloveniji po drugi svetovni vojni (dalje Prinčič, Zagradnik, Zupančič, Viri za nacionalizacijo), str. 12-13, Ljubljana 1992.

¹⁵ Prinčič, Nacionalizacija, str. 24.

¹⁶ Prinčič, Zagradnik, Zupančič, Viri za nacionalizacijo, str. 17-18.

¹⁷ Prav tam, str. 14-16.

komisija za upravo narodne imovine. Začasno državno upravo je natančneje urejal Zakon o postopku z imovino, katero so lastniki morali med okupacijo zapustiti in z imovino, ki jo je odvzel okupator in njegovi pomagači. Predsedstvo Avnoja ga je sprejelo 24. maja 1945.¹⁸ Zakon lastniku, ki med okupacijo premoženja ni upravljal, ni bil naklonjen. Po njegovih določilih je takšno premoženje prevzela v začasno upravo Komisija za upravo narodne imovine, odločitev o njegovi nadaljnji usodi pa je bila prepuščena pristojnemu sodišču. Če je šlo za industrijska, trgovska, obrtna, posredniška in druga podjetja, je sodišče lahko z odločbo vrnilo premoženje lastniku z vsem inventarjem in ostalimi predmeti le pod pogojem, da jih lastnik ni "odstopil okupatorju ali dal okupatorju na razpolago in so temu rabili za vojevanje". Gotovino, vrednostne papirje in "dragotine" je sodišče lahko vrnilo samo v primeru, če je bilo "to potrebno za dobro upravljanje imovine, obratovanje podjetja ali obrata, oziroma za njihovo vzdrževanje" in v "kolikor je bil lastnik po zakonu za to zavezan".

Odvzem vojnega dobička je urejal poseben zakon, ki ga je predsedstvo Avnoja sprejelo 24. maja 1945.¹⁹ Po tem zakonu je bil pojem vojni dobiček zelo širok, saj je zajemal "vsak presežek premoženja v katerikoli obliki, ki je nastal od 6. aprila 1941 do 9. maja 1945". Če je posebna komisija pri pregledu poslovanja ugotovila vojni dobiček, ga je bil lastnik dolžan plačati v roku 30 dni.²⁰

Zaplemba je imela za državo precejšnje prednosti pred drugimi oblikami podržavljenja, saj je z njo sodišče brez odškodnine zaseglo vse premoženje določene osebe. V obdobju t. i. "patriotične nacionalizacije", ki je trajalo do decembra 1946, sta bila že večkrat omenjena odloka predsedstva Avnoja glavna, ne pa edina pravna opora civilnim in vojaškim ustanovam pri izrekanju odločb o zaplembi. Te so potekale še na podlagi zakonov, ki so kot eno izmed kazni predvideli zaplembo imetja. Na tem mestu omenimo Zakon o pobijanju nedopustne špekulacije in gospodarske sabotaže, Zakon o kaznivih dejanjih zoper narod in državo, Zakon o kaznovanju zločinov in postopkov zoper slovensko narodno čast,²¹ Zakon o zaplembi premoženja in izvrševanju zaplembe in z njim povezano Uredbo o likvidaciji razmerij, nastalih z zaplembo premoženja.²² Slednja je določala, da je treba terjatve prijaviti v 60 dneh. Za upnike, ki tega niso storili v predvidenem času, in teh je bilo veliko, so sodišča ocenila, da nimajo več terjatev do zaplenjenega premoženja.

Kot že omenjeno, je bil z odlokom predsedstva Avnoja z dne 6. februarja 1945 sekvester "pridrzan" za primere, ko usoda lastnikov premoženja, ki jih je okupator odvedel, odselil ali so sami pobegnili, ni bila znana, in za primere, ko je šlo za premoženje zavezniškega in nevtralnega kapitala, ki je postalo last tretjih oseb pod pritiskom okupatorskih oblasti. Aprila 1946 je Javno tožilstvo LR Slovenije začelo uresničevati načrt, po katerem naj bi do konca leta sekvestrirana podjetja zaplenili ali vrnili, če so bili lastniki tuji državljani. Tako je bil v zakonu o zaplembi premoženja in o izvrševanju zaplembe, sprejetem junija 1945, sekvester že opre-

¹⁸ Posebna priloga UL SNOS in NVS, 4. 6. 1945, št. 36, 29. 5. 1945.

¹⁹ Posebna priloga UL SNOS in NVS, 4. 6. 1945, št. 36, 29. 5. 1945, Zakon o odvzemu vojnega dobička, pridobljenega med sovražnikovo okupacijo.

²⁰ Prav tam.

²¹ Prinčič, Nacionalizacija, str. 33.

²² UL LRS, št. 11/351, 8. 11. 1949.

deljen kot prikrita oblika nacionalizacije, to je kot začasen odvzem uprave nad celotnim delom premoženja, za katerega se je pričakovalo, da bo zaplenjen v korist države.

Nato je bil avgusta 1946 sprejet zakon, po katerem je večina sekvestriranih podjetij prišla v državni sektor.²³ Zakon je sicer predvidel vrnitev premoženja lastnikom, vendar z dvema pridržkoma. Premoženje se ni smelo vrniti, če so bile med odsotnostjo lastnika v podjetju opravljene investicije večjega obsega, in podjetja, ki so bila potrebna za "vzpostavitev" načrtnega gospodarstva. Prva izjema za delničarje, ki so predmet naše obravnave, ni bila nevarna, saj investicij večjega obsega ni bilo. Zato pa je bila usodnejša druga. Skoraj vsa podjetja, o katerih teče beseda, so namreč sodila v to kategorijo.

Konec leta 1946 je nastopil čas za nacionalizacijo. Z zakonom o nacionalizaciji zasebnih gospodarskih podjetij, ki je začel veljati 6. decembra 1946, so bila podržavljena vsa velika in pomembna podjetja v državi. Z drugo ali dopolnilno nacionalizacijo, ki je bila izvedena spomladi 1948, so bila podržavljena še preostala zasebna industrijska, rudarska, kreditna in zavarovalna podjetja, samostojne elektrarne, vinske kleti, večja skladišča ter vse nepremičnine tujih državljanov in ustanov, razen nekaterih izjem. Za vladajočo politiko se je z objavo zakona in formalnim prevzemom premoženja gospodarskega značaja nacionalizacijska zgodba končala. Na vpis nacionaliziranih nepremičnin v korist države, na ocenjevanje nacionaliziranega premoženja in na plačilo finančnih obveznosti do bivših lastnikov je zvezna vlada gledala kot na breme in strošek, zato je z njimi zavlačevala. Od sredine leta 1948 ni več razmišljala o izdaji uredbe o obveznicah, njihovi amortizaciji in plačilu odškodnine, kar je bila po zakonu o nacionalizaciji dolžna storiti, temveč le še o tem, kako postopek ocenjevanja in določanja odškodnine zavleči ter zmanjšati število upravičencev do odškodnine. Oblikovala je nova izhodišča za ocenjevanje in določanje odškodnine za nacionalizirano premoženje lastnikov, ki so bili jugoslovanski državljani. Ker so ta izhodišča temeljila na načelu, da sme odškodnino priznati le v toliko, kolikor je ta v "skladu z družbenimi in gospodarskimi razmerami v državi", je to v resnici pomenilo, da velik del bivših lastnikov ni bil upravičen do z zakonom obljubljenih odškodnine. Po dveh letih zavlačevanja postopka ocenjevanja in določanja odškodnine so zvezni organi spomladi 1950 izdali interna navodila o "ustavitvi vseh tozadevnih postopkov".²⁴ V veljavi je ostal sklep zvezne vlade, po katerem so bivši lastniki, ki so ostali zaradi nacionalizacije brez sredstev za preživetje, bili nesposobni za delo in katerih podjetje je bilo na dan nacionalizacije aktivno, dobili možnost, da pri pristojnem organu uveljavijo pravico, da se jim od predvidene odškodnine mesečno nakazuje akontacijo.

V Sloveniji so do spomladi 1948 ocenili premoženje večjega dela nacionaliziranih podjetij. Ta prizadevanja so bila prežgodnja, ker so bile te ocene maja 1948 razveljavljene. V prvi vrsti zato, ker so cenilne komisije vrednost podjetij ocenile previsoko in določale odškodnino zanj, kot "da bi bil namen nacionalizacije kupovanje vsakega posameznega dela stroja, stavbe /.../ nacionaliziranega

²³ UL FLRJ, št. 64/454, 9. 8. 1946, Zakon o ravnanju s premoženjem, ki so ga lastniki morali zapustiti med okupacijo, in s premoženjem, ki so jim ga odvzeli okupator ali njegovi pomagači.

²⁴ Prinčič, Nacionalizacija, str. 98.

podjetja na trgu".²⁵ Predsedstvo vlade LRS je ustanovilo novo ocenjevalno komisijo, ki je skupaj z javnim tožilcem in predsednikom Vrhovnega sodišča LRS pripravila nova izhodišča za cenitev podržavljenega premoženja. Izhodišče je bilo, da morajo biti cenitve precej nižje in v skladu z načelom, da nacionaliziranih podjetij "ne kupujejo od bivših lastnikov, temveč izvajajo nacionalizacijo v duhu ekspropriacije in da priznajo odškodnino le v toliko, kolikor je ta v skladu z družbenim in gospodarskim razvojem".²⁶ V drugi polovici leta 1948 se je tako začel nov ocenjevalni cikel, ki se je končal konec leta 1949 ali na začetku leta 1950. Do takrat so ocenili okoli 890, to je več kot tri četrtine vseh nacionaliziranih podjetij.²⁷

Podržavljanje posameznih podjetij

Za večino obravnavanih podjetij lahko rečemo, da niso bila podržavljena z enim, temveč z več represivnimi ukrepi. Najprej so bila zaplenjena ali zajeta pod sekvester. Na koncu je bila večina še nacionalizirana.

Samo na podlagi zaplembe sta postali državna last dve podjetji. Pet delničarjev Gradbene firme inž. Dukič in drugi je bilo 28. avgusta 1945 s sodbo vojaškega sodišča Ljubljanskega vojnega področja obsojeno na zaplembo premoženja. Vojaško sodišče Mariborskega vojnega področja pa je 13. avgusta 1945 obsodilo na izgubo premoženja šest družbenikov mariborskega podjetja Thoma & Co. Med njimi je bil tudi "krščeni madžarski žid" Emil Ripper, ki je bil poleg tega obsojen še na omejitev svobode s prisilnim delom na 10 let in izgubo državljanstva.²⁸

Z zakonom o nacionalizaciji iz decembra 1946 sta prišli v državno last družbi Tvoronica tanina Medvode in tekstilna tovarna Hribernik Šentvid pri Ljubljani. Zakon o nacionalizaciji iz aprila 1948 je podržavil družbo Automontaža Ljubljana ter podjetji Sonnenschein Ptuj in Opekarno in mlin Lendava.

Na podlagi zaplembe in nacionalizacije je prešlo v državno last deset podjetij. Skupno podjetje Jugoslovanske tekstilne tvornice Mautner, tkalnica Litija in Sv. Pavel pri Preboldu, je bilo zaplenjeno v korist države s sodbo vojaškega sodišča v Celju 22. avgusta 1945. Leta 1946 je mestna komisija za zaplembo v Ljubljani zaplenila deleža solastnika družbe Jugoslovanske tekstilne tvornice Mautner Tattendorfer Spinnercija in delež družbe Credit Anstalt Bankferein Dunaj. Skupno podjetje je bilo decembra 1946 še nacionalizirano.

Višje vojaško sodišče Mariborskega vojnega področja je 28. avgusta 1945 izreklo zaplembo celotnega imetja družabnikov Mariborske tovarne svile. Odločbo o zaplembi je dva meseca kasneje izdala še mestna zaplembena komisija. Decembra 1946 je bilo premoženje družbe nacionalizirano.

Pred nacionalizacijo decembra 1946 je prišlo v državno last približno 95% delnic družbe Pivovarna Union Ljubljana. 1. avgusta 1945 jih je namreč od Kreditnega zavoda za trgovino in industrijo odkupil Denarni zavod Slovenije,²⁹ družbe-

---

²⁵ Prav tam, str. 95.

²⁶ Prav tam, str. 96.

²⁷ Prinčič, Zagradnik, Zupančič, Viri za nacionalizacijo, str. 116-142.

²⁸ ARS, AS 226, a.e. 2532, Sodba Vojaškega sodišča mariborskega vojnega okrožja, 13. 8. 1945.

²⁹ ARS, AS 226, a.e. 1654, Revizijsko poročilo, junij 1949.

nikom Adolfu Israelu Pragerju, Grafeneder Francu, Nelly Marcfeldu in Hermanu Leiserju pa so bile delnice zaplenjene.³⁰ Preostale delnice je država nacionalizirala.

Z zaplembo premoženja Zadružne gospodarske banke Ljubljana je bila 11. avgusta 1945 podržavljena tudi Sladkogorska tovarna lepenke in papirja. Nato je 25. januarja 1946 odločbo o zaplembi izdala še zaplembena komisija za mariborsko okrožje. Decembra 1946 je bilo podjetje nacionalizirano.

Vojaško sodišče Ljubljanskega vojnega področja je s sodbo 21. avgusta 1945 zaplenilo premoženje članov uprave delniške družbe Združene papirnice Vevče, Goričane in Medvode. Družba je bila nacionalizirana decembra 1946.

Decembra 1946 je bilo nacionalizirano tudi ljubljansko podjetje Indus. V državne roke pa je prišlo že leto poprej, ko je mestna zaplembena komisija v Ljubljani 23. oktobra 1945 izdala odločbo o zaplembi premoženja Adolfa Mergenthalerja, ki je bil lastnik omenjenega podjetja.

Podržavljanje Tekstilne tovarne Laško se je začelo 14. julija 1945, ko je vojaško sodišče zaplenilo delež Feliksa Urbanca. Delež Fedorja Blaškovića je bil zaplenjen z odločbo Okrožne zaplembene komisije v Celju 31. junija 1946. Tretji delničar Hinko Brečko se je po koncu vojne znova zaposlil v podjetju kot delovodja. Ker ni upošteval navodil in se je "vedel, kot da je edini lastnik", je bil januarja 1946 na ukaz ministra odstranjen iz podjetja. Premoženje družbe je bilo nacionalizirano decembra 1946.

Podjetja Alko Ljubljana, Tovarna dežnikov in skladišče D. Lendava ter Tkalnica Elka Kudiš & Dobovičnik Celje so bila nacionalizirana leta 1946 oziroma leta 1948. Po ugotovitvah Hančiča in Podbersiča so bila ta podjetja najprej zaplenjena.³¹

Na podlagi začasne odredbe Ministrstva za industrijo in rudarstvo je bila 11. septembra 1945 v tekstilnem podjetju Elka Celje uvedena začasna državna uprava. Decembra 1945 je eden od lastnikov, Franc Dobovičnik, svoj delež brezplačno izročil državi. Tudi Tekstilna tovarna Hido, ki je delovala v prostorih Elke, je bila 12. septembra 1945 sekvestrirana. Dva meseca kasneje, 13. novembra, pa je mestna zaplembena komisija zaplenila deleže lastnikov te družbe.

Podobno usodo kot Elka je doživela tudi družba Metka Celje. Odločbo, ki jo je 24. avgusta 1945 izdala mestna komisija za zaplembo, je oktobra tega leta Federalna zaplembena komisija razveljavila, s čimer Javni tožilec Slovenije ni soglašal. Decembra 1945 je obvestil Ministrstvo za industrijo in rudarstvo, da bo na zahtevo Beograda vložil nadzorstveno pritožbo. Ministrstvu je svetoval, naj zaradi "nevarnosti raznašanja imovine" do rešitve nadzorstvene pritožbe podjetja ne vrne lastniku, temveč ga postavi pod sekvester.³² Javni tožilec pritožbe ni vložil, ker je Henrik Weinberger podjetje januarja 1946 podaril državi oziroma KPS. Zapisnik o predaji premoženja Okrožnemu komiteju KPS Celje kot zastopniku KPS je Okrajno sodišče napravilo februarja 1946.

Družba Jugo-tanin Sevnica je 24. maja 1945 prišla pod sekvester. Pristojno ministrstvo je imenovalo začasnega delegata, ki je prevzel upravo nad podjetjem. 13. septembra 1946 je okrajno sodišče v Krškem preneslo nepremičnine, ki so bile

³⁰ Prav tam, str. 124.

³¹ Hančič, Podbersič, Judovsko premoženje, str. 9, 10, 14.

³² ARS, AS 226, a.e. 718, Weinberger Henrik - nadzorstvena pritožba, 20. 12. 1945.

pred vojno last podjetja, na Jugotanin d. d. Zagreb. Konec tega leta je bilo podjetje nacionalizirano.

Podjetja, ki jih obravnavamo v nadaljevanju, so bila najprej v celoti ali samo po posameznih delih zaplenjena, potem sekvestrirana, na koncu pa je bilo njihovo premoženje nacionalizirano. Največ težav je imela oblast pri poddržavljanju družbe Jugočeška Kranj. Družba v predvojnem smislu ni več obstajala. Že okupator kljub prizadevanjem ni mogel izvedeti, kjer se nahaja "jugoslovanski paket delnic". Ker je glavni ravnatelj Maks Horvič leta 1944 umrl v Bariju, tudi poveljna oblast ni prišla do teh podatkov. O "angleškem paketu delnic" je do spomladi 1946 ugotovila le, da je angleška družba delnice prenesla na Londonsko banko Lloyds Ltd, sama pa zadržala terjatve. Tako je imelo bivše podjetje samo "ogromno pasivo delniške glavnice in dobroimetij". Njegovo stvarno premoženje so predstavljali le zemljišče s stavbami in nekaj strojev, ki so jih uspeli najti. Državni organi so ocenili delniški kapital in medvojne investicije kot "iluzorno imovino" in sprejeli sklep, da "država nima interesa, da bi za tuj kapital organizirala gospodarsko močno podjetje".³³ Podjetje je bilo najprej zaplenjeno,³⁴ nato je prišlo pod sekvester in bilo konec leta 1946 nacionalizirano. Prva tankovska armada Jugoslovanske vojske je ob svojem odhodu iz Kranja precej inventarja odpeljala s seboj.

Zapleti so nastali tudi pri poddržavljanju družb Metalna Beograd in Cinkarna Celje, v katerih je poleg deleža države in domačih delničarjev, Todorja Lazarevića in Evgena Lovšina, imela delež še židovska družba C.T. Petzold s sedežem v Pragi in na Dunaju. Marca 1945 je Metalna Beograd prišla pod sekvester. Z odločbo mestne zaplembene komisije v Celju 13. novembra 1945 je premoženje Cinkarne in Metalne postalo državna last. Glavni domači delničar Todor Lazarević je z darilno pogodbo izročil državi svoj paket delnic, delnice Grete Roth (žene generalnega direktorja družbe Petzold iz Prage) in delnice domačega lastnika Evgena Lovšina. Težava je nastala, ker k daritveni izjavi ni priložil delnic. Izjave o tem, kje se nahajajo, so se razlikovale. Kreditni zavod v likvidaciji v Ljubljani je poslal poročilo, da ima 8371 delnic, od tega 1303 Lazarevićevih in 7068, ki naj bi bile v lasti Schweizerische Kreditanstalt iz Züricha.³⁵

Zapleti so bili tudi pri poddržavljanju družbe Platno Ljubljana, ker je bil lastnik 10-% deleža češki državlján Arnošt Siegel. Družba je prenehala poslovati sredi leta 1946. Okrajno sodišče v Ljubljani je z odločbama 17. junija in 26. oktobra 1946 poddržavilo 90% premoženja družbe, ki je bilo v lasti Herberta Luckmanna in Rada Hribarja. Luckmann je bil nemške narodnosti, Hribarja pa so partizani obsodili in likvidirali že med vojno. Ker se Siegel "ni javil" niti "ni dal predloga za vrnitev premoženja", je Ministrstvo za industrijo in rudarstvo predlagalo Vrhovnemu sodišču LRS, naj se mu 10% deleža ne vrne, temveč prepusti državi.³⁶ 90% družbe je bilo decembra nacionalizirane. Ker Sieglu deleža ni bilo mogoče zapleniti niti nacionalizirati, je prišel pod sekvester. Začasni upravitelj je bil imenovan 5. decembra 1946. 27. decembra 1946 je Ministrstvo za industrijo in rudarstvo izdalo odločbo o likvidaciji družbe.

³³ ARS, AS 226, a.e. 2137, Poročilo o udeležbi inozemskega kapitala, 11. 2. 1946.

³⁴ Prinčič, Zagradnik, Zupančič, Viri za nacionalizacijo, str. 17.

³⁵ ARS, AS 226, a.e. 1779, Delnice Cinkarne d.d. in Metalne d.d., 18. 1. 1947.

³⁶ ARS, AS 226, a.e. 860, Arnošt Siegel - udeležba pri tv. Platno, 12. 11. 1946.

Tovarna lesnih snovi in lepenke Čeršak je imela sedem družabnikov, od katerih so bili trije Judje. Družba je prišla pod sekvester, delež največjega lastnika Frana Bonača, ki je znašal 20,2% delniškega kapitala, pa je bil zaplenjen. Nacionalizirana je bila leta 1946.

Tkalnica in tiskarna Prebold v sestavi Jugoslovanskih tekstilnih tvornic Mautner je prišla v državno last s sodbo vojaškega sodišča 22. avgusta 1945 kot imetje osebe nemške narodnosti. Mestna zaplembena komisija v Ljubljani je 23. oktobra 1945 z odločbo še enkrat vse premoženje tvornice prenesla v državno last. Ta odločba je bila izdana samo v podkrepitev prve obsodbe, ki je bila izvršljiva takoj. Drugi del Jugoslovanskih tekstilnih tvornic, tj. Predilnica Litija, je prišla novembra 1945 pod sekvester na podlagi sodbe vojaškega sodišča, naslednje leto pa je bila nacionalizirana.

Marko Rosner je bil lastnik ali solastnik mariborskih podjetij Jugosvila, Jugotekstil in Roteks.

Vse premičnine in nepremičnine so mu bile zaplenjene s sodbo vojaškega sodišča v Mariboru 18. avgusta 1945. Nato je 15. novembra 1945 izdala odločbo o zaplembi premoženja vseh treh podjetij še Mestna zaplembena komisija v Mariboru. Podjetja so bila do konca leta 1946 tudi pod sekvestrom, nato pa so bila nacionalizirana.

Družabniki in poslovodje Mariborske tekstilne tvornice so bili Franc Mautner in Friderik, Pavel in Ernest Deutsch. Delež Franca Mautnerja je bil zaplenjen z sodbo vojaškega sodišča v Mariboru 18. avgusta in z odločbama mestne zaplembene komisije 25. oktobra 1945 in 15. januarja 1946. Delež Deutsch Frideriha, ki ga je leta 1940 prodal švicarski družbi A.G. für Handel mit Rohprodukten iz Arlesheima, je z odlokom ministrstva za industrijo in rudarstvo 20. julija 1945 prešel v začasno državno upravo. Preostalo premoženje Frideriha, Pavla in Ernesta Deutscha pa je prešlo v državno last z odločbo mestne zaplembene komisije 5. marca 1946. Družba je bila konec leta 1946 nacionalizirana.

TPD Ljubljana je bilo edino od obravnavanih podjetij, katerega precejšen del premoženja je prišel v državno last tudi z zakonom o agrarni reformi. Podržavljenje te družbe se je začelo 23. oktobra 1945, ko je mestna zaplembena komisija v Ljubljani izdala odločbo o zaplembi "vsega imetja Trboveljske premogokopne družbe s sedežem v Ljubljani, katere delnice so last oseb nemške narodnosti".³⁷ Odločba je bila nejasna, saj po mnenju delegata ministrstva za industrijo in rudarstvo Evgena Lovšina iz nje ni bilo mogoče ugotoviti, ali določa zaplembo delnic ali vsega premoženja. Tudi če "gre za zaplembo delnic", je v svojem dopisu spraševal delegat, "ni jasno ali gre za zaplembo vseh delnic ali pa samo za zaplembo delnic, ki so v lasti nemških državljanov in oseb nemške narodnosti".³⁸ V tem dopisu je delegat ministrstvo še enkrat opozoril na poseben problem podržavljenja delnic TPD, ker se delnice niso glasile na prinosnika, poleg tega je bila večina delnic v tujini. 24. decembra 1945 je okrajna komisija za agrarno reformo izdala odločbo o prevzemu parcel TPD v začasno upravo. Obseg teh parcel je bil velik, saj je zajel okoli 4500 parcel v skupni površini 2424,41 ha, od česar je bilo okoli 1157,71 ha gozdov. Upravo nad temi gozdovi v Sloveniji je julija 1946

³⁷ ARS, AS 226, a.e. 815, Zaplemba imetja T.P.D., 13. 11. 1945.

³⁸ Prav tam.

prevzelo ministrstvo za kmetijstvo in gozdarstvo. Zemljišča TPD na Hrvaškem so bila zaplenjena s sodbo okrožnega sodišča v Zagrebu 11. decembra 1945. Vse premoženje TPD Ljubljana je bilo nacionalizirano decembra 1946.

Dve podjetji, ki ju navajamo v našem seznamu, sta leta 1945 prenehali obstajati. To sta bili celjski podjetji Diehl & co. in Celjska tovarna kvasa in slada. Nepremičnine slednjega je podedovala zakonita dedinja.³⁹

Težišče obtožnic

V skladu z zveznimi predpisi in navodili so morale biti obtožnice proti lastnikom in upravam zasebnih podjetij in podjetij v tuji lasti zasnovane na nacionalni in gospodarsko-politični podlagi. To je pomenilo, da so morali javni tožilci in drugi pristojni organi zbrati dovolj podatkov za sodni proces, v katerem je bilo treba ugotoviti in dokazati, da so vodje podjetij bili nemški državljani, osebe nemške narodnosti, da so že pred začetkom druge svetovne vojne podpirali nacistično dejavnost, v času okupacije pa gospodarsko in politično tesno sodelovali z okupatorjem in načrtno podpirali njegovo dejavnost. Tretji pomemben vir obtožnic je bilo brezobzirno izkoriščanje slovenskih potrošnikov in zapostavljanje slovenskih strokovnjakov in delavcev pred začetkom druge svetovne vojne ter vojno dobičkarstvo v času vojne. Kakšno je bilo težišče obtožnice, je bilo odvisno od tega, ali je bil lastnik v času vojne v Sloveniji ali v tujini.

Pregled najbolj značilnih obtožnic, zaslišanj in sodb je treba začeti s primerom Marko Rosner. V sodnem procesu so mu očitili, da je pred vojno "protežiral" Nemce in da je v letih 1934 do 1941 namenoma dopustil, da se je v vseh treh njegovih podjetjih širila nacistična propaganda, katere namen je bil, da NSDAP v Mariboru organizira močno peto kolono in pripravi vse potrebno za takojšnje priključitev Spodnje Štajerske k velikemu nemškemu rajhu. Po mnenju tožilca je bila njegova krivda toliko večja, ker kljub opozorilom na nacistično dejavnost v podjetjih ni hotel ukrepati. Nadalje je bil Rosner obtožen, da je v času pred drugo svetovno vojno "proti obstoječim zakonom prodajal blago s 150 do 200% dobičkom" in s tem izkoriščal stisko slovenskih potrošnikov. V času okupacije so podjetja, katerih večinski lastnik je bil, na "njegovo iniciativo" izdelovala izdelke za nemško vojsko, čeprav v to niso bila prisiljena. Obtožen je bil, da je pred koncem vojne ukazal precejšen del izdelkov prepeljati v rajh.

Solastnik Jugosvile Werner Bader je bil razglašen za nemškega državljana in osebo nemške narodnosti. Priče so navajale, da je pred zasedbo govoril le nemško, na vsa vodilna mesta pa postavil izključno Nemce. Tik pred napadom na Jugoslavijo je tesno sodeloval z nacističnim propagandnim strojem. Aprila 1941 se je v Maribor in na svoje delovno mesto vrnil v uniformi SA. V letih 1941 do 1945 je zapostavljal, ovajal in odpuščal slovenske delavce in tesno sodeloval z zasedbeno upravo. Podjetje je ves čas delalo za nemško vojsko.

Glavni "greh" lastnikov in upravnega odbora mariborskega podjetja Thoma & Co. je bila njihova poslovnost pred letom 1941. V tridesetih letih preteklega stoletja naj bi si "nagrabili ogromno premoženje" na račun žuljev slovenskega delavca in izkoriščanja slovenskih potrošnikov. V tem času naj bi svoje izdelke

---

³⁹ Hančič, Podbersič, Judovsko premoženje, str. 10, 13.

prodajali po cenah, ki so zagotavljale od 100- do 500-% dobiček. Ko so prišli v Maribor, naj bi vsi skupaj imeli eno samo kolo, leta 1941 pa so imeli na razpolago štirinajst luksuznih avtomobilov. Madžarski Jud Emil Ripper je prav zaradi tega dobil še "primerno višjo kazen".⁴⁰ Poleg navedenega so bili vsi vodilni položaji v podjetju v rokah Sudetskih Nemcev, podjetje pa je sodilo med tista, ki so delala za potrebe SS.

Tako kot lastnika Metke Celje Henrika Weinbergerja je tudi družbenike Mariborske tovarne svile Berchtold Marijo, Berthold Ernesta mlajšega, Himmler Harald, Scherbaum Heleno in Ussar Maksa najbolj bremenilo njihovo predvojno delovanje. Po besedah tožilca je bila družba pred aprilom 1941 leglo "hitlerizma na naših tleh", stičišče sovražne propagande. Kot Nemci in nemški državljani so bili simpatizerji nacistične ideologije, nekateri pa tudi pripadniki Kulturbunda in NSDAP. Pri zaposlovanju so "favorizirali" sonarodnjake, zlasti če so bili člani nemške manjšine in Kulturbunda. Po okupaciji je bilo podjetje vključeno v Nemško vojno gospodarstvo. Vodilni v podjetju so "sistematično preganjali in terorizirali ter zatirali slovenske delavce in jim grozili z gestapom". V tovarni se je "zatirala slovenska beseda /.../ slovenski delavec je postal dejansko suženj svojih gospodarjev, okupatorjevih priganjačev in pomagačev".⁴¹

Člani uprave Jugoslovanskih tekstilnih tvornic Mautner so bili obtoženi, da so v obeh podjetjih zaposlili več članov Kulturbunda, ki so bili v času vojne odgovorni za žrtve med slovenskim prebivalstvom v Preboldu in okolici. Po njihovi zaslugi tovarna v Preboldu del izdelanega blaga ni dala v prodajo, temveč ga je hranila v skladiščih in ga po okupaciji izročila okupatorju. Za vojaško sodišče je bilo še posebej obremenilno, da so Mautner Franc in brata Deutsch pred vojno nakupili delnice več jugoslovanskih podjetij, to premoženje naložili v razna podjetja in banke, nato pa pobegnili v Ameriko. Kot tudi, da so 20. maja 1941 člani uprave odstopili, s čimer so okupatorju olajšali njegove načrte, to je združitve obeh podjetij, imenovanje svojega upravnega sveta in vključitev podjetja v nemško vojno gospodarstvo.

Vojaško sodišče je ing. Adolfa Dukiča, Evgena Sterna in več drugih solastnikov in vodilnih delavcev v podjetju ing. Dukič in drug kazensko obravnavalo zaradi obtožbe javnega tožilca, da so v letih 1941 do 1945 "tesno" sodelovali z okupacijskimi oblastmi in "brez pritiska" izvedli številna gradbena dela. Tako so rekonstruirali strateško izredno pomembno državno cesto Planina-Ljubljana-Škofljica, v NDH pa gradili železnico Bihač-Knin. Skrbeli so, da se proizvodnja v gramozolomu v Verdu ni prekinila in da je ta zagotavljal gramoz za potrebe okupacijske vojske. Javni tožilec je v obtožnico zapisal še, da se je podjetje v socialnem pogledu "izkazalo kot priganjaško", saj so lastniki gledali le na "svojo dobičkarijo".⁴² Dukiča je bremenilo tudi, da v času okupacije ni govoril slovensko.

Obtožnica proti TPD Ljubljana je temeljila na poročilih, ki so jih tožilstvu posredovali preiskovalni organi in delegat ministrstva za industrijo in rudarstvo v družbi. V njih so bile zoper vodstvo družbe, tj. posamezne ravnatelje in upravne svetnike, izrečene hude obtožbe. Po teh poročilih je francosko vodstvo družbe vse od leta 1932 do začetka druge svetovne vojne delovalo "izrazito kapitalistično".

⁴⁰ ARS, AS 226, a.e. 2529, Sodba, 13. 8. 1945.

⁴¹ ARS, AS 226, a.e. 1344, Sodba, 21. 8. 1945.

⁴² ARS, AS 226, a.e. 2174, Sodba, 28. 8. 1945.

Rudno bogastvo je izkoriščalo "premišljeno in brezobzirno, gledajoč samo na zaslužek". Izplačevalo si je velike plače in druge denarne dohodke. Delavce in strokovnjake, zlasti če so bili Slovenci, pa je slabo plačevalo. Nekaj delavcev so ob nastopu vojne tudi odpustili. V letih pred okupacijo vodstvo ni storilo ničesar, da bi omejilo vpliv nacističnih privržencev, s čimer je podpiralo naciste v njihovih imperialističnih težnjah in pripravah. Ravnatelj Rihard Skubec je na vodilna mesta nastavljal Nemce, ki so bili člani NSDAP in Kulturbunda. Tehnični ravnatelj Vitold Biskupski je brezobzirno "nastopal proti našemu narodu". V vseh rudnikih, kjer je bil ravnatelj, je uvedel sistem "špicljev", zato so bili odnosi med vodstvom in delavstvom bolj napeti kot drugje. Že pred vojno je bil obtožen špijonaže. Pripisali so mu, da je bil v času okupacije odgovoren za internacijo nameščencev iz Kočevja.⁴³ Vodilno osebje judovskega rodu se v tem pogledu ni razlikovalo od drugih. Ravnatelj cementarne v Trbovljah nemški Jud Sally Wormsera ni "pokazal socialnega čuta", tudi slovensko se ni naučil.⁴⁴ Že pred okupacijo se je večina vodilnega osebja opredelila za Nemce. V času vojne so se obnašali kot "zagrizeni" Nemci. Večina je tesno sodelovala z gestapom, zlasti del vodstva, ki je ostal v Ljubljani.⁴⁵

Ugovori in pritožbe obtoženih lastnikov

Del obtoženih in razlaščenih lastnikov obravnavanih podjetij je v svojih izjavah v sodnem procesu in v kasnejših pritožbah na izrečeno kazen zanikal obtožbe. Posamezniki so pridobili izjave prič in potrdila političnih teles, da med okupacijo niso in tudi niso mogli sodelovati z okupatorjem ter da so delovali v protifašističnem duhu. Kljub temu pa sodišča in zaplembene komisije izdanih odločb o zaplembi premoženja največkrat niso razveljavili. Nekateri razlaščenci so kot razlog za izvzem iz zaplemb in iz drugih revolucionarnih ukrepov navajali judovsko poreklo. Tudi to največkrat ni pomagalo. Pregled dokumentov pokaže, da so bila sodišča pogosto pristranska in da se niso dovolj potrudila, da bi si pridobila trdnejše in argumentirane dokaze.

Tako je Marko Rosner v pismu vojaškemu tožilcu poudaril, da so obtožbe proti njemu "nelogične". Potrdil je, da je bil državljan Avstro-Ogrske in da je bil njegov pogovorni jezik nemški. Slovensko je sicer znal, vendar ne dovolj, da bi ta jezik mogel uporabljati pri poslovanju. Ob tem pa je opozoril, da si je pridobil jugoslovansko državljanstvo in da je 27. marca 1941 zapustil Maribor in tudi Slovenijo, kamor se potem ni več vrnil. Najprej je odšel v Beograd, nato v Madžarsko, potem pa v Izrael. Trditev, da je kot Jud pred vojno podpiral nacistično propagando, je označil kot "absurdno". Kot nepravilen je zavrnil izračun dobička, ki naj bi ga po navedbah prič dosegel v predvojnem poslovanju, saj ta na podlagi obstoječe finančne dokumentacije tudi pri luksuznih izdelkih ni presegal stopnje 20%. Po njegovem so bile izjave prič neverodostojne, saj so govorile o zadevah, ki jih niso poznale ter svojih obtožb niso utemeljile z dokumenti.⁴⁶

---

⁴³ ARS, AS 226, a.e. 815, Inozemna imovina obsojenih jugoslovanskih državljanov, 15. 4. 1946.

⁴⁴ ARS, AS 226, a.e. 815, Poročilo delegata Ministrstva za industrijo in rudarstvo, 9. 10. 1945.

⁴⁵ Prav tam.

⁴⁶ Pokrajinski arhiv Maribor (dalje PAM), Dosje Marko Rosner, Dopis advokata dr. Ervina Oranina Vojnemu tožilstvu v Ljubljani; dokument je posredoval Damjan Hančič.

Henrik Weinberger je s svojo pritožbo uspel. Federalna zaplembe komisija v Ljubljani je odločbo o zaplembi razveljavila. V oprostilni akt je zapisala, da lastnik celjskega podjetja ni nemške, temveč "židovske" narodnosti, da se je sam "prijučil" slovenskemu jeziku, zato sta bila v obratih podjetja občevalni jezik slovenski in hrvaški. Pridobil si je jugoslovansko državljanstvo in bil protinemško usmerjen. To sta dokazovali potrdili Krajevnega NOO v III. četrti Celje in Mestnega NOO Sarajevo. Slednji je zapisal, da je bil "pošten človek, ki je užival ugled". Kot Žid in simpatizer NOB je bil preganjan in interniran na Rab. V Sarajevu je "obilno pomagal pri vseh akcijah zbiranja pomoči".⁴⁷

Ernest Siegel se je za vrnitev svojega premoženja, ki ga je vložil v podjetje Platno, potegoval prek generalnega konzulata ČSR v Zagrebu. V pismih, ki jih je posredoval slovenski vladi, je opozoril, da ga v času okupacije ni bilo v Ljubljani. Skliceval se je na to, da sta z ženo med vojno zaradi "rasne pripadnosti" "zelo trpela v več koncentracijskih taboriščih". Zanimal je ugotovitev slovenske vlade, da ni pravočasno zahteval vrnitve premoženja. Prek pravnega zastopnika dr. Ivana Tavčarja je "približno na začetku leta 1946" poslal zahtevo za vrnitev pravic do premoženja in povračilo svojih osebnih terjatev v višini 30.000 dinarjev.

Lastnik ljubljanskega podjetja Indus je v pritožbo zapisal, da je po očetu "holandske" in ne nemške narodnosti. Poudaril je, da se je vedno "smatral" za Slovenca in je tudi v družbi vedno govoril slovensko.⁴⁸

Solastnica Mariborske tovarna svile Marija Berchtold je na sodni obravnavi zavrnila obtožbe kot neutemeljene, saj ni sodelovala pri vodenju podjetja, zato tudi in ni imela nobenega vpliva na sprejemanje poslovnih, kadrovskih in drugih odločitev.⁴⁹

Vrednost in odškodnina

Oblast je izbranim ocenjevalcem naročila, naj podržavljeno premoženje ocenijo čim nižje, tako da bo tudi odškodnina, ki naj bi se v skladu z zakonom izplačala v obveznicah, čim nižja. Cenilne komisije so imele težko delo. Navodila, ki so že tako bila presplošna, so se stalno spreminjala, knjigovodsko in drugo, za cenitev potrebno gradivo je bilo pomanjkljivo ali ni bilo dosegljivo. Prve cenitve so bile opravljene v prvi polovici leta 1948. Ocenjeno je bilo premoženje podjetij Platno Ljubljana, Tekstilne industrije Laško, Tekstilne tovarne Hribernik Šentvid nad Ljubljano in Jugočeške Kranj.⁵⁰ Premoženje preostalih podjetij je bilo ocenjeno do konca leta oziroma v naslednjem letu. Najvišje je bilo ocenjeno premoženje TPD Ljubljana (200 milijonov dinarjev) in Tekstilnih tvornic Mautner (175,2 milijona dinarjev).

Med razlaščenci, ki so se pritožili na sodno cenitev, je bil Marko Rosner. V pismu vojaškemu tožilcu je "dopustil možnost", da so njegova tri podjetja skupaj vredna 47 milijonov dinarjev, kolikor jih je ocenil uradni cenilec. Predpostavil pa

---

⁴⁷ ARS, AS 226, a.e. 718, Karakteristika, 17. 9. 1945.

⁴⁸ Hančič, Podbersič, Judovsko premoženje, str. 22.

⁴⁹ ARS, AS 226, a.e. 1344, Sodba.

⁵⁰ Prinčič, Zagradnik, Zupančič, Viri za nacionalizacijo, str. 71.

je, da so vredna več glede na to, da so med vojno Nemci skrbeli, da je bil strojni park v dobrem stanju, po vojni pa je vrednost strojne opreme narasla.⁵¹

Izplačilo odškodnine razlaščenecem, ki so bili jugoslovanski državljani, je oblast preložila na kasnejši čas. Precej bolj "obzirna" pa je morala biti do premoženja družb v lasti državljanov zavezniških držav.⁵² Največ težav je bilo z Jugočeško Kranj. Lastniki nekdanje banke Peček v Pragi, ki so imeli znatni delež v Jugočeški ter tudi velike terjatve do nje, so postali ameriški državljani in kot taki s podporo zunanjega ministrstva ZDA zahtevali, da se jim polna odškodnina za 200.000 delnic izplača iz jugoslovanskega zlata, deponiranega v ZDA.⁵³

Poleg njihove je leta 1948 prišla tudi zahteva za odškodnino Marije Horwitz, hčerke predvojnega ravnatelja Jugočeške, za vrnitev milijon dinarjev, ki jih je oče vložil v podjetje leta 1940, nadomestilo za njegovo plačo od aprila 1941 do februarja 1944, izplačilo odpravnine za štiri leta, vrnitev pohištva iz stanovanja v Kranju ter vrnitev 50.000 delnic Jugočeške, ki so jih Nemci zaplenili v Beogradu.⁵⁴

Zaradi vztrajnega pritiska iz Češkoslovaške je moralo ministrstvo za industrijo in rudarstvo LRS izračunati odškodnino za delež Arnošta Siegla pri Platnu Ljubljana. Izračun je pokazal, da mu pripada okoli milijon dinarjev. Ko pa je ministrstvo upoštevalo zakonite odbitke, se je prvotni znesek zmanjšal na 147.883 dinarjev.⁵⁵ Na začetku leta 1946 se je ministrstvo za industrijo in rudarstvo začelo pogajati še z enim češkim državljanom. To je bil Hinko Brečko, lastnik znatnega deleža Tekstilne tovarne Laško. Pogajanja so trajala več kot pol leta. Avgusta 1946 je ministrstvo naročilo svojemu delegatu v podjetju, naj iz sredstev podjetja izplača Brečku 100.000 dinarjev.

Jugoslavija je problem izplačila odškodnine za podržavljeno premoženje državljanov iz ZDA in Zahodne Evrope rešila na začetku petdesetih let preteklega stoletja, saj je bil to pogoj za izboljšanje diplomatskih, gospodarskih in drugih stikov s temi državami.

Jože Princič

NATIONALISATION OF JEWISH COMPANIES, COMPANIES WITH JEWISH PARTICIPATION
IN CAPITAL AND COMPANIES WITH JEWISH MANAGEMENT STAFF IN SLOVENIA AFTER
WORLD WAR II

S u m m a r y

For the politics that took over the power in Slovenia in 1945 as well as for the majority of Slovenians, Jews were synonymous with wealthy bankers and factory owners who had been getting rich on account of the ruthless exploitation of workers and farmers. However, communists did not nationalise their property because of its origin, but due to the fact that they were the representatives of private capital and owners of industrial companies, envisioned as the foundation for the priority industrialisation of the state. One of the decisive reasons for the expropriation of these Jews after

⁵¹ PAM, Dosje Marko Rosner, Dopis advokata dr. Ervina Oranina Vojnemu tožilstvu v Ljubljani.

⁵² ARS, AS 226, a.e. 2137, Poročilo o udeležbi inozemskega kapitala, 16. 2. 1949.

⁵³ ARS, AS 226, a.e. 1946, Jugočeška, bankirji Peček in naše zlato v Ameriki.

⁵⁴ ARS, AS 226, a.e. 1946, Vabilo na zapuščinsko razpravo, 3. 5. 1947.

⁵⁵ ARS, AS 226, a.e. 860, Likvidacija tvrdke Domača lanena industrija Platno Ljubljana, 6. 8. 1947.

World War II was the fact that their companies had been involved in the Nazi wartime economy, that most of them had not actively participated in the resistance against the occupiers, and that their ancestors, nationality, as well as citizenship had been German. That was a terrible sin and aggravating circumstance, not only in Yugoslavia of that time but also in the other countries of the victorious coalition. The authorities did not resort to any special regulations, procedures or measures for the nationalisation of the Jewish property.

1.01
Prejeto 29. 3. 2010

UDK 33.025.27 (=411.16)(497.4) "1945/1950"

Jurij Hadalin*

Incidenti v Krfskem prelivu - dokončen prelom albanskega režima z zahodnima velesilama. Jugoslovanski podvigi v začetni fazi hladne vojne

IZVLEČEK

Prispevek poskuša na podlagi dostopnega arhivskega gradiva prikazati vlogo jugoslovanskega vodstva v prvih praskah hladne vojne, predvsem pri polaganju min v Krfskem prelivu. Leta 1946 je namreč prišlo do hudega zaostrovanja odnosov med Jugoslavijo in zahodnimi zavezniki, ki je trajalo vse do dokončnega preloma Jugoslavije s Sovjetsko zvezo. Ta pojav sicer ni značilen le za Jugoslavijo, je pa bila v svojih dejanjih med vsemi komunističnimi državami pri tem najbolj dosledna in samostojna, kar v moskovskih krogih ni vedno naredilo najboljšega vtisa. Pri tem je usodno posegla tudi v mednarodne odnose svoje tesne, a podrejene zaveznice Albanije z Zahodom. S privoljenjem najožjega albanskega vodstva je namreč preprečila britansko priznanje albanske vlade in izboljšanje albanskih odnosov z zahodnima velesilama, kar ji je v ključnem trenutku zagotovilo utrditev njenega vpliva v Albaniji, ki je tedaj postal tudi formalnopravno skoraj vseobsegajoč.

Ključne besede: Albanija, Jugoslavija, Velika Britanija, hladna vojna

ABSTRACT

CORFU CHANNEL INCIDENT - THE FINAL BREAK-UP BETWEEN THE ALBANIAN REGIME AND THE WESTERN SUPERPOWERS YUGOSLAV EXPLOITS IN THE BEGINNING OF THE COLD WAR

On the basis of available archive materials, the following contribution outlines the role of the Yugoslav leadership in the first skirmishes of the Cold War, especially the mine laying in the Corfu Channel. Namely, in 1946 the relations between Yugoslavia and the Western Allies became very tense, and this lasted until the ultimate break-up between Yugoslavia and the Soviet Union. This phenomenon was not only characteristic for Yugoslavia. However, this country was most consistent and independent of all the communist states, which did not always make the best impression on the Moscow circles. Yugoslavia also intervened fatally in the international relations of its close but subordinated ally Albania with the West. Namely, with the agreement of the narrower Albanian leadership it prevented the British recognition of the Albanian government and the improvement of the Albanian relations with the Western superpowers, ensuring, in the key moment, the strengthening of its influence in Albania, which then became also formally and legally almost all-encompassing.

Key words: Albania, Yugoslavia, Great Britain, Cold War

* Univ. dipl. zgodovinar, mladi raziskovalec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: jurij.hadalin@inz.si

Zgodovina navezave Albanije na Jugoslavijo

O prodoru jugoslovanske komunistične partije v Albanijo obstaja več različnih mnenj, vendar vsaj pri začetnih korakih lahko opazimo, da nagibi jugoslovanskega vodstva niso kazali na željo po politični prevladi v Albaniji. Vloga jugoslovanskega komunističnega vodstva, ki je z odločitvijo, da v Albanijo kmalu po tem, ko jo je okupirala italijanska vojska, pošlje svoje delegate in združi med seboj sprte albanske komunistične skupinice, postavilo albansko-jugoslovanske odnose na novo raven, je bila zelo pomembna, če ne drugače kot katalizator, ki je pospešil ustanovitev narodnoosvobodilnega gibanja, hkrati pa postavil temelj za zeleno jugoslovansko prevlado na Balkanskem polotoku tudi po končanih bojih.

Po letu 1943 pa je moč jugoslovanskega osvobodilnega gibanja začela naglo naraščati, opazna je konsolidacija njegove politične moči, misel o pomenu in moči prihodnje jugoslovanske države pa je začela vplivati na medsebojne odnose. Če je bila v začetku pobuda o povezavi z albanskimi komunisti le internacionalističnega značaja, je kasneje komunistični internacionalizem postavljen v ozadje. Jugoslovanski vpliv je bil bistvenega pomena pri ustanovitvi komunistične partije, organizacijsko pa je tudi pripomogel k vzpostavitvi močnega odporniškega gibanja, ki je konec koncev skorajda brez tuje materialne pomoči samo osvobodilo celotno albansko ozemlje. V vmesnem času pa je v tem gibanju prihajalo do odklonov, ki jugoslovanski strani nikakor niso bili všeč. Različni odposlanci so ves čas skrbeli, da je razvoj partije in osvobodilnega gibanja potekal v skladu z jugoslovanskim modelom in usklajeno z zunanjepolitičnim položajem. Vsekakor so neizkušeni albanski voditelji potrebovali nasvete, ki so omogočili medvojni razvoj gibanja in prevzem oblasti, vendar je jugoslovanska stran vedno poskušala te procese usmerjati tako, da so se skladali z jugoslovansko vizijo povojne ureditve Balkana. Hiter razvoj albanskega osvobodilnega gibanja in vloga komunistov pri tem sta omogočila, da se je jugoslovanski politični vložek vanj bogato obrestoval in vprašanje politične prevlade v povojni Albaniji je postalo pomembno vprašanje. Pri tem niso bili tako pomembni geostrateška vloga Albanije, ki je bolj zanimala Sovjetsko zvezo, niti ne albanska rudna bogastva, temveč vprašanje Kosova in drugih z Albanci poseljenih območij v Jugoslaviji. Že v času vojne lahko opazujemo dileme, s katerimi se je srečevalo jugoslovansko vodstvo, ko je na različnih ravneh prišlo do sprožitve tega občutljivega vprašanja. Najelegantnejša rešitev se je po njihovem mnenju skrivala v ideji o Balkanski federaciji, ki bi rešila večino mednacionalnih trenj na Balkanskem polotoku. Vodilno vlogo bi seveda morala prevzeti Jugoslavija, ki bi Albaniji na ta način lahko prepustila sporna ozemlja, v Srbiji pa bi to potezo lahko upravičila s kompenzacijo delov ozemlja z Bolgarijo. Glede na moč in ugled Titove Jugoslavije bi bil načrt zlahka uresničljiv, saj so konec leta 1944 in v začetku leta 1945 o tem že razpravljali z bolgarsko vlado,¹ ki je bila zaradi bolgarske vloge v drugi svetovni vojni v šibkem položaju, vendar je načrte prepre-

¹ Nacrt sporazuma o političnoj, vojnoj i ekonomskoj saradnji i bratskom jedinstvu naroda Jugoslavije i Bugarske, november 1944; Nacrt ugovora o političnoj, ekonomskoj i vojnoj saradnji između vlada Jugoslavije i Bugarske, 23. december 1944; Nacrt ugovora o ujedinjenju Demokratske federativne Jugoslavije i Bugarske u jednu federativnu državu, 5. januar 1945 in Nacrt ugovora o prijateljstvu, savezu i uzajamnoj pomoći između Jugoslavije i Bugarske, 27. januar 1945. V: Momir Stojković: Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996, II. knjiga, Službeni list SRJ in Međunarodna politika, Beograd 1998, str. 641-655.

čil Josif Visarionovič Stalin, saj je pričakoval negativen odziv zahodnih zaveznikov. Vprašanje federacije se je zato začasno umaknilo z dnevnega reda, jugoslovanski odziv na oboroženi upor na Kosovu in Metohiji v začetku leta 1945 pa je pokazal, da se temu ozemlju ne namerava odreči. V tem času je opazen tudi povečan interes Sovjetske zveze za Albanijo, ki pa je vodilno vlogo v tej državi prepustila Jugoslaviji.² Jugoslavija je s tem dokončno postala najpomembnejši zunanjepolitični dejavnik v albanski politiki in njen edini formalni zaveznik, če ne že kar politični boter, saj je Sovjetska zveza "*vlado generalpolkovnika Enverja Hoxhe*" priznala šele decembra 1945, z ZDA in Veliko Britanijo pa Albanija zaradi vzrokov, opisanih v nadaljnjem besedilu, ni vzpostavila diplomatskih odnosov vse do začetka devetdesetih let 20. stoletja.

Albanski zunanjepolitični položaj v letih tik po drugi svetovni vojni

---

Po osvoboditvi Albanije konec novembra 1944 se je celotno albansko politično in vojaško vodstvo, z njim pa tudi Velimir Stojnić kot predstavnik jugoslovanske vojaške misije, preselilo v osvobojeno Tirano. Jugoslovanska stran je 28. aprila 1945 kot prva priznala "*albansko vlado generalpolkovnika Enverja Hoxhe*"³ in maja odprla poslaništvo. Velimir Stojnić je bil imenovan za prvega poslanika Demokratične federativne Jugoslavije v Albaniji.⁴ Temu priznanju pa niso sledila priznanja držav zavezniške koalicije. Velika Britanija in Združene države Amerike so priznanje pogojevale z vrsto zahtev, na primer z demokratičnimi volitvami, priznavanjem volilne pravice vsem posameznikom in s svobodo tiska, motilo pa jih je tudi nepriznavanje pogodb, ki jih je sklenila prejšnja oblast pod kraljem Zogujem.⁵ Obe državi pa sta v Tirano poslali misiji, Velika Britanija marca vojaško, ameriška pa je bila v sklopu State Departmenta in je prispela maja. Albansko vodstvo je verjetno precej čudilo zavlačevanje postopka priznanja s strani Sovjetske zveze, ki je taktizirala z Zahodom in je le delno priznala novo stanje v državi - kot ostali zavezniki je namreč junija poslala svojo vojaško misijo. Sovjetska zveza je vodila politiko nevmešavanja v albanske zadeve, da ne bi poslabšala svojega položaja pri ostalih zaveznikih, saj se je dogovorjeni položaj preveč spreminjal že v Jugoslaviji: sama Albanija v mednarodnih pogodbah ni bila omenjena, predstavljala pa je pomembno strateško točko. Edini zunanjepolitični partner Albanije v tem času je tako bila Jugoslavija. Do jeseni 1945 so bili stiki Albanije s tujino zelo omejeni, saj se je albanska vlada neposredno pogajala le z organizacijo UNNRA, albanski voditelj Enver Hoxha pa je pisno protestiral pri Winstonu Churchilliu,⁶

² Milovan Djilas: *Conversations with Stalin*. New York 1962, str. 78-79.

³ Vladimir Velebit je Stojniću v zvezi s tem 30. aprila poslal sledečo brzojavko: "*Nemudoma obvestite albansko vlado, da smo sprejeli sklep o priznanju in vzpostavitvi diplomatskih odnosov z Albanijo. Naj tudi albanska vlada takoj sprejme sklep o vzpostavitvi diplomatskih odnosov in to takoj razglasi med ljudstvom.*" Gl. Arhiv Jugoslavije, fond 507 (CK ZKJ), fascikel IX, 1/IV 144-302, a. e. IV-158, Telegram Velebita Vojni misiji, 30. april 1945.

⁴ AJ, fond 507, fascikel IX, 1/IV-144-302, a. e. IV-154, Neoznačen prepis poročila o sporočilu Vojaški misiji o priznanju albanske vlade s 13. aprila 1945 in potrditvi agremana za Velimirja Stojnića.

⁵ Diplomatski arhiv Ministerstva inostranih poslova (dalje DA MIP), Politička arhiva (dalje PA) 1945, fascikel 1, Djerdja MIP, 14. november 1945, 6082.

⁶ Ta je na poslansko vprašanje o vprašanju priznanja Albanije odgovoril, da je položaj v Albaniji preveč obskuren, da bi upravičil priznanje obstoječe administracije. Gl. DA MIP, PA 1945, fascikel 1, London MIP, 15. marec 1945, 1934.

Franklinu D. Rooseveltu in Stalinu zaradi tega, ker Albanije niso povabili v San Francisco na ustanovitveno konferenco Združenih narodov. V začetku decembra 1945 sta bili v Albaniji prisotni še italijanska konzularno repatriacijska in francoska vojaška misija.⁷

V tem času je bila posebej pomembna jugoslovanska podpora Albaniji na pariški mirovni konferenci. Zaradi več agresivnih nastopov članov jugoslovanske delegacije je bila avgusta 1946 tudi Albanija povabljen k podpisu mirovne pogodbe z Italijo. V ozadju konference je nenehno potekala diplomatska dejavnost, ki so jo spodbujali grški predstavniki. Oporekali so albanski zahtevi, da sodeluje na konferenci, ker je kot del Kraljevine Italije sodelovala pri napadu na Grčijo 1941, poleg tega pa je Grčija še vedno imela ozemeljske zahteve do albanskega ozemlja. Grška stran je imela močno oporo Velike Britanije, Albanija pa sovjetsko in predvsem jugoslovansko. Grški ministrski predsednik Konstantin Caldaris je v zakulisju predlagal delitev Albanije med Jugoslavijo in Grčijo. Te predloge je Moša Pijade na mirovni konferenci razkril in tako zaustavil kakršne koli možnosti za tak razvoj dogodkov. Stališče navzočih o upravičenosti grških zahtev pa ni bilo enotno, saj je ameriški senat maja 1946 sprejel mnenje, da je Grčija upravičena do velikega dela južne Albanije.⁸ V tem času je v Grčiji izbruhnila tudi državljanska vojna, v katero sta se obe državi vedno bolj posredno vpletali. Jugoslavija je pripomogla, da je Albanija podpisala mirovno pogodbo z Italijo, omogočila pa je tudi prvi državniški nastop Enverja Hoxhe zunaj domovine. Hoxha je na mirovni konferenci govoril 21. avgusta 1946, v svojem govoru pa je poleg grških obtožil kot skrajno nesramnega tudi britanskega delegata, ki je predlagal, da se Albaniji ne izplača odškodnine.⁹ Tudi ta nastop je pripomogel k temu, da je bila Albanija septembra 1946 priznana kot pridružena zavezniška sila.¹⁰ Sočasno pa je albanska delegacija doživela veliko zunanjepolitično klofuto, ki je jugoslovanski politiki verjetno ustrezala, saj je v tem času ravno začela z intenzivnim navezovanjem Albanije nase. Enver Hoxha je namreč v Parizu več kot deset dni čakal na sprejem pri francoskem premieru Bidaultu, vendar ga ta ni sprejel,¹¹ Albaniji pa je bil ponovno zavrnjen tudi vstop v OZN.¹²

Varnost albanskega nacionalnega ozemlja v tem času še ni bila popolnoma zagotovljena, saj je obstajal močan odpor med vojno z okupatorjem povezanih sil, ki so imele zaledje na območju Kosmeta. Severni del države je bil nemiren, v gorah pa so se skrivale odpadniške skupine.¹³ Poleg težav na severni meji ne smemo pozabiti na južni del albanske meje, saj so se v tem času v Grčiji začele pojavljati zahteve po delih albanskega ozemlja. Vprašljiv je bil položaj Gjirokastre, Valone in Sarande.¹⁴ Grčija je bila uradno še vedno v vojnem stanju z Albanijo, ob meji pa je

⁷ DA MIP, PA 1945, fascikel 1, Strana prestavnštva u Albaniji, 8. december 1945, 7110.

⁸ DA MIP, PA 1946, fascikel 1, Washington MIP, 14. maj 1946, 5647.

⁹ Owen Pearson: *Albania as dictatorship and democracy*. The centre for Albanian studies in I. B. Tauris, London 2006, (dalje Owen Pearson, *Albania as dictatorship and democracy*), str. 69-74.

¹⁰ Vladimir Dedijer: *Jugoslovansko-albanski odnosi (1938-1948)*. Beograd 1949, str. 98.

¹¹ DA MIP, PA 1946, fascikel 1, Đerđa MIP, 23. september 1946, 11287.

¹² Albanija je postala članica OZN šele leta 1955, prvič pa je bila njena kandidatura za članstvo zavrnjena marca 1946. Gl. DA MIP, PA 1946, fascikel 1, Lukin (OZN) MIP, 2. september 1946, 10498.

¹³ DA MIP, PA 1946, fascikel 1, Stojnić MIP, 19. september 1945, 4464.

¹⁴ DA MIP, PA 1947, fascikel 2, Drago Košmrlj, Spolnjepolitička situacija Albanije, marec-april 1947, 49090.

poleg občasnega "puškarjenja"¹⁵ prihajalo do množičnih manifestacij, ki jih je prirejela severnoepirska organizacija Vorio-Epir, ki je bila v ilegali aktivna tudi na albanski strani meje.¹⁶ Tudi zagovorniki tesnejše povezave s Sovjetsko zvezo so se bili tako prisiljeni obrniti na Jugoslavijo, kajti pragmatičnost sovjetske diplomacije pri odnosih z Albanijo je zasenčila medpartijske in ideološke okvire. Na albansko politiko je Sovjetska zveza poskušala vplivati posredno, prek Jugoslavije.¹⁷ Albanijo so zato priznali šele 10. decembra 1945, vendar so se še vedno poskušali držati v ozadju.¹⁸

Notranjepolitični položaj - razpotje med projugoslovansko in prozahodno orientacijo

---

Albanija je v tem času nadaljevala z uvajanjem jugoslovanskega modela organizacije oblasti. Narodnoosvobodilno fronto, ki je bila po čistki zaradi sporazuma v Mukji¹⁹ popolnoma pod komunističnim vplivom, so preimenovali v Demokratično fronto. Vanjo so povabili tudi preverjene nekomunistične odporiške elemente, da bi jo lažje prikazali kot vseljusko fronto. Ta je nato nastopila na prvih povojnih volitvah, ki so potekale tik za jugoslovanskimi, 2. decembra 1945. Demokratična fronta je dobila 93 % glasov, kar pa ni bilo nikakršno presenečenje. Volilni sistem je bil podoben kot v Jugoslaviji, saj je bila večina prebivalstva nepismena, zato se je glasovalo s kroglicami.²⁰ Manjša skupina "reakcionarnih elementov" je poskušala nasprotovati izvedbi volitev, ker so hoteli nastopiti zunaj Demokratične fronte, vendar so bili zavrženi z besedami Sirija Shapilla, ki je fronto vodil: "*Dejstvo, da se v desetih mesecih po osvoboditvi nobena skupina ni uspela organizirati, pomeni, da nastajanje takšnih skupin ni v interesu ljudstva. Ljudstvo je s fronto. Če obstaja kdo, ki bi se rad organiziral zunaj fronte, mu bomo pustili poskusiti, vendar bo naletel na moč fronte in izgubil. Nič ne moremo proti temu.*"²¹ Razglasitev ustanovitve Ljudske republike Albanije je bila 11. januarja 1946.

Avgusta leta 1946 je bila dokončana agrarna reforma, ki je v marsikaterem delu države prekinila s fevdalno tradicijo.²² Reformo so izvedli kljub nasprotovanju dela Politbiroja, pri čemer je prednjačil predvojni komunist Sejfulla Maleshova, ki

¹⁵ DA MIP, PA 1947, fascikel 2, Izveštaj o albanskoj reakciji u Grčkoj, 21. december 1946, 466.

¹⁶ Več o varnostnem vidiku v Bogumil Hrabak: Političko-bezbednosna situacija u Albaniji 1945-1947. V: Istorija XX veka, 1990, št. 1/2, str. 77-116.

¹⁷ V zakulisju je potekal tok vprašanj vzhodnoevropskih držav, ki so želele priznati albansko vlado, vendar je Sovjetska zveza v poljskem primeru temu nasprotovala, pa tudi na albanski strani niso bili prepričani o koristnosti takih dejanj, zato so prek Jugoslavije prosili Romunijo, naj z priznanjem počaka. Gl. DA MIP, PA 1945, fascikel 1, Stojnić MIP, 19. september 1945, 4456; Stojnić MIP, 26. september 1945, 4658 in Varšava MIP, 5. oktober 1945, 4900.

¹⁸ Smilja Avramov: Savezi u politici Narodne Socijalističke Republike Albanije. V: Marksistička misao, 1985, št. 3, str. 177.

¹⁹ Sporazum o sodelovanju, ki sta ga sprejeli delegaciji Narodnoosvobodilne fronte in demokratsko-konservativna organizacija Balli Kombatar poleti 1943, vendar ga je nato zaradi jugoslovanske intervencije CK KPA nemudoma razveljavil. S tem so bile zaključene vse možnosti za sodelovanje glavnine nekomunističnih sil v narodnoosvobodilnemu gibanju. Balli Kombatar se je kasneje spopadal z enotami NOVA in je pridobival vse bolj kolaboracionistični značaj.

²⁰ Miliyon kroglic so izdelali v tovarni Borovo in so bile plačane šele v začetku leta 1947. V: DA MIP, PA 1947, fascikel 2, Ministarstvo za konstituantno MIP, 10646.

²¹ Miranda Vickers: The Albanians - Modern history. London 2001, str. 165.

²² Borba, 30. 1. 1947, str. 1, Prezidijum skupštine NRA odlikovao jugoslovenske geometre.

je opozarjal predvsem na posledice tega, da kmetje ne bodo sposobni pridelati dovolj hrane, zato naj bi bilo treba z ukinitvijo starega sistema nekoliko počakati. Podobno mnenje je imel tudi o vprašanju privatne lastnine in iniciative. "*Delavsko jedro*" partije pa se je temu uprlo in vodja te skupine Koci Xoxe je v sporu zmagal, spet z jugoslovansko pomočjo v ozadju. Sejfulla Maleshova se ni strinjal z mnenjem večine članov politbiroja, ki so menili, da je edina možnost za politični in gospodarski napredek tesno sodelovanje z Jugoslavijo. Menil je, da bi bilo treba trgovske odnose razvijati tudi z drugimi državami, predvsem je bila s tem mišljena tradicionalna albanska partnerica Italija, ki je prek posrednikov že poskušala navezati trgovske stike. Albanska ponudba blaga za izvoz je bila siromašna, kmetijstvo v slabem stanju, trgovina pa je delovala le zaradi zasebnih interesov in jo je država le stežka nadzorovala.²³ Kritični pogled jugoslovanske strani je kmalu po svojem prihodu povzel novi jugoslovanski poslanik Josip Djerdja, saj je politiko albanske vlade in fronte ocenil kot izrazito oportunistično. Med oportunisti je posebej izpostavil predsednika prezidija Omerja Nishanija in Sejfulla Maleshovo, ki sta se zavzemala za popuščanje zahtevam zahodnih zaveznikov, saj si nista mogla predstavljati, kako bi lahko albansko vodstvo preživelo brez njihovih priznanj.²⁴ Bila sta tudi za nežnejši pristop do porajajoče se meščanske opozicije, ki na decembrskih volitvah podobno kot v Jugoslaviji zaradi ovir ni nastopila proti listi Demokratične fronte. Tudi zmaga fronte na volitvah po Djerdjinem mnenju ni pomenila pravilne usmeritve albanske politike, saj je bilo med omenjenimi "*omahljivci*", ki so imeli velik vpliv, vse prepogosto slišati sklice na francosko ustavo; to je namreč pisal v času, ko se je pripravljala razglasitev Ljudske republike Albanije z ustavo po jugoslovanskem oziroma sovjetskem vzoru. Albansko vodstvo naj tako ne bi pravilno ocenjevalo svoje moči in politične pomoči Jugoslavije in Sovjetske zveze. Zaradi tega se je na več mestih odreklo revolucionarnim ukrepom in je vladalo samo s tehničnimi ukrepi oziroma koncesijami. "*V vladi in aparatu vlada skrajna raztrganost, ni centralizacije, niti kontrole, v frontovskem aparatu pa vlada od vrha do dna neopisljiv liberalizem.*" Kljub temu da so na jugoslovanski strani prednje postavili vprašanje celotne smeri razvoja in organizacije in da so se na albanski strani s pripombami strinjali, so vse odklone od ponujenih vzorcev ocenjevali le kot epizode. Zaradi tega je Djerdja predvidel potrebo po radikalnem preobratu, ki bi "*privedel do boja z vsemi tistimi elementi, ki se še držijo fronte in okoli fronte, ker jim tam ni slabo in tako izzvati odpor do tedaj prikritih reakcionarnih skupin*". Obračun z opozicijo je bil po njegovih besedah neizbežen, zato bi bilo bolje, če bi vlada in fronta odredili čas, kraj in pogoje za ta boj.²⁵ V. plenum CK KPA, ki se je začel 28. februarja 1946 in na katerem so obračunali z ministrom za trgovino Maleshovo, ta je bil izključen iz Politbiroja in CK, je inženir Živorad Djurić, ki je konec junija prišel v Albanijo kot predstavnik ministrstva za gospodarstvo, ocenil kot začetek boljših odnosov z FLRJ.²⁶ Kljub temu da so o usodi Maleshove odločili že prej, Djerdja Titu poroča o tem, da je "*končno izpadel*". Med plenumom je v pogovorih s Kocijem Xoxem in Hoxho dobil čvrsta

²³ DA MIP, PA 1945, fascikel 1, Ministarstvo trgovine i industrije, 6874.

²⁴ Gl. Enver Hoxha: *Anglo-amerikanische Machenschaften in Albanien*, 8. Tirana 1982, str. 443.

²⁵ Muzej istorije Jugoslavije (dalje MIJ), Kabinet Maršala Jugoslavije (dalje KMJ), fascikel I-3-b, a. e. 17, Depeše (Josipa) Djerdje Vladimiru (Velebitu) 6. i 15. XII 1945.

²⁶ AJ, fond 50, fascikel 48, a.e. 105.

zagotovila o želji po poglobitvi gospodarskega sodelovanja z Jugoslavijo.²⁷ Sklep o spremembah v vladi je bil sprejet že v prvih dneh januarja, saj je Džerdža poročal, da so se tudi o tem dogovorili na "*družinskem sestanku*".²⁸ Maleshova se je moral umakniti na manj pomemben položaj ministra za prosveto, pri kadrovskih vprašanjih pa je prihajalo do močnih kratkih stikov med Kocijem Xoxem in Enverjem Hoxho. Hoxha je bil po Džerdjevem mnenju bolj vztrajen in je bolj argumentiral svoja stališča, medtem ko je bil Xoxe precej "*utesnjen*".²⁹

Vendar Džerdjeva "*vojna napoved*" ni ciljala le na opozicijo v KPA, temveč je imel v mislih še dve skupini, ki sta delovali v frontovskem okviru, vendar sta kazali vse večje znake želje po opozicijskem delovanju. Najpogosteje omenjeno ime je bil odvetnik Gjerg Kokoshi, ki je imel kot podpornik fronte od njene ustanovitve visoke funkcije v frontovskem aparatu. Kot član skupščine je večkrat glasoval proti frontovskim predlogom, skupaj z voditeljem druge skupine, Suadom Aslanijem. Poleg "*reakcionarnosti*" znotrajfrontovske opozicije pa je Džerdžo zbodel predvsem njihov odnos do Jugoslavije, ki je bil navzven nadvse prijateljski, a v resnici odklonilen. Menili naj bi, da opora na Jugoslavijo otežuje zunanjepolitični položaj Albanije pred Zahodom. To je izhajalo iz težkega jugoslovanskega položaja pred zavezniki, ki sta ga ustvarila tržaško vprašanje in vprašanje opozicije v Jugoslaviji. V življenjskem interesu Albanije naj bi zato bilo, da se ne bi navezala na Jugoslavijo, ker bi jugoslovanski propad pomenil tudi propad Albanije. Izrabili so tudi šibko točko frontovske politike, ki se je izogibala kosovskemu vprašanju, sami pa so izpostavljali neenakopraven položaj albanske manjšine v Makedoniji. Da pa jih ne bi obtožili protijugoslovanstva, se jih je velik del vpisal v društvo za kulturne odnose z Jugoslavijo.³⁰

Dokončni obračun z opozicijo, ki se je začel z odstranitvijo Maleshove februarja 1946, se je zavlekel vse do jeseni 1947. Maja 1947 je Maleshova izgubil še položaj prosvetnega ministra. V zvezi s tem je Hoxha poslal vsem organizacijam KPA cirkularno pismo, v katerem ga je obtožil liberalizma in oportunitizma.³¹ Nekateri vidnejši člani KPA, večinoma bivši člani CK in "*kolebljivci iz fronte*", so bili zaradi povezav z Maleshovo in izraženih protijugoslovanskih kritik z jugoslovanske strani osumljeni frakcionaštva ter dela za tuje obveščevalne službe. V poročilu o stanju v KPA so bili izpostavljeni predvsem Koco Tashko, vodja vojaške misije v Bariju, nekdanja članica CK Liri Gega in njen mož general Dali Ndreu, vodja delegacije iz Mukje Ymer Dishnica, bivši načelnik albanskega generalštaba Spiro Moisiu in predsednik prezidija dr. Omer Nishani.³² V povezavi z mnenjem o odnosih z Jugoslavijo sta bila nato septembra 1947 "*razkrinkana*" še ministra za kmetijstvo in zdravje Medar Shtylla in že prej omenjeni Koco Tashko. Član Agitpropa Nuri Huta je namreč odkril fotografijo dvojice skupaj z italijanskim

²⁷ AJ, fond 507, fascikel IX, 1/I-1-126, a. e. I-46, Džerdža za Maršala, 26. februar 1946.

²⁸ S tem je verjetno mislil na tesne sorodstvene vezi v novem politbiroju, v katerem sta bila po odločitvi o izločitvi Maleshove med enajstimi člani dva zakonska para in le dva delavca, kot poroča Titu.

²⁹ AJ, fond 507, fascikel IX, 1/I-1-126, a. e. I-35, Džerdža Titu, 10. januar 1946.

³⁰ DA MIP, PA 1945, fascikel 1, Pregled političke situacije u Albaniji, 28. oktober 1945, 6874.

³¹ AJ, fond 507, fascikel IX, 1/II-38-108, a. e. II-85, Svim organizacijama KPA na terenu i u vojsci (O stavu kojeg mora imati Partija prema Sejfulla Maleshovi), 10. maj 1947 in a. e. II-86, O poslednjim političkim zbivanjima u Albaniji (zbacivanje ministra prosvete Maleshova i hapšenje rukovodećih ličnosti), maj 1947.

³² Po razkolu z Jugoslavijo 1948 večinoma vidni člani KPA. Gl. AJ, fond 507, fascikel IX, 1/I-1-126, a. e. I-82, Kratak politički izveštaj iz Albanije, 23. junij 1946.

kraljevim namestnikom Francescom Jacomonijem.³³ S popolno odstranitvijo Maleshove iz albanske politike pa je sovpadal še spopad z ostanki političnih skupin, ki bi jih lahko poimenovali "*buržoazna opozicija*". Prvi proces se je začel že sredi junija 1946, na njem so obračunali s pristaši Suada Aslanija in Gjerga Kokoshija, ki so bili obtoženi protidržavnega delovanja s pomočjo britanske vojaške misije. Britanci so kasneje trdili, da so imeli stike le s sedemnajstimi od 37 obtoženih.³⁴ Maja 1947 pa je bilo aretiranih deset poslancev skupaj s še 80 soobtoženci. Njihov največji greh je bil poskus opozicijskega delovanja v okviru fronte, kar so v obtožnici povezali še z pomočjo tujim obveščevalnim službam.³⁵ V čistki je bilo odstranjenih več uglednih oseb, ki naj bi jih v svojo mrežo zbral predvojni direktor zasebne ameriške tehnične šole v Tirani Harry T. Fultz,³⁶ po vojni pa naj bi delovali po navodilih Balli Kombatarja,³⁷ ki so jih prejeli prek UNNRE. Na procesu, ki po mnenju atašeja za tisk Draga Košmrlja ni bil na zelo visokem tehničnem nivoju, je bilo na smrt obsojenih 16 oseb, 8 pa na dolgotrajne zaporne kazni.³⁸ Čistke v letih 1946 in 1947 pa niso bistveno vplivale na razkol v albanskem vodstvu oziroma v KPA in na jugoslovansko-albanske odnose, saj je bilo albansko vodstvo še vedno razcepljeno na pristaše večjega navezovanja oziroma povezovanja z Jugoslavijo in tiste, ki v to niso povsem verjeli, saj jih je skrbelo ohranitev albanske samostojnosti, odstranile so le večino političnih funkcionarjev, ki so gojili protijugoslovanske občutke zaradi svojih prozahodnih stališč.

Incidenti, začetek albanske dolgoletne mednarodne izolacije in jugoslovanska vloga pri tem

---

V teh okoliščinah je Albanija leta 1946 prišla v spor z Veliko Britanijo, ker je ta večkrat dokazovala svojo moč pri vprašanju albanskih ozemeljskih vod, albansko vodstvo pa je bilo občutljivo zaradi strahu pred mogočim britanskim vojaškim posegom in močno britansko podporo grški kraljevi vladi. Nezaupanje je vzbujalo tudi zavezniško zanimanje za otok Saseno ob albanski obali, ki je bil pred drugo svetovno vojno v posesti Italije in je predstavljal pomembno strateško točko, albanska vojska pa ga je zasedla še pred končano pariško mirovno konferenco.³⁹

Albanska in britanska vlada sta bili v procesu pogajanj o vzpostavitvi diplomatskih stikov, ki so potekala že od jeseni 1945. Do prvih nesporazumov z zahodnimi zavezniki je prišlo že zaradi albanskega nezaupanja do organizacije UNNRA,⁴⁰ ki jo je vodil nekdanji visoki oficir albanske kraljeve žandarmerije,

³³ DA MIP, PA 1947, fascikel 1, Košmrlj (Tirana) MIP, 7. september 1947, 417087.

³⁴ Pearson, Albania as dictatorship and democracy, str. 42.

³⁵ DA MIP, PA 1947, fascikel 1, Košmrlj Beblerju, 18. maj 1947, 49048.

³⁶ V letih 1945-1946 je bil namestnik vodje ameriške misije.

³⁷ Politična in vojaška organizacija iz časa druge svetovne vojna, ki je združevala "*demokratično*" usmerjene predstavnike albanske družbe, delovala je v odkritem konfliktu z narodnoosvobodilnim gibanjem in komunisti.

³⁸ DA MIP, PA 1947, fascikel 2, Poročilo o unatrašnjepolitiki situaciji, 3. oktober 1947, 419218.

³⁹ DA MIP, PA 1945, fascikel 1, Stojnić MIP, 29. avgust 1945, 3735 in AJ, fond 507, fascikel IX, 1/I-1-126, a. e. I-21, Velja Stojnić Centralnom komitetu KPJ, 6. avgust 1945.

⁴⁰ Albanska vlada je izrazila nezaupanje že ob dolgotrajnih pogajanjih o prihodu organizacije na albanska tla, saj je med drugim zavračala, da bi v Albanijo UNNRA poslala 70 svojih uslužbencev, po drugi strani pa tudi UNNRA ni želela skleniti sporazuma z nepriznано albansko vlado, temveč le z Nacionalnim komitejem osvoboditve Albanije. V: AJ, 507, fascikel IX, 1/II-38-108, II-47, Kratak pregled političke situacije (Velimir Stojnić), 12. julij 1945.

kasneje pa agent SOE Dayrell Oakley Hill. Ta je bil obtožen, da je poskušal v državi organizirati opozicijo, saj se je sestajal z nekaterimi nekomunističnimi posamezniki, predvsem odvetnikom Gjergom Kokoshijem, ki jih je poznal že izpred vojne. V svojih spominih odkrito priznava, da so njegove simpatije, tako kot pri večini nekdanjih obveščevalcev SOE, povezanih z Albanijo, bile na strani Abasa Kupija in Ganija bega Kryeziua.⁴¹ Njegovo povezavo s porajajočo se opozicijo so dokazovali z odkritjem centralnega vodstva Ballija Kombatarja v domovini, ki naj bi imel razširjeno tudi mrežo nižjih struktur in je bil reorganiziran po navodilih voditelja Mithata Frasherija iz Italije. Direktivo naj bi prenesla in neposredno pomoč naj bi tridesetčlanskemu komiteju nudila UNNRA. Komite naj bi imel centralno skladišče orožja v katoliški cerkvi v Skadru.⁴² Tik pred volitvami jeseni 1945 je jugoslovanski poslanik Josip Djerdja pisal v Beograd, da se po Tirani iz neuradnih, vendar poučenih krogov širijo govornice o britanskem priznanju albanske vlade. Ker pa je britanski predstavnik Hutchinson⁴³ naglo odpotoval tik pred volitvami, ki naj bi jih nadzoroval, je obstajal utemeljen sum o navezi te novice in njegovih povezav z "*režimskimi oportunisti*", ki so po Djerdjevih ocenah številčnejši, kot se je do tedaj menilo. Djerdja je menil, da bi s takimi potezami britanska vlada želela okrepiti napore teh posameznikov, da bi se Albanija približala Zahodu in odtrgala iz jugoslovanskega objema.⁴⁴ Težaven je bil tudi odnos z ZDA, saj so kot pogoj za ameriško priznanje zahtevali, da Albanija potrdi veljavnost vseh dogovorov, sklenjenih pred drugo svetovno vojno.⁴⁵ Na albansko vlado je iz ZDA apeliral tudi Stilijan Fan Nolli ki je menil, da Britanci in Američani na vsak način iščejo razlog za zavrnitev priznanja albanske vlade.⁴⁶ Aprila je britanski konzul iz vojaške misije v Bariju poslal obvestilo, da zaradi nesprijemljivih pogojev, ki jih je postavila albanska vlada 12. aprila 1946, v Albanijo ne bodo poslali poslanika. To je bilo najverjetneje povezano z albanskimi zahtevami po umiku določenih britanskih uslužbencev, ki so jih utemeljeno sumili organiziranja obveščevalne mreže in protijugoslovanstva.⁴⁷ Josip Djerdja je Vladimirju Velebitu konec leta 1945 poročal, da v britanski vojaški misiji sondirajo teren, da bi po priznanju albanske vlade lahko misija ostala v sklopu britanskega veleposlaništva, vendar so na to dobili negativen odgovor.⁴⁸ Vzrok za takšno vztrajnost britanske strani je Djerdja videl v dejstvu, da so v Veliki Britaniji slabo vodili svojo balkansko politiko in bi si radi svoj nekdanji vpliv na vsak način povrnili. Albansko vodstvo je zaradi tega močno omejevalo dejavnost britanske misije.⁴⁹ Jugoslo-

41 Voditelja opozicijskih odporiških gibanj. Gl. D. R. Oakley Hill: *An Englishman in Albania. The centre for albanian studies*. London 2002, str. 148-197.

42 DA MIP, PA 1946, fascikel 1, Đerđa Velebitu, 27. december 1946, 15335.

43 Lester Hutchinson je bil laburistični poslanec, ki je konec leta 1945 obiskal Albanijo, mudil pa se je tudi v Jugoslaviji. Gl. Pearson, *Albania in occupation and war*, str. 476.

44 DA MIP, PA 1945, fascikel 1, Đerđa MIP, 24. september 1945, 6356.

45 MIJ, KMJ, fascikel I-3-b, a. e. 17, Depeše (Josipa) Djerdje Vladimiru (Velebitu) 6. i 15. XII. 1945.

46 DA MIP, PA 1946, Đerđa MIP, 5. april 1945, 3908.

47 DA MIP, PA 1946, fascikel 1, Bojan Gojković (Atene) Velebitu in Brileju, 8. april 1946, 4037.

48 Jugoslovanski pogled na poslovanje misije je bil izrazito negativen: "Na čelu angleške misije stoji grobi in domišljavi general brez kakršnega koli osnovnega političnega takta, kar bi ga zagotovo privedlo v nemogoč položaj, če ne bi v očeh Albancev predstavljal močnega Albiona in se mu zato marsikaj oprostilo. Glavna težnja angleške misije proti nam je bila, da nam s sistematičnim ignoriranjem, proviciranjem itd. ruši ugled v albanskih očeh." V: DA MIP, PA 1945, fascikel 1, Strana prestavnštva u Albaniji, 8. 12. 1945, 7110.

49 MIJ, KMJ, fascikel I-3-b, a. e. 20, Depeša (Josipa) Djerdje Maršalu Titu, 30. marec 1946.

vanska stran je ocenjevala, da je Enver Hoxha pripravljen na popuščanje in da je tudi Velika Britanija s postopkom, ko je v Bariju čakala na albanski odgovor, kljub temu da je bila misija v Bariju že ukinjena, kazala na določeno mero popustljivosti.⁵⁰ V začetku maja je bila poslana britanska nota o vzpostavitvi diplomatskih odnosov, to pa je najverjetneje motilo jugoslovansko vodstvo in njegove albanske pristaše, posebej ofenzivno naj bi bila nastrojena Nako Spiru in Koci Xoxe.⁵¹ Zaradi tega je 15. maja 1946 najverjetneje namerno prišlo do prvega incidenta v Krfskem prelivu, ki je Albanijo oddaljil od Zahoda in se je nato poleti 1946 ob obisku Enverja Hoxhe v Beogradu s podpisi množice meddržavnih sporazumov dokončno navezala na Jugoslavijo in vzhodni blok.⁵² Drugi incident je samo zapечатil začeto smer v albanski zunanji politiki, zgodil pa se je tik pred podpisom druge serije meddržavnih dogovorov med Albanijo in Jugoslavijo. Jugoslovanski odnosi z Zahodom so postajali podobno napeti, saj nekako v ta čas, avgust 1946, sodita sestrelitvi dveh ameriških letal na Gorenjskem.⁵³

Do spora je prišlo pri vprašanju mednarodne plovne poti, ki vodi skozi tesno ožino med otokom Krfom in albansko obalo. Ta ožina je široka le 3 milje, albanske vode pa so segale skoraj do sredine preliva. Tuje ladje, ki so plule skozi ta kanal, so tako vedno kršile nedotakljivost ozemeljskih voda. Kanal, ki je postal mednarodna plovna pot, ker močno skrajša pot proti celinski Grčiji in zaradi mirnega morja, so britanski minolovci očistili nemških min. Kljub nejasnemu mednarodnopravnemu položaju so nato skozenj plule tudi britanske vojne ladje, kar je 15. maja sprožilo prvi incident, ko je albanska obalna straža odprla topovski ogenj na britanski ladji Orion in Superb.⁵⁴ 22. oktobra pa sta dva britanska rušilca, Saumarez in Volage, v konvoju štirih vojaških ladij, ki so zaplule v ožino,⁵⁵ pri Sarandi naletela na minsko polje, zaradi česar sta nato potonila, v nesreči pa je umrlo 44 oseb.⁵⁶ Ladji sta bili hudo poškodovani, leta 1942 zgrajeni rušilec Saumarez so 3 leta po incidentu poslali v razrez, Volage pa je bil v začetku petdesetih let predelan v fregato.⁵⁷ Velika Britanija je od Albanije prek njenega poslaništva v Beogradu zahtevala opravičilo in odškodnino, kar pa je albanska stran zavrnila. To je imelo dolgoročne posledice za albansko zunanjo politiko, saj je Velika Britanija

⁵⁰ DA MIP, PA 1946, fascikel 1, Đerđa MIP, 15. april 1946, 4895.

⁵¹ DA MIP, PA 1946, fascikel 2, Đerđa MIP, 11. november 1946, 13591.

⁵² Jurij Hadalin: Jugoslovansko-albanski gospodarski odnosi med letoma 1945 in 1992. V: Prišpevki za novejšo zgodovino, 2007, št. 2, str. 131-150.

⁵³ Poleg ostalih incidentov na južni meji je prihajalo tudi do pogostih vdorov grških letal. Pogostost takšnih incidentov je narekovala, da je bil v Albanijo, ki ni imela lastnega vojaškega letalstva, v ta namen poslan 113. letalski polk. Na jugu Albanije je patroljiral med junijem in septembrom 1947. Gl. Bojan B. Dimitrijević: Jugoslovansko ratno vazduhoplovstvo 1942 - 1992. ISI, Beograd 2006, str. 51-54.

⁵⁴ DA MIP, PA 1946, fascikel 1, Telegram II. sekretara Ljuba Osterca (Tirana) MIP, 23. maj 1946, 5954.

⁵⁵ Poslana naj bi bila z namenom, da preizkusita albansko reakcijo na britansko sklicevanje na pravico do neškodljivega prehoda.

⁵⁶ Koci Xoxe je Aleksandru Rankoviću poslal sporočilo, da so skozi preliv blizu albanske obale 22. oktobra zaplule 4 britanske vojne ladje. Ena izmed njih je približno 2 kilometra od obale naletela na mino in sledile so reševalne operacije, ki so trajale celo noč, medtem pa so preostale ladje osvetljevale albansko obalo. Nekoliko kasneje je na mino naletela še druga ladja, ki je vlekla poškodovano. Gl. AJ, fond 507, fascikel IX, 1/I-1-126, a. e I-104, Depeša Kocija Xoxa Aleksandru Rankoviću, 24. oktober 1946.

⁵⁷ Glej: http://www.battleships-cruisers.co.uk/u+v_class.htm, 11. 2. 2010 in http://www.battleships-cruisers.co.uk/s+t_class.htm, 11. 2. 2010.

kasneje vložila tožbo pred Mednarodnim sodiščem v Haagu, ki jo je tudi dobila.⁵⁸ Nekaj dni po potopu rušilcev je prišlo še do tretjega incidenta. Britanska vlada je poslala noto, v kateri je Albaniji prek Beograda sporočila, da bo 13. in 14. novembra opravila ponovno razminiranje, za kar pa so kasneje v Haagu okrivili Veliko Britanijo, ki naj ne bi imela pravice do ponovnega posega v albanske ozemeljske vode. Enver Hoxha je zaradi britanske poteze poslal na obalo šefa generalštaba, zahteval pa je previdnost in dovolil le opozorilne strele v zrak.⁵⁹ Albanci so Veliki Britaniji na noto odgovorili z "*našim predlogom albanskega odgovora*", ki je zavrnil vsakršen poseg, in se licemerno spraševali, katere mine je treba odstraniti, saj albanska vlada ne ve nič o tem.⁶⁰ Britanski poseg pa je povzročil paniko v albanskem vodstvu,⁶¹ saj so želeli razglasiti Sarando za vojno lukso, ker so menili, da ima britansko razminiranje preliva globlji pomen.⁶² Želeli so jugoslovansko mnenje, zato jim je pomočnik zunanjega ministra Vladimir Velebit svetoval, da lahko tako kot Jugoslavija razglasijo 6-miljni pas ozemeljskih voda, vendar mora biti to izvedeno po redni diplomatski poti in z odlokom skupščine, Sarando pa je treba razglasiti za vojno cono.⁶³ Nekaj tednov kasneje je Velebit hotel prekiniti postopek, vendar so ga medtem Albanci že izpeljali.⁶⁴ Dokončno so bile mine očiščene februarja 1947. Obvestilo o prihodu treh jugoslovanskih minolovcev je v Tirano poslal zunanji minister Stanoje Simić osebno, saj so se vrstile obtožbe, da Albanci vseprek streljajo na ladje, tudi na jugoslovanske.⁶⁵

Že po prvem incidentu v Krfskem kanalu je Velika Britanija odpoklicala svojo vojaško misijo in umaknila noto o pristanku k vzpostavitvi diplomatskih stikov, podobno so ravnali tudi Američani z misijo State Departmenta sedem mesecev kasneje.⁶⁶ Velika Britanija je zamrznila tudi predvojne albanske zlate rezerve.⁶⁷ Albanija se je obtožb branila z dejstvom, da sama ne premore niti min niti polagalcev min, poleg tega pa so bile mine, na katere sta naleteli britanski ladji, nemškega izvora. Spomladi 1947 je bila glavna politična tema v Albaniji britanska obtožba pred Varnostnim svetom OZN zaradi "*domnevnega polaganja min v*

⁵⁸ Glede na depešo Kocija Xoxa albanska stran verjetno ni pričakovala tako ostrega odziva, saj je Xoxe Rankoviću 27. oktobra pisal, da bodo protestirali zaradi provokacij na grški meji, razmišljajo pa še, ali bi sploh protestirali zaradi vdora ladij, predvsem pa pri kom, Varnostnemu svetu OZN, OZN ali britanski vladi. Ob tem je s skorajda otroško naivnostjo dejal, da bi morda bili tiho, sploh če "Angleži temu ne bodo pripisovali velikega pomena". AJ, fond 507, fascikel IX, 1/I-1-126, a. e I-104, Depeša Kocija Xoxa Rankoviću, 27. oktober 1946.

⁵⁹ DA MIP, PA 1946, fascikel 2, Đerđa MIP, 11. november 1946, 13591.

⁶⁰ DA MIP, PA 1946, fascikel 2, Đerđa Velebitu, 12. november 1946, 14710.

⁶¹ "Provokacije v Krfskem kanalu so anglo-ameriški imperialisti poskušali uporabiti kot izgovor za izkrcanje, toda njihov cilj je doživel neuspeh in bil razkrinkan s strani naše vlade in sovjetskih predstavnikov v Varnostnem svetu. Angleška vlada je sedaj obtožena pred mednarodnim sodiščem v Haagu in si izmišljuje nove obtožbe in akrobacije, da bi prikrla svojo razbojniško provokacijo, ki smo jo razkrili." V: AJ, 507, IX, I/IV 303 - 414, IV - 381, Odlomek iz govora Enverja Hodže na kongresu KP Albanije, 8. november 1948.

⁶² DA MIP, PA 1946, fascikel 2, Đerđa MIP, 17. november 1946, 15433.

⁶³ DA MIP, PA 1946, fascikel 2, Velebit Tirani, 3. december 1946, 14078.

⁶⁴ DA MIP, PA 1946, fascikel 2, Velebit Tirani, 23. december 1946, 15073 in Đerđa Mip, 28. december 1946, 15433.

⁶⁵ DA MIP, PA 1947, fascikel 3, Simić Tirani, 24. februar 1947, 43338.

⁶⁶ Ameriška vojaška misija je bila odpoklicana že jeseni 1945, ostala pa je misija State Departmenta. Glej: DA MIP, PA 1945, Velimir Stojnić MIP, 2. oktober 1945, 4831.

⁶⁷ Te so zavezniki našli v Nemčiji in so bile deponirane v Bank of England, bilo pa naj bi jih za slabi dve toni in pol. Gl. Enver Hoxha, n. d., str. 478-479.

Krfskem kanalu". Obtožbo je ustavil sovjetski veto,⁶⁸ vendar je močno odmevala v Albaniji, saj je s tem Velika Britanija po besedah Hysnija Kape⁶⁹ pokazala, da hoče za vsako ceno blokirati albanska prizadevanja za vstop v OZN in da je bila od začetka sovražno nastrojena proti novi Albaniji. Ta poteza naj bi bila le še eden izmed britanskih napadov, ki jih je večinoma izvajala prek "monarhofašistične" grške vojske, posredno pa s tem tudi napad na Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo. Albanska vlada je pred Varnostnim svetom zato podala svojo obtožbo o kršenju ozemeljskih voda s strani grških ladij.⁷⁰ Varnostni svet je nato predlagal, da se spor prenese na novoustanovljeno Mednarodno sodišče v Haagu.

Na procesu, ki je potekal konec leta 1948, je britanska stran poskušala dokazati, da so mine v preliv položile jugoslovanske ladje, da bi preprečile nadaljnje dokazovanje britanske premoči v albanskih teritorialnih vodah, za to pa naj bi vedel tudi albanski politični vrh. O tem je pričal tudi Slovenec Karel Kovačič, ki je bil v tem času član Jugoslovanske vojne mornarice, kasneje pa je prebegnil na Zahod.⁷¹ Proces je potekal v času zelo zaostrenih odnosov med Jugoslavijo in Albanijo, vendar je jugoslovanska vlada vseeno sodelovala pri delu sodišča. Udeležena je bila kot priča, ne pa kot stranka v postopku.⁷² Tega, da bi postali obtožena stranka, so se v jugoslovanskem vodstvu očitno zelo bali, saj je pomočnik zunanjega ministra Vladimir Popović oktobra pisal Rankoviću in Titu, da Albanci pred sodiščem zahtevajo, naj se razišče morebitna jugoslovanska odgovornost. Albanski odziv na britansko obtožbo proti Jugoslaviji naj bi pokazal vso albansko neloyalnost.⁷³ Generalni sekretar jugoslovanske vlade je izdal komunike, ki je bil kot uradno jugoslovansko stališče prebran na sodišču. V njem je izpodbijal vse trditve o vpletenosti jugoslovanske vlade v dogodke, posebej pa je poudaril neverodostojnost glavne britanske priče, Karla Kovačiča,⁷⁴ ki je pričal o odhodu treh jugoslovanskih minopolagalcev iz Šibenika nekaj dni pred incidentom.⁷⁵ Albanska vlada je jugoslovansko prosila tudi, naj ji priskrbi strokovnjaka za morske mine, ki bi lahko podal izvedensko mnenje na sodišču.⁷⁶ Proces se je vlekel še vse leto 1949, problematična pa ni bila odločitev sodišča o albanski krivdi, saj je obsodba govorila le o tem, da bi albanska vlada morala vedeti, da je v njenih vodah minsko polje, in bi zato morala britansko mornarico o tem obvestiti, temveč zaradi odškodnine, ki je albanska stran ni želela izplačati. Po besedah člana tedanjega

⁶⁸ AJ, fond 507, fascikel IX, I/IV-303 - 414, a. e. IV - 378, Albansko-britanski spor pred Svetom bezbednosti, 21. oktober 1948.

⁶⁹ V tem času postane albanski poslanik v Beogradu.

⁷⁰ DA MIP, PA 1947, fascikel 2, Drago Košmrlj, Spolnjepolitička situacija Albanije, marec-april 1947, 49090.

⁷¹ Leslie Gardiner: *The eagle spreads his claws*. William Blackwood & Sons LTD, Edinburgh-London 1966, str. 170-275.

⁷² AJ, fond 507, fascikel IX, I/IV 303 - 414, a. e. IV - 382, Stojaković (Haag) Beogradu, 10. november 1948.

⁷³ AJ, fond 507, fascikel IX, I/IV 303 - 414, a. e. IV - 377, (Vladimir) Popović drugu Marku i drugu Maršalu, 14. oktober 1948.

⁷⁴ Poudaril je, da je Kovačič, ki je bil kot nekdanji oficir kraljeve mornarice med vojno interniran v Italiji, iz taborišča pobegnil na sumljiv način, njegova žena pa je bila obsojena na smrt kot agentka gestapa. Kovačič je dezertiral iz jugoslovanske mornarice in nezakonito pobegnil čez mejo, pri tem pa naj bi mu pomagala britanska obveščevalna služba, da bi z njegovo pomočjo lahko krivično obdolžili jugoslovansko vlado. Gl. AJ, fond 507, fascikel IX, I/IV 303 - 414, a. e. IV - 378, Albansko-britanski spor pred Svetom bezbednosti, 21. oktober 1948.

⁷⁵ MIJ, KMJ, fascikel I- 3- b, a. e. 49, Izjava Karela Kovačiča, nedatirano.

⁷⁶ DA MIP, PA 1947, fascikel 6, MIP Načelniku GŠ JA, 6. december 1947, 424820.

albanskega politbiroja Bedrija Spahie so bile mine nastavljene na Titov ukaz in s privoljenjem Hoxhe, v britanskemu časopisu *Independent* iz leta 1942 pa je zapisal: "*Razsodba Mednarodnega sodišča je obsodila Albanijo. Pozdravljam to razsodbo in sem pripravljen, če bo to potrebno, o tem tudi pričati.*"⁷⁷ S tem incidentom in nadaljnjo nepopustljivo politiko si je Albanija dokončno zaprla vrata v zunanjepolitičnih odnosih z Zahodom, ki jih do leta 1990 tako rekoč ni imela.

Jugoslovanska vloga v teh dogodkih je nedvoumna, saj je poveljstvo Jugoslovanske vojne mornarice v poročilu Vladimirju Popoviću sporočilo, da imajo Britanci pravilne informacije. Polaganje min je bilo izvršeno med 15. in 20. oktobrom 1946, pri njem pa je bil navzoč kapetan albanske mornarice Abdul Mati, ki so mu bile izročene pomorske karte z lokacijami minskih polj, vendar so bile te ročno izpolnjene in brez uradnih pečatov. Glede na zmedeno britansko argumentacijo, ki je bila posledica raznolikosti jugoslovanskega ladjevja in njegovih pogostih preimenovalj, je viceadmiral Josip Cerni predlagal, naj se sklicujejo na dejstvo, da imajo Britanci napačne in zato zavajajoče podatke. Dnevnik in dokumentacija ladij, ki so bile vpletene v operacijo, so bili ustrezno izpolnjeni oziroma popravljeni, podatki o aktivnosti ladij pa že v času polaganja dostavljeni zavezniškemu odboru za čiščenje min v Sredozemlju. Britanska stran tudi ni mogla razpolagati s podatki o razpoložljivi količini trofejnih nemških min, ki so bile uporabljene. Zanimivo pri vsej stvari pa je, da Albanija kljub neusmiljeni propagandni vojni proti Jugoslaviji po resoluciji Informbiroja, v času, ko na sodišču ni imela več kaj izgubiti, tega ni izpostavila.⁷⁸ Ivo Banac meni, da so bile te akcije del samostojne jugoslovanske politike, katere cilj je bil povečanje vpliva na Balkanu, vendar pa so v Moskvi incidente spremljali z veliko nejevoljo, saj jim je bilo jasno, da bo na Zahodu obveljalo, da stoji za njimi neposredno Moskva. Incidenti naj bi predstavljali enega pomembnejših vzrokov za zaostritev odnosov med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo 1948.⁷⁹

Jurij Hadalin

CORFU CHANNEL INCIDENT - THE FINAL BREAK-UP BETWEEN THE ALBANIAN
REGIME AND THE WESTERN SUPERPOWERS YUGOSLAV EXPLOITS IN THE BEGINNING
OF THE COLD WAR

S u m m a r y

Soon after the end of World War II the relations between the East and the West became increasingly tense, and already about a year after the end of armed conflicts in Europe we can start talking about the development of the Cold War. If at the later stages of the mounting tension and bipolar world order Yugoslavia may have gained a lot, in the political and economic sense, with its skilful foreign policy, especially with the principle of non-intervention and non-adherence to any of the blocs (later non-alignment), it was a very active participant of the initial skirmishes of the Cold War. Namely, before the Cominform dispute it actively supported the Greek resistance, often also without explicit Soviet backing, and it was also capable of demonstrating its power in various incidents that the Western superpowers periodically got involved in. In August 1946 it shot down two American planes in the Gorenjska region, since American planes usually took a shortcut and flew through Yugoslav

⁷⁷ Paulin B. Kola: *The search for greater Albania*. London 2003, str. 75.

⁷⁸ MIJ, KMJ, fascikel I-3- b, a.e. 49, Izjava komande Jugoslovanske ratne mornarice u vezi sa albansko-britanskim sporom u Krfskom kanalu povodom polaganja mina, 26. september 1948.

⁷⁹ Ivo Banac: *Sa Staljinom protiv Tita*. Zagreb 1990, str. 41-42.

airspace. Such moves most probably served to demonstrate the power during what were very tense moments for Yugoslavia, as the fate of the Italian-Yugoslav border was still not clear, and it also saw the situation in its southern neighbour Greece as a threat: there the Western countries had significant influence on the developments leading up to the rekindling of civil war in March 1946. In this context the expansion of the Yugoslav influence in Albania was extremely important, since in the end of 1946 Yugoslavia controlled almost all of the aspects of the Albanian policy. In the Albanian political life - within the Communist Party of Albania as well as outside it - strong aspirations for establishing good relations with the West still existed. However, the pro-Yugoslav and the more militant Albanian leaders did not support this, and they were also very concerned about what was for them a very unfavourable situation in Greece. This led to a serious international incident in May 1946, when the Albanian artillery fired on the British warships in the Corfu Channel, a narrow sea lane between Greece and Albania. The British mine hunters cleared this waterway of mines, and before the war it was deemed as an international navigational route. In Albania, the deployment of warships only a mile or two off the coast of Albania was seen as a threat and provocation. Due to their bombardment of the ships the British government suspended the negotiations on the recognition of the Albanian government, which pushed Albania into the Yugoslav arms and in the summer of 1946 a series of reciprocal agreements between these states was signed. The next incident that completely ruined any possibilities for the orientation of the Albanian regime towards the West and finally steered it towards Yugoslavia took place in October of the same year. Two British destroyers, a part of a naval convoy, were sunk in the Corfu Channel as they ran into mines. This incident claimed 44 human lives. In November 1946 Albania signed an agreement on the friendship and mutual assistance with Yugoslavia. The incidents caused a legal dispute between Albania and Great Britain. The Albanian side was found guilty and liable for the damages. The Albanian leadership did not consent to that, therefore Great Britain froze the Albanian gold reserves and the relations between these two countries were not restored until the very end of the communist regime. The preserved documents from the archives of Josip Broz Tito show that a few days before the incident the mines were laid by Yugoslav ships under the agreement of the Albanian leadership. With this incident Yugoslavia's influence in Albania was even strengthened. The Soviet leadership most probably knew nothing about these plans. However, since Yugoslavia was deemed as the most loyal satellite of Moscow at that time, in the West it was believed that Stalin was behind this. However, it was likely that this independent Yugoslav move was one of the reasons for the increasing tensions between the Soviet Union and Yugoslavia in 1948.

1.02
Prejeto 11. 3. 2010

UDK 327.2(4-11)"1945/1949"

Žiga Koncilija *

Sovjetizacija Vzhodne Evrope po drugi svetovni vojni

IZVLEČEK

Konec druge svetovne vojne je za svet in Evropo pomenil korenito preoblikovanje geopolitične realnosti. Svet se je razdelil na dva močna bloka z antagonističnimi družbenopolitičnimi, gospodarskimi, kulturnimi in drugimi značilnostmi. ZDA na eni strani je vzpodbujala parlamentarno demokracijo s tržnim kapitalizmom, ZSSR pa je iskala rešitve v ljudski demokraciji, poddržavljanju gospodarstva in odpravi privatne lastnine. V prispevku so orisane države iz vzhodne Evrope, ki so se po "dogovoru" med velesilama znašle pred vrati nove socialistične prihodnosti. Pohod Rdeče armade daleč proti zahodu in z njo vračajoči se komunisti ter hkratna krepitev lokalnih komunističnih partij so omogočili učinkovito in odločno sovjetizacijo teh držav. Avtor se v prispevku posveča prikazu procesov politične sovjetizacije Poljske, Češkoslovaške, Madžarske, Romunije in Bolgarije. Sovjetizacija, ki je v grobem potekala v treh fazah, je bila odvisna od številnih notranjih in zunanji dejavnikov, zato se je do neke mere od države do države razlikovala, vendar pa je bil zaključek povsod enoten. Te države so postale del Vzhodnega bloka in sovjetski satelit.

Ključne besede: Evropa, blokovska delitev, Vzhodni blok, sovjetizacija, komunizem, socializem, Poljska, Češkoslovaška, Madžarska, Romunija, Bolgarija

ABSTRACT

SOVIETISATION OF EASTERN EUROPE AFTER WORLD WAR II

For the world as well as Europe the end of World War II meant a radical transformation of the geopolitical reality. The world was divided into two strong blocs with antagonistic socio-political, economic, cultural and other characteristics. On one hand, the United States encouraged parliamentary democracy with market capitalism, while the USSR sought solutions in the people's democracy, nationalisation of economy and abolishment of private property. The following contribution outlines the Eastern European countries that found themselves at the threshold of the new socialist future following the "agreement" between the superpowers. The march of the Red Army far towards the west and with it the returning communists and simultaneous strengthening of the local Communist Parties enabled the effective and decisive Sovietisation of these countries. In his contribution the author focuses on the depiction of the processes of the political Sovietisation of Poland, Czechoslovakia, Hungary, Romania and Bulgaria. Sovietisation, which roughly took place in three stages, depended on many internal and external factors. Therefore it differed from country to

* Univ. dipl. zgodovinar in politolog, mladi raziskovalec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: ziga.koncilija@inz.si

country up to a certain degree, but the outcome was the same everywhere. These states became a part of the Eastern Bloc - Soviet satellite states.

Key words: Europe, bloc division, Eastern Bloc, Sovietisation, communism, socialism, Poland, Czechoslovakia, Hungary, Romania, Bulgaria

"Zapuščina druge svetovne vojne - in predvojnih desetletij ter vojne pred tem - je vlade in ljudstva Vzhodne in Zahodne Evrope postavila v težko situacijo, kako se najbolje organizirati, da se izognejo vrnitvi v zgodovino. Ena možnost - nadaljevanje radikalnega programa gibanj ljudske fronte iz tridesetih - je bila sprva zelo popularna v obeh delih Evrope. V Vzhodni Evropi je bila neke vrste radikalna preobrazba neizogibna."¹

Tistega 9. maja 1945, ko se je na evropski celini končala največja morija v zgodovini človeštva, so se morale države in njihovi prebivalci spopasti z novo stvarnostjo, zaznamovano z velikimi vojaškimi izgubami, zdesetkano populacijo, porušenimi mesti in infrastrukturo, milijoni zapornikov, beguncev, razseljenih oseb, z bedo, pomanjkanjem hrane in oblačil, streh nad glavo, zlomom pravnih norm ter gospodarskih sistemov, različnimi obračunavanji, povračilnimi ukrepi itn. Nova povojna Evropa je bila z obstojem dveh nasprotujočih si družbenopolitičnih in gospodarskih blokov ter posledično z začetkom hladne vojne razdeljena na dva pola. Težnjo po politični in ideološki polarizaciji Evrope je bilo sicer moč zaznati že med samo vojno, dejansko pa je bila nova razdelitev sveta formalizirana februarja leta 1945 na Jalti in avgusta istega leta v Potsdamu. Tako sta si dve velesili, Združene države Amerike (ZDA) in Zveza sovjetskih socialističnih republik (ZSSR), čeprav sta bili med vojno bolj ali manj uspešno povezani v enotni protifašistični koaliciji, svet razdelili na dva bloka. Na eni strani smo imeli zahodnoevropske države s parlamentarno demokracijo in tržnim gospodarskim sistemom, na drugi strani pa države ljudskih demokracij s planskim gospodarstvom. "Veliki trije" so se poigrali z "igro odstotkov" in države vzhodnega bloka prepustili vplivu ZSSR. V političnem smislu je vojna za nekatere pomenila le rahel odmik od že prej relativno stabilnega in urejenega življenja, čakala jih je samo materialna obnova, za druge pa temeljit pretres in nastanek popolnoma novih družbenopolitičnih in gospodarskih okoliščin.

Večina držav vzhodnega bloka, z izjemo Češkoslovaške, je izšla iz vojne močno poškodovana in izropana ter s številnimi človeškimi žrtvami. Med njimi so bile države "poraženke" (Madžarska, Romunija, Bolgarija), ki so morale poleg tega

¹ Tony Judt: Povojna Evropa 1945-2005. Ljubljana 2007, (dalje Judt, Povojna Evropa) str. 18.

plačevati še visoke reparacije. Predvojne tradicionalne politične elite držav Vzhodne Evrope so bile zdesetkane, med vojno so nekatere sodelovale z okupatorjem, spet druge so delovale podtalno ali pa so pobegnile v London ali Moskvo. Če so se prebivalci vzhodnoevropskih držav pred vojno in med njo spopadali z "izzivi" nacizma, so po drugi svetovni vojni stali pred vrati drugega totalitarizma - komunizma. Po vojni, kakor je bilo med zavezniki sklenjeno, naj bi se sicer povsod izvedle svobodne in demokratične volitve, brž ko bi se politične razmere umirile, vendar pa je bila to le pretveza za komunistični prevzem oblasti. Zahod je to bolj ali manj pasivno opazoval. Države Vzhodne Evrope so v povojnem obdobju doživele temeljite prelome s svojo predvojno politično zapuščino in se hote ali nehote podale v novo družbenopolitično avanturo.²

Poljska, Madžarska, Romunija in Bolgarija so se že v obdobju med obema vojnama soočale s precej podobnimi socialnimi, gospodarskimi in političnimi težavami. Če jim je bil v povojnem obdobju skupen prehod v socializem, jim je bila v predvojnem obdobju skupna gospodarska nerazvitost. Dejansko je šlo za nerazvite agrarne družbe, v katerih je bil delež kmečkega prebivalstva relativno visok: Slovaška in Poljska 63%, Madžarska 55%, Romunija 78% ter Bolgarija 80%. Industrija, kolikor je je pač bilo, je bila večinoma posledica tujih vlaganj. Takšne razmere so klicale po čimprejšnjih reformah in večjih gospodarskih investicijah. Čeprav se je to obljubljal vse od leta 1919, pa se je z reševanjem zavlačevalo predvsem zaradi političnih razmer. Povsod so demokratične režime v predvojnem obdobju zgodaj zamenjale desničarske diktature, ki so tak razvoj zavirale. Te države so pričakale drugo svetovno vojno industrijsko nerazvite in s šibko parlamentarno tradicijo. Med vojno so se Bolgarija, Romunija in Madžarska priklonile Hitlerju, vstopile v trojni pakt, medtem ko je Poljska doživela eno izmed najbolj tragičnih epizod svoje zgodovine. Razmere v Češkoslovaški so bile precej drugačne. Vojno je dočakala gospodarsko močno razvita, poleg tega pa je imela živahno parlamentarno demokracijo z legalno komunistično partijo. Pred drugo svetovno vojno jo je nacistična Nemčija okupirala, razkosala in gospodarsko izkoriščala. Hitler se je zavedal njenega gospodarskega potenciala, zato se je Češkoslovaška izognila večjim vojnim opustošenjem.³

Del razočaranih ljudi je v medvojnih težkih gospodarskih, socialnih in političnih razmerah prislunil obetajočim socialističnim idejam in jim začel aktivno slediti. Sprva sramežljivo, ob sovjetski podpori s prisotnostjo Rdeče armade (RA) in njenih varnostnih služb, pa pogumneje in odločneje. Mnogim se je zdel socializem dobra alternativa kapitalizmu. Upanje na veliko mednarodno socialistično revolucijo se je sicer začelo že po oktobrski revoluciji 25. oktobra leta 1917,⁴ vendar pa je že kmalu po letu 1923 izgubilo zagon, tako da so se komunisti povsod po Evropi vse do začetka druge svetovne vojne bolj ali manj umaknili v defenzivo. Oblasti so jih prepovedovale, delovali so podtalno ali pa iz tujih držav. Moskva je postala pribežališče številnih "nemočnih" evropskih komunistov. Med obema vojnama je bila komunistična aktivnost šibka v Romuniji in na Madžarskem, nekoliko

² Sten Berglund, Frank Aarebrot: *The political history of Eastern Europe in the 20th Century.* (dalje Aarebrat, *The political ...*) Cheltenham 1997, str. 44.

³ Geoffrey Swain in Nigel Swain, *Eastern Europe since 1945*, London 1993, str. 1-2.

⁴ 25. oktobra po julijanskem (v uporabi v ZSSR, zato oktobrska revolucija) in 7. novembra po (v uporabi pri nas) gregorijanskem koledarju.

močnejša v Bolgariji in na Slovaškem. Na Poljskem in v Romuniji so izgubljali podporo zaradi domnevne protinacionalne drže, saj niso nasprotovali sovjetskim ozemeljskim apetitom. Na Češkoslovaškem so na volitvah v povprečju dosegali okoli 10% glasov. V prvih letih vojne je delovanje komunistov v nemško okupiranih deželah izjemno težko (del Poljske in Češkoslovaške), medtem ko je bilo v Nemčiji naklonjenim državam (Romunija, Bolgarija in Madžarska) nekaj več možnosti. Vendar le tam, kjer je bila predvojna komunistična tradicija močnejša. Vojne razmere so bile tiste, ki so komuniste približale delavskim in kmečkim množicam. Kljub temu je bila večina vzhodnoevropskih komunistov prešibkih, da bi lahko revolucijo izvedli samostojno. Odločilni dejavnik, ki je pretehtal v korist komunističnih strank v obravnavanih državah, je bila Stalinova podpora v obliki gospodarske in politične pomoči ter navzočnost močnega prijatelja RA. Prihod RA je okrepil lokalno komunistično prizorišče, hkrati z njo pa so se iz Moskve v svoje domovine vračali indoktrinirani komunisti,⁵ ki so bili nato nosilci vpeljave socializma po vzoru ZSSR.⁶ Izdatno je pripomogla še nezainteresiranost ali bolje rečeno nemoč Zahoda, zato Judt pravi, da je bila *"neke vrste radikalna preobrazba neizogibna"*.⁷

Proces preobrazbe oz. sovjetizacije omenjenih držav se je začel že med samo vojno in se zaključeval v letih po 1948. Predvsem med letoma 1945 in 1948 je opaziti dramatičen porast komunistične aktivnosti ne samo na ozemljih pod nadzorom ZSSR in njene armade, temveč tudi v Italiji in Franciji, kjer so bili komunisti člani koalicijskih vlad. Vendar pa komunistom v zahodnem bloku nikoli ni uspelo to, kar je uspelo komunistom v državah vzhodnega bloka. ZDA so uporabile vsa razpoložljiva sredstva, da se to ne bi zgodilo na njihovem interesnem območju.⁸ Začetki hladne vojne pomenijo za države Vzhodne Evrope pospešitev sovjetizacije in s tem konsolidacijo politike bloka prek nastanka Informbiroja⁹ septembra 1947 ter Varšavskega pakta¹⁰ maja 1955. Države vzhodnega bloka so postopoma postale nič več kot le sovjetski sateliti, popolnoma odvisni od sovjetske volje.

---

2. PROCES SOVJETIZACIJE

---

*"Ta vojna ni kakor vojne v preteklosti; kdor koli zasede ozemlje, na njem tudi uvede družbeni sistem. Vsakdo uvede svoj sistem do tam, do koder seže njegova vojska."*¹¹

⁵ Laszlo Kontler (V: Madžarska zgodovina, Ljubljana 2005) uporablja izraza "moskoviti" in "doma vzgojeni ali lokalni komunisti" (op. a.).

⁶ Swain, *Eastern Europe since 1945*, str. 12-20.

⁷ Judt, *Povojna Evropa 1945-2005*, str. 18.

⁸ Prav tam, str. 3.

⁹ Informbiro je bila kratica za Komunistični informacijski biro (1947-1956), ki je združeval vse komunistične stranke v Evropi. Informbiro je bil namenjen reševanju medsebojnih vprašanj med komunističnimi strankami, dejansko pa nadzoru komunističnih partij s strani Stalina.

¹⁰ Varšavski pakt (1955-1991) je bila vojaška zveza držav vzhodnega bloka, ki so se organizirale kot odgovor na zahodno ustanovitev Nata (1949).

¹¹ Milovan Đilas: Pogovori s Stalinom. V: Judt, *Povojna Evropa 1945-2006*, str. 158.

Stalinova misel je bila povsem jasna. Območja pod sovjetskim vplivom, vzhodno od meje, ki jo je Churchill leta 1946 razglasil za "železno zaveso",¹² je čakala temeljita politična, družbena in gospodarska preobrazba. Cilj ZSSR v drugi svetovni vojni je bil poraz nacistične Nemčije in ponovna vzpostavitev ruske moči. V ta namen naj bi na Zahodu oblikovali varnostno tamponsko območje, zato bširnega pasu med Finsko in Jugoslavijo Stalin ni želel prepustiti zahodnim zaveznikom. Del držav (Litva, Latvija in Estonija) je pripojil neposredno, pri drugih pa so morali uskladiti politične sisteme s sistemom SZ in si tako zagotoviti lojalne vlade. Temu procesu, ki ga E. A. Rees opredeljuje takole, pravimo sovjetizacija:¹³ *"Sovjetizacija vzhodnega bloka vključuje prenos institucij in metod, razvitih v ZSSR, v zelo različna okolja držav vzhodnega bloka po letu 1945."*¹⁴

Cilj sovjetizacije je bil v tem, da naj bi imele države vzhodnega bloka po zaključku procesa poenotene sisteme vladanja, poenoteno ideologijo in gospodarski sistem ter enotno zunanjo in vojaško politiko. Vse seveda z namenom podreditve in lažjega nadzora. Proces politične sovjetizacije je potekal v več fazah. Hugh Seton Watson loči tri. Na začetku se je oblikovala splošna koalicija levih antifašističnih sil, nato je bila oblikovana začasna koalicija, v kateri so komunisti oslabili stranke, ki niso pristale na vodilno vlogo komunistov, v tretji fazi pa je sledila popolna komunistična prevlada z enostrankarskim sistemom.¹⁵

V prvi fazi so komunisti uporabljali taktiko ljudskofrontovskih gibanj iz tridesetih let, ki pa je bila problematična predvsem zaradi odklonilnega stališča držav Vzhodne Evrope do ZSSR in zahtev zahodnih zaveznikov po svobodnih in demokratičnih volitvah. Stalin je moral tako igrati dvojno igro; po eni strani ohranjati dobre odnose z zavezniki, hkrati pa pripravljati teren za postopne preobrazbe držav v socializem. Ponekod je moral brzdati lokalne komuniste, drugod je moral revolucijo pospeševati. Široke ljudskofrontovske vlade so bile običajno sestavljene iz komunistov, socialistov in drugih antifašističnih strank. Namenjene so bile "mehkemu" obračunu s starim režimom, hkrati pa naj bi postopoma izvedle reforme za prevzem oblasti in nenasilne revolucije. Do konca vojne v Evropi maja 1945 so imele takšne vlade domala vse države vzhodnega bloka. Koalicijske vlade so dejansko predstavljale samo sredstvo komunistov za nenasilno prevzemanje oblasti. Na prvi pogled se je zdela takšna taktika zapletena, vendar pa je bilo, kakor se je izrazil nek mlad vzhodnonemški komunist, *"čisto jasno - moralo se je sicer zdeti demokratično, vseeno pa smo morali imeti vse pod kontrolo"*.¹⁶

Od leta 1945 do 1947/48 so vladali komunisti v zavezništvu z drugimi levimi, sredinskimi ali kmečkimi strankami. V tej drugi fazi je bil bistven predvsem nadzor, zato so se usmerili na pridobitev represivnega aparata (vojska, varnostne službe,¹⁷ policija, sodstvo) ter na ključna ministrstva (notranje, mediji, pravosodje

¹² Izraz železna zavesa prvič uporabi v govoru z naslovom "Sredstva miru" 5. marca 1946 na Univerzi Westminster, Fulton, Missouri.

¹³ Sovjetizacija je sicer kompleksnejši pojem, ki vsebuje različne ravni preobrazbe neke družbe. Tako lahko znotraj tega pojma govorimo o politični, gospodarski ali kulturni sovjetizaciji. V članku govorim predvsem o politični sovjetizaciji.

¹⁴ E. A. Rees: *The Sovietization of Eastern Europe. V: The Sovietization of Eastern Europe - New perspectives on the postwar period.* Washington 2008, str. 1.

¹⁵ R. J. Crampton: *Eastern Europe in the Twentieth Century.* London, New York 1997, str. 211.

¹⁶ Crampton, *Eastern Europe in the Twentieth Century*, str. 211.

¹⁷ Obveščevalne službe oblikujejo po vzoru SZ: Securitate (Romunija), Komite državne varnosti (Bolgarija), AVH (Madžarska), SB (Poljska), St.B (Češkoslovaška).

in kmetijstvo). Ni pa se jim še mudilo pri polastitvi funkcij predsednikov, premierjev ali zunanjih ministrov. Ta mesta so prepuščali koalicijskim partnerjem in s tem ustvarjali varljiv videz demokratičnosti, kar je zadostovalo za pomiritev zahodnih opazovalcev. Po oblikovanju koalicij so začeli s t. i. "taktiko salame"¹⁸ slabiti koalicijske partnerje. Kjer je bila pot težja, so prek represivnega aparata izvajali politični pritisk, sprva prikrito, nato z odkrito represijo in terorjem: klevetanja, grožnje, pretepanja, odvzemi prostosti, sodni procesi (predvsem z obtožbami kolaboracije), zaporne kazni, umori itn. S terorjem so zlomili močne kmečke, liberalne in druge tradicionalne stranke, nekatere pa so preprosto prepovedali. Po obračunu s tradicionalnimi strankami so se usmerili v obračun z dotedanjimi zavezniki - socialnimi demokrati. Pri njih so igrali na karto združitve in jih na ta način onesposobili. Februarja 1948 se je to zgodilo v Romuniji, avgusta 1948 na Madžarskem, Češkoslovaškem in v Bolgariji, decembra 1948 še na Poljskem. Potem ko so "utišali" glavne nasprotnike, so seveda uspešno nastopili na volitvah in s tem dokončno legitimirali oblast. Sledilo je oblikovanje vlad v katerih je komunistična stranka prevladovala, koalicijske partnerje pa so zreducirali na formalne in prazne vloge. Vzporedno s prehodom iz združenih frontovskih koalicij v komunistični monopol nad oblastjo in z razmahom hladne vojne se je strategija ZSSR spremenila v radikalno politiko državnega nadzora. Vključno z intenzivnim vsiljevanjem stalinističnega modela sovjetizacije, uničevanjem srednjega sloja in čistk ter obračunavanja z nasprotniki, kolektivizacijo, podžavljanja industrije in hitrega razvoja težke industrije.¹⁹

ZSSR je nadzirala procese sovjetizacije držav v Vzhodni Evropi prek Rdeče armade,²⁰ varnostnih služb, vladnih in strankarskih teles ter gospodarskih subjektov. Glavni nosilci sovjetizacije so bili večinoma v Moskvi indoktrinirani komunisti, t. i. moskoviti. Na Madžarskem je bil to Matjas Rakosi, v Bolgariji Georgi Dimitrov, v Romuniji Gheorghe Gheorghiu Dej, na Poljskem Boleslaw Bierut in na Češkoslovaškem Klement Gottwald. Države novih ljudskih demokracij so zvesto, čeprav s počasnejšim tempom, sledile sovjetskemu modelu razvoja. Družbena osnova je bila od države do države različna. Na Češkem in v Bolgariji je imela na primer vpeljava socializma široko javno podporo, na Poljskem in Madžarskem pa je bila podpora majhna.²¹

Procesi sovjetizacije niso povsod potekali enotno in gladko, saj so bili odvisni od številnih tako notranjih, kot zunanjih dejavnikov: od predvojne stopnje demokracije in političnih razmerij, predvojne moči komunistov pa do nadzora nad represivnim aparatom in oboroženimi enotami.²² Na procese sovjetizacije je vplival status posamezne od držav (poraženka ali zmagovalka) in ne nazadnje (ne)aktivnost zahodnih zaveznikov. Berglund loči štiri modele prevzema oblasti. Za prvi, Leninov model (na Češkoslovaškem), so bili značilni konflikti med političnimi elitami in močna komunistična partija. Za drugi model t. i. marionetnega režima

¹⁸ Matjas Rakosi tako cinično poimenuje postopno izločevanje političnih tekmecev.

¹⁹ Judt, *Povojna Evropa*, str. 159-163.

²⁰ Čeprav ni bila vedno prisotna tam, kjer so se izvajali komunistični prevzemi oblasti (Jugoslavija, Albanija, Bolgarija, Češkoslovaška).

²¹ Rees, *The Sovietization of Eastern Europe*, str. 11.

²² ZSSR umakne RA iz Češkoslovaške leta 1945 in iz Bolgarije leta 1947. Vendar pa ohranja baze v NDR, Romuniji, na Poljskem in na Madžarskem, predvsem za ohranjanje linij komunikacij.

(Estonija, Latvija, Litva, NDR) so bile značilne delegitimirane politične elite centra in desnice, šibki komunisti ter močna prisotnost Rdeče armade. Za tretji, sovjetski imperialistični model ali t. i. vodeno demokracijo (Poljska, Madžarska, Romunija, pogojno Bolgarija, kajti komunisti so bili tam relativno močni) so bili značilni konflikti med političnimi elitami, šibki komunisti ter močna prisotnost Rdeče armade. Za četrti, partizanski, model (Jugoslavija, Albanija), ki sodi v razpravo o sovjetizaciji le deloma, pa je bilo značilno, da so bili protikomunistični elementi oslavljeni in očiščeni že med vojno in po njej ter močni komunisti s svojo številčno partizansko vojsko.²³ Poljska, Madžarska, Romunija in deloma Bolgarija predstavljajo nekakšen "mainstream" sovjetizacije ob močnem vpletanju ZSSR in prisotnosti Rdeče armade. Jugoslovanski in albanski komunisti pa so izvajali revolucijo prek narodnoosvobodilnega boja z lastnimi partizanskimi silami. Ob koncu vojne je bil tam socializem dejansko že vpeljan in je služil kot zgled revolucije "od spodaj" drugim državam vzhodnega bloka. V Vzhodni Nemčiji se z revolucijo ni mudilo, Češkoslovaška pa je izšla iz vojne z močnimi socialnimi demokrati in s komunisti, sposobnimi samostojne revolucionarne akcije.²⁴ Crampton ugotavlja, da so se prevzemi oblasti najprej izvedli v industrijsko najmanj razvitih državah in obratno - najkasneje v najbolj razvitih državah.²⁵

---

3. POLJSKA

---

*"Tri korake levo kakor vojak."*²⁶

Za Stalina je bil povojni položaj Poljske povsem jasen. Poljsko vzhodno mejo naj bi premaknili daleč proti zahodu, državo etnično homogenizirali in jo sovjetizirali. Značilnosti poljske različice sovjetizacije sta bili v močni prisotnosti Rdeče armade ter šibkem komunističnem gibanju, ki ga je bilo treba zgraditi skorajda iz nič. Največje ovire poljskih komunistov pri prevzemu oblasti pa so bile stare politične elite z vojsko, predvsem agrarna stranka. Kljub temu pa ni bil, tudi zaradi tihega privoljenja zahodnih zaveznikov, prehod v socializem nikdar vprašljiv.²⁷

Med drugo svetovno vojno najhuje prizadeta Poljska je bila po sporazumu Ribbentrop-Molotov²⁸ razkosana med Nemčijo in ZSSR. Vlada je zbežala v izgnanstvo, sprva v Pariz in kasneje v London, kjer je vodenje prevzel general Władysław Sikorski. Obe okupacijski sili sta nad poljskim prebivalstvom izvajali hud in oster teror. Na nemškem okupacijskem območju je nanj odgovarjalo poljsko odporiško gibanje, lojalno vladi v izgnanstvu. Bilo je eno bolj zanimivih v Evropi, saj je vključevalo vojaško silo Armia Krajowa (AK), kakor tudi pravo podtalno državo (Polskie Państwo Podziemne - PPP). Vodil jo je delegat poljske vlade v izgnanstvu, na čelu pa je bil svet, ki je zastopal pet ključnih predvojnih opo-

²³ Berglund, *The political history of Eastern Europe in the 20th Century*, str. 65.

²⁴ Prav tam, str. 48.

²⁵ Crampton, *Eastern Europe in the Twentieth Century*, str. 215.

²⁶ Richard Frucht: *Encyclopedia of Eastern Europe - From the congress of Vienna to the fall of communism*. New York/London 2000, str. 524.

²⁷ Frucht, *Encyclopedia of Eastern Europe*, str. 131.

²⁸ Ribbentrop-Molotov pakt ali pogodba o nenapadanju med Nemčijo in SZ. Podpisana je bila 24. avgusta 1939 in je bila v veljavi do nemškega napada na SZ, 22. junija 1941. S to pogodbo sta si glede na tajne protokole državi podpisnici razdelili Poljsko.

zicijskih strank. Kljub ostri politiki tudi na sovjetskem okupacijskem območju, je britanska vlada, predvsem zaradi popuščanja Stalinu, silila Sikorskega v ohranjanje dobrih odnosov s Sovjeti. Tako so Poljaki in Sovjeti julija 1941 podpisali sporazum, ki je med drugim okrepil sodelovanje v boju proti Nemčiji, določal ustanovitev poljske divizije znotraj Rdeče armade, rešitve vprašanja meje pa so odložili. Z nadaljevanjem vojne je Stalin vedno bolj pritiskal na vlado v izgnanstvu glede vprašanja vzhodne meje, hkrati pa pripravljaval "moskovitsko" vlado in podpiral delovanje lokalne komunistične stranke²⁹ in njene Armie Ludowe (AL). Po odkritju žrtev pokola v Katinu aprila 1943 in ko so protisovjetski Poljaki, tako kot nacisti, zanj obtožili Sovjetsko zvezo, je Stalin dokončno prekinil odnose z vlado v Londonu. Sledila so pogajanja o meji. Poljaki so nasprotovali sovjetskim zahtevam, vendar so jim Britanci obrnili hrbet, saj so menili, da bi morala meja potekati po Curzonovi liniji.³⁰ Tako sta Sikorski in po letu 1943 njegov naslednik, vodja močne Poljske kmečke stranke (PKS) Stanisław Mikołajczyk, pristala na prehod vzhodnih ozemelj k ZSSR,³¹ v zameno za pripojitev zahodnih ozemelj na škodo Nemčije. Z izjemo komunistov je bilo poljsko javno mnenje odločno proti takšni rešitvi. Churchill je Stalinu popuščal, ker je verjel, da bo v zameno pristal na oblikovanje demokratične neodvisne poljske vlade pod vodstvom Mikołajczykove stranke. Na teheranski konferenci konec 1943 je Churchill tako predlagal premik Poljske na zahod, "*tri korake levo kakor vojak*," na kar je Stalin pristal in s tem je bila ozemeljska usoda Poljske začrtana.³²

Medtem so začeli novembra 1943 Gomulkovi komunisti pogajati s socialisti o oblikovanju enotne ljudske fronte okoli t. i. domovinskega narodnega sveta (DNS), vendar pa so ozemeljska vprašanja in predvojna "neomadeževanost" tradicionalnih strank preprečevali oblikovanje širše koalicije, zato so se komunisti usmerili v taktiko ljudske fronte "od spodaj". Treba je omeniti, da proces sovjetizacije med Moskvo in Varšavo sprva ni bil dobro usklajen. Stalin je na začetku leta 1943 na pobudo zveze poljskih patriotov znotraj Rdeče armade oblikoval ločeno poljsko divizijo (Tadeusz Kosciuszko) s 100.000 možmi, ki je bila veliko močnejša od domače PDS z Armijo Ludowo. Vzporedno s tem so v Moskvi ustanovili že omenjeni centralni biro (CB) poljskih komunistov kot alternativo PDS. Med "moskoviti" in lokalnimi komunisti je prišlo do razhajanj glede vprašanja odnosa do tradicionalnih strank. Dodatno so se zadeve zaostriale zaradi Gomulkovih pogajanj s socialisti. Stalin je poslal Bolesława Bieruta in mu ukazal prekinitev pogajanj, saj je menil, da je nadzor nad DNS veliko pomembnejši kot pa sporazum s socialisti. Pomladi 1944 se je tako odvijal boj med lokalnimi komunisti in "moskoviti". Gomulka je kljub temu nadaljeval pogajanja s socialisti v želji po ustanovitvi skupne koalicijske DNS. Stalin je interveniral in podprl Bieruta, ta pa se je že odločil za vojaški poseg. Julija 1944 je Rdeča armada prečkala Curzonovo linijo in s tem omogočila izvedbo socialistične revolucije. DNS se je preimenoval v Poljski komite za narodno osvoboditev (PKNO) in septembra 1944 prevzel pooblastila

²⁹ Takrat še pod imenom Poljska delavska stranka (PDS). Vodil jo je Władisław Gomułka.

³⁰ Curzonova linija je bila demarkacijska linija med drugo poljsko republiko in boljševiško Rusijo prvič predlagana decembra 1919. Linija naj bi tekla vzhodno od Przemysla in zahodno od Lviva.

³¹ Razen mest Lwów in Wilna.

³² Frucht, *Encyclopedia of Eastern Europe*, str. 524.

Sejma.³³ PKNO, sicer bolje poznan kot "lublinski komite", so podprli deloma le socialisti, ostale tradicionalne stranke pa ne.³⁴

Stalinovi načrti o sovjetizaciji Poljske so bili jasno razvidni že prej. Predvsem pa je to razvidno iz dogajanj ob varšavski vstaji (avgusta in septembra 1944), ko je, ne samo da je opazoval uničevalni nemški pohod, temveč je medtem s pomočjo NKVD in vojske izvajal aretacije in streljanja uradnikov podtalne države ter poveljnikov Armije krajove. Kruto zatrta varšavska vstaja je dejansko predstavljala ključno točko, saj sta bili Armija krajova in podtalna administracija takrat oslabiljeni do takšne mere, da nista mogli več nasprotovati PKNO. Na jaltski konferenci februarja 1945 so nato potrdili poljsko-rusko mejo po Curzonovi liniji s kompenzacijami na račun Nemčije. Potrdili so tudi sovjetski predlog postopka za ustanovitev demokratične poljske začasne vlade, sestavljene iz komunistične PDS, članov prozahodne poljske vlade v izgnanstvu in članov Armije krajove. Zopet so se pojavljali sovjetski pritiski, ko je Molotov v Moskvi, kjer so bili sklicani politiki, prepovedal udeležbo "nezaželenim politikom", NKVD pa je marca 1945 zapirala poljske politične voditelje in poveljnike Armije krajove. Junija 1945 je v opozorilo opoziciji sledilo sojenje "16-erici",³⁵ medtem pa se je Mikolayczyk,³⁶ kompromisna rešitev Zahoda in ZSSR, pogajal s člani PKNO o oblikovanju začasne vlade.³⁷

V novi začasni vladi narodne enotnosti je junija 1945 dobila Mikolayczykova PKS samo štiri od 24 sedežev, poleg tega pa so si komunisti zagotovili vsa ključna ministrstva represivnega aparata z nadzorom tajnih služb vred. V upanju na nove res svobodne volitve so zahodni zavezniki to vlado priznali. Toda do volitev, na katere so polagali vse svoje upe ne samo zavezniki, temveč tudi večina Poljakov, je prišlo šele čez leto in pol. Medtem pa so lahko komunisti pripravili teren za dokončen prevzem oblasti. Potekala je prava državljanska vojna med Armijo krajovo in veterani ter poljskimi komunistično vodenimi oboroženimi silami. Komunisti so s podporo socialistov pritiskali predvsem na PKS; njihove člane so ustrahovali, zapirali in pobijali. Junija 1946 je sledil t. i. referendum "3 x DA" na katerem so postavili vprašanja ali ljudje podpirajo abolicijo senata, nov gospodarski sistem, podržavljanje gospodarstva in ali želijo, da je nova zahodna meja dokončna. Mikolayczykova stranka je pričakovala množično podporo in hud poraz PDS, vendar so referendum komunisti, na katerem so dobili le tretjinsko podporo, ponaredili in razglasili zmago.³⁸

Končno je nastopil čas volitev. Januarja 1947 je Mikolayczyk pričakoval več kot 50% glasov, zato je PKS samozavestno zavračala koalicijo s komunisti in socialisti. Komunisti so to razumeli kot vojno napoved. Volilna kampanja 1946/47 se je spremenila v hud boj med komunisti in njihovimi zavezniki v Demokratičnem bloku na eni strani ter Mikolayczykovo PKS na drugi. Na režiranih volitvah je Demokratični blok slavil z okoli 80%, Mikolayczykova stranka pa je dobila le 10%

³³ Norman Davies: *God's playground, A history of Poland*. Oxford, New York 2005, str. 413.

³⁴ Swain, *Eastern Europe since 1945*, str. 39-42.

³⁵ T. i. sojenje 16-erici v Moskvi je bil politični proces proti 16 voditeljem poljske podtalne države. Sovjeti so člane, med katerimi sta bila npr. vrhovni poveljnik AK Leopold Okulicki in minister za notranje zadeve Adam Bien, obsodili na podlagi obtožb kolaboracije z Nemci, terorizma, sabotaž itn.

³⁶ Stanisław Mikolayczyk je bil vodja najmočnejše Poljske kmečke stranke (PKS), novembra 1944 je odstopil z mesta premiera vlade v izgnanstvu in se vrnil na Poljsko.

³⁷ Frucht, *Encyclopedia of Eastern Europe*, str. 525.

³⁸ Swain, *Eastern Europe since 1945*, str. 43-46.

glasov. Kljub temu je obstoj te opozicije skrbel komuniste, zato so pretežni del leta 1947 posvetili seriji kampanj za njeno popolno uničenje. Številni simpatizerji Mikolajczykove stranke so bili zaprti, sam Mikolajczyk pa je končno oktobra 1947 v strahu za življenje zbežal. Staro in močno stranko Jozefa Pilsudskega, Poljsko socialistično stranko, so komunisti s svojo taktiko "salame" sprva razbili in nato podredili. Nova ustava iz februarja 1947 je odprla pot za poenotenje poljskega partijskega sistema po vzoru ostalih vzhodnoevropskih modelov sovjetizacije. Poljska je postala partijska država in satelit ZSSR. Začelo se je obdobje stalinistične totalitarne oblasti.³⁹

---

4. ČEŠKOSLOVAŠKA

---

*"Most med nekomunističnim Zahodom in komunističnim Vzhodom."*⁴⁰

Kakor ugotavlja Sten Berglund, je prišlo do sovjetizacije Češkoslovaške mirno in z ljudskim konsenzom.⁴¹ Igor Lukes pa izpostavlja tri temeljne značilnosti češkoslovaške različice poti v socializem. Prvič, nosilci sovjetizacije so bili domači komunisti. Že od aprila 1945 so lahko prek nadzora nad notranjim ministrstvom nadzorovali opozicijo. Stalin tako ni imel večje potrebe po posredovanju. Drugič, država je izšla iz vojne močno naklonjena socializmu, saj je večina čeških politikov z levega in desnega pola podpirala zavezništvo med Češkoslovaško in ZSSR. In tretjič, "zasluga" zahoda za sovjetizacijo Češkoslovaške je tam morda najbolj očitna.⁴²

Za razumevanje "zgodbe" sovjetizacije Češkoslovaške, se je treba vrniti v predvojni čas. Predsednik države Edvard Beneš je zaradi pritiskov odstopil in zapustil državo že oktobra 1938; zamenjal ga je Emil Hacha, premier pa je postal Rudolf Beran. Z novo desno vlado sta poskušala reševati ostanke češkoslovaške neodvisnosti. Del, poseljen s sudetskimi Nemci, je bil izgubljen že septembra 1938 ob podpisu "izdajalskega" Münchenskega sporazuma, Slovaška je postala marionetna država, podkarpatsko Rutenijo so si "privoščili" Madžari. Marca 1939 je Nemčija okupirala še preostalo Češkoslovaško in razglasila Češko-moravski protektorat, kjer je vladal Hacha z omejenimi pooblastili, dejansko pa so protektorat vodili nemški namestniki.⁴³ Češke dežele so izkusile sorazmerno "mehko" obliko okupacije, res je, da jih je čakal načrt asimilacije, deportacij in postopnega iztrebljanja populacije, vendar pa so se Nemci hkrati zavedali vrednosti češke industrije.⁴⁴ Češki odpor je bil zmeren z gverilskimi aktivnostmi in drugimi oblikami oboroženega odpora, vrhunec je dosegel maja 1942 z ubojem Reichsprotektorja Reinharda Heydricha v Pragi. Sledile so hude represalije, začeni s tisto v Lidicah,⁴⁵ tako

³⁹ Berglund. *The political history of Eastern Europe in the 20th century*, str. 58-59.

⁴⁰ Otto Ule, *Czechoslovakia*, str. 117. V: Teresa Rakowska-Harmstone, *Communism in Eastern Europe*, Manchester University press 1984, Manchester.

⁴¹ Prav tam, str. 54.

⁴² Igor Lukes, *The Czech road to Communism*. V: Norman Naimark in Leonid Gibianskii, *The establishment of communist regimes in Eastern Europe 1944-49*. Colorado 1997, str. 244

⁴³ Frucht, *Encyclopedia of Eastern Europe*, str. 169.

⁴⁴ Jaroslav Krejčí in Pavel Machonin: *Czechoslovakia 1918-92, A laboratory for social change*. ZDA 1996, str. 141.

⁴⁵ Lidice je bila manjša vas nekaj kilometrov od Prage. Kot povračilni ukrep zaradi uboja Heydricha je bila vas popolnoma uničena, zverinsko pobitih pa je bilo 340 ljudi (192 mož, 60 žensk in 88 otrok).

da je bilo po tem, razen podtalne dejavnosti komunistov,⁴⁶ odporniško gibanje izkoreninjeno vse do vsesplošne vstaje ob koncu vojne. Takrat so se različne skupine oborožile z nemškim orožjem, napadale umikajočega se okupatorja in ob tem doživljale velike izgube. Zahodni zavezniki so jim ponovno obrnili hrbet česar Čehi, že tako razočarani nad njimi, po vojni niso pozabili. Češkoslovaška je med vojno, glede na druge države Srednje in Vzhodne Evrope, utrpela relativno majhno škodo z okoli 55.000 žrtvami.⁴⁷

Med letoma 1940 in 1945 so zavezniki kot legitimno priznavali Beneševo vlado v izgnanstvu, hkrati pa jo je podpirala tudi češka komunistična partija. Beneš je pozival k aktivnemu odporu in iskal podporo zaveznikov, vendar pa se je razočaran nad njihovo pasivnostjo zatekel pod plašč ZSSR. Že leta 1943 so v Moskvi s posredovanjem Gottwalda podpisali dvajsetletno pogodbo o prijateljstvu. Aprila 1945 pa so v Košicah slovesno razglasili novo vlado, ki je vključevala velik del komunistov, predvsem na račun izključene kmečke stranke in s tem jasno nakazali družbenopolitično prihodnost države. V vlado so bili poleg komunistov in socialistov vključeni še Narodna socialistična stranka (NSS), Katoliška ljudska stranka (KLS) in Slovaška demokratska stranka (SDS).⁴⁸

Do oktobra 1945 so se iz države umaknile tako enote zahodnih zaveznikov kot sovjetske enote. Prva naloga povojne vlade in predsednika Beneša je bila obračun z dejanskimi in namišljenimi kolaboranti. Tako so, kot kolektivno krive, izgnali okoli 3 milijona sudetskih Nemcev. Podkarpatsko Rutenijo je pripojila ZSSR, Slovaška pa je, kljub drugačnim obljubam, dobila le regionalno avtonomijo. Beneš se je odmaknil od Zahoda in gradil politiko z "bratsko" ZSSR. Kakor je bilo določeno v dogovoru iz Košic, naj bi Češkoslovaška odražala kompromis med komunizmom in nekomunizmom. To je bilo tudi v skladu z javnim mnenjem, ki ni pozabilo Münchenskega sporazuma iz 1938 in dogodkov iz maja leta 1945.⁴⁹

Po koncu vojne je začela, izkoriščajoč dane okoliščine, češka komunistična partija hitro in učinkovito povečevati moč in vpliv. Na prvih povojnih volitvah maja 1946 so dobili že okoli 38% glasov, skupaj s socialisti pa so tvorili večinskih 51% glasov ali 114 sedežev. V lokalnih in okrožnih komitejih so pridobili okoli 44% sedežev, 35% direktorskih položajev podržavljenih podjetij ter nadzor nad represivnim aparatom. Generalni sekretar čeških komunistov Gottwald je že postal premier. Na začetku so bili komunisti zmerni v svojih zahtevah tako v domači, kot zunanji politiki. Berglund ugotavlja, da bi bila že takrat možna mirna izvedba revolucije, vendar pa so se komunisti raje lotili postopnega prevzema. Obdržali so široko koalicijo petih strank, seveda z močnejšim položajem KP. Politična platforma nove vlade je bila zmerna. Gottwald je govoril o sobivanju podržavljene industrije in privatnega sektorja ter o "poti v socializem", ki se bo razlikovala od sovjetske poti. Sočasno so vse ključne institucije zapolnjevali z lojalnimi komunisti. Poleti 1947 je vlada sprejela Marshallov načrt, vendar ga je bila zaradi sovjetskega pritiska prisiljena v enem tednu zavriniti, kar jo je že potrjevalo kot sovjetski satelit.

⁴⁶ Že decembra 1938 so oblasti prepovedale Komunistično partijo Češkoslovaške (KP CZ), zato vodja Klement Gottwald in drugi komunisti bežijo v ZSSR, kjer so nadaljevali s svojimi antifashišnimi aktivnostmi.

⁴⁷ Frucht, *Encyclopedia of Eastern Europe*, str. 169.

⁴⁸ Prav tam, str. 170.

⁴⁹ Prav tam, str. 171.

Na ustanovnem sestanku Informbiroja septembra 1947 je ZSSR kritizirala češko-slovaško pot v socializem. KP Češke je to razumela kot znak za pospešitev sovjetizacije, zato je Gottwald začrtal politiko postopnega pritiska na nekomuniste in čistke v varnostnih službah. Druge stranke so na to odgovorile z odhodom iz vlade, kar pa je bila seveda usodna poteza. Gottwald je prevladal nad predsednikom Benešem in ključna ministrstva zapolnil s svojimi možmi. Ta "državni udar" je februarja 1948 omogočil komunistom izločitev še zadnjih ostankov pluralizma. Maja 1948 je bil vpeljan sistem enojne liste, SDP se je junija 1948 združila s komunisti, druge stranke so bile priznane kot lojalne, seveda če so pristale na vodilno vlogo KP Češke.⁵⁰

Geoffrey Swain glede prevzema oblasti ugotavlja podobno, ko meni, da so bili komunisti skupaj s socialisti po prihodu RA že oktobra 1944 pripravljeni prevzeti oblast, vendar se je Gottwald temu odrekel in poslušal Stalina. Ta je zahteval široko koalicijsko vlado iz dogovora z zavezniki iz leta 1943. Kdaj naj bi komunisti prevzeli oblast, ni bilo povsem jasno. Gottwald je zasnoval pot komunističnega prevzema oblasti prek konsolidacije partijskega položaja v nacionalnih svetih, vpliva nad pomembnimi ministrstvi, izgradnje varnostnega aparata in dela znotraj sindikalnih gibanj. Zgodila naj bi se "*postopna revolucija par excellence, revolucija s pridobitvijo direktorskih položajev poddržavljenih podjetij in z manipulacijo šefov policije*".⁵¹ Češkoslovaška revolucija je bila plod skupnega dela komunistov, socialistov in drugih strank pod vodstvom predsednika Beneša. Komunistom je preostala izključno naloga postopne krepitve znotraj te strukture, kar jim je februarja 1948 tudi uspelo.⁵²

---

5. MADŽARSKA

---

*"Obdobje sovjetizacije je bilo za Madžare boleča preizkušnja družbene in politične morale, ki je le še povečala zmedo, podedovano iz preizkušeni polnih desetletij med obema vojnoma."*⁵³

Vse od Bela Kunove socialistične republike leta 1919 Madžarska ni predstavljala plodnih tal za levi radikalizem in komunisti po vojni ne bi prevzeli oblasti, če ne bi bilo prisotnosti Rdeče Armade in zaradi statusa poraženke postavljene Zavezniške nadzorne komisije (ZKK), ki so jo dejansko obvladovali Sovjeti. Šibkost Komunistične partije Madžarske (KPM) je bila predvsem posledica dolgoletnega delovanja v ilegali in osamljenosti med prebivalstvom, poleg tega so jo pestila notranja nesoglasja in razdelitev med "moskovite" in lokalne komuniste ter zahodne emigrante, predvsem veterane španske državljanske vojne. Ob koncu leta 1944 je štela KP Madžarske le okoli 3000 članov, največja Stranka malih posestnikov (SMP) pa več kot 900.000 članov.⁵⁴ Z odločnim nastopom do volitev novembra 1945 pa je uspelo komunistom oblikovati množično stranko s polmilijskim članstvom.⁵⁵

⁵⁰ Berglund, The political history of Eastern Europe in the 20th Century, str. 54-57.

⁵¹ Swain, Eastern Europe since 1945, str. 48.

⁵² Prav tam, str. 48-49.

⁵³ Laszlo Kontler: Madžarska zgodovina. Ljubljana 2005, str. 313.

⁵⁴ Kontler, Madžarska zgodovina, str. 315.

⁵⁵ Berglund, The political history of Eastern Europe in the 20th Century, str. 59-60.

Madžarska je dočkala konec druge svetovne vojne z milijon žrtvami in 40% uničenega nacionalnega premoženja.⁵⁶ KP Madžarske je bila relativno pasivna in se ni priključila prvooblikovanemu protinacističnemu gibanju konec leta 1942 sestavljenemu iz močne Stranke malih posestnikov (SMP) in "kmečkega zavezništva" pod vodstvom Ferenc Nagya. Porast aktivnosti KP Madžarske pod vodstvom Laszla Rajka sovпада šele z nemško okupacijo marca 1944 in kasneje s prihodom Rdeče armade decembra istega leta.⁵⁷ Takrat so SMP, KPM, Socialni demokrati (SD), Narodna kmečka stranka (NKS) in Meščanska demokratska stranka (MDS) skupaj začeli s prvo fazo sovjetizacije, ko so ustanovili madžarsko Narodno fronto neodvisnosti (NF). Ta je zaprosila zaveznike za pomoč pri vzpostavljanju demokratičnega političnega sistema, ki naj bi temeljil na zemljiški reformi in zasebnem podjetništvu, hkrati pa se je zavezala, da se bo odpovedala ozemeljskim zahtevam do sosednjih dežel, da bo razpustila vse fašistične organizacije ter poklicala na odgovor tiste, ki so bili odgovorni za madžarsko medvojno politiko. Zavezniki so NF priznali in ji dovolili, da je pripravila vse potrebno za sklic začasne narodne skupščine. Člani skupščine so nato izvolili začasno vlado narodne enotnosti, ki jo že prej odobrila tudi Moskva. Tej koalicijski vladi je predsedoval Bela Dálnoki Miklos, dejansko pa Erik Molnar in predstavnik NKS, komunistom naklonjeni Ferenc Erdei, ki je nadziral notranje ministrstvo. Drug pomemben položaj, mesto šefa policije Oddelka za državno varnost (AVO), pa so zasedli komunisti s Petrom Gaborjem. S tem so že nadzirali dva pomembna elementa represivnega aparata.⁵⁸

Podpis premirja v Moskvi januarja 1945 je prepustil Madžarsko popolnoma na milost ali nemilost ZSSR, vendar pa je zaradi ohranjanja videza demokratičnosti Stalin KPM krotil pri hitri izpeljavi prevzema oblasti. Premirje je Madžarski tudi določilo že omenjeno nadzorno komisijo pod neposrednim nadzorom sovjetskega maršala Klimenta Voršilova. ZKK je bila med drugim pooblaščenca za prepoved strank, zapiranje ljudi in izvajanje cenzure.⁵⁹ Novembra 1945 so bile izvedene volitve, ki so pokazale realno stanje političnih moči; SMP je zmagala s 60% glasov, SD in KPM sta dobila vsaka le po okoli 17%, NKS pa 6% glasov.⁶⁰ S tem je več kot 80% volilnih upravičencev izrazilo željo po parlamentarni demokraciji in ne socializmu. Glede na izid volitev bi lahko najmočnejša SMP sama sestavila vlado, kar pa so komunisti prek posredovanja Vorošilova, ki je zahteval razmerja moči iz vlade narodne enotnosti, preprečili. Komunisti so obdržali vse dotedanje pridobitve (notranje ministrstvo ter nadzor nad tajno policijo). Dne 1. februarja 1946 je bila ukinjena monarhija in razglašena republika; predsednik je postal Zoltan Tildy, komunist Ferenc Nagy pa predsednik vlade. SMP so imeli v novi vladi polovico ministrstev, komunisti pa notranjega ministra Laszla Rajka ter podpremiera Matjasa Rakosija. Do marca 1946 je uspelo komunistom v t. i. Levi blok pridobiti 350.000 članov močno SD Arpada Szaksitsa ter 150.000 članov močno NKS Petra Verdesa. S tem so se lahko uprli večinski SMP in zaostrovali razredni boj.⁶¹

⁵⁶ Prav tam, str. 311.

⁵⁷ Bela Zhelitski: *Postwar Hungary, 1944-1946*. V: Norman Naimark in Leonid Gibianskii, *The establishment of communist regimes in Eastern Europe 1944-49*. Colorado 1997, str. 74-76.

⁵⁸ Kontler, *Madžarska zgodovina*, str. 314-315.

⁵⁹ Zhelitski, *Postwar Hungary*, str. 75-76.

⁶⁰ Berglund, *The political history of Easter Europe*, str. 60.

⁶¹ Swain, *Eastern Europe since 1945*, str. 52.

Hkrati je začel Stalin zaradi "ogrevanja" hladne vojne pospeševati proces sovjetizacije vzhodnega bloka. "Taktika salame" se je v letu 1946 pospešila. Pritiskali so predvsem na SMP, ki je izločila 20 "reakcionarnih" poslancev in razpuščala "reakcionarna združenja". Pritisk se je nadaljeval v leto 1947 in dosegel vrhunec, ko so sekretarja stranke Bela Kovacs odpeljali v ZSSR. V protest se je iz strankarske skupine izločilo 50 poslancev s tem pa je stranka v parlamentu izgubila večino. Prvi meseci leta 1947 so se zaključili z režiranimi procesi in smrtnimi obsodbami voditeljev Madžarske bratske skupnosti,⁶² kar je povzročilo velik val izseljevanja med tedanjo politično elito. Sledile so čistke birokracije predvsem v varnostnih službah ter kazenske akcije proti simpatizerjem starega režima. Samo med majem in oktobrom 1946 je Rajk odstranil okoli 60.000 uradnikov. Kljub temu je skušal Stalin še vedno navidezno ohranjati stabilno koalicijsko vlado. Avgusta leta 1947 so bile nove splošne volitve na katerih je KPM dobila skromnih 22% glasov ter celo skupaj z drugimi levimi strankami (Levi blok je pridobil 43% glasov) še vedno ni dosegala absolutne večine. Oblikovala se je nova vlada z naslednjim številom sedežev; 5 KP, 2 NKS, 4 SD, 4 SM. Do preobrata je prišlo po objavi Marshallovega načrta, ko je Stalin opustil "igračkanje" z idejo postopnega prevzema oblasti in tako je bila pol leta po ustanovnem sestanku Informbiroja septembra 1947 koalicijska vlada le še preteklost, vsa oblast pa v rokah KP Madžarske. Vendar pa tranzicija iz pluralizma v sovjetski totalitarizem s tem še ni bila končana.⁶³ Laszlo Kontler meni, da je bilo "*obdobje 1944-1947 le kratka demokratska medigra*".⁶⁴

V letu 1948 se je komunistični teror okrepil, cilje so dosegali z represijo. Stranke se je razpuščalo (Nagy je odstopil, SMP razpade) ali prepovedovalo. Madžarska stranka neodvisnosti (MSN) je bila na volitvah obtožena goljufanja in prepovedana, MDS pa se je umaknila v pasivnost. Do maja 1949 se je SD združila s KPM in potem komunistom ni preostalo nič več kot to, da so opravili še zadnje popravke ter sprejeli novo ustavo. Kot sredstvo za popolno odstranitev vseh ostankov večstrankarskega sistema je bila februarja 1949 oživljena Ljudska fronta madžarske neodvisnosti. Rakosi je postal predsednik, generalni sekretar KPM pa Rajk. Zaobljubili so se, da bodo gradili socializem ter v tem procesu priznali vodilno vlogo komunistom. Tisti, ki so se zavzemali za drugačne programe, so bili razglašeni za sovražnike madžarskega ljudstva, "lojalne opozicije" ni bilo več. Članice ljudske fronte so maja 1949 nastopile na volitvah s skupno listo in zmagale s 96%. "Stalinov najboljši učenec" Matjas Rakosi je imel s tem odprto pot za vzpostavitev popolne stalinistične oblasti.⁶⁵

---

6. ROMUNIJA

"90% - 10%"⁶⁶

Romunska pot v socializem oz. pod komunistično vladavino je bila podobna madžarski, vendar veliko krajša in pestrejša v smislu sovjetskega vpletanja. Sovje-

⁶² Madžarska bratska skupnost se je oblikovala med vojno, da bi se konspirativno bojevala proti nemškemu okupatorju.

⁶³ Kontler, Madžarska zgodovina, str. 320-323.

⁶⁴ Prav tam, str. 323.

⁶⁵ Kontler, Madžarska zgodovina, str. 328.

⁶⁶ Judt, Povojna Evropa, str. 127.

tizacija je bila podobno pospešena z diskreditacijo medvojne režima in strank, pasivnostjo zaveznikov in prisotnostjo Rdeče armade. Brez vpletanja ZSSR bi bila Komunistična partija Romunije (KPR) nepomembna in nepopularna, v novi povojni vladi verjetno ne bi mogla sodelovati, kaj šele da bi na tako lahek način obračunala z opozicijo in prevzela oblast.⁶⁷ KPR je bila ena najmanj fleksibilnih in najmanj reformističnih komunističnih strank držav vzhodnega bloka. Bila je maloštevilna in v predvojnem obdobju brez veljave. Njeno vlogo sta okrepila izključno sovjetsko vpletanje in prihod Rdeče armade. V KPR se ni vključevalo veliko intelektualcev, njena zgodovina je zgodovina močnih osebnosti iz delavskih in kmečkih vrst (npr. Ana Pauker, Gheorghiu Dej). Zanimivo je tudi to, da so jo vse do leta 1944 vodili tuji komunisti, neromuni, predvsem Judje in Madžari. Komunizem je bil v Romuniji nepriljubljen in razumljen kot nekaj neromunskega, zato je bila partija pogosto negotova in brez širše podpore.⁶⁸

Romunija je bila med drugo svetovno vojno na strani trojnega pakta. Junija 1941 se je pridružila Nemčiji pri napadu na ZSSR. Predsednik vlade Ion Antonescu sicer ni veljal za velikega pronacista, napadu se je pridružil predvsem zaradi ponovne pridobitve območij, ki jih je leta 1940 zasedla SZ, ter s tem skušal zmanjšati sovjetsko grožnjo. Po februarju 1943 in debaklu pred Stalingradom pa je začel Antonescu pragmatično iskati poti za izhod iz vojne. Upal je, da bo takratni vodja demokratične opozicije Juliu Maniu dosegel nekakšen dogovor z zavezniki, vendar pa so ti že takrat jasno pokazali, da bo povojno usoda Romunije narekovala ZSSR. 23. avgusta 1944 je bil ob podpori Rdeče armade izveden državni udar in Antonescu je bil aretiran. Romunija se je pridružila zaveznikom, njena vojska pa je sodelovala pri osvobajanju Romunije, Madžarske, Češkoslovaške in Avstrije, vendar jim na pariški mirovni konferenci februarja 1947 na njihovo nesrečo niso priznali statusa zaveznice. Sovjeti so zavlačevali s premirjem z Romunijo vse do sredine septembra 1944, ker so pač želeli okupirati čim večji delež države. Oktobra 1944 je bila z znanim dogovorom med Churchillom in Stalinom oktobra 1944 v Moskvi - "90% - 10%" - povojna usoda Romunije dokončno zapečaten.⁶⁹

Prva faza sovjeticizacije, tj. ustanavljanje ljudske fronte, je bila v Romuniji precej zapletena. Od poletja 1943 so se komunisti posvetili politiki prevlade nad njim ideološko sorodnim skupinam, kot so t. i. Ploughmenova fronta, MADOSZ organizacija in majhne leve skupine. Slednje so skupaj s komunisti tvorile protinacistično domoljubno fronto. Baza domoljubne fronte se je razširila aprila 1944, ko je Stalin vsilil "moskovita" Gheorgha Gheorghiu Deja in ukazal pogajanja s socialisti ter z dvema tradicionalnima strankama (z Narodno liberalno stranko (NLS) ter Narodno kmečko stranko (NKS)). Junija 1944 se je formiral narodni demokratični blok, čeprav so pogajanja zaradi ozemeljskih vprašanj zašla v slepo ulico.⁷⁰ Dej se je zato usmeril samo v pridobitev Ploughmenove fronte in oblikovanje komunističnih partizanskih enot. Avgusta 1944 je kralj Mihael z državnim udarom pri enaki nameri prehitel 4 najmočnejše stranke (NKS, NLS, Socialistično stranko Romunije (SSR) in KPR). Odgovor strank je bil različen. Tradicionalne stranke so podprle kralja, KPR pa se je odločila borbo za oblast nadaljevati. Hkrati z aktiv-

⁶⁷ Berglund, *The political history of Eastern Europe in the 20th Century*, str. 62.

⁶⁸ Frucht, *Encyclopedia of Eastern Europe*, str. 132.

⁶⁹ Prav tam, str. 590.

⁷⁰ Keith Hitchins, *Rumania 1866-1947*, Oxford 1994, New York, str. 506.

nostjo KPR je Stalin oblikoval vzporedno vodstvo z Ano Pauker na čelu, ki bi poseglo v primeru, da prevzem oblasti ne bi uspel lokalnim komunistom. Taktika "moskovitov" je bila preprosta, z napredovanjem Rdeče armade bo družbeni red razpadel, komunisti bodo zapolnili nastalo vrzel in preprosto prevzeli oblast. Stalin se je lahko tako zanašal bodisi na lokalno dejavnost Deja, bodisi na Paukerjevo.⁷¹

Po državnem udaru je bila ustanovljena nova vlada narodnega demokratičnega bloka (NDK) iz 4 glavnih strank (NLS, NKS, SSR in KPR) pod vodstvom generala Konstantina Sanatescuja. Stranke se zopet niso uspele sporazumeti o bistvenih vprašanjih, zato sta SSR in KPR ustanovila narodno demokratično fronto (NDF) s svojim programom (izvedba agrarne reforme, zavzemanje za večje delavske pravice, demokratizacija in defašizacija). Takšna mamljiva ponudba je končno začela prevešati ljudsko podporo v korist komunistov. Sedaj samozavestni socialisti in komunisti so zahtevali, da kralj sestavi vlado pod vodstvom Petruja Groze. Kralj je predlog zavrnil, v odgovor pa so socialisti in komunisti izstopili iz vlade demokratičnega bloka. Sledile so masovne demonstracije in pod pritiskom je Sănătescu novembra 1944 odstopil ter sestavil novo širšo vlado. V novi vladi Nicolaja Radesce se je komunistični vpliv že močno okrepil, zlasti v represivnem aparatu (namestnik Radesca, ki je bil hkrati notranji minister, je bil komunist). Sovjetizacija je dobila močan zagon po britanski intervenciji v Grčiji decembra 1944, ko se je Stalin odločil, da je prišel čas za odločne poteze. V Moskvo je pozval Deja ter Paukerjevo. Dej je zatrdil, da lahko prevzamejo oblast samostojno. Ob vrnitvi v Romunijo je zato opustil idejo široke koalicijske vlade in začel z agresivno kampanjo za novo vlado NDF. 25. februarja 1945 so se zgodile demonstracije, kjer je Radescu ukazal streljati, to pa je izkoristil Stalin za vojaški poseg. 6. marca 1945 je bila ustanovljena nova vlada NDF (SSR, KPR in liberalci "Tartarascu") pod vodstvom Petra Groze. V tej vladi sta bila le dva komunisti (Dej in Patrascanu), kljub temu so komunisti že obvladovali položaj. Nadaljnjo sovjetizacijo je zavrnil status Romunije kot države poraženke. Kralj je pozival zaveznike, da ne priznajo vlado Groze in ni podpisoval zakonov. Groza je bil prisiljen v vlado vključiti še po enega člana NKS in NLS, Zahod pa jo je nato končno priznal. NDF se je medtem krepila in na volitvah novembra 1946 pridobila 80% glasov. Do februarja 1948 so obročunali še s socialisti. Z močnim sovjetskim vpletanjem je bil s tem komunistom pohod na oblast odprt.⁷²

---

7. BOLGARIJA

"75% - 25%"⁷³

V Bolgariji so bili komunisti agresivni in željni posnemanja ureditve ZSSR. Revolucijo so v večji meri izpeljali že med vojno in se jim je ideja po legitimiranju režima skozi postopke buržoazne demokracije upirala. Ljudska demokracija "od spodaj" je bila po njihovem mnenju prava pot za legitimacijo nove družbene ureditve.⁷⁴ Proces sovjetizacije je bil hiter in izveden brez večjih težav. Šlo je za

⁷¹ Swain, *Eastern Europe since 1945*, str. 34-36.

⁷² Prav tam, str. 36-39.

⁷³ Judt, *Povojna Evropa*, str. 127.

⁷⁴ Swain, *Eastern Europe since 1945*, str. 32.

sicer ne odločilno kombinacijo vpletanja ZSSR,⁷⁵ pritiska od spodaj po vzoru Jugoslavije in Albanije ter nezainteresiranosti zaveznikov v skladu z dogovorom "80% - 20%". Od prevzema oblasti v Romuniji se je razlikoval v tem, da so imeli bolgarski komunisti na razpolago močnejše oborožene enote. Šlo je predvsem za vojake in simpatizerje elitistične organizacije Zvene, ki se je zavzemala za modernizacijo Bolgarije od zgoraj, z ideološkimi in organizacijskimi povezavami z Delavsko stranko Bolgarije (DSB).⁷⁶ Komunisti so bili v Bolgariji veliko bolj priljubljeni, v prid jim je šla tudi tradicionalna povezanost z Rusijo. Članstvo stranke je samo od oktobra 1944 do oktobra 1945 naraslo s 15.000 na 250.000, zlasti na račun mestne inteligence.⁷⁷

Podobno kakor Romunija in Madžarska je marca 1941 pristopila k trojnemu paktu tudi Bolgarija. Nemške enote so iz Bolgarije vdrle v Grčijo in Makedonijo, za razliko od prej omenjenih držav pa Bolgarija nikoli ni napovedala vojne ZSSR. Bolgarski komunisti so začeli že kmalu po napadu Nemčije na ZSSR junija 1941 z odporniški aktivnostmi proti pronemški vladi v Sofiji. Junija 1942 je bila oblikovana protifašistična domovinska fronta v kateri so prevladovali komunisti z Zveno kot instrumentom za omejevanje carja Borisa. Do septembra 1944 jim je že uspelo oblikovati pogoje za prevzem oblasti.⁷⁸ Dne 5. septembra 1944 je ZSSR napovedala Bolgariji vojno, slednja je brez bojev nato zaprosila za premirje in napovedala vojno Nemčiji. Premirje, ki so ga podpisali Sovjeti in Bolgari oktobra 1944, je predvidevalo sovjetski protektorat, postavitve zavezniške kontrolne komisije (ZKK) ter vzpostavitve vlade odvisne od ZSSR.⁷⁹

V Bolgariji so se komunisti obnašali ppodobno zavzeto kakor v Jugoslaviji in Albaniji z željo po čimprejšnji izgradnji socializma. Vendar so zaradi njenega statusa poraženke zavezniki temeljiteje nadzirali politični in ekonomski razvoj, zaradi česar so morali komunisti taktiko, vsaj navidezno, prilagajati zahtevam Zahoda. Formalno je bila vlada Domovinske fronte ustanovljena septembra 1944 kot koalicijska z naslednjim razporedom sedežev: 4 iz DSB, 4 iz kmečke stranke, 4 "zvenarovci", 2 socialista in 2 neodvisna. Ker pa so imeli samo komunisti oborožene enote, jim je dejansko že septembra 1944 uspelo pridobiti močan vpliv. Sovjetska vpletenost pri sovjetizaciji Bolgarije je bila minimalna. Bolgarski komunisti so sami dosegli več kot kateri koli komunisti držav osi v boju proti nepopularni vladi. Prevzem oblasti "od spodaj" je lepo razviden iz podatka, da je bilo septembra 1944 v Bolgariji oblikovanih že okoli 700 komitejev Domovinske fronte, do novembra pa že 7000 s skupnim članstvom 25.000 ljudi, kar je bilo veliko več kot so jih imele druge stranke. Sledile so represalije z 30.000 obsojenimi pripadniki starega režima in okoli 100 ustreljenimi ter hitra uvedba reform; marca 1945 so ustanavljali sindikate, partizanske enote so preoblikovali v ljudsko milico, začeli so z izvajanjem kmečke reforme. Proti opozicijskim politikom so začeli izvajati politični pritisk.

⁷⁵ Berglund navaja dva primera vpletanja: novembra 1944 je general Sergej Birjuzov, sovjetski načelnik Zavezniške kontrolne komisije (ZKK), izdal dekret, ki je prepovedal neposredno komuniciranje z britanskimi in ameriškimi predstavniki v ZKK. Januarja 1945 pa je zahteval in dosegel odstop glavnega politika kmečke stranke. V: Berglund, *The political history of Eastern Europe in the 20th Century*, str. 64.

⁷⁶ Berglund, *The political history of Eastern Europe in the 20th Century*, str. 63.

⁷⁷ R.J. Crampton: *A Concise History of Bulgaria*. Cambridge 1997, str. 184.

⁷⁸ Prav tam, str. 63-64.

⁷⁹ Frucht, *Encyclopedia of Eastern Europe*, str. 125-126.

Tako je moral npr. Georgi Dimitrov, vodja najmočnejše kmečke stranke, ki ni pristopila k domovinski fronti, odstopiti (nasledil ga je Petkov).⁸⁰ Obračunali so s socialistično stranko. Hkrati so potekala pogajanja z Jugoslavijo o ustanovitvi balkanske federacije, vendar je Stalin to preprečil. Volitve, načrtovane za avgust 1945, na katerih naj bi po predlogu ZSSR sodelovali le kandidati Domovinske fronte, je bilo treba zaradi pritiska zaveznikov prestaviti. Obdobje do volitev je bilo zaznamovano s spopadom med Domovinsko fronto in močno Petkovo opozicijo. Oktobra 1946 so bile nato izvedene volitve v ustavodajno skupščino na katerih je dobil Petkov 22% glasov, ostalo Domovinska fronta, od tega tri četrtine glasov komunisti, kar pomeni, da je samo za njih glasovalo več kot 50% volivcev. Kljub temu je bil Petkov, ki ga je podpiral Zahod, še vedno trn v peti komunistov, saj so ga podpirali predvsem mladina in ženske. Brž ko je bil februarja 1947 podpisan pariški mirovni sporazum, Bolgarija ni bila več pod nadzorom zavezniške komisije, zato so lahko komunisti pritisnili na Petkova, ga zaprli in usmrtili.⁸¹ To je popolnoma zlomilo opozicijo. Decembra 1947 je narodna skupščina sprejela novo ustavo po sovjetskem modelu, Georgi Dimitrov se je vrnil iz SZ in postal premier. Vse stranke, razen komunistične in agrarne zveze, so bile prepovedane.⁸² Agrarna zveza je ostala koalicijski partner vse do leta 1990 vendar je bila dejansko brez moči.⁸³

DSB je bila močna, s podporo Rdeče armade nepremagljiva. Prva faza sovjetizacije se je zgodila z oblikovanjem že omenjene Domovinske fronte. Takoj po koncu vojne pa si je z DSB zagotovila vodilno vlogo skozi nadzor ključnih ministrstev, represivnega aparata in komitejev domovinske fronte ter postopoma povečevala večino v koalicijski vladi in parlamentu. Članstvo se je iz septembra 1944 s 14.000 članov povečalo v letu 1946 na 500.000.⁸⁴ Komunisti so krepili svojo moč s politično represijo, zlorabljanjem sodnega sistema in nadzorom nad tajno policijo. Medtem ko je bil Zahod pozoren zlasti na ohranjanje dobrih odnosov s SZ, se je DSB s sovjetsko pomočjo vojaško in politično krepila. Delavska stranka je vsilila svojo ideologijo, enopartijski sistem, zlila državne institucije, odpravila delitev oblasti in izvajala močno propagando, vključno z nastankom kulta osebnosti. Decembra 1948, ko so že obračunali z opozicijo, se je preimenovala v KP Bolgarije.⁸⁵

⁸⁰ Joseph Held: *The columbia history of Eastern Europe in the 20th century*, Oxford New York 2005, str. 99.

⁸¹ Swain, *Eastern Europe since 1945*, str. 28-32.

⁸² Frucht, *Encyclopedia of Eastern Europe*, str. 87.

⁸³ Crampton, *A Concise history of Bulgaria*, str. 190.

⁸⁴ Gre za največji porast v vseh vzhodnoevropskih državah v istem obdobju.

⁸⁵ Frucht, *Encyclopedia of Eastern Europe*, str. 125-126.

LITERATURA

- Sten Berglund, Frank Aarebrot: The political history of Eastern Europe in the 20th Century. Cheltenham, 1997.
- R.J. Crampton: Eastern Europe in the Twentieth Century - and after. New York, 1994.
- R.J. Crampton: A Concise History of Bulgaria. Cambridge, 1997.
- Norman Davies: God's playground. A history of Poland, Volume II. Oxford, New York, 2005.
- Richard Frucht: Encyclopedia of Eastern Europe - From the congress of Vienna to the fall of communism. New York, London, 2000.
- Joseph Held: The Columbia history of Eastern Europe in the twentieth century. 1992.
- Keith Hitchins: Rumania 1866-1947. Oxford, New York, 1994.
- Tony Judt: Povojna Evropa 1945-2005. Ljubljana, 2007.
- Laszlo Kontler: Madžarska zgodovina. Ljubljana, 2005.
- Jaroslav Krejčí, Pavel Machonin: Czechoslovakia 1918-92. A laboratory for social change. Oxford, ZDA, 1996.
- Norman Naimark, Leonid Gibianskii: The establishment of communist regimes in EU 1944-1945. Colorado, 1997.
- Teresa Rakowska-Harmsone, Communism in Eastern Europe, second edition, Manchester 1984.
- Geoffrey Swain, Nigel Swain: Eastern Europe since 1945. London, 1993.

 Žiga Koncilija

 SOVIETISATION OF EASTERN EUROPE AFTER WORLD WAR II

 S u m m a r y

World War II was a turning point in the socio-political evolution of Europe, especially the so-called Eastern Bloc. Besides the post-war reality, characterised by the recovery after the catastrophic war, the Eastern European countries also had to face a thorough transformation of their socio-political regimes. The spreading of socialism with the arrival of the Red Army and the division of the world into two blocs, agreed between the two superpowers, pushed Poland, Czechoslovakia, Hungary, Romania and Bulgaria into the Soviet arms. That entailed the strengthening of the communist parties and gradual transformation of these countries into socialism according to the Soviet example.

Roughly, the Sovietisation processes entailed three stages. At the first stage the communists used the tactics of the 1930s People's Front movements. The broad People's Front governments usually consisted of communists, socialists and other anti-fascist parties. They were intended for a "soft" retaliation against the old regime, and simultaneously they would supposedly carry out gradual reforms for the takeover of power, not a violent revolution. Between 1945 and 1947/48 the communists ruled together with other left-wing, moderate or peasants' parties. At this second stage control was essential, thus the communists focused on the takeover of the repressive apparatus (military, security services, police, judiciary) and the key ministries (interior, media, justice, agriculture). However, they were not in a hurry to seize the offices of the president, prime minister or foreign minister. They left these posts to their coalition partners, thus creating an impression of democracy, which satisfied the Western observers. After the coalitions were established, the communists started weakening their coalition partners with "salami tactics". Where they came across obstacles, they carried out political pressure through the repressive apparatus, clandestinely at first, and then with open repression and terror: defamation, threats, beatings, deprivation of freedom, judicial processes (especially with the allegations of collaboration), prison sentences, assassinations, and so on. In this way they broke the strong peasant, liberal and other traditional parties and finally also social democrats. After that they were successful at

the elections, thus finally legitimising their authority. The formation of governments followed where the Communist Party dominated, while any remaining coalition partners were reduced to formal and empty roles. Simultaneously with the transition from the united front coalitions into the communist monopoly power and with the development of the Cold War the Soviet strategy turned into a radical policy of state control.

The complex processes of Sovietisation differed from state to state and depended on numerous internal as well as external factors. In the pre-war period Poland, Hungary, Romania and Bulgaria faced similar problems. They were mostly agrarian, economically underdeveloped, and their parliamentary traditions were weak. Therefore with the arrival of the Red Army they fell an easy prey to the communists. In Bulgaria the local communists were strong, while in Romania, Poland and Hungary extensive Soviet support was needed in order to take over the power. Czechoslovakia was different. It was an industrial superpower, a state with a strong parliamentary democracy and a legal Communist Party, which on average had around 10% of votes. It decided for the transformation into socialism willingly, with broad consensus of political actors of that time. However, the communists took advantage of this and ultimately took over in February 1948.

Zapisi

1.02
Prejeto 2. 4. 2010

UDK 796.526-058.65(497.4)"1941/1945"

Peter Mikša*

Slovenski alpinizem in padli slovenski alpinisti med drugo svetovno vojno

---

IZVLEČEK

Slovenski alpinizem se je ob svojih začetkih koncem 19. in v začetku 20. stoletja srečeval v več desetletnim zaostankom za plezalsko razvitimi državami Alpskega obroča in Angleži ter velikim pritiskom predvsem nemških plezalcev, ki so v slovenskih gorah želeli preplezati najpomembnejše linije in pristope na vrhove.

Avtor v članku prikazuje razvoj slovenskega planinstva in predvsem alpinizma, njegov vzpon v času med obema vojnama, ko so slovenski plezalci že občutno zmanjšali razkorak do najboljših. Z obdelavo obstoječih arhivskih virov in literature avtor poskuša raziskati število pobitih plezalcev med drugo svetovno vojno in posledice za razvoj slovenskega alpinizma.

Ključne besede: Slovenija, planinstvo, alpinizem, 2. sv. vojna, šport

ABSTRACT

SLOVENIAN ALPINISM AND THE FALLEN SLOVENIAN ALPINISTS DURING WORLD WAR II

During its initial stages in the end of the 19th and the beginning of the 20th century, Slovenian alpinism was several decades behind the British and the Alpine countries, well-developed in the field of mountain climbing. It was under a lot of pressure, especially from the German mountaineers who wanted to climb the most important lines and climbing routes to the summits in the Slovenian mountains.

In the following article the author focuses on the development of the Slovenian mountaineering and especially alpinism, as well as on its progress in the interwar period when the difference between the Slovenian climbers and the best alpinists had already diminished significantly. By analysing the existing archive sources and literature, the author attempts to determine the number of mountaineers killed during World War II and the consequences for the development of the Slovenian alpinism.

Key words: Slovenia, mountaineering, alpinism, World War II, sports

---

* Univ. dipl. zgodovinar, mladi raziskovalec, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: peter.miksa@ff.uni-lj.si

---

Začetki planinstva na Slovenskem

Zanimanje za naravo in gore se je pri Slovencih pojavilo že v dobi razsvetljenstva. Janez Vajkard Valvazor omenja v svoji knjigi *Slava vojvodine Kranjske*, leta 1689, zeliščarje, "ki so visoko v gorah, kakor na Krmi (Triglavsko pogorje), Stolu, v Bistriških (Kamniške Alpe) snežnikih, Učki, nabirali zdravilna zelišča in korenine".¹ Iz te dobe so tudi že znane nekatere planšarske poti in planine (planina Goreljek na Pokljuki, dolina Za jezeram). Vsaka večja vas pod gorami je imela svojo planino, kamor so poleti gnali živino. Na teh planinah so skupaj z živino poleti živeli planšarji, ki so se med premori za pašo prvi povzpeli na okoliške vrhove. V gore so zahajali tudi lovci in gozdarji. Vendar povod za te vzpone ni bil iz planinski vzgibov - hoje zaradi veselja-, planšarje, lovce in gozdarje je k temu gnal njihov gospodarski interes. Na vrhovih so tako pastirji lahko pregledali terene za morebitno pašo ali poiskali izgubljene živali, lovec se je razgledoval po gamsih.²

Novi vek in njegov preporod naravoslovnih znanosti je prinesel za raziskovanje gora pomembno spremembo, da se za ta svet nisoanimali le tisti, ki so živeli pod njimi in so tja zahajali po opravkih, temveč tudi in predvsem znanstveniki. Narava ni več pomenila svet neznanega in ta vedoželjnost se je širila vedno više v gore. Razsvetljenski duh, predvsem pa kozmopolitska vpletenost avstrijske monarhije v takratni evropski prostor sta pripomogla, da so na slovensko območje zašli številni raziskovalci, zdravniki, popotniki in botaniki. Interesi zlasti botanikov so vodili v vedno višje gore tudi pri nas. Najbolj poznani imeni med raziskovalci gorskega sveta pri nas v tistem času sta vsekakor Baltazar Hacquet in Karel Zois. Hacquet (1739-1815), britanski rudarski zdravnik, anatom, oriktograf in botanik, ki je služboval v Idriji, je pri nas v 18. stoletju obhodil največ gorskega sveta. Leta 1782 je izdal delo *Alpske rastline Kranjske*, leta 1779 pa *Oriktografijo Kranjske*, v kateri je med drugim tudi navedel višinske točke za Nanos, Golak, Čaven, Porezen, Mali Triglav, Ljubelj, Gorjance, Gotenico, Snežnik, Učko, Javornik, Mokrc in Krim.³

Prav v tem obdobju pa je prišlo do prvega vzpona na vrh Triglava "odkar svet stoji". Dne 26. avgusta 1778 so vrh dosegli štirje "srčni možje" iz Bohinja: Luka Korošec iz Koprivnika, Matevž Kos iz Jereke, Štefan Rožič iz Savice in Lovrenc Willowitzer iz Stare Fužine.⁴ Vzpon na Triglav je bil opravljen osem let pred prvim vzponom na Mont Blanc, 22 let pred prvim vzponom na Grossglockner, celih 87 let pred prvim vzponom na Matterhorn in 99 let pred prvim vzponom na drugi najvišji vrh Julijskih Alp, Montaž.⁵

Večji preskok pri dojetanju, pa tudi obiskovanju gora je prinesla druga polovica 19. stoletja. To je bil tudi čas prebujanja narodov. Doba največjega osvajanja in plezanja na nedotaknjene gorske vrhove v Alpah sovпада z obdobjem narodnega prebujanja in zametki imperializma.⁶ Nemška zmaga nad Francozi 1871 je za Nemce, posredno tudi avstrijske Nemce, pomenila velik gospodarski razvoj. Izboljšanje prometnih povezav, tako cestnih kot tudi uvedba in širjenje železnice, je omogočilo

---

1 Tone Strojín: *Oris zgodovine planinstva*. Ljubljana 1978, str. 3.

2 Prav tam, str. 3.

3 Tone Strojín: *Zgodovina slovenskega planinstva*. Slovenska planinska organizacija SPD-PZS, 1848-1948-2003. Radovljica 2009, (dalje Strojín, *Zgodovina slovenskega planinstva*) str. 24.

4 *Stoletje v gorah*. Ljubljana 1992, str. 8.

5 Prav tam, str. 8.

6 Boštjan Šaver: *Nazaj v planinski raj*. Ljubljana 2005, (dalje Šaver, *Nazaj v planinski*) str. 41-42.

lažjo, udobnejšo, cenejšo in hitrejšo pot pod vznožja gora.⁷ To je v planine pripeljalo tudi domače ljudi nižjih slojev, tistih, ki so takrat imeli zagotovljeno službo pretežno v dveh pomembnih nadnacionalnih institucijah svojega okolja: v državnih železnicah takratne monarhije in v Katoliški cerkvi. Obe instituciji sta močno zaznamovali tudi oblikovanje alpske kulture slovenstva. Duhovnik Jakob Aljaž, sloviti planinec, borec za slovensko podobo naših gora, postavitelj in lastnik Aljaževega stolpa na vrhu Triglava, je bil dolga leta zaposlen v Rimskokatoliški cerkvi, pisatelj Josip Vendot, "oče" pripovedke o Kekcu, pa na železnici.⁸

Prvi poskusi slovenskega planinskega organiziranja in nastanek Slovenskega planinskega društva

---

V drugi polovici 19. stoletja so začeli po Evropi ustanavljati planinske organizacije. Prvo so ustanovili 1857 v Londonu. Pri nas je do prvega poskusa ustanovitve prvega planinskega društva prišlo leta 1872 v Srednji vasi v Bohinju, kjer je kaplan Ivan Žan dal pobudo za ustanovitev društva "Triglavski prijatelji". Društvo si je zadalo nalogo, da bo vzdrževalo pot na Triglav in zavetišče na Prodih (v bližini današnjega doma Planika), ki so ga domačini imenovali "Triglavski tempelj". Deželna vlada ustanovitve društva ni dovolila. Organizirano delovanje bohinjskih planincev pa je tudi kmalu po službeni premestitvi Žana zamrlo. Zavetišče je v nekaj letih propadlo.

Odločilno pobudo za ustanovitev Slovenskega planinskega društva (SPD) so leta 1892 dali t. i. planinski piparji, družba ljubljanskih planincev, ki so vedno s seboj nosili pipe, vžigalice in tobak. Tistega leta je znan njihov izlet na Stol, na katerem so sklenili, da bodo začeli z intenzivno propagando za ustanovitev društva. Vodil jih je Jožef Hauptman.⁹ Za zgodovino slovenskega planinstva je zelo pomemben 23. junij 1892, ko so piparji (Hauptman, Korenčan in Škof) na izletu na Stol ugotavljali, "kako da je po vseh slovenskih hribih, kamorkoli jih vodi pot, videti le tuje delo. Tuja roka zaznamuje pota, postavlja kočje in napravlja na slovenskih tleh le nemške napise in kažipote ...".¹⁰ Sklenili so ustanoviti slovensko planinsko društvo, v katerega bi skušali pritegniti čim več somišljenikov.

Prvi "osnovalni shod" je bil 22. septembra 1892, shod pa 13. novembra 1892, na katerem so bili v začasni odbor izvoljeni Ivan Hrasky (načelnik), Vincenc Borštner, Jožef Hauptman, Anton Mikuž, Simon Rutar, Ivan Soklič, Fran Tavčar, Fran Triller in Jernej Žitnik.¹¹ Odbor je sestavil pravila, ki so bila potrjena z odlokom cesarsko-kraljevega ministrstva za notranje stvari dne 10. januarja 1893, pod številko 30637.¹² Ustanovni občni zbor je potekal 27. februarja 1893 v Ljubljani v vrtnem salonu "Pri Maliču", za načelnika pa je bil izvoljen Fran Orožem.¹³ Kot so zapisali v društveni statut in objavili v prvi številki osrednjega glasila SPD Planinskem vestniku,¹⁴ je novoustanovljeno društvo rodila domoljubna želja,

⁷ http://www.slo-zeleznice.si/sl/o_nas/zgodovina_sz/

⁸ Šaver, Nazaj v planinski, str. 43.

⁹ Henrik Lindtner: Planinski piparji. V: Planinski vestnik 1933, str. 169.

¹⁰ Strojnik, Zgodovina slovenskega planinstva, str. 145.

¹¹ Prav tam, str. 144.

¹² Prav tam.

¹³ Prav tam.

¹⁴ Planinski vestnik (PV) izhaja od leta 1895, z enim samim premorom 1915-1920, do danes. Prvi urednik je bil Anton Mikuž.

da bi Slovenci bolje spoznali lepoto širne svoje domovine in jo potem toliko bolj znali ljubiti.¹⁵

Društva slovenska javnost ni sprejela ravno z navdušenjem. Planinske prijatelje so imeli za smešne, ko so jih videvali okrašene s šopki cvetlic za klobuki, ko so se vračali s hribov domov,¹⁶ v Alpenvereinu¹⁷ pa je društvo našlo hudega sovražnika, in to na narodnostni osnovi. Takrat je bilo namreč planinstvo pri nas v domeni nemškega prebivalstva. Glasniki planinstva so bili nemški izobraženci, zaradi razvejenosti svojih sekcij in planinskih koč ter poti, ki so jih le-te postavile, pa so se počutili kot doma.

Slovenske gore so v nekaj letih aktivnega delovanja SPD po slovenskih deželah zelo hitro in spretno pridobivale slovensko podobo. To je bil tudi temeljni namen delovanja društva. SPD je že prvo leto delovanja dobil dve podružnici. Prva je bila kamniška, ustanovljena 19. julija 1893, druga, savinjska, pa je bila ustanovljena 28. avgusta istega leta.¹⁸ V ustanovnem letu 1893 je imel SPD dve podružnici in 225 članov, leta 1914 pa 27 podružnic in 3400 članov.¹⁹ Do prve svetovne vojne je SPD zgradil 37 planinskih postojank in koč.²⁰ Prvo kočjo je SPD postavil na Črni prsti nad Bohinjem. Slovesna otvoritev je bila 15. junija 1894, poimenovali pa so jo po prvem predsedniku Franu Orožnu - Orožnova kočja. Kmalu, tudi leta 1894, ji je sledila Koča na Molički planini pod Ojstrico.²¹

Z večanjem obiska v gorah se je povečevalo tudi število nesreč. Za ta namen so pri SPD 16. junija 1912 ustanovili prvo slovensko reševalno postajo.²² Ta datum danes velja za datum ustanovitve Gorske reševalne službe. Tega dne je načelnik kranjskogorske podružnice SPD Josip Tičar sklical sejo odbora, ki se je je udeležil tudi predstavnik osrednjega odbora SPD Jernej Demšar.²³ Neposredni povod za ustanovitev reševalne postaje v Kranjski Gori je bila nesreča Josipa Cerka, enega vodilnih članov skupine Dren, ki je 4. aprila 1912 na poledenelem pobočju Stola zdrsnil. Tej reševalni postaji je 1922 leta sledila še ena v Kamniku in v zgornje-solčavskem kotu.²⁴

Prva svetovna vojna je SPD in turistične obiske gora v veliki meri okrnila. Julijske Alpe so bile v dveh letih in pol, kolikor je trajala soška fronta, za "turi-

¹⁵ PV 1895, št. 1, Društveni statut.

¹⁶ Prav tam, str. 145.

¹⁷ Avstrijci so ustanovili svoje planinsko društvo (Österreichischer Alpenverein, v nadaljevanju ÖAV) leta 1862 (gl. Andrej Studen: Iz avanturizma v turizem. V: Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848-1992. Ljubljana 2005, (dalje Slovenska novejša zgodovina) str. 92), Nemci svojega (Deutsche Alpenverein, v nadaljevanju DAV) 1869. Leta 1874 se ÖAV združi z nemškim planinskim društvom (DAV) v Nemško-avstrijsko planinsko društvo (Deutscher und Österreichischer Alpenverein, v nadaljevanju DÖAV (gl. Vilma Purkart: Razvoj gornišstva na Slovenskem. Diplomsko naloga, Univerza v Mariboru, Pedagoška fakulteta, Oddelek za zgodovino, 2004, str. 18). Na ozemlju današnje Slovenije je DÖAV ustanovila več sekcij (kranjska sekcija, mariborska sekcija, celjska sekcija in primorska sekcija), ki so z gradnjo koč in potmi, ki so jih gradile po slovenskih gorah, markirale prostor v smislu geografske germanizacije.

¹⁸ Tone Strojín: Ustanovitev in razvoj Slovenskega planinskega društva (1893-1945). V: Planinski zbornik. Ob 110-letnici Slovenskega planinskega društva in Planinske zveze Slovenije. Ljubljana 2003, (dalje, Strojín, Ustanovitev SPD) str. 40.

¹⁹ Strojín, Zgodovina slovenskega planinstva, tabela na str. 226.

²⁰ Stoletje v gorah, str. 146.

²¹ Prav tam, str. 146.

²² Stanko Hribar: Prispevek k zgodovini reševanja v slovenskih gorah do druge svetovne vojne. V: III. Zbornik GRS, 1912-1997, (dalje Hribar, Prispevek k zgodovini reševanja) str. 42.

²³ Prav tam, str. 42, str. 50.

²⁴ Prav tam, str. 50.

stovski promet" zaprte, obiskovali pa so Kamniško-Savinjske Alpe, kjer so leta 1916 celo preuredili in dozidali kočjo na Kamniškem sedlu. Vojna je pustila mnogo gorskih postojank opustošenih, po vojni pa je nova meja dobršen del Julijskih Alp in primorskih hribov, eno koroško in deset primorskih podružnic SPD, odrezala od osrednje organizacije.²⁵

Ustanovitev Turistovskega kluba Skala - začetek organiziranega alpinizma pri nas

Delovanje SPD po prvi svetovni vojni ni vsem povsem ustrezalo, saj je SPD preveč poudarjal predvsem gospodarske naloge planinstva, kar pa je bilo zaradi uničenosti infrastrukture v gorah upravičeno in s strani odgovornih v SPD povsem razumljivo. Pri negodovanju nad SPD je bil najglasnejši mladi rod, ki je tako 2. februarja 1921 ustanovil Turistovski klub Skala (TK Skala).²⁶ Pojma turizem in alpinizem takrat še nista bila tako opredeljena kot danes. Vzpon na goro so imenovali turo in v tem smislu so bili turisti, klub pa zato turistovski.²⁷ Za poglobitvo nalogo so si zadali poletno in zimsko turistiko. Kmalu pa se je prijel izraz alpinizem in tako se je tudi TK Skala 14. novembra 1940 preimenoval v Alpinistični klub Skala.²⁸ Naloga kluba sta bila poleg alpinizma še smučarstvo in fotografiranje visokih gora, zato so v klubu ustanovili smučarski in fotoamaterski odsek.²⁹ Prva podružnica TK Skala je bila ustanovljena v Bohinju 17. 9. 1922, leta 1923 so ustanovili samostojno podružnico na Jesenicah in leta 1928 plezalni odsek, leta 1933 pa še podružnico za Savinjsko dolino v Lučah, ki je bila 1934 leta prenesena v Celje.³⁰

Skala, ki je na začetku nastopila kot opozicija SPD, je svoje delovanje kmalu usmerila v vzgojo "turistov" in smučarjev, medtem ko naj bi SPD skrbel za gospodarsko plat obiska v gorah.

TK Skala označuje posebno poglavje v zgodovini slovenskega planinstva. Obdobje po prvi svetovni vojni je bilo polno prelomnih gledanj na poslanstvo alpinizma in alpinistike, na vlogo kulture³¹ v planinstvu, na razmerje med športom in alpinistiko, na odnos človeka do gore, na planinsko etiko in ne nazadnje na odnos med SPD in TK Skala v pogledu na organizacijo planinske dejavnosti. Delovanje TK Skala pomeni eno najbolj kulturno bogatih obdobij slovenskega planinstva, v katerem so se izoblikovala mnoga etična pravila, pogledi in navade, zlasti za alpinizem.³² Skalaši so morali začeti tako rekoč iz nič, saj izoblikovanega alpinizma še ni bilo. Pred prvo svetovno vojno je bilo nekaj alpinističnih dejanj, ki pa so bila večinoma v domeni posameznikov, npr. Henrika Tume, pred njim Valentina Staniča. Edina skupina, ki se je ob jamarstvu, smučanju in pohodništvu ukvarjala tudi s

²⁵ Strojín, Ustanovitev SPD, str. 45.

²⁶ Do danes najbolj temeljito obdelavo zgodovine TK Skala je naredil Vladimir Škerlak. Njegovo Zgodovino alpinističnega kluba lahko v več delih najdemo v PV 1961 in 1962.

²⁷ Zaradi nekaj nesreč pa so kratico TKS zlobno tolmačili tudi kot "Trapasti klub samomorilcev".

²⁸ Strojín, Zgodovina slovenskega planinstva, str. 243; član Skale Miha Potočnik v svoji korespondenci s prijatelji skalaši ob 40 obletnici nastanka TK Skala, ta klub poimenuje izključno le AK Skala. Gl. Arhiv Republike Slovenije (ARS), osebni fond Miha Tominšek (AS 380), t. e. 3.

²⁹ Strojín, Ustanovitev SPD, str. 47.

³⁰ Prav tam, str. 47.

³¹ Skalaši so bili začetniki slovenskega celovečernega filma. Najprej s filmom *V kraljestvu zlatoroga* in nato s sodelovanjem pri filmu *Triglavske strmine*. Dosegli so evropsko veljavo v fotografiji, razstavljali po Evropi, celo po Severni Ameriki, sodelovali pri Planinskem vestniku itd.

³² Strojín, Zgodovina slovenskega planinstva, str. 235.

plezanjem, so bili t. i. drenovci, zbrani okoli Bogumila Brinška, ki so ob nastanku TK Skala še živeli, a od smrti Brinška leta 1914 niso bili več združeni in so delovali ljubiteljsko le kot posamezniki. Tako imamo lahko TK Skala za začetnika organiziranega alpinizma pri nas. V okviru TK Skala je bilo med obema vojnoma preplezano mnogo prvenstvenih smeri v naših stenah, in to do ocene pete težavnostne stopnje. Alpinizem je prvi vrhunec doživel leta 1926, ko sta Mira Marko Debelakova in Stanko Tomiňsek v 31 urah preplezala Direktno smer v Špiku, kar je bilo najpomembnejše dejanje našega alpinizma v tistem času. Vzpon Jože Čopa in Pavle Jesih po osrednjem (Čopovem) stebri Triglavske stene leta 1945 pa je pomenil vrhunec predvojne plezalske generacije. TK Skala je vodil natančen pregled na preplezanem in 1932 izdal prvi plezalni vodnik pri nas, Naš Alpinizem. Za takšen kakovostni dvig plezalstva kmalu po prvi svetovni vojni je zaslužen predvsem dr. Klement Jug. Kmalu po tem, ko se je leta 1922 včlanil v Skalo, je ustvaril prvo jasno ideologijo alpinističnega dela TK Skala, predvsem pa je s svojimi vzponi začel osvajalno dobo slovenske alpinistike. Ideologija, ki jo je prinesel in jo je pograbila vsa mlada generacija v Skali, je bila izrazito osvajalna in tudi nacionalno obarvana, predvsem nasproti nemškim plezalcem. Jug je pisal: "... drugi, zlasti inozemski alpinisti označujejo svoj uspeh po prvenstvenem vzponu tako, da pravijo "stena je moja! ...".³³ Skupaj s somišljeniki je "osvajal" stene naših gora in s tem dvigal samozavest slovenski plezalski družčini, ki je z dosežki še vedno zaostajala za tujimi plezalcji. S takimi besednimi spodbudami in dejanji je Klement Jug uspešno vlekkel voz slovenske alpinistike do 12. avgusta 1924, ko se je ubil v Severni triglavski steni, pri soloposkusu prvenstvenega vzpona po še ne preplezanem, danes po njem imenovanem Jugovem stebri v steni.³⁴

Franc Herle in Gusti Vršnik doma iz Gornje Savinske doline predvojna plezalca v Ojstrici in drugod po Savinjskih Alpah slikana pred kočjo. Oba sta padla kot borca. (Gornjesavski muzej)

³³ Stoletje v gorah, str. 31.

³⁴ Prav tam, str. 31.

Druga svetovna vojna in njen vpliv na naše na planinstvo in alpinizem

---

V skupni številki Planinskega vestnika št. 5-6 iz leta 1941 je dokumentiran ukaz italijanskega okupatorja o ustanovitvi t. i. Ljubljanskem pokrajine, kjer je navedeno, "da avtonomni statut Ljubljanske pokrajine upošteva slovenski značaj pokrajine, njegove jezikovne in kulturne značilnosti, zemljepisno lego ozemlja in posebne krajevne potrebe".³⁵ Italijani so sicer SPD zajamčili prosto delovanje, vendar v praksi še zdaleč ni bilo tako. Že tako je bilo SPD omejen le na ozemlje Ljubljanske pokrajine, kar je pomenilo dejansko razbitje te slovenske planinske organizacije. Če so vsaj v začetku Italijani še delno dopuščali planinsko aktivnost, pa je nemški okupator takoj zatrl vse podružnice SPD, planinske domove, kočje in zavetišča pa izročil nemškemu Alpenvereinu,³⁶ mnoge najagilnejše društvene funkcionarje in planinske delavce pa zaprl, jih poslal v koncentracijska taborišča ali pa jih prisilno izselil. Od celotne slovenske planinske organizacije je ostal samo sedež Glavnega odbora SPD v Ljubljani s podružnicami Ljubljana Matica, Novo Mesto in Črnomelj. Od 65 postojank je SPD ostala le kočja na Mirni gori v Beli krajini.³⁷

Kljub težkim razmeram se je edini obstoječi planinski odbor v Ljubljani odločil, da v danih razmerah in možnostih delovanje planinske organizacije nadaljuje. Tudi Planinski vestnik je v sicer zelo skrčenem obsegu izhajal še naprej in bil tako edina vez SPD s svojimi člani.³⁸ Pobirali so tudi članarino in prostovoljne prispevke. SPD je kmalu zgradil zavetišči v Iškem vintgarju in na Samotorici, leta 1942 pa je SPD od turističnega kluba "Polž" prevzel planinski dom na Polževem. Vse te planinske postojanke so kmalu postale pribežališče in skrivališče partizanom in bile zato hitro požgane. Ko pa so Italijani konec februarja 1942 Ljubljano obdali še z žico, pa je to pomenilo tudi konec izletništva ljubljanskih planincev. Vseeno je SPD nadaljeval z delom do konca vojne.³⁹

Okupaciji navkljub pa se je v gorah vseeno plezalo, seveda v občutno manjši meri kot pred njo. Zabeleženi so plezalni vzponi, tudi prvenstveni. Že poleti 1941 je zabeležen vzpon Franca Herleta in Avgusta Vršnika, ki sta v severni steni Ojstrice v Savinjskih Alpah preplezala novo težko smer. Prav ta smer in plezalca so simbol te generacije, ki je bila na dobri poti kakovostnega preskoka slovenskega alpinizma. Oba sta kmalu po tem dejanju vstopila med partizane. Konca vojne nista dočkala.

"Kmalu po okupaciji Slovenije leta 1941 se je ogromna večina članov SPD, Skale in drugih ljubiteljev gora znašlo v vrstah OF, med partizanskimi borci, med talci, med jetniki in trpini po koncentracijskih taboriščih, tam, kjer je bil uporni slovenski narod in njegovo najzvestejše jedro," se leta 1941 spominja predvojni skalaš in povojni planinski delavec, tudi predsednik Planinske zveze Slovenije, Miha Potočnik.⁴⁰ Enakega mnenja je Miloš Rutar v knjigi Sodelovati in zmagati, v

---

³⁵ Strojín, Zgodovina slovenskega planinstva, str. 266.

³⁶ Med zasedbo Slovenije je nastala na planinskih objektih ogromna škoda. Kar 45 postojank je bilo požganih ali porušeni, 7 pa zelo poškodovanih in izropanih. Na I. skupščini Planinskega društva Slovenije (PDS) februarja 1946 so ocenjevali, da je škode za 37 milijonov dinarjev (Stoletje v gorah, str. 156.)

³⁷ Stoletje v gorah, str. 52.

³⁸ Strojín, Zgodovina slovenskega planinstva, str. 266.

³⁹ Stoletje v gorah, str. 54.

⁴⁰ ARS, AS 380, t.e. 3, Ob skalaškem jubileju, str. 3.

kateri pravi: "Med NOB je velika večina planincev sodelovala v OF in oboroženem boju in plačali so visok krvni davek."

Bine Mlač v svojem članku v Planinskem zborniku leta 2003 pri analizi zgodovine alpinizma na Slovenskem za padle slovenske alpiniste pravi: "... ker niso dočakali konca vojne, je tudi vprašanje, kaj bi bilo, če bi bilo, neumestno. Že tisto, kar so pokazali, je veliko."⁴¹ Ta zadnja ugotovitev resnično drži. Glede drugega pa velja, da smo Slovenci šele 1948 leta zmogli smer, ki jo je leta 1934, torej 14 let prej preplezal znan nemški plezalec Paul Aschenbrenner s soplezalcem v severni steni Travnika v Julijskih Alpah.⁴² S tem dejanjem smo šele prišli na raven, ki so jo drugi, sosednji narodi dosegli že dobro desetletje prej. Domnevamo lahko, da bi kateri od plezalcev, padlih med vojno, lahko preplezal to smer že prej; predvsem so v sam vrh tedanjega slovenskega plezanja sodili Frelih, Arih, Cizelj in Herle. Maks Dimnik se spominja da mu je Arih leta 1942 dejal: "... 'poleti pojdeva pa v Travniške stene,' je dejal kar sredi drugega. 'V Ašenbrennerjevo smer, kajne?' Nekako že preprosim komandirja Pavleta za dva, tri dni, mislim ..."⁴³ Iz te želje potem ni bilo nič, je bil pa on in še marsikdo s seznama padlih sposoben takega dejanja.

Matevž Frelih (Gornjesavski muzej)

⁴¹ Bine Mlač: Vnovič na razglednem stolpu zgodovine slovenskega alpinizma. V: Planinski zbornik, ob 110-letnici Slovenskega planinskega društva in Planinske zveze. Ljubljana 2003, str. 227.

⁴² Prav tam, str. 227.

⁴³ Maks Dimnik: Miholu - gorniku-partizanu. V: Planinski zbornik 1945. Ljubljana 1945.

*Predvojna plezalca Miha Arih in Janez Mrak na Prisojniku 1939
(Gornjesavski muzej)*

Po danes zbranih podatkih je bilo med obema vojnama na Slovenskem plezalsko aktivnih 262 oseb.⁴⁴ Na tem seznamu pa podatki, ki so pridobljeni iz različnih plezalnih vodnikov, knjig, člankov in arhivskih virov (osebne beležke, sezname, vpisne knjige ...), niso popolni, saj se vsi niso vpisovali v vpisne knjige. Vsi aktivni plezalci tudi niso zajeti v člankih in knjigah, ker plezalni vodniki beležijo le prve plezalce v določeni smeri in ker je ves fond Planinske zveze Slovenije leta 1958 pogorel,⁴⁵ arhiv TK Skala pa bil uničen med drugo svetovno vojno. Tako lahko domnevamo, da številka 262 ni popolna. Je pa po mojem

⁴⁴ Seznam alpinistov naredil avtor s pomočjo plezalnih vodnikov, člankov v PV, Zeitschrift der DÖAV, knjig, osebnih beležkah pridobljenih v ARS, ZAL, GSMJ TMZ, s pomočjo ohranjene korespondence H. Tume v Novi Gorici, s pomočjo izpiskov iz rokopisov v rokopisnem oddelku v NUK-u. V seznamu so zajeti vsi, ki so v tem času plezali, ne le najaktivnejši in posledično najbolj znani. Seznam se redno dopolnjuje, je pa frekvenca dodatkov vedno daljša oz. vpisov je vedno manj. Po tej logiki domnevam, da se številka ne bo več dosti povečala.

⁴⁵ Peter Mikša: Nastanek planinskega društva Univerza, prve prelomnice ter sprememba imena v Akademsko planinsko društvo. Kratak povzetek prvih 10 let delovanja. V: Zbornik 1949-2009, Ljubljana 2009, str. 4.

predvidevanju zelo blizu končnemu številu vseh, ki so tedaj bolj ali manj pogosto plezali pri nas. V seznam sem vključil tudi tri slovenske plezalce, člane SPD Trst, ki so bili septembra 1930 ustreljeni v Bazovici kot žrtve fašističnega nasilja: Ferda Bidovca, Franja Marušiča, Zvonimirja Miloša.

Številka 42 padlih slovenskih plezalcev, ki sem jo dobil, je v primerjavi z vsemi 262 aktivnimi slovenskimi plezalci (nobena od teh številka seveda ni dokončna, velikih odstopanj pa ni pričakovati) zelo velika. Predstavlja 16% vse tedaj aktivne alpinistične populacije pri nas. Če primerjamo to s odstotkom vseh žrtev druge svetovne vojne v Sloveniji, ki znaša 6,3%⁴⁶ vsega slovenskega prebivalstva, vidimo, da je bil smrtni davek med našimi plezalci izjemno velik.

Imenski seznam padlih slovenskih alpinistov med drugo svetovno vojno

PRIIMEK	IME	Območje plezalnega udejstvovanja	Padel med drugo svetovno vojno (kako, kje je bil udeležen, kdaj ...)	Vir
Šavron	Tezej	Glinščica, Trst	padel v boju nekje pri Črnem vrhu nad Idrijo	PV 1955, št. 4, str. 170.
Kosi	Simon	Glinščica, Trst	ustreljen 14. ali 15. decembra na Opčinah	Jelinčič, Zgodovina SPD Trst, str. 60.
Bobek	Viktor	Glinščica, Trst	ustreljen 14. ali 15. decembra na Opčinah	Jelinčič, Zgodovina SPD Trst, str. 60.
Ivančič	Ivan	Glinščica, Trst	ustreljen 14. ali 15. decembra na Opčinah	Jelinčič, Zgodovina SPD Trst, str. 60.
Vadnal	Ivan	Glinščica, Trst	ustreljen 14. ali 15. decembra na Opčinah	Jelinčič, Zgodovina SPD Trst, str. 60.
Mrak	Janez	Julijske Alpe	talec 12. 2. 1942	Inventarna knjiga GSMJ, TMZ.
Ogrin	France	Julijske in Savinjske Alpe	padel v boju na Primorskem	Strojín, Zgodovina, str. 267.
Podboršek	France	Julijske in Savinjske Alpe	padel v boju na Duplici	Strojín, Zgodovina, str. 267 sl. Boris Režek, Ugasli smehljaj, Planinski zbornik 1945. Ljubljana, 1945, str. 53.
Anderwald	Beno	Julijske in Savinjske Alpe	padel v boju na Primorskem	Strojín, Zgodovina, str. 267 sl. Režek, Ugasli smehljaj, str. 53.
Paderšič	Vinko	Julijske in Savinjske Alpe	padel v boju 24. septembra na Kočevskem	Strojín, Zgodovina, str. 267 sl. Rutar, Sodelovati, str. 197.
Marovt	Lado	Julijske in Savinjske Alpe	padel v boju junija 1944 na Gorjancih	Strojín, Zgodovina, str. 267. sl. Rutar, Sodelovati, str. 197.
Lovše	Samo	Julijske in Savinjske Alpe	padel v boju na Primorskem	Strojín, Zgodovina, str. 267 sl. Režek, Ugasli smehljaj, str. 53.

⁴⁶ Tadeja Tominšek Rihtar-Mojca Šorn: Izgube in smrtne žrtve. Slovenska novejša zgodovina, str. 791.

Frelih	Matevž	Julijske in Savinjske Alpe	padel v boju konec leta 1944 v Radovni blizu Gorij.	Strojín, Zgodovina, str. 267 sl; Rutar, Sodelovati, str. 241-243 sl Evgen Lovšin, Matevžu Frelihu v spomin, Planinski zbornik 1945. Ljubljana 1945, str. 54-58.
Jordan	Bogdan	Julijske in Savinjske Alpe	talec	Strojín, Zgodovina, str. 267 sl. AS 389, Miha Potočnik, t.e.3.
Arih	Miha	Julijske in Savinjske Alpe	padel v boju februarja 1944 v Podkorenu	Strojín, Zgodovina, str. 267 sl. Rutar, Sodelovati, str. 228-231.
Cizelj	Miran	Julijske in Savinjske Alpe	padel v boju 18. januarja 1944 v SpodnjemVetrnem	Strojín, Zgodovina, str. 267 sl. Rutar, Sodelovati, str. 127-131.
Stanovnik	Aleš	Julijske in Savinjske Alpe	talec	Evgen Lovšin, Triglavski steber, Srednji raz, smer Čop-Jesihova. Planinski zbornik 1945. Ljubljana 1945, str. 160.
Stražišar	Ludvik	Julijske in Savinjske Alpe	talec na pokopališču v Koroški Beli	Lovšin, Triglavski steber, str. 160.
Ravnik	Jože	Julijske in Savinjske Alpe	padel v boju nekje v Bosni	Lovšin, Triglavski steber, str. 160.
Bokal	Stane	Julijske Alpe	padel v boju januarja 1942 nad prepadi Krme	Evgen Lovšin, V Triglavu in njegovi okolici. Ljubljana 1946, str. 316 sl. Rutar, Sodelovati, str. 83, 84.
Jarc	Karel	Julijske in Savinjske Alpe		Lovšin, V Triglavu, str. 316.
Detiček	Albert	Savinjske Alpe	padel v boju	Dušan Vodeb, Mariborski alpinistični odsek pred vojno in po osvoboditvi, Gore in Ljudje 1947. Ljubljana 1947, str. 224.
Gajšek		Savinjske Alpe		Vodeb, Mariborski alpinistični odsek, str. 224.
Berlič	Zvonko	Savinjske Alpe		Vodeb, Mariborski alpinistični odsek, str. 224.
Čazman	Slavko	Julijske in Savinjske Alpe		Rutar, Sodelovati, str. 471.
Verdnik	Matija	Julijske in Savinjske Alpe	padel v boju februarja 1944 pri Mušeniku	Rutar, Sodelovati, str. 397.
Grabnar	Ljubo	Julijske in Savinjske Alpe	padel na Koroškem leta 1944	Rutar, Sodelovati, str. 63.
Prevc	Slavko	Julijske in Savinjske Alpe		Rutar, Sodelovati, str. 28.
Vršnik	Gustelj	Julijske in Savinjske Alpe		Rutar, Sodelovati, str. 28.
Herle	Franc	Julijske in Savinjske Alpe	padel v boju avgusta 1944 na Koroškem	Rutar, Sodelovati, str. 247.

Černič	Jože	Julijske in Savinjske Alpe		Rutar, Sodelovati, str. 28.
Sever	Riha	Julijske in Savinjske Alpe		Rutar, Sodelovati, str. 28
Miklavc	Vlado	Julijske in Savinjske Alpe	padel v boju 25. maja 1944 ob napadu na Drvar	Rutar, Sodelovati, str. 371.
Godec	Tomaž	Julijske Alpe	talec aprila 1942	Rutar, Sodelovati, str. 139.
Runko	Zvonko	Julijske in Savinjske Alpe	umrl po mučenju junija 1942 v Sv. Roku pri Novem mestu.	Rutar, Sodelovati, str. 327.
Štumfelj	Tone	Julijske in Savinjske Alpe	padel v boju	AS 389, Miha Potočnik, t.e.3.
Giorgioni	Edvard	Julijske in Savinjske Alpe	padel v boju	AS 389, Miha Potočnik, t.e.3.
Čop	Miša	Julijske in Savinjske Alpe	padel v boju	AS 389, Miha Potočnik, t.e.3.
Štampihar	Saša	Julijske in Savinjske Alpe	padel v boju	AS 389, Miha Potočnik, t.e.3.

Peter Mikša

SLOVENIAN ALPINISM AND THE FALLEN SLOVENIAN ALPINISTS DURING WORLD WAR II

S u m m a r y

The beginnings of mountaineering in Slovenia date back to the enlightened 18th century, when the first climbing routes to the summits were established. Scholars and local people, who led these curious explorers into an unknown and for many people intimidating world of higher powers, played an important role in the exploration of the mountains. With Valentin Stanič, deemed as the first alpinist in the Eastern Alps, Slovenians became a part of the rich worldwide history of alpinism as early as at the turn of the 18th century.

Ever since its beginnings in 1893 until the end of World War I the period of organised mountaineering in Slovenia, starting with the establishment of the Slovenian Mountaineering Society in the last decade of the 19th century, involved the national defence aspirations of the patriotic Slovenians, since Germanisation could be felt everywhere. The Slovenian Mountaineering Society established firm foundations for the Slovenian mountain climbing. In this period only a few individuals climbed, since organised alpinism had not been pursued until this became the goal of the members of the Dren group in the beginning of the 20th century. The end of World War I brought changes also in the ranks of the Slovenian Mountaineering Society, where the young climbers felt neglected and misunderstood. In 1921 the Turistovski klub Skala mountaineering club was established, which ensured a significant increase in the quality of Slovenian alpinism until World War II. Until 1941, through Klement Jug, Mira Marko Debelak, Jože Čop, Miha Potočnik, Pavla Jesih, Matevž Frelih, Miha Arih and other superb mountaineers and rock climbers, the Slovenian mountain climbing became comparable with the world climbing and it was well on the way of catching up with it in but a few years. However, the development of mountaineering was interrupted by World War II, in which many of the best Slovenian alpinists lost their lives, while the young generation of the Slovenian climbers after the war lost the teachers with whose aid they could have been the first ones to brave the Himalayas.

Historična dokumentacija

Jurij Perovšek*

Srečanje dr. Antona Korošca in ing. Dragotina Gustinčiča novembra 1918 v Ženevi

---

O jugoslovanski državni združitvi 1. decembra 1918 in političnem ter državno-pravnem procesu, ki je po koncu prve svetovne vojne vodil k njej, je bilo v slovenskem in (nekdanjem) jugoslovanskem zgodovinoписju objavljeno precej tehtnih obravnav. Ključne značilnosti oblikovanja prve jugoslovanske države so dobro poznane, zato je gotovo dobrodošlo, če se ponudi priložnost dodatno osvetliti posamezne vidike iz jugoslovanskega združitvenega procesa leta 1918. Eno od njih je tudi dejstvo, da je med bivanjem v Švici, kjer je od 6. do 9. novembra 1918 v Ženevi potekala konferenca o jugoslovanski združitvi, predsednik Narodnega Vijeća Slovencev, Hrvatov in Srbov v Zagrebu (Narodno Vijeće), vrhovnega organa oblasti v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov (Država SHS), dr. Anton Korošec,¹ zagovarjal združitev v novo državo na enakopravni podlagi, to je na podlagi načela narodnosti in pravice narodov do samoodločbe.² Pri tem doslej nismo vedeli, da je kot enega od enakopravnih dejavnikov jugoslovanske združitve posebej upošteval tudi Kraljevino Črno goro in si (neuspešno) prizadeval, da bi njeni predstavniki sodelovali na Ženevski konferenci.

Na konferenci v Ženevi so se zbrali predstavniki Narodnega Vijeća (vodil jih je Anton Korošec), predstavniki vlade Kraljevine Srbije (vodil jih je predsednik vlade in minister za zunanje zadeve Nikola Pašić), predstavniki Jugoslovanskega odbora v Londonu (vodil jih je predsednik odbora Ante Trumbić) in sporazumno izbrani predstavniki opozicijskih skupin v Narodni skupščini Kraljevine Srbije Milorad

---

* Dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, RS-1000 Ljubljana; e-naslov: jurij.perovsek@inz.si

¹ Anton Korošec (1872-1940), politik. Po študiju bogoslovja v Mariboru je v letih 1892-1896 krajši čas služboval kot kaplan, nato bil od 1898 do 1902 učni prefekt v dijaškem semenišču v Mariboru. Leta 1905 je bil v Gradcu promoviran za doktorja bogoslovja. Leta 1898 je postal urednik Slovenskega gospodarja, 1901 pa je bil med ustanovitelji glasila katoliškega mladinskega gibanja na Štajerskem Naš dom. Leta 1906 je bil izvoljen za poslanca 5. kurije v avstrijskem državnem zboru, ki mu je pripadal do konca monarhije. Bil je med ustanovitelji katoliške Slovenske kmečke zveze za Štajersko leta 1907. Na njeni listi je bil 1909 izvoljen v štajerski deželni zbor, v katerem je postal predsednik Slovenskega kluba. Obenem je bil v državnem zboru podpredsednik Slovenskega kluba, kasneje pa tudi Hrvaško-slovenske zajednice in član avstrijske delegacije na Dunaju in v Budimpešti. Leta 1914 je bil izvoljen za predsednika Hrvaško-slovenskega kluba, leta 1917 pa za predsednika Jugoslovanskega kluba (JK). Kot predsednik JK je v državnem zboru 30. 5. 1917 prebral znano Majniško deklaracijo. Decembra 1917 je postal načelnik največje slovenske politične stranke, Vseslovenske ljudske stranke. Avgusta 1918 je postal predsednik Narodnega sveta za slovenske dežele in Istro, oktobra 1918 pa predsednik Narodnega Vijeća Slovencev, Hrvatov in Srbov v Zagrebu.

² Momčilo Zečević: Slovenska ljudska stranka in jugoslovansko zedinjenje 1917-1921 : od majniške deklaracije do vidovdanske ustave. Maribor 1977, (dalje Zečević, SLS in jugoslovansko zedinjenje) str. 151. Prim. tudi str. 144.

Drašković, dr. Vojislav Marinković in Marko Trifković. Sprejeli so sklep o federativni združitvi Države SHS in Kraljevine Srbije, s tem da bo o dokončnem državnopravnem značaju nove države odločila njena Ustavodajna skupščina. Glede Kraljevine Črne gore pa so poudarili stališče, da se v bodočo jugoslovansko državo "združi tudi današnja kraljevina Črna gora, tako da bo v konstituenti narejena ustava za celotno pokrajino SHS, vključno s Črno goro". Na tej podlagi je konferenca sprejela sklep o pogajanjih s predstavniki celotnega črnogorskega naroda o vstopu Črne gore v "našo skupno državno organizacijo". Pogajanja s Kraljevino Črna goro naj bi "že vodilo izbrano skupno ministrstvo" nove jugoslovanske države. Kot je v pogovoru z Antonom Korošcem, članom delegacije Narodnega Vijeća dr. Melkom Čingrijo in dr. Gregorjem Žerjavov (tajnikom Jugoslovanskega parlamentarnega kluba na Dunaju, ki je skupaj s Korošcem v Ženevo dopotoval kot "novinar") 8. novembra 1918 izjavil uradni odposlanec črnogorske kraljevske vlade Milo Vujović, bi se pogovori lahko začeli čez približno 14 dni v Parizu.³ Do tega pa po odstopu Pašičeve vlade, s čimer je bila povezana razveljavitev Ženevskega sporazuma s srbske strani, ni prišlo. Kraljevina Črna gora nato tudi v nadaljnjem poteku jugoslovanskega združitvenega procesa leta 1918 ni postala njegov dejavnik, pač pa se je skladno z odločitvijo podgoriške Velike Narodne skupščine Srbskega naroda v Črni gori 26. novembra 1918 združila s Kraljevino Srbijo.⁴

O nameri Antona Korošca, da bi na Ženevski konferenci Kraljevina Črna gora sodelovala kot enakopraven subjekt v odločanju o obliki in načinu jugoslovanske državne združitve, priča odlomek iz neobjavljenih Spominov tedanjega političnega emigranta ing. Dragotina Gustinčiča,⁵ ki je v letih 1916-1919 bival v Švici. Gustinčič je od leta 1917 v Ženevi urejal revijo *La Yougoslavie*, ki je zagovarjala federalistični značaj bodoče jugoslovanske skupnosti. Revija je največjo oviro za vzpostavitev jugoslovanske federacije videla v konceptu Velike Srbije, vprašanje federalizma bodoče jugoslovanske države pa je odločilno povezovala prav z vprašanjem Črne gore. *La Yougoslavie* je namreč poudarjala, da je obstoj samostojne črnogorske države močan argument v prid federalizmu bodoče jugoslovanske skupnosti in zlasti velika ovira za centralistično Jugoslavijo.⁶ Korošec, ki razmer v krogih srbske vlade in Jugoslovanskega odbora ni poznal, je zato v Ženevi med drugimi zaprosil tudi Dragotina Gustinčiča za sestanek, saj se je "poskušal v naglici dokopati do temeljnih informacij o evropskem političnem položaju, stališču velesil do usode monarhije in predvsem o jugoslovanskem vprašanju v okvirih politike

³ Dragoslav Janković (ur.), Bogdan Krizman (ur.): *Građa o stvarjanju jugoslovenske države* (1. I.-20. XII. 1918), tom II. Beogra 1964 (dalje Građa II), dok. št. 451, str. 523-525. Glej tudi dok. št. 453, str. 526-527.

⁴ *Građa II*, dok. št. 568, str. 655-658. - O združitvi Črna gora s Kraljevino Srbijo gl. še Novica Rakočević: *Politički odnosi Črne gore i Srbije 1903-1918*. Cetinje 1981, str. 281-284; Jovan R. Bojović: *Podgorička skupština 1918 : dokumenta*. Gornji Milanovac 1989; Dimitrije Dimo Vujović: *Podgorička skupština 1918*. Zagreb 1989.

⁵ Ing. Dragotin Gustinčič (1882-1974), publicist in politik. Po opravljenem študiju na Visoki šoli za kmetijstvo in gozdarstvo na Dunaju leta 1903 je služboval v Ljubljani in Trstu. Leta 1915 se je iz Trsta umaknil v Italijo, kjer se je v Rimu priključil Jugoslovanskemu odboru, ki ga je poslal k srbski vladi v Niš. Od tu se je napotil na Krf, nato pa v Švico. V letih 1916-1917 je v Zürichu študiral tehniko, od leta 1917 pa naravoslovje na ženevski univerzi. Leta 1910 je vstopil v Jugoslovansko socialno-demokratsko stranko. Ob političnem delovanju je bil dejaven tudi kot publicist.

⁶ Podrobneje o reviji *La Yougoslavie* gl. Andrej Vovko: *Politični profil La Yugoslavie, revije jugoslovanske federalistične emigracije v Švici 1917-1918*. V: *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 1973, št. 1-2, str. 117-131.

srbske vlade in Jugoslovanskega odbora". Njegovo srečanje z Gustinčičem lahko razumemo kot sestavni del razgibane informativne akcije, ki jo je s svojimi sodelavci začel takoj po prihodu v Ženevo in izpeljal "v širokih stikih z jugoslovanskimi in tujimi politiki, diplomati, časnikarji in drugimi osebnostmi".⁷ Koroščevo ravnanje v zvezi z ustvarjanjem skupne jugoslovanske države je bilo "predvsem posledica njegovih lastnih pogledov, političnih ocen položaja, želja in ambicij",⁸ z Gustinčičem pa se je verjetno sestal zaradi njegovih poznanstev s črnogorskimi emigranti in diplomatskimi predstavniki. Pri tem lahko opozorimo, da prepričani socialist Dragotin Gustinčič ni imel nobenih zadržkov do srečanja z načelnikom katoliške Vsoslovske ljudske stranke, saj je tedaj Korošča visoko cenil. Koroščevo politični uspehi in njegova izvolitev za predsednika Narodnega Vijeća v Zagrebu (Gustinčič je v tem videl znamenje enakopravnega zedinjenja) so namreč mladega Gustinčiča tako navduševali, da je o Korošču v *La Yougoslavie* pisal kot o "revolucionarnem liku", "pravem idealu narodnega voditelja" ipd.⁹ Gustinčič o srečanju s Koroščem novembra 1918 v Ženevi v svojih Spominih piše takole:

"Pričakali [smo] november 1918. V Ženevo je prišla delegacija zagrebškega Veća z dr. Koroščem na čelu,¹⁰ da bi se začela pogajati s Pašičem. Naši slovenski emigrantje so takoj posetili dr. Korošča. Po Antonu Lušinu mi je dr. Korošec sporočil, da bi rad govoril z menoj. Jaz sem se temu povabilu odzval. Na njegovo prošnjo, da naj ga nekoliko informiram o srbijanskih političnih strankah in njihovi politiki, sem to v daljšem razgovoru z njim tudi storil. Opozoril sem ga na naš boj proti centralizmu in na velesrbsko Pašičevo politiko proti Črni gori. Razložil sem mu pomen te poslednje v naši zahtevi po federaciji.

Korošec me je pazljivo poslušal, ko sem končal pa mi je dejal: 'Mi hočemo tudi Črno goro povabiti na razgovore, ali ne bi hoteli vi, ki, kakor sem poučen, imate zveze z njimi, obvestiti črnogorsko vlado, da jo vabimo na pogajanja?' 'To prav rad in lahko storim,' sem odgovoril, 'saj ima Črna gora svoj konzulat v Ženevi. Toda opozorim vas vnaprej, da ne boste dosegli, da bi Pašič sedel za isto mizo s kakim predstavnikom črnogorske vlade.' 'O, ne more biti!, se je začudil dr. Korošec. 'No, prosim, nar[ed]ite nam to uslugo v mojem imenu, potem bomo pa že videli!'"

Seveda sem takoj odšel na črnogorski konzulat in osebno predal konzulu Koroščevo povabilo. Konzul, mlad človek, se je zasmel in dejal: 'Dobro, poskusili bomo, najbrž pa bo stvar brezuspešna. Takoj bom brzojavil.'

Minil je dan, dva, tri in od črnogorske vlade ni nobenega odgovora, ne da, ne ne. Med tem je bil Pašič že v Ženevi in pogajanja so se pričela. Menda je bil že četrti dan, ko dobim povabilo s črnogorskega konzulata, da se nemudoma javim. Odšel sem takoj tja in tam me je čakal črnogorski minister poljedelstva [Milo] Vujović, ki ga jaz dotlej nisem poznal. Pozdravil me je zelo prijazno in se mi zahvalil za moj trud. Jaz sem mu izrazil začudenje, da prihaja tako pozno, kar more ustvariti pri delegaciji Veća mnenje, da Črna gora ni zainteresirana na teh pogajanjih. 'To,' sem dejal, '[ ] bi seveda bilo v tem trenutku zelo zgrešeno.'

Vujović se je kislo nasmehnil in dejal: 'O, prijatelj, slabo nas ocenjujete. Takoj, kakor smo prejeli telegram, da nas dr. Korošec vabi, smo zaprosili francosko vlado

⁷ Zečević, SLS in jugoslovansko zedinjenje, str. 144, 141.

⁸ Prav tam, str. 151.

⁹ Prav tam, str. 95, op. 115.

¹⁰ Anton Korošec je prispel v Ženevo 28. 10. 1918 (Zečević, SLS in jugoslovansko zedinjenje, str. 140).

[za] potni list zame - seveda urgentno - toda potnega lista ni bilo pa ni bilo. Napeli smo vse sile, da smo ga dobili in še tisto uro, ko sem ga dobil, sem odpotoval. Gotovo je Pašić zvedel za ta telegram in napravil korake, da prepreči moj odhod. Jaz vem, da sem se pripeljal zaman, toda prosim vas vseeno, da mi takoj omogočite zvezo z dr. Korošcem. [ ] To sem seveda tudi storil. Seznanil sem ga osebno z dr. Korošcem.

Kako in kaj sta se moža razgovarjala, ne vem, ker nisem bil prisoten pri njunem razgovoru. Vem pa iz pripovedovanja Vujovića, da se je dr. Korošec zavzel pri Pašiću za predstavnika Črne gore (ministra Vujovića) toda zaman. Pašić je ostal trden na svojem imperialističnem stališču in ni pripustil Črne gore k pogajanjem z zagrebškim jugoslovanskim svetom (Većem).¹¹

Po oblikovanju Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev 1. decembra 1918 je nekdanja Kraljevina Črna gora izkusila vse posledice velikosrbsko izvajanega jugoslovanskega državnega centralizma in narodnega unitarizma. Le-ta je v prvi jugoslovanski državi dušil narodnoemancipacijska prizadevanja nesrbskih narodov in, kar je neposredno zadevalo Črno goro, zanikal njeno zgodovinsko državno-pravno individualnost. Črna gora je ponovno postala posebna državno-pravna enota šele v drugi, federativni jugoslovanski državi, po skupnem državnem življenju z Republiko Srbijo v okviru Zvezne republike Jugoslavije in nato Državne skupnosti Srbije in Črne gore v obdobju po letu 1992 pa je znova zaživela kot samostojna država leta 2006.

Na koncu naj omenimo, da se Gustinčičevo zavzemanje za federativni položaj Črne gore v jugoslovanski skupnosti po njegovi vrnitvi v domovino ni končalo. Od leta 1920 je prizadevanja nadaljeval v okviru slovenskega in jugoslovanskega komunističnega gibanja, v katerem je zagovarjal oblikovanje posebne črnogorske državno-pravne enote v različnih federativnih povezavah nacionalnih delavsko kmečkih republik tako v jugoslovanskem kot tudi v širšem podonavsko-balkanskem prostoru.¹²

¹¹ Biblioteka Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Zapuščina Gustinčič, šk. R 105/II, Dragotin Gustinčič: Spomini, kuverta IIV (I. knjiga, 4. poglavje), str. 121-124. Pripominjam, da je Gustinčič, ko je konec petdesetih in v prvi polovici šestdesetih let pisal Spomine, omilil svoje poglede, ki jih je v času med svetovnima vojnama oblikoval o ravnanju Antona Korošca v zvezi z vprašanjem Črne gore novembra 1918 v Ženevi. Leta 1933 je namreč zapisal, da je "dr. Korošec /.../ pustil v Ženevi (v novembru 1918) Črnogorce, ki so bili tedaj najizrazitejši argument za federativno ureditev Jugoslavije, na cedilu in je na celi črti popustil Pašiću, ko je le ta zahteval, da se ne pritegnejo k pogajanjem". Arhiv Republike Slovenije, (AS 1667) fond Gustinčič Dragotin, t. e. 1, fasc. 1, Anin (Dragotin Gustinčič): Narodni problem Slovencev in Dr. Koroščeve punktacije. Moskva 1933, str. 21.

¹² O tem gl. Jurij Perovšek: Slovenski komunisti in vprašanje makedonskega naroda leta 1923. V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1978-1979, št. 1-2, str. 25, 33, 34; isti: Pogledi slovenskih revolucionarno usmerjenih marksistov na črnogorsko vprašanje leta 1923. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1996, št. 1-2, str. 7-20; Jurij Perovšek (ur.), Janko Prunk (ur.), Janko Pleterski (ur.): Razprava o nacionalnem vprašanju v KPJ leta 1923 : dokumenti o oblikovanju federativnega nacionalnega programa KPJ. Ljubljana 1990, dok. št. 8, str. 79, dok. št. 15, str. 117, dok. št. 45, str. 371.

Jubileji

Jerca Vodušek Starič - šestdesetletnica

Po navadi se jubilejni zapisi o kolegh in prijateljih, dolgoletnih sodelavcih iz kroga zgodovinarjev začnejo s kakšno pristrčno anekdoto ali zelo osebnim spominom avtorja zapisa na jubilanta. Kdaj sta se spoznala, kaj sta doživela skupaj, pri katerih projektih sta sodelovala. Sam se (trenutno) ne morem spomniti nobenega posebnega veselega anekdotičnega dogodka v zvezi z jubilantko, ki bi bil primeren za pričujoči zapis. Spominov je seveda veliko, in ti so prijetni, manj prijetni, pa tudi kakšen neprijeten se najde vmes. Tako je pač, ko z nekom delaš, sodeluješ, druguješ vrsto let. Za Jerco Vodušek Starič, med prijatelji in kolegi je

znana kot Jera, nikakor ni mogoče reči, da te pusti hladnega ali neprizadetega. Je pač oseba iz mesa in krvi, z dobrimi in manj prijaznimi osebnostnimi stranmi.

Sam se štejem - mislim, da popolnoma upravičeno in da jubilantka temu ne bo preveč oporekala - med njene najstarejše sodelavce (po trajanju sodelovanja) na področju zgodovinarstva, posebej tistega, ki ga je zaznamovala s svojim delom. Gre za zgodovinarstvo obdobja po drugi svetovni vojni. Jera je nedvomno bila med pionirji zgodovinarstva odkrivanja tega dolgega obdobja naše preteklosti. Ob tem delu sva se spoznala leta 1976, ko sem sam končeval s študijem in je ona začela na Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja s svojim raziskovalnim delom. Hitro sva našla "skupni imenovalec" v povojni zgodovini in začetkih njenega zgodovinarstva raziskovanja.

Življenjska pot Jerce Vodušek Starič se je začela na prvi pomladanski dan, 21. marca 1950, v Beogradu, kjer je bil njen oče, dr. Žiga Vodušek zvezni funkcionar, od leta 1951 zaposlen v jugoslovanski diplomaciji. Večino otroštva in najstniških let je tako preživela v tujini, kjer je oče kot diplomat predstavljal jugoslovansko državo. Šolala se je v Washingtonu, Beogradu, Trstu in Teheranu, kjer je leta 1967 maturirala. Bivanje in šolanje v tujini jo je dobro "opremilo" predvsem z znanjem tujih jezikov. Najbrž pa ji je šolanje v tujini dalo nekoliko drugačno "zaznavo" sveta, kot jo imamo tisti, ki smo živeli in se šolali doma. To se pokazalo tudi v njenem raziskovalnem delu. Verjetno pa ji je dalo tudi veliko mero samozavesti, ki jo izpričuje tako v svojem delu kot v odnosu do sogovornika, če nima te lastnosti že v genih, saj je bil po očetovi strani njen prednik avstro-ogrski diplomat, kranjski politik (poslanec avstrijskega državnega zbora, poslanec kranjskega deželnega zbora, voditelj kranjskih Nemcev) in gospodarstvenik z Bleda (iz graščine Grimšče), baron Josef Schwegel. Po maturi se je, kljub temu da je očetu veleposlaniški

mandat v takrat Jugoslaviji zelo prijateljskem Iranu še trajal, odločila za študij v domovini. Na Filozofski fakulteti v Ljubljani je vpisala študij zgodovine in umetnostne zgodovine in diplomirala leta 1975. V diplomski nalogi iz zgodovine je pod mentorstvom akademika Vasilija Melika obravnavala takrat raziskovalno precej deficitarno temo - koncepte Zedinjene Slovenije od 1848 do 1873. Prvi del tega dela o političnem programu Zedinjene Slovenije in letu 1848 je objavila v Prispevkih za zgodovino delavskega gibanja (1985, 1-2, str. 3-30).

Po diplomi se je zaposlila na Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja (sedaj Inštitut za novejšo zgodovino) in se začela raziskovalno ukvarjati z zgodovinskim obdobjem, s katerim se slovensko zgodovinopisje do takrat še ni ukvarjalo, tj. s časom po drugi svetovni vojni ali s povojno zgodovino, kot smo temu takrat rekli. Ker ni bilo za to obdobje naše preteklosti z zgodovinopisnega stališča še nič narejeno, je Jera v pravem pomenu te besede začela orati ledino glede virov, metodologije in terminologije, zato jo vsekakor moramo šteti za enega od pionirjev slovenskega zgodovinopisja obdobja druge Jugoslavije. Začela je preučevati politično zgodovino. V skladu s takratno usmeritvijo inštituta in družbenopolitičnim trenutkom so bili njena prva tema, ki jo je obdelovala, sindikati v času socializma, in to v obdobju revolucionarnega etatizma. S te tematike pa je prešla (kar je bilo povsem razumljivo glede na vsebino) na raziskavo o začetkih samoupravljanja v Sloveniji. Leta 1979 je s to temo magistrirala (Začetki samoupravljanja v Sloveniji 1949-1953, mentor prof. dr. Metod Mikuž); v knjižni obliki je delo izšlo leta 1983 pri Založbi Obzorja Maribor kot tretja knjiga serije zgodovinskih študij Documenta et studia recentioris, kar je kazalo, da je založba njeno delo ocenila kot pomemben dosežek slovenskega zgodovinopisja. To je bilo prvo zgodovinopisno delo raziskovalnega projekta o zgodovini Slovencev po drugi svetovni vojni, pri katerem je imela veliko vlogo, tako vsebinsko kot organizacijsko, prav Jera Vodušek Starič.

V tem prvem obdobju njenega raziskovalnega dela jo je pritegnilo politično dogajanje v prvem obdobju druge Jugoslavije, zlasti politike in politikov, ki so jo označevali in oblikovali. Velika je bila njena zavzetost pri pripravi zbranih del Borisa Kidriča, ki jih je v sedmih zvezkih izdala založba Komunist v Beogradu (1985). Jera je bila kot urednica "glavna" za povojni del in je zaradi svoje značilne prodornosti prispevala, da so v njih objavljene tudi stvari, ki jih do takrat niso "našli" v arhivih. Nasploh je Jera pri svojem delu dvignila v arhivih nemalo prahu, da so tam začeli urejati tudi gradivo iz povojnega obdobja in ga odpirati navadnim uporabnikom. Zanja sicer ne bi mogli reči, da je bila povsem "navaden" obiskovalec arhivov in uporabnik arhivskega gradiva, saj je imela pri nekaterih arhivistih nekaj prednosti in ugodnosti, in to ne le v času "partijske oblasti", ampak tudi po njenem koncu, v samostojni, demokratični Sloveniji. Z njej značilnim nastopom in vztrajnostjo si je odpirala vrata različnih arhivov, tudi "tajnih". Bila je tudi članica slovenske redakcije zbranih del Josipa Broza - Tita. Kot urednica obdobja po letu 1945 je sodelovala tudi pri Enciklopediji Slovenije, in to od vsega začetka, od prvega izbora gesel naprej.

Ob koncu osemdesetih let je ob zavzetem pripravljanju doktorske disertacije o problemih političnega razvoja v Sloveniji v času t. i. administrativnega obdobja spoznala, da je eno ključnih vprašanj povojnega obdobja in s tem zgodovine vprašanje oblasti, kakšna je bila, predvsem pa vprašanje, kako so jo dobili v svoje

roke komunisti. Šlo je za vprašanje države in revolucije oziroma revolucije in države, kot je podnaslovila svojo doktorsko disertacijo *Problem koncepta političnega razvoja v Sloveniji 1945-1952* (1990, mentor prof. dr. Dušan Nečak), v kateri je obravnavala okoliščine in zlasti način prevzemanja oblasti v zadnjem letu vojne in v prvem po njej. Kot knjiga, ki je imela v javnosti velik odmev, saj je prikazala tehniko prevzemanja oblasti v vseh razsežnostih in podrobnostih, z odobravanjem pa je bila sprejeta tudi pri takratni novi oblasti v Sloveniji, pa tudi v strokovnih krogih (upravičeno!), je izšla leta 1992 z naslovom *Prevzem oblasti 1944-1946* (Cankarjeva založba). V hrvaškem prevodu (*Kako su komunisti osvojili vlast*) je izšla leta 2006 v Zagrebu. Iz "prokomunistične" zgodovinarke se je prelevila v "protikomunistično", čeprav je ostal objekt njenega raziskovalnega zanimanja isti - komunisti in njihova stranka -, kar ji je dalo v delu javnosti, kritičnem do nekdanje oblasti in do komunistov, posebno mesto. Za to delo je leta 1993 dobila tudi priznanje slovenske države, nagrado Republike Slovenije za znanstvenoraziskovalno delo (od leta 1998 Zoisove nagrade) s področja humanističnih ved.

Njeno raziskovalno pozornost so v začetku devetdesetih let pritegnili slovenski t. i. naprednjaki oziroma pripadniki političnega in svetovnonazorskega tabora liberalcev. Ta je sicer sredi tridesetih let doživel "politični bankrot", kot je takrat njihovo politiko, ki je bila usmerjena v centralizem, nacionalni unitarizem in monarhizem dinastije Karađorđevićev, označil leta 1935 Fran Zwitter. Zanimalo jo je predvsem njihovo delovanje v zadnjih letih pred vojno (ko so posamezniki iz tega tabora izkazovali protinemško oziroma protinacistično držo in so zato v povezavi z britanskimi obveščevalnimi službami delovali sabotažno propagandistično in obveščevalno) in v času vojne. Takrat so si zopet priborili mesto v slovenski politiki in so s katoliškim taborom predstavljali nasprotje osvobodilnemu boju proti okupatorjem. Po Jerinem mnenju so bili liberalci - sama jih bolj ali manj dosledno imenuje naprednjaki, kot so se sami videli v nasprotju z njihovimi političnimi in svetovnonazorskimi nasprotniki iz katoliškega tabora oziroma klerikalci (tako so jih imenovali naprednjaki) - v zgodovini in v našem zgodovinopisju nekoliko pozabljeni in zato tudi zgodovinopisno neobdelani, kar velja zlasti za čas druge svetovne vojne. Takrat so imeli v slovenskem dogajanju svoj položaj in svojo vlogo, pa tudi svoje politične poglede. Resda pa so jih delili oziroma so se poenotili s svojimi najhujšimi predvojnimi političnimi konkurenti. Jerca Vodušek Starič je liberalno politiko v tem času analizirala in jo predstavila v zbirki dokumentov, ki jih je našla v arhivu nekdanje Službe državne varnosti (kasneje VIS, danes SOVA) kot dosje enega od pomembnejših liberalnih politikov v času vojne, ing. Janka Mačkovška. Zato je zbirko dokumentov preprosto naslovila "Dosje" Mačkovšek (Arhivsko društvo Slovenije, Ljubljana 1994, Viri 7), čeprav gre predvsem za gradivo Slovenske zaveze in odkriva organizacijo, delovanje in politiko te protipartizanske koalicije pri nas. Čeprav najbrž ni bil njen takratni namen, ko je knjiga izšla, pokazati kako so delovali v času vojne, zlasti v času italijanske okupacije v t. i. meščanskem, protipartizanskem taboru, kažejo objavljeni viri prav ta "blišč in bedo" političnega početja protipartizanske strani in njihovih medsebojnih odnosov. Vsekakor je to avtoričin pomemben prispevek k poznavanju političnih razmer med drugo svetovno vojno v Sloveniji, in to tudi t. i. druge strani, ki ni bila za odpor in je tako ali drugače, iz takšnih in drugačnih nagibov in na različne načine kolaborirala z

okupatorjema. Dejansko gre za eno ključnih zbirk dokumentov o t. i. protirevoluciji. Lahko bi rekli edino tovrstno zbirko virov pri nas.

Delo je zgradila na gradivu, ki ji je bilo kot redki, če ne takrat kar edini med zgodovinarji, dostopno. Na tem gradivu (kot mi je znano ji je dostop do njega omogočil dr. Jože Pučnik, ko je vodil parlamentarno komisijo, ki je preiskovala poveljne množične poboje in je Jera sodelovala z njim) temelji tudi njena knjiga Slovenski špijoni in SOE 1938-1942 (Ljubljana 2002), v kateri je gradivo (mikrofilmski fond SOVE), ki ga hrani sicer Arhiv Republike Slovenije, navajala kot "podatki pri avtorici" oziroma "ppa" (sic!). Knjiga, izdala jo je v samozaložbi, je kot že pred tem njeno delo o prevzemu oblasti in tudi viri o Slovenski zavezi, vzbudila v zainteresirani širši kot v strokovni javnosti veliko zanimanje in mnogo nasprotujočih si odzivov. Enim se je zdelo Jerino delo, zlasti namen, da deminificira le eno stran - oefovsko - kot odporniško, kajti meni, da so bili tudi t. i. naprednjaki oz. liberalci, ki so že pred vojno sodelovali z britansko obveščevalno službo SOE (Special Operations Executive), pravi domoljubi in prvi odporniki proti nacizmu, dobrodošlo in hvale vredno, drugi pa so v njem našli vrsto napak, tudi povsem zgodovinopisnih oziroma takšnih, ki sodijo pod oznako "pozitivistične".

Jera je v svojem zgodovinopisnem delu vedno odpirala t. i. kontroverzne teme (to ne velja za obdelavo začetkov samoupravljanja) in postavljala meje zgodovinsko in zgodovinopisnega "mogočega" na rob. Glede na vire, ki so ji služili pri njenem delu (treba je povedati, da jih je iskala in našla tudi v britanskih in ameriških arhivih), je nemalokrat vzbudila začudenje, nezaupanje, pa tudi nestrinjanje. To je ni zmedlo in na svojih stališčih, ki jih utemeljuje z avtentičnimi viri (ti so sicer predvsem obveščevalne narave in je zato treba biti do njih nekoliko previden glede njihove popolne točnosti, saj so nastali z določenim - obveščevalnim in političnim - namenom), dokazuje svoj prav. Pri tem je neomajna.

Nedvomno je jubilatka med tistimi slovenskimi zgodovinarji, ki zagovarjajo in prakticirajo delo v arhivih, in zlasti njena novejša dela (zadnjih dveh desetletij) temeljijo na avtentičnem, marsikdaj pa tudi "tajnem", za druge uporabnike tudi nedosegljivem gradivu. Daje pa prav uporabljeno arhivsko gradivo njenemu delu poseben čar.

Bibliografija redne profesorice dr. Jerce Vodušek Starič sicer ni, v primerjavi z nekaterimi zgodovinarji, ki objavljajo vse, kar napišejo in kar mislijo, preveč obsežna - objavila je 60 člankov, vključno z objavljenimi nastopi na znanstvenih konferencah in 5 znanstvenih monografij -, ker je pri objavah zelo natančna in selektivna. Po podatkih iz Cobissa je namreč kar 30 njenih bibliografskih enot v rubriki "prispevek na konferenci brez natisa".

Svojo raziskovalno pot je začela leta 1975 na Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja (od leta 1988 Inštitut za novejšo zgodovino), ki mu je ostala zvesta do leta 1996. Takrat se je odločila, da bo svoje znanje o novejši zgodovini posredovala študentom, in se je zaposlila na Pedagoški (sedaj že Filozofski) fakulteti Univerze v Mariboru. Kot je sama nemalokrat povedala, je v poučevanju, zlasti pa v odzivih študentov našla posebno zadovoljstvo. Leta 2005 se je po vplivom zunaj zgodovinarskih krogov odločila, da bo prevzela položaj direktorice Inštituta za novejšo zgodovino. To delo je opravljala tri leta, ko se je na lastno željo vrnila na mariborski oddelek za zgodovino, kjer predava evropsko zgodovino od začetka prve svetovne vojne do začetka druge svetovne vojne, evropsko zgodovino od leta (od

1. septembra) 1939 dalje in slovensko zgodovino od (6. aprila) 1941 dalje. Redna profesorica je od leta 2002.

Čeprav Jera nima pretirano rada funkcij, rada pa sodeluje s predlogi, je bila v letih 1992-1994 vseeno predsednica Zveze zgodovinskih društev Slovenije in je leta 1994 v Ljubljani organizirala zborovanje, na katerem je uvedla novost, namreč da so bili referati natisnjeni pred zborovanjem v zborniku. Da, Jera je bila vedno za nekaj novega, pogojno rečeno revolucionarnega, pri čemer ni vedno razumljena in njeni predlogi za spremembe niso vedno sprejeti z odobravanjem. To se je še posebno pokazalo, ko je želela kot direktorica Inštituta za novejšo zgodovino "centralizirati" slovensko zgodovinopisje oziroma raziskovalne ustanove v "nacionalni" zgodovinski inštitut, v katerega bi prerasel inštitut, ki ga je vodila. Tudi zaradi lastne netaktnosti in netaktičnosti je naletela na močan odpor kolegov iz drugih zgodovinarskih raziskovalnih okolij. Kot direktorica je naredila nekaj "rezov" tudi na inštitutu. Delovala je po načelu, da so potrebne spremembe in da ne sme biti nič tako kot je bilo. Pri nekaterih stvareh je bila uspešna. Kot direktorica INZ je začela načrtno zaposlovati mlade raziskovalce, take, ki so že imeli doktorat, kot tudi tiste, ki spadajo v veliko skupino mladih raziskovalcev in so na področju raziskovanja začetniki. Poleg sprememb v znanstveni politiki in organizacijskih sprememb na inštitutu je delovala tudi gospodarno, ko je premaknila z mrtve točke prepotrebno obnovo hiše Kazine, v kateri domuje inštitut od začetka svojega delovanja, ko je začela s prepotrebim saniranjem kletnih prostorov, v katerih so bili arhivski depoji in v katerih inštitut hrani bogato knjižnično gradivo, ki mu je grozila vlaga. Še je bilo nekaj, manjših sprememb in izboljšav v zvezi s stavbo Kazine.

Jercu Vodušek Starič mnogi kolegi zgodovinarji "odklanjajo", češ da je preveč avtoritativna in da kaže preveč zaverovanosti vase. Pred njo se pač mnogi zaradi tega počutijo nekoliko nelagodno ali kar nesigurno. Največkrat neupravičeno, čeprav zna tudi koga "zboosti". Vsekakor je samozavestna in temu primerno odkrita in jasna v sodbah. Sam se, čeprav bo kdo glede na zapisano ob njenem življenjskem jubileju sodil drugače, štejem med tiste, ki imajo z njo dobre osebne in tvorne delovne odnose. Konec koncev sva "stara tovariša" na področju zgodovinopisja obdobja po drugi svetovni vojni, pri čemer se sicer nisva v vsem strinjala. Veseli pa me, da se je raziskovalno in ustvarjalno začela vračati v to zgodovinsko obdobje, ki ga je dejansko zgodovinopisno oblikovala (v zborniku Slovenija-Jugoslavija, krize in reforme 1968/1988 je prispevala odlično analizo o ocenah in vplivih partijskega brionskega plenuma iz leta 1966 pri nas in predvsem na Zahodu). Upati velja, da lahko pričakujemo izpod njenega "peresa" kako novo delo tudi iz tega obdobja naše zgodovine. Morda bo s tem spet dvignila nekoliko prahu? Za preučevanje sedaj že resnično dolgega zgodovinskega obdobja po drugi svetovni vojni je njena znanstvena pronicljivost za zgodovinopisje potrebna in dobrodošla.

Ob jubileju kolegici in prijateljici čestitam in ji želim (verjamem, da v imenu mnogih) še veliko raziskovalnega erosa, energije, zdravja in dobre volje.

Zdenko Čepič

Akademik Jože Pirjevec - sedemdesetletnik

Moj prvi spomin na prijatelja Jožeta seže kar nekaj desetletij nazaj, nekako v prvo polovico sedemdesetih let prejšnjega stoletja, ko se je med zgodovinarji razširila vest, da bo na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete zagovarjal doktorsko disertacijo o italijanskemu patriotu Niccolò Tommaseu perspektivni tržaški slovenski zgodovinar Giuseppe Pierazzi. Leta 1977 jo je res zagovarjal, vendar pod imenom Jože Pirjevec. Ker se kaj takega ne dogaja vsak dan, sem bil zelo radoveden, kaj ga je pripravilo do tega, da je to storil. Mnogi so vedeli povedati kakšno "resnico" o tem njegovem dejanju. Sam pa je o razlogih za to, denimo, za tržaške razmere pogumno dejanje dolgo po tem zapisal tole: "Živeti na meji v Trstu, v prostoru, kjer se srečujeta dva naroda - Italijani in Slovenci - ni bilo lahko in še danes ni lahko. Slovenci v Trstu smo čutili veliko stisko in moral sem si pojasniti, od kod taka konfliktna situacija. Zakaj se čutimo ponižane in razžaljene in zakaj nosimo imena, ki niso naša prava, ampak poitalijančena? Lotil sem se proučevanja odnosov med italijanskimi in slovenskimi patrioti v obdobju risorgimenta in ta tema me še zmeraj fascinira. Rezultat je knjiga *Niccolò Tommaseo med Italijo in Slavijo*, v kateri pišem o razvoju zgodovinskih dogajanj na drugi strani Jadrana, v Istri in Dalmaciji. Ob tem sem tudi sam preživel neke vrste psihoanalitično seanso, saj sem spremenil ime iz Giuseppe Pierazzi, kar sem bil dotlej, v Jože Pirjevec, kar sem od te knjige dalje. Odkril sem namreč, kako bistvenega pomena je, da se zavedamo svojih korenin in identitete. To je še posebej pomembno v našem prostoru, ki je tako razkosan in konflikten ter poln sovraštva in v katerem moramo ohraniti svoje notranje bistvo, svoj ponos, brez katerega ni mogoča intelektualna rast in izoblikovana osebnost."

In ta odnos do naroda, etnične pripadnosti, zavedanja korenin, pravičnosti, iskanja in ne določanja zgodovinske resnice ter odpor do sovraštva, ki deli ljudi, je ostal njegova značajska stalnica do danes. Ker sem se takrat zelo intenzivno strokovno ukvarjal z narodnomanjšinskimi in etničnimi problemi in mi je njegov odnos do iskanja zgodovinske resnice ter sobivanja z drugačnimi ljudmi zelo blizu, ni bilo težko najti stika z njim. In prvi stik se je razvil v dolgoletno prijateljevanje in sodelovanje. Skupaj z nekaterimi drugimi slovenskimi in avstrijskimi zgodovinarji smo se združili v skupino, ki je prav na področju raziskovanja narodnomanjšinskih in etničnih problemov poskušala v slovenski, italijanski in avstrijski družbeni in historiografski prostor vnesti nove poglede. Vse s ciljem prispevati v večji strpnosti in medsebojnemu spoznavanju na ozemlju kjer ljudje/narodi živijo v stiku.

Jože Pirjevec je bil eden od najpomembnejših motorjev takega in tega delovanja. Žal danes ni več med nami drugih dveh "vlečnih konjev" skupine, koroškega

Slovenca Andreasa Moritscha in Dunajčana Karla Stuhlpfarrerja, zato pa se Jože Pirjevec ni niti za ped odmaknil od začrtane poti. Na njej se seveda ni srečeval samo z narodnostno problematiko. Plodovit in erudit, kot je, se dotika sodobne politične zgodovine in orje ledino na področju diplomatske zgodovine ali točneje uporabe diplomatskih virov. Bolj kot so bile teme eksplozivne, raje se jih je loteval, pa naj je šlo za sodobno zgodovino Jugoslavije, obdelavo vojnih strahot ob njenem razpadu, problematiko fojb, cerkveno zgodovino, rusko/vzhodnoevropsko zgodovino ... Raziskoval je domala v vseh pomembnih domačih in tujih (diplomatskih) arhivih - v Washingtonu, Moskvi, Rimu, Parizu, na Dunaju, v Berlinu - in delal v mnogih nemških bibliotekah, saj je bil štipendist sklada Alexandra von Humbolta. Znanstvena pot ga je zanesla celo v Oslo in še kam.

Piše z izostreno besedo, brez sprenevedanj in prilagajanj ter brez strahu, da se bo komu zameril. S svojim pisanjem in razpravljanjem je v slovensko zgodovino-pisje, po pravilu razpetim med neomejeno hvalo in uničujočo kritiko, vnesel emocionalno, a na znanstvenih izsledkih slonečo vehemenco razpravljanja, kot jo poznajo v mediteranskem svetu. Morda tudi za to ni deležen vsesplošnega odobravanja. Njegovi nasprotniki ga pejorativno označujejo za "velezgodovinarja", v resnici pa gre za enega najbolj plodovitih in iskrih slovenskih raziskovalcev sodobne zgodovine.

O njegovih znanstvenih uspehih in življenjski poti še največ izvemo iz orisa njegovega dela na spletnih straneh SAZU, iz katerih povzemam nekaj temeljnih poudarkov:

"Rodil se je v Trstu 1. junija 1940. Diplomiral je 1966 na Filozofski fakulteti v Trstu. Dve leti se je nato izpopolnjeval na "Normalki" v Pisi in tam tudi diplomiral (1971). Takoj zatem je absolviral tri semestre na Diplomatski akademiji na Dunaju in bil 1971 imenovan za poverjenega profesorja zgodovine Vzhodne Evrope na Fakulteti za politične vede v Pisi. Leta 1983 je postal pridružen profesor na tržaški univerzi, 1986 pa redni profesor za zgodovino Vzhodne Evrope na Fakulteti za politične vede v Padovi. Po osamosvojitvi Slovenije je znova pridobil slovensko državljanstvo in se aktivno vključil v kulturnopolitično življenje Slovenije. Leta 1996 ga je Znanstveno raziskovalni inštitut v Kopru imenoval za znanstvenega svetnika za področje sodobne zgodovine in ga zadolžil za vodenje številnih raziskovalnih projektov. Od ustanovitve Fakultete za humanistične študije v Kopru leta 2000 poučuje na njej kot redni profesor moderno in sodobno zgodovino. Leta 2007 je prejel priznanje ambasador znanosti Republike Slovenije.

Po izvolitvi v dopisnega (1995), nato v izrednega (2005) in leta 2009 v rednega člana SAZU se je znanstvena pot Jožeta Pirjevca v ne samo nadaljevala, temveč še razširila in poglobila. Moderna in novejša slovenska zgodovina, slovensko-italijanski odnosi in problem Trsta, Jugoslavija, razmerja med njenimi narodi in njihovimi koncepti, Vzhodna Evropa, habsburška monarhija ter njeni notranji in mednarodni problemi - to so bile in so glavne teme njegovega zgodovinskega preučevanja.

Če so bili izhodiščno področje njegovega raziskovanja: južnoslovansko-italijanski odnosi od predmarčne dobe do konca 19. stoletja, je s knjigo *Storia della Russia del XIX secolo (Zgodovina Rusije 19. stoletja)* (1984) prešel na mnogo širše področje vzhodnoevropske zgodovine in meddržavnih odnosov sodobne Evrope. To je drugo območje Pirjevčevega znanstvenega zanimanja. Nadaljnji ko-

rak v tej smeri predstavlja knjiga *Tito, Stalin e l'Occidente* (Tito, Stalin in Zahod) (slovenska izdaja 1987), v kateri je obravnaval razkol med Informbirojem in KPJ v obdobju hladne vojne. Delo je bilo v Sloveniji odlikovano z nagrado Kidričevega sklada.

V Trstu je 1990 izdal razširjeno in dopolnjeno verzijo omenjenega dela z naslovom *Il gran rifiuto. Guerra fredda e calda tra Tito, Stalin e l'Occidente*. V primerjavi s prvo knjigo so pomembna zlasti dodana poglavja o dramatičnem razvoju spora v letu 1949, ko je Zahod (ZDA) presegel svoje dvome o Titovi hereziji in sklenil strateško podpreti neodvisnost Jugoslavije, ne da bi v zameno terjal njeno ideološko-sistemske prilagoditev.

Soočanje s problemi slovenske novejšje zgodovine je tretje polje Pirjevčeve dejavnosti. Tudi tukaj opazuje problematiko v širšem kontekstu srednjeevropske zgodovine, začenši z zgodovino habsburške monarhije. Posebno pozornost posveča pri tem problematiki slovensko-italijanskih odnosov od marčne revolucije dalje. Prvi vidnejši dosežek s tega področja je knjiga *Tržaški voz*, ki govori o zgodovinskih dogodkih in političnem razvoju v letih 1945-1980 (Trst, 1984). S kombinacijo znanja in izkušenj z vseh svojih delovnih področij je ustvaril obsežno knjigo o zgodovini Jugoslavije *Il giorno di san Vito. Jugoslavia 1918-1992. Storia di una tragedia* (Nuova Eri Edizioni Rai Radiotelevisione Italiana, Torino, 1993, 608 str.), ki je doživela velik uspeh strokovne kritike in javnosti.

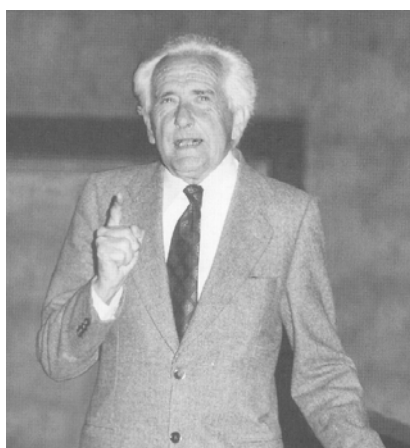
Leta 1995 je Pirjevec izdal monografijo, naslovljeno *Serbi, Croati, Sloveni: Storia di tre nazioni*, ki je imela velik založniški uspeh, saj je doživela več izdaj. Leta 1999 je v 13. zvezku Enciklopedije Slovenije izšel njegov prikaz zgodovine Trsta, ki se začena s Trubarjevim bivanjem v jadranskem pristanišču, sega pa vse do konca 20. stoletja. Na podlagi tega besedila je avtor skupaj z Milico Kacin Wohinz objavil v italijanščini knjigo *Storia degli Sloveni in Italia 1866-1999*, nato pa še slovensko verzijo, *Zgodovina Slovencev v Italiji 1866-2000* (Ljubljana, 2000). Sredi devetdesetih let je kot Fellow Nobelovega inštituta v Oslu začel zbirati gradivo za široko zasnovano delo, ki naj bi zajelo dogajanje na tleh bivše Jugoslavije od njenega razpada dalje. Na podlagi gradiva, ki ga je zbral v naslednjih letih v številnih svetovnih knjižnicah in inštitutih, predvsem v londonskem Royal Institute of International Affairs, je leta 2001 izdal pri drugi prestižni italijanski založbi Einaudi več kot 600 strani obsegajočo knjigo, naslovljeno *Le guerre jugoslave 1991-1999*. Knjiga je leta 2002 dobila nagrado *Aqui Storia* in je izšla tudi v žepni obliki. V slovenskem prevodu, ki ga je sam oskrbel, jo je objavil tudi v Ljubljani, pri čemer jo je časovno razširil (*Jugoslovanske vojne 1991-2001*, Ljubljana, 2003). Njegovo naslednje pomembno delo je zajetna monografija, ki nosi naslov *Trst je naš! Boj Slovencev za morje* in govori o razvoju slovenske politične misli na to tematiko od leta 1848 do Londonskega memoranduma leta 1954 (Ljubljana, 2007). Morda največ razburjenja in javnega odmeva, zlasti na italijanski strani, pa je povzročila njegova zadnja knjiga *Foibe, Una storia d'Italia /Fojbe, italijanska zgodba* (Torino, 2009).

Z njo smo prišli do nepogrešljive značilnosti Jožeta Pirjevca. Pirjevec ni samo odličen slovenski zgodovinar, je tudi javni delavec v najboljšem pomenu besede. Na sočasno dogajanje doma in v tujini se odziva tudi kot kvalificirana in kritična priča. Svoja mnenja in dognanja sproti sporoča javnosti, saj je že desetletja aktiven kot publicist. Na neki način, z nekimi drugačnimi prijemi in v nekem drugem času

me spominja na prof. Metoda Mikuža. Je izostren diskutant in retorik, brez dlake na jeziku. Ni zaprt v slonokoščeni stolp znanosti. Najdemo ga kot avtorja kolumn v dnevnem časopisju, kot avtorja televizijskega scenarija, pisca besedil in sodelujočega v mnogih radijskih televizijskih oddajah, predavatelja in razpravljalca na javnih, strokovnih in drugih prireditvah. Skratka, Jože Pirjevec je znanstvenik in celovita, družbeno angažirana osebnost obenem. Energija, ki jo izžareva, in znanstvena zagnanost, ki smo ji priča, nas prepričujeta, da je Jože Pirjevec v duši mnogo mlajši od 70 let, ki jih slavi.

Dušan Nečak

Ob stoobletnici rojstva prof. dr. Metoda Mikuža*

V času, ko obeležujemo 100. obletnico rojstva zaslužnega profesorja Univerze v Ljubljani in dvakratnega doktorja znanosti Metoda Mikuža, se mi zdi, kot da je bilo včeraj, ko je konec šestdesetih let skozi vrata predavalnice št. 4 Filozofske fakultete pred študente četrtega letnika zgodovine stopil pokončni, visokorasli in sivolasi profesor. Preden je začel predavati, nas je - še pri vratih - vprašal: "Ste brali današnje časopise, ste poslušali radijska ali televizijska poročila? Tudi te informacije so že zgodovina, tudi njih mora zgodovinar kritično analizirati, metoda pa je enaka kot pri drugih virih!" Takoj mi je bilo jasno, da imamo pred seboj posebnega nekonformnega profesorja, ki je prepričan, da je zgodovina tudi "čas, ki ga živimo". Takega profesorja, ki bo mnoge pritegnil, drugim pa ne bo povsem po volji. Mene je pritegnil, in to s širokim znanjem, jasno besedo in kritično mislijo! Kako prav ima eden zapisovalcev drobcev iz profesorjevega življenja, ki je v zborniku (izšel je v znanstveni seriji oddelka za zgodovino FF, "Historia" leta 1999), posvečenem devetdesetletnici njegovega rojstva, med drugim zapisal:

"Mikuž je bil govornik stare šole, ki je temeljito obvladal komuniciranje. Bogato znanje, široka razgledanost in občutek za pravo mero, kajti najti skupno valovno dolžino z najpreprostejšim ali pa najbolj zahtevnim poslušalcem ali sogoovornikom so poglavitne Mikuževe odlike. Njegov govor je vselej zgrabil, kot rečemo, ljudi je pritegnil in prepričal, da so zavzeto sledili njegovim mislim ..."¹

* Nagovor ob otvoritvi razstave v oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani 14. decembra 2009, posvečene življenju in delu prof. dr. Metoda Mikuža ob 100. obletnici njegovega rojstva.

¹ Janez Debeljak Maršiči in Žukovo - Mikužev drugi dom. V: Mikužev zbornik, ured. Zdenko Čepič, Dušan Nečak, Miroslav Stiplovšek, Ljubljana 1999, str. 387.

Toda Metod Mikuž je bil v prvi vrsti profesor, znanstvenik in raziskovalec. Zgodovinar najširšega formata, poznavalec slovenske srednjeveške zgodovine in predvsem eden najpomembnejših slovenskih zgodovinarjev raziskovalcev sodobnega časa. Bil je eden redkih med nami, ki je raziskoval (objavil je številne znanstvene članke in monografije) in predaval tako slovensko in jugoslovansko kot tudi občo sodobno zgodovino. Pravzaprav je bila ena njegovih vidnih osebnostnih značilnost oranje ledine. Oral jo je, ko je kot duhovnik stopil v partizanske vrste, oral jo je, ko je le nekaj let po vojni začel raziskovati najnovejšo zgodovino in že leta 1947, kot prvo v Jugoslaviji, ustanovil katedro za preučevanje druge svetovne vojne ali, kot danes mnogokrat po nemarnem slišimo predvsem iz medijev, polpreteklo zgodovino, oral jo je, ko je na svojem zadnjem javnem nastopu leta 1981 vizionarsko napovedal, da Jugoslavije ne bo več, če se ne bo reformirala, tj. demokratizirala, in ne nazadnje jo je oral tudi takrat, ko se je odločil, da oddelek za zgodovino potrebuje posebnega človeka, ki naj sistematično preučuje in predava najnovejšo zgodovino. Vse to je uresničil, čeprav takim dejanjem ne čas in ne okolje nista bila vedno najbolj naklonjena. Z nasprotovanji se je bil vajen boriti, pri tem pa je moral nemalokrat pogoltniti kakšno grenko pilulo.

Mnogi nezgodovinarji in zgodovinarji so v njem videli velikega zgodovinarja, lahko bi rekli "plemenitega pozitivista" oz. osrednjega pisca s področja sodobne zgodovine. Njegova dela - ne glede na to, ali je šlo za slovensko, jugoslovansko ali občo zgodovino - še danes pomenijo temeljna dela slovenskega zgodovinopisja, na katerih so drugi avtorji gradili svoja. Kdo med nami ne pozna del, kot so Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji, Svet med vojnama, Druga svetovna vojna, Svet po vojni: oris časa, v katerem živimo in zlasti referenčno in za tiste čase monumentalno delo v petih knjigah Pregled zgodovine NOB na Slovenskem (Ljubljana 1960-1973), če naštejemo le nekatera. Vsa seveda nosijo pečat časa nastanka, so pa znanstveno strukturalno in hevristično neoporečna.

Velika škoda bi bila, če je res, kar je pred nedavnim zapisal priznani slovenski zgodovinar mlajše generacije in eden nadaljevalcev Mikuževega raziskovanja, da zadnje omenjeno delo "danes le še redko kdo uporablja ali celo navaja", in obenem v nadaljevanju nekako plašno priznava: "... čeprav vsebuje mnoge tudi iz današnjega zornega kota zanimive in uporabne podatke in teze".²

V tem kontekstu naj spomnim na besede, ki jih je 26. septembra 1999 ob odkritju spominske plošče na hiši dr. Metoda Mikuža na Žukovem izrekel tedanji predstojnik oddelka za zgodovino Filozofske fakultete:

"Res je, da vsaka generacija piše zgodovino na novo, vendar prav za Mikuža še posebej velja, da je svoje poglede nadgrajeval in tudi spreminjal v skladu z znanstvenimi spoznanji, ne pa po trenutni politični volji in diktatu. Ni se bal ostro kritizirati slabosti tedanjih oblasti, zato je imel težave z notranjo upravo in partijskimi organi, toda tudi zato je imel polne predavalnice ..."³

Morda danes ni več čas pisanja avtorskih sintez. V svojem času pa je bil prof. Mikuž mojster tega zgodovinopisnega žanra. Zamotano, protislovij polno in interpretacijam vseh vrst odprto snov sodobne zgodovine je znal na kratko sintetizirati

² Bojan Godeša: Revizija in odpiranje novih obzorij - priložnost za "drugačno" zgodovino?. V: Zgodovinski časopis, 2009, št. 3-4, str. 442.

³ Božo Repe: Govor ob odkritju spominske plošče na hiši dr. Metoda Mikuža na Žukovem, 26. 9. 1999. V: Mikužev zbornik, str. 14.

in približati tako strokovnemu občinstvu kot študentom in povprečnemu bralcu, še posebej na področju pisanja obče zgodovine. Tudi zato so ta njegova dela še danes pravzaprav edina v slovenskem jeziku pisana študijska literatura.

Prof. Mikuž je bil deležen mnogih družbenih priznanj. Ni pa bilo povsem tako tudi na strokovnem področju, kljub temu da je leta 1974 dobil takrat najvišje priznanje za znanstveno delo, Kidričevo nagrado, in mu je Zgodovinsko društvo za Slovenijo za sodelovanje na skoraj vseh zborovanih slovenskih zgodovinarjev podelilo naziv častnega člana. V slovenskem zgodovinopisju ni prav veliko zgodovinarjev s takšnim opusom, kakršen je znanstveni opus prof. Mikuža. Toda to vseeno ni bilo dovolj, da bi postal član Slovenske akademije znanosti in umetnosti. Najbrž ne samo zaradi mnenja, kot mi je ne tako dolgo tega - verjamem, da bolj za šalo kot zares - navrgel eden slovenskih najuglednejših zgodovinarjev mlajše/srednje generacije, da "sodobna zgodovina pravzaprav ni čisto prava zgodovina".

Toda prof. Mikuž je previharil vse viharje. Naj se ne sliši preveč obrabljeno, toda če za koga, zanj velja, da o njem govorijo njegova dela. Ne glede na vsa notranja razhajanja in nesoglasja je vselej vztrajal pri svojem osnovnem prepričanju: za vsako ceno je treba zaščititi integriteto celotnega oddelka za zgodovino, ob tem pa spoštovati pedagoške in znanstvene norme ter moralne vrednote in strokovno avtonomijo njegovih članov.

Pedagoško in znanstveno življenje prof. Mikuža je bilo v vsakem pogledu plodno in kolikor mi je bilo dano zvedeti iz osebnih pogovorov z njim, je bil z njim povsem zadovoljen. Morda pa se je najbolje počutil v krogu svojih najožjih sodelavcev in prijateljev, predvsem: akademika prof. dr. Vasilija Melika, akademika prof. dr. Ferda Gestrina, zaslužnega profesorja dr. Miroslava Stiplovska in v letih tik pred smrtjo leta 1982 tudi mene. Ob tem poseminarskem "penatskem" omizju je bila vedno priložnost ne samo za poglobljene strokovne razprave, temveč tudi za kritične poglede na vsakdanjo družbenopolitično stvarnost, predvsem pa za druženje. In tudi v tem je bil prof. Mikuž mojster. Počaščen sem, da sem mogel biti član Mikuževega kroga in postati eden od njegovih naslednikov.

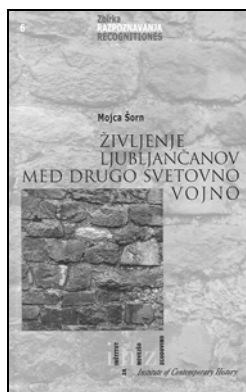
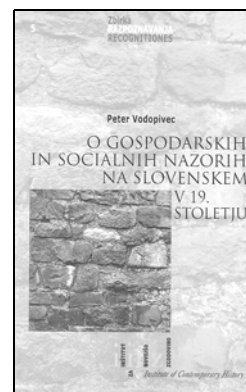
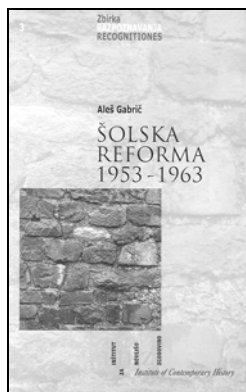
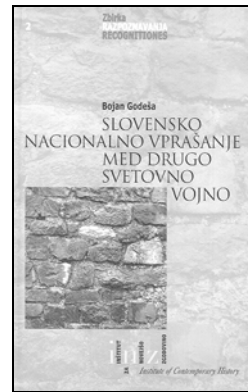
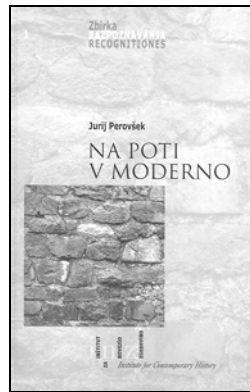
Po njegovem zadnjem javnem nastopu leta 1981 sem ga peljal iz Ljubljane nazaj na njegov drugi dom, na Žukovo. Obvezno sva se morala ustaviti v Velikih Laščah, v njegovi priljubljeni gostilni Pri Kuklju. Kritika jugoslovanske stvarnosti je kar vrela iz njega in vedno znova je poudarjal vlogo, naloge in odgovornosti, ki jih imamo zgodovinarji pri spreminjanju družbe v smeri demokratizacije in boljših mednacionalnih odnosov. Prepričan je bil, da se je treba zavzemati najprej za slovenski interes in šele nato, če sploh, pride na vrsto strankarski interes. O vlogi (zgodovinske) znanosti pri tem pa je bil najbolj jasen. Ponovil je misel iz pravkar minulega zborovanja Narodna in socialna politika v slovenski zgodovini od konca 19. stoletja do danes, ki smo je uredniki zapisali kot moto zbornika, ob 90. obletnici njegovega rojstva:

"Znanost je ena sama. Ena sama znanost, in ta znanost mora služiti samo resnici in ničemur drugemu. Pustimo linijo pri miru. Delajmo, kot nam veleva pamet."⁴

Misel, ki še kako velja tudi za današnji čas.

Dušan Nečak

⁴ Mikužev zbornik, str. 6.

Knjižna zbirka Inštituta za novejšo zgodovino
RAZPOZNAVANJA / RECOGNITIONES

Ocene in poročila

Tanja Žigon, Zgodovinski spomin Kranjske : življenje in delo Petra Pavla pl. Radicsa (1836-1912). Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Znanstvena založba Filozofske fakultete, Ljubljana 2009, 469 str., ilustr. (Knjižnica Kronike, časopisa za slovensko krajevno zgodovino: zv. 12)

Obsežna monografija o zgodovinarju Petru Pavlu pl. Radicsu, ki jo je napisala germanistka in zgodovinarica Tanja Žigon, je temeljito in vse hvale vredno delo, ki nam zelo natančno prikaže življenje in delo tega enega najpomembnejših raziskovalcev zgodovine Kranjske, ki pa je bil pri nas precej manj upoštevan, kot bi si zaslužil, potem ko je sklenil svoje zemeljsko poslanstvo. Prav gotovo zato, ker je bil pač Nемеc in je vse napisal v nemščini. Za širšo slovensko javnost ga je Žigonova znova odkrila in mu dala mesto, ki mu gre.

Delo je napisano na podlagi skrbnega raziskovanja arhivskih virov v arhivih v Ljubljani, Zagrebu, na Dunaju, v Münchnu, Weimarju, Nürnbergu, Ennsu, Gradcu (seznam na str. 439-441), časopisnih, ustnih in internetnih virih (str. 441-442) in obširni literaturi (str. 443-457). Za podrobnejši uvid v Radicsevo raznovrstno zgodovinarsko in publicistično dejavnost in za nadaljnje študije so dragocene priloge. Najprej gre za najpopolnejšo bibliografijo Radicsevih del (str. 301-350), v kateri so zajeti tudi nekrologi ob njegovi smrti, članki o njem in njegovih predavanjih in recenzije njegovih del. Temu sledi bibliografija Radicseve žene Hedwige, roj. Kaltenbrunner, njegove zveste pomočnice in doslej neznane ali skoraj neznane pesnice (str. 351-357), pa popis gradiva o nemškem gledališču na Kranjskem in še posebej v Ljubljani (str. 358-380). Nazadnje pa je kot priloga objavljen popis gradiva v Radicsevi zapuščini v Narodnem muzeju v Ljubljani (str. 381-438). Knjigo poživlja kar 62 fotografij Radicseve družine in njegovega dela, večina doslej neznanih in neobjavljenih. Za naše razmere je tudi povzetek v nemškem jeziku zelo obširen (str. 279-300), s čimer seveda ne mislim, da to ni prav.

Na nekaj manjših netočnosti, ki pa ne zmanjšujejo pomena tega res hvalevrednega dela, pa naj le opozorim. Na str. 34 Alexander baron von Jordis (1743-1818) ni bil feldmaršal, pač pa feldmaršallajtnant ali podmaršal. Isto velja na str. 388 za Crenevilla, pravzaprav je njegovo ime Franz Maria Johann grof Folliot de Creneville (1815-1888), ki je bil prav tako feldmaršallajtnant od 1857, deset let kasneje pa je postal general topništva ali feldcajmajster.

Tanja Žigon
Zgodovinski spomin
Kranjske
Življenje in delo
Petra Pavla pl. Radicsa (1836-1912)

Tudi Franz Xaver baron von John (1815-1876) je bil 1866 feldmaršallajtnant in od 1873 feldcajgmajster¹ in tudi vojni minister v Belcredijevi, Beustovi in Auerspergovih vladi. Cesar je imel naziv veličanstvo in ne visočanstvo (str. 42), v izvorniku "Majestät" in ne "Hoheit", kar pa se danes vse pogosteje napačno prevaja. Hedwiga Kaltenbrunner je bila v samostanski šoli v znamenitem Kremsmünstru, ne pa v Kremsu, kar je razvidno tudi iz nemškega besedila (str. 90). Die Übungsschule (str. 102) prevajamo kot vadnica, kar je bilo tedaj učiteljsišče. Dunaj se deli na okraje in ne na okrožja, tako npr. Erdberg (str. 105), ki je bil že od 1850 del tretjega dunajskega okraja in je zanimiv tudi zato, ker je bil v tej stari vasi ujet angleški kralj Rihard Levjesrčni.

Morda je bil Erwin Radics tisti, ki ga omenja Leopold baron Edelsheim - Gyulai v pismu Pavlu Turnerju 3. novembra 1906, da ga videva vsak dan v Budimpešti (str. 105).² Bolj zanimiv pa je bil mož Pavle Radics Eugen Franc Walland, ki je bil sin kranjskega okrajnega tajnika Antona in matere Jovane, roj. Branc in ki je res postal general, vendar je bil v času poroke s Pavlo le stotnik. V prvi avstrijski republiki je postal 1920 major in 1935 polkovnik. Po anšlusu se je takoj vključil v nemško armado in postal s 1. novembrom 1941 tudi generalmajor. Bil je premeščen k letalstvu in tam služil od januarja 1939 do konca maja 1942, nazadnje kot komandant IV. letalske gradbene brigade.³

Avtorica stalno sloveni feldmaršallajtnanta s feldmaršalom, kar ni ustrezno, saj je feldmaršal znatno višji čin. Feldmaršallajtnanta slovenimo s podmaršalom ali kar feldmaršallajtnantom, zadnje čase pa se pojavlja tudi feldmaršalporočnik. Feldmaršal se je začel uporabljati v začetku 17. stoletja in kolikor mi je znano, je bil prvi nosilec tega čina grof Johann Tilly, ki ga je dobil 1605.⁴ Od tridesetletne vojne dalje je bilo feldmaršalov več, po koncu napoleonskih vojn pa spet manj. Radetzky je postal feldmaršal šele 1836, zadnji pa je to postal Heinrich Hess leta 1859. Novi feldmaršali so postali šele v času prve svetovne vojne, ko je bil uveden tudi čin generalpolkovnika (Generaloberst), ki ga prej ni bilo. Na koncu prve svetovne vojne in ob koncu dvojne monarhije je bilo devet feldmaršalov: trije nadvojvodi Eugen, Friedrich in Josef August ter generali Conrad von Hötzendorf, Kövess von Kövesshaza, Krobotin, Böhm-Ermoli, Borojević in Rohr von Denta.⁵ Mimogrede naj omenim, da je bil nadvojvoda Eugen zadnji Habsburžan, ki je bil veliki mojster nemškega viteškega reda in je kot tak sodeloval tudi pri ustanovitvi redovnega konvikta v Ljubljani leta 1896/1897.⁶

Franc Rozman

¹ Antonio Schmidt-Brentano: Die k.k. bzw. k.u.k. Generalität 1816-1918, Österreichisches Staatsarchiv. Wien 2007.

² Darko Friš, Mateja Matjašič Friš: Turner Pavel, zv. 3. Maribor 2007, str. 149.

³ Karl Friedrich Hildebrand: Die Generale der deutschen Luftwaffe 1935-1945, zv. 3, Osnabrück 1992, str. 464-465; Nadškofijski arhiv Ljubljana, rojstna knjiga župnije Kranj 1880-1894, str. 19.

⁴ Antonio Schmidt-Brentano: Kaiserliche und k.k. Generale 1618-1815, Österreichisches Staatsarchiv. Wien 2006.

⁵ Gl. op. 1.

⁶ Brigitte Hamann: Die Habsburger. Wien 1988, str. 101.

Andrej Studen, Pijane zverine : o moralni in patološki zgodovini alkoholizma na Slovenskem v dobi meščanstva. Zgodovinsko društvo Celje, Celje 2009, 180 str., ilustrirano (Zgodovini.ce, 9)

V današnjem javnem diskurzu se alkohol pojavlja v kontekstu cestne varnosti, družinskega nasilja (predvsem nad ženskami) in bolj ali manj inovativnih tehnik trženja, dosti manj pa so javno prisotni razlogi za tako splošno porabo alkohola (s problemom alkoholizma se srečuje okoli 60% gospodinjstev). Možnost odklopa oziroma pobega pred vsakdanjimi težavami je ključna teza za zlorabo alkohola, ki jo je postavil Andrej Studen v monografiji *Pijane zverine : O moralni in patološki zgodovini alkoholizma na Slovenskem v dobi meščanstva*. Studen je med slovenskimi raziskovalci najboljši poznavalec zgodovine vsakdanjega življenja. Kot začetnik in pobudnik časopisa *Zgodovine za vse* je promotor zgodovine vsakdanjega življenja. Poleg novosti v naboru raziskovalnih problemov je Studen vpeljal tudi raziskovalno artikuliran, a hkrati razumljiv in bralcu všečen slog. Avtor v predgovoru opozori na splošno pomanjkanje študij o problemu alkoholizmu. Vzroke za to vidi v socialni vpetosti raziskovalcev, saj interes za raziskave v okolju sovпада s socialnim dogajanjem in spremembami v sedanjosti.

V monografiji *Pijane zverine* avtor obravnava problem alkoholizma, ki je po njegovem mnenju najvplivnejši - izem v slovenski družbi. Problem alkoholizma osvetli v dobi meščanstva, s predhodno predstavitevjo pogledov od reformacije do leta 1945. Lahko rečemo, da je alkoholizem v monografiji *Pijane zverine* osvetljen v procesu dolgega trajanja meščanske dobe. Studen predstavi odnos do alkohola v tej časovni prizmi kot idealiziran razmislek o lastni samopodobi, tako v kontekstu moralnih standardov, načrtovanja srečnega življenja in razmislekov o prisotnosti alkoholne omame v slovenskem nacionalnem značaju. Pri slednjem opozori na običajno prisotnost alkohola v življenjskem ciklu (ne samo med Slovenci), do katerega je imela družba strpen odnos. Odnos je bil odvisen od motečih vplivov alkoholne zlorabe tako v predindustrijski kot kasneje v industrijski dobi. Za Jurija Japlja je ločnica sprejemljivosti predstavljala pet do šest prekrokanih noči na leto. Studen opozori, da je bil alkohol v protoindustrijski družbi družbeno sprejemljiv. Sprejemljiv je bil tudi v meščanskem etosu ob izrecnem poudarjanju zmernosti in skrbi za spoštovanje standardov meščanske morale. Avtor opozori na dilemo posameznikov, ki so bili razpeti med poklicno in meščansko moralo ter kozarčkoma ali dvema v družbi. Cilj meščanske samopodobe je bil namreč udejanjenje individualnosti, ki naj bi bila usmerjena k vodenju razumnega, krepostnega in moralnega življenja. Alkohol je zaradi svojega vpliva na ravnanje postal imaginarna ločnica med

meščani in antimeščani. Ob tem velja poudariti povezovanje alkoholizma z negativnimi osebnimi in socialnimi pojavi. V spremljanju ločnice med zmernostjo in pijančevanjem je zanimivo spremljati slovnico alkoholizma. Izpostaviti velja reka "pijan za en peni, mrtvo pijan za dva" in "en liter, en štefan, en sod". Avtor slednje primerjave je bil Ivan Cankar, ki je imel težave z zmernim uživanjem alkohola. Sodobnik Henrik Tuma ga je celo obtožil, da živi življenja dijaka. Tumaova ocena odraža v slovenskem kontekstu primer razlikovanja med meščansko moralo in bohemskim življenjem umetnika. Kršitev meščanske etikete (ne spodobi se, da meščan pijančuje) so bila tudi stalna omizja. Ta pojav družabnosti Studen prikaže na primeru stalnega omizja v Celju. Podobno omizje je bilo tudi Prešernov krog, ki je na Kranjskem veljal kot *komisija za uničevanja vina*.

Ob začetkih aktivnosti "komisije" je deloval v Ljubljani kot mestni fizik (zdravnik) Fran Viljem Lipič, ki se je raziskovalno ukvarjal s problemom razširjenosti alkoholizma v Ljubljani. Lipič je ocenil, da v Ljubljani živi 2,7% alkoholikov. Za reševanje problema zasvojenosti je predlagal ustanovitev zdravilišča za alkoholike. Predlagal je tudi politiko zdrave mere, saj je očitno realno ocenil, da zahteve po abstinenci ne dosežejo učinka. Lipič je v objavljeni študiji rezultatov znanstvene raziskave o pogubnosti alkoholizma ugotovil, da so alkoholiki socialni, zdravstveni in ekonomski problem države in družbe.

V letih 1790-1840 je prišlo do sprememb v strokovni obravnavi zasvojenosti z alkoholom. Konec 18. stoletja se je izoblikovalo medicinsko razumevanje pretirane uživanja alkohola. S tem se je začela medicinska obravnava problema, ki je pred tem veljal za nesmiselno pregreho, kar je vodilo do razlikovanja med socialno-moralnim vrednotenjem in raziskovalnimi spoznanji. Kljub temu niso izginile moralne obsodbe. Še nadalje je obstajal preplet moralnih in medicinskih pogledov. Ob tem avtor opozori na splošno dojetje, mentalni obrazec: moralnemu razvrednotenju je sledila stigmatizacija (v popolnosti je prišel do izraza v teorijah o degeneraciji).

Studen je predstavil razvoj protialkoholnih aktivnosti v različnih razvojnih stopnjah. Krepitev aktivnosti povezuje s porastom negativnih posledic zlorabe alkohola. Svojo analizo začne v 16. stoletju in opozori na pogled reformatorjev, ki jih je motilo zanemarjenje duhovniškega poklica zaradi ukvarjanja z gostinstvom. Kljub temu je katoliške moraliste bolj skrbel vpliv pijančevanja na zakonsko zvezo, družino kot osnovni gradnik družbe. V sklopu meščanske morale je predstavil pogled moralistov, ki jih je skrbel kvaren vpliv alkohola na moralno čistost, delavnost, konformnost, čast, družinski mir, zdravje in premoženje. Posebej problematiziran je bil problem alkoholizma med revnimi, tako zaradi obsežnosti, njihove številčnosti kakor verjetno tudi zaradi socialnega nelagodja. Avtor opozori na neučinkovitost protialkoholnih gibanj (pobud) kljub nazornim predstavitvam oziroma zastraševanju. Kljub temu demonizacija alkohola oziroma predvsem žganja (skoraj) ni dala rezultatov. Zaradi neučinkovitosti in raziskovalnih spoznanj o progresivni degeneraciji potomcev alkoholikov se je v drugi polovici 19. stoletja zgodil premik ciljne skupine protialkoholnih pobud od alkoholikov k njihovim otrokom. Izpostaviti velja pogled katoliških moralistov, ki so kot najgnusnejši greh obsojali dajanje žganja mladini. Protialkoholni boj je opustil cilj popolne prepovedi in poudarjal zmernost ter zamenjavo žganja z manj močnimi pijačami, predvsem pivom. Pijančevanje je po mnenju dr. Maksa Samca glavni krivec za moralno

sprevrženost njihovih otrok. Samčev sodobnik Pavel Turner je izpostavil na podobno neugodne razmere na Štajerskem. Opozoril je, da sta interesentom ključni količina in cena, zato so uživali špirit. Ob tem velja poudariti, da je povprečna poraba na gospodinjstvo znašala 200 litrov letno. Zato je Turner izpostavil pomen dobre vzgoje in ugodne socialne okoliščine za zdrav razvoj življenja.

Po letu 1900 so se cilji protialkoholnega gibanja spremenili - cilj je samo še omejevanje pitja. V Ljubljani sta na začetku 20. stoletja začela izhajati časopisa Piščalka in Zlata doba. 1902 je potekal tudi prvi protialkoholni shod v Ljubljani. Rezultat gibanj je bila prisotnost te teme v javnem diskurzu. Kljub temu da je obstajalo družbeno soglasje o škodljivosti alkohola, je bila propaganda katoliških moralistov vpeta v kulturni boj. Slovenski narod je pisal o fajmojštrih, uničevalcu alkohola "en gross" in pijanskih izgredih Janeza Kalana, ki je bil voditelj protialkoholnega gibanja. Kalan je videl glavni razlog za vzpon alkoholizma v pogubnih vplivih moderne družbe, rešitev pa v rekatolizaciji. Pomemben vidik protialkoholnega boja je tudi poskus pomeščanjenja delavcev. Ob tem avtor predstavi dobro prakso brezalkoholnih gostilen iz Švice, ki pa na Slovenskem ni pognala trajnejših korenin.

Okoli 1900 postane alkoholizem tudi bolezen (pred tem predvsem greh in moralno sporen pojav). Alkoholizem je bil vpet v razmišljanja o trajnem vplivu alkohola na dedni material, pri čemer vidimo vpliv meščanske etike na znanstvenoraziskovalno delo. V teoriji evgenike je bilo pijančevanje razumljeno kot santska zveza socialne in telesne sprevrženosti, ki vpliva na zastrupitev zarodka. Družba je postala bolnik, ki rabi zdravljenje. Degeneriranci naj bi uničili meščanski ideal - srečno družinsko življenje, prav tako naj bi predstavljali škodo za narodno blaginjo. Alkoholiki so bili razumljeni kot degeneriranci, njihova odvisnost kot oblika psihopatske manjvrednosti. Avtor predstavi nastanek radikalnih predlogov. Prvi izmed teh so zapisi o evgeniki, v slovenskem tisku, objavljeni leta 1912. Evgenika je bila predstavljena v kontekstu "higiene naroda". Zaradi nasprotovanja Katoliške cerkve se evgenična ideja ni uspela razširiti. Vzrok za to je cerkveno nasprotovanje splavu in sterilizaciji. Cerkev je videla vzroke degeneracije v grehu in ne v dednem zapisu. Studen izpostavi različen odnos cveta slovenske znanstvene elite do evgenike in s tem osebnostnih pravic. V tridesetih letih 20. stoletja so ideje evgenike popularizirali sodelavci Antropološkega odseka Higienskega zavoda v Ljubljani. Z zahtevami evgenike so se strinjali dr. Bože Škerlj, dr. Franc Derganc, dr. Ivan Jurečko, dr. Niko Župančič, dr. Arnšek, idejam evgenike pa je izražal naklonjenost tudi Ivan Tavčar.

Studen opozori na povezavo med gospodarsko rastjo oziroma osebnimi dohodki, življenjem v skromnih razmerah in porastom pijančevanja. Gostilne so postajale centri družabnosti in komunikacije, s čimer se je njihova prvotna funkcija spremenila, saj so bile do novega veka okrepčevalnice za popotnike. Naraščanje vinjenosti med kmeti v 18. stoletju je sovpadalo z dvigom kupne moči ali rastočim vplivom mesta. Studen opozarja, da je po gospodarski krizi 1873 začasno padla poraba alkohola. Ključen artikel je bilo žganje, ki ga avtor označi za drogo industrijske dobe. Ob tem opozori, da je alkohol na začetku 19. stoletja postal del prehrane kot narkotik in poživilo. Kljub temu so se pojavljali protesti proti porabi živil za izdelavo žganja, predvsem v obdobjih lakote.

Uživanje alkohola in obiskovanje delavskih gostiln je značilno tudi za protoindustrijsko dobo na Slovenskem. Studen opozori na spremembo odnosa delodajalcev do uživanja alkohola. Če so delodajalci v predindustrijski dobi z lastnimi gostilnami podpirali konzumacijo (primer Auerspergov na graščini Soteska), so zaradi načela konkurenčnosti in stabilnosti delovnega odnosa spremenili odnos do alkohola (predvsem zaradi strahu pred nasiljem opitih in razočaranih delavcev). Poleti 1920 je bila zakonsko prepovedana strežba alkohola po tovarniških kantinah.

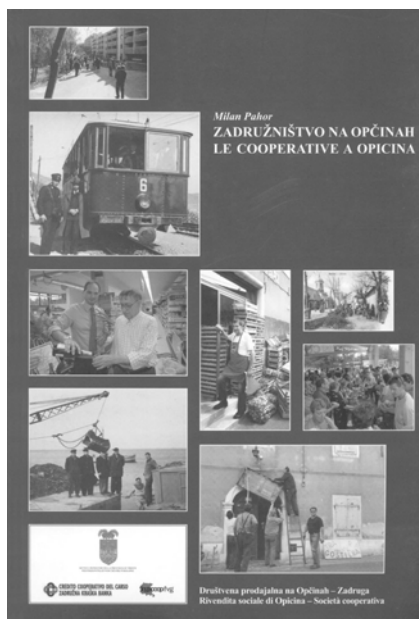
Pobeg v alkoholno omamo ni bila samo šibkost moških, ampak tudi žensk. Studen opozori na različne vatlje, kar dobro ponazori s citatom poeta Jurija Vodovnika: "Grd je pijanec, a pijanka je sedemkrat grša." Uživanje alkohola pri ženskah so moralisti in tudi družba povezovali s problemom promiskuitete in zanemarjanja družinskih nalog ženske. Studen ugotavlja, da ženske načeloma niso bile dobrodošle v gostilnah, kar označuje kot pojav delavske patriarhalnosti. V odnosu med spoloma se dotakne tudi problema nasilja v družini. Z izbranim slikovnim gradivom in nasveti moralistov predstavi pereč problem nezaščitenosti žensk in otrok pred nasiljem moža alkoholika.

Željko Oset

Milan Pahor, Zadrugištvo na Opčinah : 150 let slovenskega zadrugišnega gibanja na Opčinah : nad 60 let uspešnega delovanja Društvene prodajalne na Opčinah - Zadruga = Le cooperative a Opicina : 150 anni del movimento cooperativo sloveno a Opicina : oltre 60 anni di proficua attivita della Rivendita sociale di Opicina - Societa cooperativa

---

Prav gotovo je med nami malo zgodovinarjev, katerim bi bilo treba posebej predstavljati Milana Pahorja, ravnatelja Narodne in študijske knjižnice iz Trsta in tudi zgodovinarja. V zgodovinarskih in drugih krogih je Milan Pahor prepoznavno ime po zaslugi cele vrste razprav z različnih področij zgodovine primorskega zamejstva, tudi s področja gospodarske zgodovine, zgodovine zadrugištva in denarnih zavodov. Je gotovo raziskovalec, ki je med drugim vložil izjemno veliko napora v razkrivanje gospodarske preteklosti, zlasti slovenskih finančnih institucij na Tržaškem.

Iz tega obsežnega raziskovalnega opusa omenimo dve izstopajoči gospodarsko-zgodovinski monografiji, o Jadranski banki (1996) in gospodarstvu slovenske manjšine v Italiji (1998). V prvi je obravnaval Jadransko banko in njeno zgodbo v spremi-

njajočih se okoliščinah pred razpadom habsburške monarhije in po njem, ko je bila v politično nestrpnem okolju postopoma ukinjena. V drugi knjigi se je posvetil sintetičnemu pregledu slovenskih gospodarskih ustanov v poldrugem stoletju od srede 19. stoletja dalje. Tematika obeh monografij je bila torej ekonomska podstat slovenske manjšine v Italiji.

Tudi pričujoča knjiga o zadružništvu na Opčinah, ki je izšla že pred časom, se uvršča v enak tematski in interpretacijski okvir. Se pravi, da pred nas postavlja obravnavo in razmislek o gospodarskih vprašanjih kot sestavnih delih življenja delovanja manjšinske skupnosti. V tem primeru zadružništva, ki se je med slovensko manjšino dobro prijelo. Izkušnja slovenske manjšine z zadružništvom ne odstopa veliko od splošnega vzorca v Srednji Evropi. Zadovoljevalo je dve hotenji, stvarno ekonomsko in politično potrebo. Zadružništvo je na ravni družbenega konsenza veljalo za najbolj primerno obliko, ki lahko malemu narodu z nestrukturirano socialno podobo in drobno gospodarsko strukturo omogoči uspešno prilagoditev političnemu in gospodarskemu redu, tj. modernizacijo gospodarske in družbene strukture. Uspešno izvedena modernizacija pa je pogoj za kulturno, politično in gospodarsko emancipacijo manjšine kot posebne etnične skupnosti. Sistematično omrežje lastnih kulturnih, političnih in gospodarskih struktur ter ustanov zaokrožuje narodnostno gibanje. Povsod po Srednji in Vzhodni Evropi je vidna uporaba zadružnega principa v primeru manjšinskih skupnosti, ki poleg ekonomskih ciljev zasledujejo tudi politično oziroma nacionalno homogenizacijo.

Že na začetku je treba opozoriti, da je knjiga o zadružništvu na Opčinah dvojezična. Zgodba teče sinhrono v italijanščini in slovenščini in tako že navzven priča o političnem, kulturnem in gospodarskem kontekstu slovenske manjšine v Italiji. Kot že pri prejšnji monografiji iz leta 1998, ki je izšla ob petdesetletnici Slovenskega deželnega gospodarskega združenja, osrednje slovenske gospodarske organizacije v Furlaniji - Julijski krajini, ima tudi knjiga o openskem zadružništvu svoj razlog obstoja. In to je več kot polstoletno uspešno delovanje zadružne trgovske družbe, Društvena prodajalna na Opčinah - zadruga, ki je bila ustanovljena leta 1947.

Milan Pahor je presegel običajni spominski zapis, saj je Društveno prodajalno na Opčinah postavil na širše in dolgoročno historično ozadje. S krajšimi ali daljšimi zapisi je kronološko predstavil vse zadruge, ki so delovale ali delujejo na Opčinah v poldrugem stoletju od srede 19. stoletja dalje. Opčine so tako eno redkih naselij, ki ima natančen pregled zadružnih form in oblik v več kot stoletni perspektivi. In šele taki pregledi pokažejo, kako je zadružništvo univerzalna organizacijska forma, ki vztraja v prostoru in času. Prikrojiti jo je mogoče za različne namene in zadovoljevanje različnih potreb, od socialnih do povsem gospodarskih. In obojim prvinam je mogoče slediti tudi na primeru openskega zadružništva.

Milan Pahor knjigo uvede s kratkim sintetičnim vpogledom v splošno zgodovino slovenskega zadružništva v času do prve svetovne vojne. S tem pristopom izpostavlja tudi skupne fenomenološke značilnosti slovenskega zadružništva kot enotnega gibanja, vsaj na ravni ekonomsko-socialnih in nacionalnih ciljev, če že ne na ideološki ravni. Na drugi ravni pa opensko zadružništvo nasloni na tradicijsko osnovo zadružništva na Tržaškem ob koncu 19. in na začetku 20. stoletja. In mnoge teh zadrug so ali vključevale Opence ali pa imele na Opčinah svoje izpostave. Zatem pa sledi predstavitev posameznih zadružnih ustanov na Opčinah.

Seznam je dolg; na Opčinah so delovale tako kmetijske, delavske, konzumne, kreditne, gostilničarske, gradbene kot pogrebne zadruge. Vse te zadruge so predstavljale omrežje gospodarskih ustanov, ki so zadovoljevale specifične gospodarske potrebe Opencev. Pahor vsaki od njih nameni ustrezno pozornost, oriše kratek historiat in izpostavi njeno pomembnost v vsakodnevnem življenju Opencev, razmerja med člani in razmerja članov do širšega okolja.

Kot prelomnico Pahor izpostavi dve točki, posredno prehod v italijansko državo po letu 1918 in odpravo fašizma ob koncu druge svetovne vojne. Prva prelomnica je pomenila postopno ukinjanje slovenskih gospodarskih ustanov, zlasti omrežja denarnih zavodov. Druga pa osvoboditev fašističnega pritiska in možnost za vzpostavitev novih združnih form v podporo gospodarskim potrebam slovenske manjšine.

V tem obdobju Pahor nameni največ pozornosti delovanju in interakciji z okoljem nabavljalni in prodajni zadrugi na Opčinah, ki danes deluje pod imenom Društvena prodajalna. Ta zadruga sodi v tradicijo slovenskega združništva, ki je dobilo zalet zlasti s Krekovim posegom v združno delo. Znotraj katoliškega tabora so pod njegovim vplivom dali izjemno velik poudarek ne samo kreditnim zadrugam, temveč tudi nabavno-prodajnim, kot so tedaj rekli združnim trgovinam. Te zadruge so postale za kreditnimi najbolj razširjen tip po slovenskem ozemlju. Imele so velik pomen, saj so svojemu članstvu zagotavljale okrepitev kupne moči ob nespremenjenih dohodkih. Skrajna racionalizacija stroškov in širši socialni cilji ter naslonitev na širša združna omrežja s centralizirano nabavo so omogočali konkurenčne nabavne poti. Vendar je bila vloga openske združne trgovine zaradi spremenjenega okolja drugačna. Po drugi svetovni vojni je namreč prišlo do konsolidacije znotraj trgovinske dejavnosti in s tem tudi prednosti ekonomije obsega. Samostojna manjšinska združna trgovina je bila utesnjena v ožji ekonomski prostor, kar je terjalo dodatne napore za vzdrževanje dolgoročne konkurenčnosti. In v tem je imela velik pomen za slovensko opensko skupnost.

Knjiga Milana Pahorja o openskem združništvu je nedvomno zanimivo delo; skozi eno skupnost se nam izrisujejo tri kontekstualne dimenzije. Tako nam na ravni lokalne skupnosti predstavlja globino penetracije združnega gibanja, učinke na gospodarskem področju in prek članstva v teh zadrugah tudi vlogo v kreiranju socialnih omrežij v procesih zadovoljevanja stvarnih gospodarskih potreb in politično-nacionalnega ozaveščanja znotraj manjšine. Knjiga je dokumentarno izjemno dobro podprta, s svojo informativnostjo ponuja raziskovalcem možnost kritične refleksije razmerij med lokalnimi in "globalnimi" procesi, primerjalnih študij lokalnih okolij v različnih geografskih prostorih in obdobjih.

Žarko Lazarević

Od Narodnega doma do Narodne galerije : ob 90-letnici Narodne galerije. Narodna galerija, Ljubljana 2009, 91 str., ilustrirano

---

Publikacija *Od Narodnega doma do Narodne galerije*, ki je izšla leta 2009 ob devetdeseti obletnici ustanovne seje društva Narodne galerije avgusta 1918, je sestavljena iz treh vsebinskih sklopov. V prvem sklopu je predstavljena kronologija izgradnje Narodnega doma v Ljubljani, v drugem je predstavljen arhitekt Narodnega doma v Ljubljani, František Škabroust, v tretjem sklopu pa sta predstavljena delovanje in vpetost društva Narodna galerija v družbo. Ob tem velja izpostaviti mnenje Karla Dobide, ki je zapisal, da je bila Narodna galerija ustanovljena z odprtjem prve javne stalne razstave "slovenskega umetniškega ustvarjanja od 15. stoletja do naših dni" v prostorih Narodnega doma 23. junija 1933.¹ Vsebinski del publikacije dopolnjuje dobro izbrano slikovno gradivo, ki ustvarja vizualen učinek stapljanja s preteklostjo. Ob tem velja posebej izpostaviti oblikovanje prve strani (skupaj z zavihkom) in zadnje strani, ki s fasadama v dveh časovnih obdobjih nakazuje stabilnost funkcionalne umeščenosti stavbe v meščanski prostor. Stavba Narodni dom je zagotovo stavba meščanske, mestne kulture. Zgrajena je bila v obdobju, ko so bili sodobniki prepričani, da meščanska kultura ne more obstajati brez trdne podlage v znanosti. Zato so mesta vodila koncentrirano in centralizirano izgradnjo infrastrukture za kulturno-znanstvene dejavnosti.² Ob tem je Narodni dom v Ljubljani predstavljal prostor, v katerem so sobivala in sodelovala društva, ki so delovala družbeno kohezivno. V tem okviru velja izpostaviti tezo Vladimirja Ravniharja, da je bila "družabnost tedaj važen politični faktor. Poedince zdramiti iz latergije ali pa celo iztrgati iz objema narodnih nasprotnikov, temu namenu je v prvi vrsti služila gojitev družabnosti, kajti vsa umetnost je bila v tem, privabiti mlačneža ali strahopetca v slovensko družbo, ga držati s pesmijo, z živo besedo ali pa s samo zabavo ter mu na ta način vdahnuti nacionalno zavest." Ob tem se je kmalu pojavil problem prostorov. "Ta nedostatek, ki ga je občutila slovenska družba, je takrat v prvi vrsti spočel misel o zgradbi Narodnega doma, misel, ki smo jo povzeli po češkem vzorcu. Nikakor pa ne smemo podcenjevati tega povoda, kajti ponovno poudarjam, bil je eminentno narodnopolitičnega značaja. In Narodni dom je impozantna stavba, je za tiste čase docela izpolnila svojo dolžnost. Tu so v ne ravno akustični dvorani bili koncerti Glasbene Matice in drugih društev, tu se je osredotočalo vse družabno življenje Ljubljančanov, spodnji prostori pa so služili Ljubljanskemu Sokolu in njegovi kulturni misiji. Toda

¹ Karel Dobida: Slovenski kulturni problemi. V: Ljubljanski zvon, 1931, št. 3, str. 241-249.

² Monika Stromberger: Stadt - Kultur und Wissenschaft: urbane Identität, Universität und (geschichts)wissenschaftliche Institutionen in Graz und Ljubljana um 1900. Köln 2004, str. 60.

idilične razmere niso trajale dolgo. Nastajala so nova društva, nova kulturna in družabna središča, ki bi jih danes našli že na stotine in ki si o njih niti misliti ne moremo, kako bi jih v smislu pravil zgostili pod eno streho, in dobili smo nove dvorane, Unionsko, Mestni dom, Ljudski dom, po prevratu Filharmonično društvo in kazinsko dvorano, da ne omenjam obeh gledaliških poslopij, ki sta nam za naše kulturne potrebe popolnoma na razpolago." To stališče je Vladimir Ravnihar podal v razpravi ob reševanju razdelitve bremen (dolga) in upravljanju stavbe Narodnega doma.³

V uvodnem delu v poglavju Dom za narodno galerijo je Monika Premič umetila pobudo za izgradnjo Narodnega doma v slovensko narodno gibanje v drugi polovici 19. stoletja. Namen poglavja je ponovno ovrednotiti tezo o češkem vplivu in analizirati motive za gradnjo Narodnega doma v Ljubljani v luči gradbenega tekmovanja oziroma tako imenovani Gegenbau ter predstaviti okoliščine izbora arhitekta. Premičeva izpostavi poudarjanja nacionalnega zornega kota v dosedanjih raziskavah postavitve Narodnega doma. Zato tudi dotedanje raziskave niso uspele zajeti kompleksnosti strukturirane družbe, kar pomeni premajhno upoštevanje pomena modernizacije oziroma njenih nastavkov, ki so temeljno preoblikovali posameznika, društvo in bivanjski habitat. V prepletu teh silnic in podobnega vedenjskega stila (Hochkultur) je prihajalo do mreženja in prepletanja ter materializacije idej in pobud.

Kot izpostavlja Premičeva, je za projekt izgradnje Narodnega doma značilna anacionalnost, prednost pa ima uveljavljena praksa. Tako je bila natečajna komisija sestavljena anacionalno, tj. iz uveljavljenih arhitektov in urbanistov. Nacionalni projekt izgradnje Narodnega doma je bil realiziran ob upoštevanju vedenjskega stila in tržnih načel (ugotovitev med vrsticami). Pri Narodnem domu je bil nacionalni element le napis Narodni dom (ki pa ni bil vedno prisoten v zmogovalnem načrtu).

Na podlagi pregledanega gradiva nadalje ugotavlja, da pri Narodnem domu, ki je bil zgrajen na ulici meščanskih vil, ne gre za "Gegenbau", saj so bile trdnjave nemške kulture umeščene bolj v mestnem jedru. Spodbuda za gradnjo mogočne stavbe je po mnenju Premičeve verjetno prišla s Češke. K temu dodaja, da so "potrebo po takšnem vidnem dokazu svoje navzočnosti v družbi čutili tisti narodi, ki se glede na število svojih pripadnikov niso čutili ustrezno politično zastopani, kot so bili Čehi, Slovenci ali Srbi".

Društva v šestdesetih letih 19. stoletja je Premičeva označila za kriptopolitična. Pri društvih, vsaj za društvo Slovenska matica, je bolj primerno poudariti njihovo (njeno) vlogo pri druženju oziroma ustvarjanju temeljev za narodovo stavbo ter presekanje gordijskega vozla začaranega kroga uveljavitve enakopravnosti v šolstvu, upravi in sodstvu ter kasneje uveljavitvi 19. člena decembrske ustave. Z besedami Etbina Henrika Coste, ki jih je izrekel v državnozborski razpravi ob uporabi proračunske postavke za slovenska pravoznanska predavanja na Pravni fakulteti Karel in Francove univerze v Gradcu, presekati circulus vitiosus.⁴ Slovenska matica je odločilno posegla v kulturni razvoj, ko je presekala gordijski

³ 'Narodni dom' dom umetnosti in znanosti. V: Slovenec, 22. 11. 1925, št. 266, str. 4.

⁴ Costa je svojem nastopu predlagal ustanovitev pravne in filozofske fakultete s slovenskim predavalnim jezikom v Ljubljani. ÖNB, ALEX, Haus der Abgeordneten, VI. Session, 51. Sitzung, 13. Juni 1871, str. 992-997, http://alex.onb.ac.at/cgi-content/anno_plus?apm=0&aid=spa&datum=00060003&zoom=2&seite=00000992&x=11&y=2, pridobljeno 5. maja 2010.

vovel izdajanja slovenskih (znanstvenih) knjig. Kot organizacija se je celo želela distancirati od politike, kar je najbolj izrazito vidno ob zavrnitvi finančne podpore pri tiskanju Kozlerjevega zemljevida za Slovensko politično društvo v Mariboru. Odbor je sprejel to odločitev kljub dejstvu, da je to povzročilo napetosti med protagonisti ljubljanskega in mariborskega kroga članov društva Slovenska matica. Josip Vošnjak je tako v pismu odboru Slovenske matice 22. novembra 1868 zapisal, da "odbor prezira vse želje in nasvete".⁵ Sicer je tudi drugače silno oteženo razumevanje sosledja dogodkov in procesov brez poznavanja delovanja Slovenske matice v slovenskem kulturnem razvoju do prve svetovne vojne. V tem okviru lahko izpostavim problem najemanja prostorov v Ljubljani in idejnopolitične razpršenosti "slovenske kulturne družbe". Proces oblikovanja intelektualne prtljage in krogov somišljenikov je nikoli končana zgodba, kar po metodološki sorodnosti velja tudi za narod. Vzroki so v zagotavljanju kritične mase posameznikov in sredstev. Premičeva tako opozarja na težave pri zbiranju sredstev in kasneje tudi na racionalno porabo sredstev (kot je večkrat poudaril tudi arhitekt izbranega načrta, František Škabroust). Nabiralne akcije naj bi skrbele za narodno integracijo.

Slovenska strokovna literatura kot vzor za ljubljanski Narodni dom navaja češko narodno gledališče "Narodni divadlo" v Pragi. S to oceno se Premičeva strinja, ko opozori na vpliv dunajske Opere pri gradnji češkega narodnega gledališča. Pripravo načrta je otežila zahteva po izgradnji velike telovadnice. Okras pročelja v primeru Narodnega doma v Ljubljani "zadržano namiguje na kulturno in družabno funkcijo stavbe". Na podlagi anacionalnega okrasja v notranjosti Narodnega doma Premičeva ugotavlja, da vzor ni bil praško gledališče, kjer se bohoto nacionalno okrasje.

V drugem sklopu sledi preveden članek Fr. Škabrousta o Narodnem domu iz revije Tehnicky obzor. Škabroust je imel navado objavljati načrte svojih velikih del. V članku je poudaril potrebo po varčevanju. Arhitektov članek v publikaciji analizira Pavel Vlček. V analizi je predstavil arhitektov milje, njegovo željo po medijski promociji lastnega dela ter predstavil njegov opus.

V tretjem sklopu je s prispevkom Mojce Jenko predstavljeno delovanje društva Narodne galerije od avgusta 1918 do odprtja razstave v prenovljenih prostorih Narodnega doma decembra 1928. Delovanje društva je v prvem desetletju oteževala prostorska in finančna stiska. Najprej je bila Narodna galerija nastanjena v Kresiji, nato v Jakopičevem paviljonu, šele 1925 pa se je začela selitev v prostore Narodnega doma, ko so se končala dve leti trajajoča "pogajanja in borba" za prostore v Narodnem domu. V tem okviru je Jenkova izpostavila problem reševanja lastništva stavbe in akcijo za ustanovitev Akademije znanosti in umetnosti. Za obe instituciji nacionalnega pomena, Narodno galerijo in Akademijo, je bila organizirana skupna nabiralna akcija. Ob tem je Jenkova posebej izpostavila mecenstvo Ivana Hribarja, ki je del svoje dotacije pogojeval s pridobitvijo soglasja vseh političnih strank.

Posebej izpostavljena sta tudi kresanje mnenj in porast napetosti v odboru društva Narodna galerija. Idejnonazorska trenja so vrelišče dosegla leta 1928. Povod za to je bila počasnost arhitekta Šubica pri pripravi načrtov za obnovo oziroma preureditev Narodnega doma. Odbornik Izidor Cankar je zato predlagal angažiranje Plečnikovega inženirja Suhadolca. Temu je odločno nasprotoval pred-

⁵ Arhiv Republike Slovenije, fond Slovenska matica (AS 621), škatla 4.

sednik društva Narodna galerija Ivan Zorman. Zaradi napetosti odborniki niso bili več pripravljene sodelovati. Prvi je odbor zapustil Cankar. Dokončni prelom v delovanju Narodne galerije je bil novi odbor, izvoljen 2. junija 1928. V njem je bilo malo odbornikov iz preteklih let. Avtorica svoj prispevek sklene s podatkom o izdaji gradbenega dovoljenja in sklepa ljubljanskega magistrata o razdelitvi prostorov v Narodnem domu med Narodno galerijo in Sokolom (avgusta 1928). V novih prostorih Narodnega doma je imela Narodna galerija boljše pogoje za delo, s čimer so bili izpolnjeni pogoji za profesionalizacijo in centralizacijo umetnostnih zbirk.

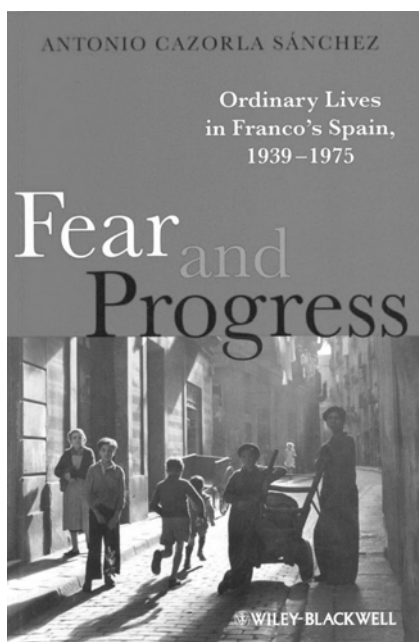
Željko Oset

Antonio Cazorla Sanchez, *Fear and Progress - Ordinary Lives in Franco's Spain, 1939-1975*, Malden : Wiley-Blackwell, Chichester 2010

Španski zgodovinar Antonio Cazorla Sanchez, sicer izredni profesor na Oddelku za zgodovino Univerze v Trentu (Ontario, Kanada), je v neki metodološki razpravi o kulturni zgodovini slikovito zapisal, da je "... *preteklost tuja država, zgodovina pa potni list, s katerim po tej državi potujemo*".¹ Po tej "državi" se Cazorla "sprehaja" z izročilom treh generacij šol analov, ki poskušajo orisati določeno družbo v nekem časovnem razponu v vsej svoji kompleksnosti in na tak način ujeti "duha časa". Sanchez dognanja politične ter gospodarske zgodovine spretno kombinira s

t. i. pogledom "od spodaj" značilnim za historično antropologijo, socialno zgodovino in kulturno zgodovino. Zanimajo ga družbeni procesi; urbanizacija, migracije, socialne spremembe, evolucija mentalitet, družbenih norm, vedenjskih vzorcev in spremembe vsakdanjega življenja običajnih ljudi. Ob preletu avtorjevega raziskovalnega opusa najdemo raznovrstne teme s področja kulturne in socialne evolucije družb Evrope 20. stoletja, predvsem pa se posveča rodni Španiji in njeni specifični totalitarni izkušnji. Monografija *Fear and Progress - Ordinary Lives in Franco's Spain 1939-1975* (Strah in napredek - Običajna življenja v Frankovi Španiji 1939-1979) predstavlja nekakšno sintezo njegovih dosedanjih raziskav.

Med letoma 1936 in 1939 je Španijo pretresala agonija državljanske vojne in ko

---

¹ Antonio Cazorla Sanchez, *The New Cultural History - and You*. V: *History Today*, History Review Issues, marec 2008, št. 60, str. 40-41. Dostopno na: <http://www.historytoday.com/MainArticle.aspx?m=32581&amid=30254053> (8. 3. 2010)

se je prah bojev dokončno polegel, si marsikdo ni predstavljal, da bo zmaga generala Francisca Franca "El Caudilla" nad kratko živečo republikansko vlado vodila v štiri desetletja dolgo diktaturo. Avtor s pričujočo študijo prikazuje pestrost družbenih posledic te pogosto neodgovorne in represivne Frankove diktature. S spretnim prepletanjem uradne oblastne retorike in dejanskim dogajanjem, ki se avtorju razodevajo ob intimnih usodah posameznih ljudi, avtor "lovi" tako izmuzljivo resnico ali če citiram še enega "prvaka" socialne zgodovine Stanleya Paynea: "*Antonio Cazorla Sanchez uspe na zelo edinstven način ujeti vso kompleksnost in kontradiktornost življenja prebivalstva Španije pod Frankovo vladavino. Knjiga prodira pod površino politike in vladajoče oblasti zato, da se sooči z življenji običajnih ljudi in s tem pomaga pri odstiranju novih pogledov na Frankovo vladavino.*"² V uvodnem poglavju z naslovom *Običajni Španci v neobičajnih časih*, tudi prek orisa lastne zgodbe, jasno opredeli, komu je tokrat ponudil možnost spregovoriti o zgodovini Frankove Španije. Ravno ti "običajni" ljudje, v tradicionalnem zgodovinopisju prezrte anonimne množice, so po njegovem mnenju glavni nosilci vsakdanjega življenja in soustvarjalci zgodovine.

Študija je razdeljena v pet smiselno koncipiranih sklopov, od katerih vsak predstavlja določeno obdobje diktature in zanj značilne pojave. V prvem poglavju se je tako avtor posvetil značilnostim poveljne politike strahu, tj. državnega terorja in represije ter njenih vplivov na družbo. Frankova diktatura je, podobno kot druge totalitarno-avtoritarne ideologije, temeljila na represiji, lažeh in manipulacijah. Španci so se bili prisiljeni odpovedati temeljnim človekovim pravicam in svoboščinam v zameno za mir, ki pa ni bil nič več kot le režimska manipulacija strahu množic pred ponovitvijo grozot državljanske vojne. Režimska propaganda tudi ni iskala sprave, temveč je s stalnim opominjanjem na grozote državljanske vojne vzpodbujala nestrpnost in opozarjala, da Španci ne znajo živeti v miru in da jim je zato potrebno vladati z železno roko. Poveljna Frankova Španija je bila družba diktatorja, ki je kolektivno bolečino ljudstva zlorabljal za ohranjanje lastne moči. V procesu manipuliranja s preteklostjo pa je vztrajno brisal spomine žrtev diktature. S slovesnostmi in potvarjanjem zgodovine je režim vztrajno dokazoval, da je El Caudillo tisti, ki je državi prinesel mir in blagostanje ter državo obvaroval pred vrtincem druge svetovne vojne. Takšno javno mnenje ni bilo težko vsiljevati apolitičnim španskim množicam, saj so morale večino svojega časa posvečati boju z vsakdanjo revščino in lakoto. Z represijo je režim dosegel drugo zmago nad republikanci, politična opozicija je bila zatrta, upanje na ponovno uvedbo demokracije uničeno. Franko je vladal nad razbito in individualizirano družbo. Ljudstvo je popolnoma izključil iz sistema odločanja, niso si več drznili dvomiti o političnih in družbenih vprašanjih. Strah je preprečeval javno razpravo o usodi lastnine tisočih pobitih ali zaprtih republikancev. Molk ob represiji nad premaganimi je iz kolektivne zavesti izbrisal številne ujetnike, pobite, razlaščene ter 300.000 Špancev (str. 38), ki so po vojni bežali v izgnanstvo (večina v Francijo, drugi v latinsko Ameriko, predvsem v Mehiko). V ozračju negotovosti in strahu je lahko Franko brez večjih težav vsiljeval željeno politično in družbeno agendo.

Drugo poglavje analizira družbene posledice zgrešenih gospodarskih politik v obdobju izrazite avtarkije (med 1939-1952). Franko je po vzoru drugih fašističnih

² Cazorla Sanchez, Fear and Progress, hrbtna stran knjige.

režimov zavrnil ameriško in britansko gospodarsko pomoč, država se je močno vpletala v gospodarstvo, regulirala trg, uvoz in izvoz, vse to pa je vodilo v upadanje moči gospodarstva, ububožanje in bedo. Mit, da je bila Španija med drugo svetovno vojno oaza miru in stabilnosti, avtor postavi na laž, saj je ta "Frankov mir" dejansko pomenil bedo za milijone običajnih Špancev. Brez vpliva na politiko in ustrahovani so bili izpostavljeni izkoriščanju, lakoti in bedi. Frankova "tiha lakota" v zgodnjih štiridesetih letih je najbolj prizadela tiste, ki niso proizvajali hrane, niso imeli svoje lastnine, in tiste, ki so bili zaposleni le začasno ali pa so bili brezposelni. To pa je bila takrat večina. Študija iz leta 1941 npr. jasno kaže razsežnosti lakote s podatki, da je bil povprečni primanjkljaj v prehrani Špancev 61,5% maščob, 66,2% ogljikovih hidratov in 66% kalorij. Še leta 1955 je bila povprečna potrošnja kalorij 10% manjša kot tista iz leta 1935 (str. 58). Lakota in beda sta bili posledici korumpiranega sistema in Frankove gospodarske neučinkovitosti in ne tega, kar je ves čas poudarjal režim - državljanske vojne, druge svetovne vojne, pomanjkanja, suše in mednarodnih bojkotov. Hrane in sredstev je bilo dovolj za vse, problem je bil v nepravični razdelitvi. Medtem ko so milijoni povprečnih Špancev stradali, so mastno služili delodajalci, ki so kovali dobičke na račun vedno številčnejše poceni delovne sile, večji kmetje in veleposestniki, falangisti, uradniki ter banke pa so bogateli na obsežnem črnem trgu. Avtarkija je povzročila izgubo več kot desetletja gospodarske rasti. Španske predvojne stopnje proizvodnje niso bile dosežene vse do zgodnjih petdesetih let, kljub temu so običajni ljudje živeli in preživeli.

Drugo področje, na katerem je diktatura povzročila veliko družbene škode, je bil izobraževalni sistem. Po avtorjevem mnenju s tega vidika (poleg Salazarjeve Portugalske) Španija nima ustrezne vzporednice v Zahodni Evropi. Medtem ko so drugod po Evropi krepili izobraževalne sisteme kot del "socialnega pakta", so tu sredstva v veliko večji meri namenjali krepitvi oboroženih sil. Res je sicer, da je Franko že podedoval slabo razvit izobraževalni sistem. Leta 1900 naj bi bilo nepismenih kar 64% Špancev. Stopnja se je do leta 1930 zvišala na 44%, leta 1950 še za dodatnih 15%. Odstotek otrok, ki niso redno obiskovali šole, je bil leta 1940 46,9% in leta 1950 35,7% (str. 89-90). Vendar pa avtor ključ za namerno zapostavljanje izobraževalnega sistema vidi v Frankovi želji po ohranjanju obstoječe socialne in politične neenakosti. Do konca šestdesetih je bila dobra izobrazba rezervirana le za premožne sloje, ki so lahko otroke pošiljali v privatne katoliške šole. Odstotek srednješolskih otrok in študentov je bil ves čas med vsemi industrializiranimi državami eden izmed najnižjih. Še leta 1965 je srednje šole obiskovalo samo 18,6% otrok starih med 11 in 16 let. Leta 1970 pa je samo 9,2% mladih (med 20-24 let), obiskovalo univerze. Poleg zanemarjanja vlaganj v infrastrukturo in izobraževalni kader je režim temeljito pazil na vsebino šolskega kurikularna, saj je ta predstavljal sredstvo za vpeljevanje konservativnih katoliških vrednot, šovinističnega nacionalizma, seksizma in razrednih predsodkov. Načela Frankovega pristopa k izobrazbi so sledila submisivnosti, križarskemu pohodu proti "racionalizmu" in fizičnemu kaznovanju v skladu s sloganom "Letters go down better with blood" (str. 92).

Težkim obdobjem Frankove diktature so se poskušali številni Španci izogniti z migracijami. Te so predstavljale še enega izmed davkov, ki so jih zaradi gospodarskih politik in represije režima plačevali najrevnejši in nasprotniki režima.

Prvi val povojnih migrantov se je selil v Latinsko Ameriko, predvsem v Argentino in Venezuelo. Drugi in tretji val pa sta bila posledica gospodarskih vzrokov. Ključno obdobje urbanizacije je bilo med letoma 1950 in 1960, ko naj bi se samo v Madrid in Barcelono iz okoliških območij priselilo 2,8 milijona ljudi. Najbolj se je populacija zmanjšala v notranjosti in na jugu, tako je samo provinca Jaen izgubila 400.000, Granada 334.000 in Cordoba 321.000 ljudi. Rezultat teh notranjih migracij je bil, da je leta 1975 vsak četrti Španec živel v kraju, kjer ni bil rojen (str. 96). Španski kmetje so, namesto da bi obdelovali zemljo, sedaj delali v tovarnah. Leta 1950 je kmetijski sektor predstavljal 46% delovne sile, do 1970 le še 22,2% (str. 96). Migracije so spreminjale demografsko in družbeno podobo, kmečki priseljenci so postajali sosede meščanov. Revni in anonimni ljudje, živeči blizu družbenega dna, so poselili hitro rastoča predmestja brez ustrezne infrastrukture in sanitarnih pogojev. Urbanizacija je spreminjala identitete, odnose in družbene vzorce, hkrati pa je pomenila potencial za nove kulturne in politične konflikte. Vzoredno z urbanizacijo je potekal proces migracij v Evropo. Ta tretji val migracij v Nemčijo, Francijo in Švico je bil posledica novih priložnosti na kontinentu ter recesije v Španiji zaradi neuspešno izvedene reforme v petdesetih letih. Migracije v tujino so seznanjale ljudi z novim družbenopolitičnimi oblikami in vrednotami ter krepile kritiko Frankove diktature.

Frankizem je bil fundamentalistični režim, ki je javno moralo polagal v roke Katoliške cerkve. Gospodarski, družbeni in demografski procesi pa so prispevali k spreminjanju konservativnih vrednot, mentalitete, odnosov in načina življenja. Konservativna moralna podstat se je začela krhati ob vprašanih družine, vloge žensk, splava, plesa, javnih kopališč, turizma itn. Katoliška cerkev je bila nepripravljena na spopad z novimi družbenimi in moralnimi izzivi in je potrebovala precej časa, da se je začela prilagajati. Dokler se retorika Cerkve ni prilagodila, je bil razkorak med zapovedanim ravnanjem in dejanskimi občutki ljudi velik. To prilaganje pa je Cerkev, prej zvesto privrženko Frankovega režima, pripeljalo do samoizpraševanja in nato v odkrit spor z režimom.

Po težkem obdobju avtarkije so se Španci, tako Cazorla, od ostalih zahodnoevropskih družb razlikovali na treh ravneh, in sicer po tem, "... *kar so jedli, posedovali in kupovali*". Gospodarski razvoj nakazuje delež BDP-ja namenjenega prehrani, ki je s 35% leta 1954 padel na 24% leta 1975 (str. 149). O pravi potrošniški družbi pa lahko začnemo govoriti od zgodnjih šestdesetih let, 15 let za preostalo Zahodno Evropo. Španci so lahko vedno več denarja namenjali luksuznim dobrinam. Leta 1960 je imelo npr. televizijski sprejemnik le 1% gospodinjev, 6 let kasneje že 32%. Leta 1960 je imelo hladilnike 19% gospodinjev, 6 let kasneje 36% gospodinjev. Povečala se je notranja mobilnost ljudi, lahko so si privoščili priljubljene vespe in osebne avtomobile. Delež gospodinjev z avtomobili s 4% leta 1960 naraste na 35% leta 1971 (str. 152). Potrošništvo je spreminjalo vsakdanje življenje ljudi. Povečal se je npr. delež kadilcev, zlasti kadilk. Izboljšala se je higiena v skladu z reklamo: "Pepe, rada te imam, a če boš uporabljal Colgate, te bom ljubila še bolj". Spreminjale so se aktivnosti prostega časa. Na začetku diktature je bila večina aktivnosti javnih, npr. delež Špancev v kinih je bil drugi najvišji, zaostajal je le za ZDA (str. 155). Sčasoma pa so se ljudje iz javnih prostorov umaknili v dnevne sobe, pri čemer sta radio in TV odigrala odločilno vlogo. Po drugi strani pa sta ta medija Špance združevala, pomagala razvijati novo

samopodobo in nov koncept dolžnosti ter solidarnosti. TV je usmerjala ljudi v želeno obnašanje, predstavljala je nove možnosti življenjskega standarda, tuje kulture in vrednote. Postala je pravi družbenokulturni fenomen. Režim je hitro prepoznal njeno moč in jo začel uporabljati za neposredno ali subtilno politično propagando. Družbene vrednote in pričakovanja ob koncu diktature so bile zelo različne od tistih iz leta 1940. V šestdesetih letih so se temeljne moralne in kulturne vrednote frankizma vedno bolj oddaljevale od vrednot mlajših in više izobraženih slojev. Režimski avtoritarni diskurz, nespremenjen od nastanka, je trčil ob mnenje Špancev, ki jih je bolj zanimalo, kako bi lepše živeli. Tudi na račun političnega bistva sistema, ki je vedno bolj postajal relikv preteklosti. Ljudje so od države, njenih institucij, gospodarstva in od lastnih življenj pričakovali več. V družbenem, kulturnem in političnem pogledu so želeli postati del Evrope, to pa je neizogibno vodilo v spremembo političnega sistema.

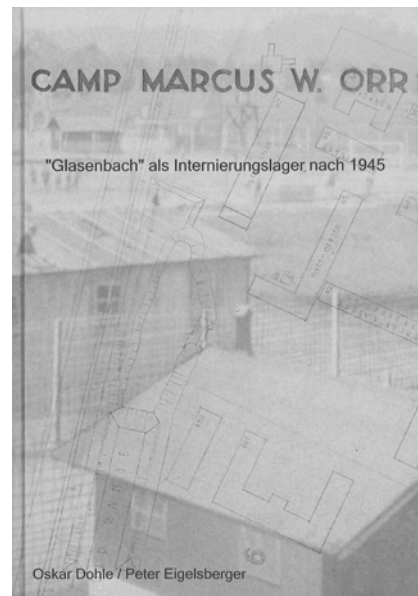
V zadnjem poglavju se je Cazorla posvetil raznolikosti družbenopolitičnih procesov v zadnjih letih diktature, ko so se nad režim že zgrinjali temni oblaki in ko je Frankov fizični propad odpiral nove poti. Španci so se osvobodili strahov in bremen preteklosti ter zasejali seme za miren prehod v demokracijo, ki se je nato odvil med letoma 1975 in 1977. Znaki o živahnejši politični mobilizaciji množic so bili sicer opazni že v zgodnjih šestdesetih, ko je bila podpora režimu že precej na preizkušnji. Falanga je postajala vedno manj priljubljena. Odsotnost primernih strategij za konstruktiven dialog med ljudmi in režimom je ustvarjala razmere rastoče zmede in ozračje politične in kulturne krize. Pojavljati so se začeli socialni in delavski nemiri. Ljudje so stremeli za demokracijo in gospodarskim napredkom, ki so ga videli drugod po Evropi. Pojav ETE in začetek baskovskega upora od leta 1961 je primer prebujenega političnega duha (str. 205). Režim je začel proti koncu diktature na različnih ključnih področjih izgubljati homogenost, v odgovor pa se je zatekel k takrat že preživelim represivnim metodam. Gibanje od pasivnosti k političnem pluralizmu v šestdesetih in sedemdesetih je imelo namreč korenine ravno v zavračanju nasilja in represije. Politična kultura rastoče manjšine je bila v vedno večjem konfliktu z avtoriteto. Ko je politično erozijo režima še dodatno pospešila izguba podpore Katoliške cerkve, je bila pot demokratizaciji odprta.

Cazorla si je z orisom družbe v času Frankove diktature zastavil zahtevno nalogo, ki pa jo je izpeljal izjemno uspešno. Z res impresivno bibliografijo, pregledanimi arhivi, gospodarskimi, sociološkimi in drugimi raziskavami mu je uspelo prikazati kompleksne družbene procese in trende v razvoju španske družbe od konca državljanske vojne do demokratične tranzicije. Po drugi strani pa ves čas daje besedo številnim "anonimnežem", ki prek spominov in zapiskov omogočajo vpogled v intimna občutja in doživljanje Frankove Španije. S takšnim pristopom k analizi družbenih posledic španske različice totalitarnega sistema razgali pravo bistvo režima in uspešno razbije ustaljene poglede na preteklost Španije. Ob prebiranju monografije se stalno vsiljujejo vzporednice s povojno socialistično Slovenijo, zato si tudi v našem zgodovinopisju močno želimo tako kompleksno zastavljene in dobro izpeljane socialnozgodovinske študije slovenske družbe.

Žiga Koncilija

Oskar Dohle / Peter Eigelsberger, Camp Marcus W. Orr. "Glasenbach" als Internierungslager nach 1945 = Schriftenreihe des Salzburger Landesarchivs Nr. 15. Oberösterreichisches Landesarchiv, Salzburger Landesarchiv. Linz - Salzburg 2009, 440 str.

Čim v Avstriji kdo omeni toponim Glasenbach, ga politično ozavečen človek avtomatično poveže s taboriščem za bivše naciste, ki so se tukaj še utrjevali v svojem prepričanju. Prav v tem taborišču se je snovalo tudi jedro Zveze neodvisni, ki je leta 1949 nastopila pri državno- in deželnozborskih volitvah kot "nova" stranka in dosegla precejšen uspeh. Vendar o tem monografija avtorjev ne govori, deloma le namiguje na poznejšo vlogo posameznih internirancev. Med interniranci je bilo nekaj visokih funkcionarjev nacistične stranke, vendar je bilo zanje taborišče le prehodna postaja. Deloma so štel med vojne zločince in so kmalu prišli v bolj varovana taborišča ali pa tudi kot priče v Nürnberg. V ospredju razprave je zelo natančno slikanje življenja interniranih nacistov v taborišču, ki ga dopolnjujejo številni statistični pregledi in podatki. Avtorja vse premalo opozarjata na izjemen značaj taborišča in njegovih prebivalcev. V njem je bila zbrana "smetana" nacistične stranke predvsem iz Salzburške in Zgornje Avstrije, ki sta spadali pod ameriško zasedbeno upravo. V taborišču pa se je znašlo tudi precej nacistov iz drugih predelov rajha; med njimi so bili kolaboranti nacistične Nemčije, pri čemer niti ne preseneča precejšnje število folksdeučerjev. Zadnji so pomembno zastopani tudi med skupino, ki je bila obdolžena vojnih zločinov. Ta pa je bila v taborišču v posebnem zaporu. V skladu z dogovorom med zavezniki so ameriške oblasti posamezne osebe, osumljene vojnih zločinov, izročale državam, v katerih so zločine izvedli. V svojih ocenah sta avtorja previdna in le tu in tam v stavku, dveh dasta vedeti, da Glasenbach ni bilo taborišče povsem navadnih civilnih internirancev. Poleg taborišča Wolfsberg, ki je bilo pod angleško upravo, je bil Camp Marcus W. Orr edini, kjer so zahodni zavezniki zbrali funkcionarje in simpatizante nacističnega režima, o katerih so bili prepričani, da lahko motijo oz. onemogočijo demokratično obnovo Avstrije in da so lahko nevarni tudi za same zasedbene sile. Avtorja navajata, kdo od njiju je odgovoren za posamezna poglavja. Temeljna dilema dela očitno je, da obstaja o taboriščih za civilne internirance malo sekundarne literature, del virov ni na voljo ali pa so se sploh izgubili. To velja v primeru Campa Marcus W. Orr za ameriške vire in ti bi bili posebno dobrodošli, saj je bilo taborišče v ameriški coni in pod upravo Združenih držav Amerike. Avtorja sta sicer poizvedovala za temi viri, vendar jih dozdej v ameriških arhivih niso našli. Tako se avtorja opirata v prvi vrsti na avstrijske vire, v še večji meri pa na zapise in spomine bivših internirancev. Tako na-

staja pred bralcem podoba taborišča, kot so ga občutili interniranci in interniranke. Ti so dolgo menili, da so povsem nedolžne žrtve; naletimo na krilatico, da so izpolnjevali le svojo dolžnost, menili so celo, da se nahajajo v koncentracijskem taborišču. Avtorja pravita, da so interniranci sorazmeroma pozno spoznali, da taborišče le ni mogoče primerjati z nacističnimi koncentracijskimi in da je zavest krivde ali sokrivde počasi in zelo pozno našla mesto pri njihovih razmišljanjih. Kritične presoje virov v razpravi ne najdemo veliko. Čeprav smo seznanjeni z njihovimi pisci, njihovo politično ozadje ni dosti osvetljeno, da o njihovem političnem delovanju po prestani internaciji niti ne govorimo. V razpravi avtorja uporabljata na številnih mestih življenjske zgodbe internirancev in njihovih svojcev ter njihova doživljanja taboriščnega življenja. To sicer ne bi bilo nič nenavadnega, če bi avtorja zapise doslednejše komentirala, ker nikakor ne moreta računati s tem, da bi bil vsak bralec informiran o dejanskih razmerah tistih mesecev in let. Že zapisi, ki jih objavljata kot dodatek knjigi, bi dopuščali poglobljenejšo in kritičnejšo analizo. To pa avtorja prepuščata bralcem, ki pa bodo gotovo le v manjšem številu poklicni zgodovinarji. Pred nami je tako slika taborišča, ki ne ustreza prvotni zamisli zaveznikov, da bo treba po vojni "prevzgojiti" naciste in denacificirati družbo tudi z izločitvijo nacistov iz javnega življenja. Pred nami je znanstveno korektna in "klinično čista" razprava o taborišču in življenju v njem. Taborišče se je v marsičem razlikovalo od taborišč za preseljene osebe, t. i. DP's (displaced persons). Še večje so bile razlike glede ravnanja z interniranci in preseljenimi osebami ter obsega avtonomne uprave taborišč. Če upoštevamo še odnos politike in javnosti do internirancev in preseljenih oseb, potem so razlike še večje. V Camp Marcus W. Orr in v taborišču v Wolfsbergu so bili interniranci v velikem številu "Avstrijci", sami si te oznake verjetno ne bi prisodili. Narodnostna zasedba taborišč preseljenih oseb je bila raznolika, najmočnejša skupina pa je bila tista z vseh vetrov privedenih folksdeučerjev, ki so se le v redkih primerih pojmovali kot "Staroavstrijci". Iz razprave na primer ne izvemo, ali je tudi za internirance Camp Marcus W. Orr veljal zakon o delovni obveznosti, ki ga je avstrijski parlament sprejel februarja 1946, da bi omilil silno pomanjkanje delovne sile v kmetijstvu, gozdarstvu in gradbeništvu. Politiki in javnost so odločno zagovarjali vključitev preseljenih oseb v delovni proces, glede internirancev pa so take odločne zahteve izjemno redke in niti ne moremo povedati, ali so naposled morali prevzeti dela tudi zunaj taborišča.

V Avstriji popularno oznako "taborišče Glasenbach" je le-to dobilo po bližnji železniški postaji in poštne uradu, čeprav ni bilo v katastrski občini Glasenbach. Tu se je nahajalo taborišče za preseljene osebe, ki je imelo ime "Camp Truscott". Američani so območje, ki je prej služilo nemški vojski in je obsegalo nekaj nad 25 ha ter je imelo zelo ugodno lego ob prometnih žilah in nedaleč mestnega središča, poimenovali po težko ranjenem vojaku, invalidu Marcusu W(aynu) Orru, ki je postal ugleden univerzitetni profesor. V zgodnjem poletju 1945 je prišlo v ameriške roke. Američani so sprva taborišče tudi stražili, razdelili so ga na številne sektorje, dogradili potrebno infrastrukturo, kot so kuhinje, sanitarije, pekarne, bolnišnica itd., ter vodili v njem tudi zapor za vojne zločince - War Crimes Enclosure (tudi War Crimes Prison). Za vsak sektor je bil odgovoren ameriški podoficir, sicer pa so Američani internirancem dopuščali samoupravo. Odgovorne podoficierje so zelo naglo menjali. Med sektorji je bil sprva prost prehod, potem so Američani za

nekaj časa režim zaostri in prepovedali prehajanje med sektorji. Odnosi med upravo in interniranci so bili sprva zelo napeti. Interniranci so bili seveda v podrejenem položaju in moški, ki so prej ukazovali, so morali kar naenkrat spoštljivo pozdravljati navadne ameriške vojake, kar jim je bilo še posebej težko, če so bili črnici. Zunanjo stražo so Američani kmalu prepustili Avstrijcem, ki so za to namenili 180 mož. Avstrijci so taborišče prevzeli v svojo upravo že 5. avgusta 1947. Američani so v svojih rokah obdržali le oddelek za vojne ujetnike. Število internirancev je močno naraslo, ko so Američani razpustili taborišče v Halleinu, ki je bilo namenjeno predvsem pripadnikom SS. Fluktuacija internirancev je bila velika. Prišlo je do pobegov: največji je bil 19. marca 1947, ko je beg uspel 36 možem, med katerimi je bilo 6 ustašev. V času največje zasedbe je bilo v njem nekaj več kot 8000 internirancev. Velika večina je bila Avstrijcev, sicer pa so bili interniranci iz 18 držav. Podatki, ki so jih Američani dobili od internirancev, so problematični. Američani so bili soočeni s prilagajanjem internirancev novemu položaju, bili so dobro organizirani in pogosto so skušali zamolčati svojo vključenost v nacistični režim in njegov represivni aparat. Ko avtorja pišeta o poklicih in izobrazbeni strukturi internirancev, bi morala opozoriti, da pišeta o posebnem taborišču. Izobrazbeni profil internirancev je bil visoko nad povprečjem avstrijskega prebivalstva in tudi poklicna struktura je močno odstopala od povprečja. Med interniranci je bilo veliko učiteljev in ljudi z akademskimi poklici, zlasti zdravnikov. Že prede so taborišče prevzeli Avstrijci, je prišlo do množičnega odpuščanja internirancev. Ti so se morali javiti pri uradu domače občine, delno pa so jih prepeljali v zapore, kjer so čakali na procese pred t. i. ljudskimi sodišči. V začetku leta 1948 so Američani uknili še zapor za vojne zločince, preostale jetnike pa so premestili v avstrijske zapore. Del taborišča so potem Američani uporabljali kot skladišče, 1953 so posamezne dele prepustili civilnim potrebam in območje je prešlo pod upravo mesta Salzburg.

Načrti za ureditev posebnih internacijskih taborišč segajo v leto 1943, ko so zahodni zavezniki začeli razmišljati o tem, kako po vojni ravnati z nosilci nacističnega sistema. Pravno podlago za pripor so Američani imeli v določilih "automatic arrest", v katerih je bilo natančno določeno, od katere stopnje naprej so nacistični funkcionarji prišli v internacijo. Američani so kot nedemokratično državno obliko označili tudi avstrofašistični sistem, kar kaže na to, da so v njihovih vrstah delovali Avstrijci, ki so državo morali zapustiti že v letih 1934 do 1938. To je bil tudi vzrok tako velikega števila internirancev. V taborišču se je potem začelo preverjanje, kdo je bil vpleten v kazniva dejanja ali celo v vojne zločine. Zelo natančni so bili Američani v primerih obdolžitve, da se je kdo pregrešil nad člani posadk sestreljenih zavezniških letal. Svojci internirancev so se pogosto obračali na avstrijske oblasti, ki so bile pri obravnavi prošenj zelo previdne. Vlagalci prošenj so radi govorili o tem, da je bil prizadeti "neumen idealist" in ni znal oceniti razsežnosti svojega delovanja v nacističnih strukturah. Avstrijske oblasti nikakor niso hotele priti v spor z Amerikanci. Po drugi strani pa so prebivalstvu govorile, da internacija ni avstrijski ukrep, temveč ukrep ameriških zasedbenih sil. Prošnje je naslavljala tudi Cerkev, ki pa je bila v odnosu z Američani še previdnejša.

Stroške za Camp Marcus W. Orr so morale kriti avstrijske oblasti. Avstrijce je posebno bolelo, ko so morali v posameznih primerih na ukaz ameriških zasedbenih sil najprej poskrbeti za oskrbo internirancev in šele potem za oskrbo ostalega

prebivalstva. Poleg tega so interniranci dobivali večje odmerke hrane - pač po ameriških normah - in šele po nekaj mesecih so obroke izenačili s tistimi za civilno prebivalstvo. V ospredju poročil varnostne direkcije za zvezno deželo Salzburg so glede tega taborišča dejansko problemi prehrane, sledijo pa poročila o kriminaliteti med preseljenimi osebami. Redko sta bila avtorja soočena s tem, da so oblasti zagovarjale delovno obveznost tudi za manj obremenjene internirance. Prebivalstvo Salzburga in Zgornje Avstrije o Campu Marcus W. Orr prek medijev ni izvedelo skoraj ničesar. Po drugi strani pa so si interniranci lahko dopisovali s svojci in ti so jim lahko pošiljali hrano. Sicer so bili pismeni stiki omejeni in cenzurirani, vendar so interniranci s pomočjo avstrijskih varnostnikov in tudi duhovnikov, ki so prihajali v taborišče, določila pogosto lahko obšli. Pošiljanje hrane pa se je tako povečalo, da so morale vmes poseči avstrijske oblasti. Vse to kaže na to, kdo je bil interniran in kakšen položaj je imel v družbi. S propadom nacizma tega ni takoj izgubil.

Interniranci so sami organizirali razne kulturne in izobraževalne prireditve ter predavanja. Te so potekale po posameznih sektorjih, organizirane pa so bile tudi take za celotno taborišče. Nekatera predavanja so bila čista nacistična propaganda. Med referenti so bili visoki nacisti. Deloma so te prireditve potekale tudi brez dovoljenja ameriških zasedbenih sil. Posebna radijska postaja je od leta 1947 oddajala celodnevno. Nekaj o miselnosti internirancev pove tudi fizični napad na voditelja te radijske postaje, ki je skušal internirancem posredovati načela demokratičnega življenja. Potekali so tudi številni jezikovni tečaji in izučiti se je bilo mogoče raznih poklicev.

Težavno je bilo delo Oddelka za vojne zločine (War Crimes Branch), katerega sodelavci naj bi ugotavljali vpletenost ljudi, zlasti pripadnikov vojske in SS, v vojne zločine. Odvisni so bili od informantov in domačinov. Ti pa so se bali. Zaupnikov domala ni bilo. Vsekakor je bilo nekaj časa v taborišču kar 847 oseb, o katerih je obstojal sum, da so vojni zločinci. Število se je naglo krčilo, ker so številne predali v nadaljnjo obravnavo raznim državam, kjer so se zločini zgodili. Zanimiv je podatek, da je bilo med temi 146 folksdeučerjev iz Jugoslavije. Podatka o tem, koliko jih je bilo izročenih Jugoslaviji, ni.

Avtorja poročata tudi o denacifikaciji in njeni avstrijski pravni podlagi. Ta je naciste od vsega začetka kategorizirala po stopnji njihove vpletenosti v nacistični režim oz. obremenjenosti. Naciste je želela registrirati že avgusta 1945 tudi salzburška dežalna vlada. Kot neučinkovite so se izkazale razne vprašalne pole, s katerimi je hotela naciste registrirati ameriška zasedbena oblast. Prišlo je do množičnega ponarejanja, kljub grožnji da v primeru napačnih podatkov grozi kazen. Glede denacifikacije avtorja ugotavljata, da ni bilo nobenih prizadevanj, da bi internirance spet vključili v demokratični avstrijski sistem. Pravita, da ni bilo nobenih sistematičnih denacifikacijskih ukrepov. Ko so internirancem predvajali film Die Todesmühlen, so ti govorili o propagandi zaveznikov in o ponarejanju dejstev. Videli so se kot nedolžne žrtve in še naprej poslušali predavanja svojih predavateljev.

Omenili smo, da je bilo med interniranci veliko število zdravstvenega osebja. To je skrbelo v taborišču za saniteto in seveda vodilo tudi taboriščno bolnišnico. Med interniranci je bilo kar nekaj uglednih zdravnikov dunajskih in drugih klinik, ki so taborišču organizirali v izobraževanje mladih zdravnikov, pa tudi pomožnega bolniškega osebja. Njihova skrb je veljala preprečitvi nalezljivih bolezni, izvedli so sistematično cepljenje, skrbeli za podhranjene internirance ter odločali v vseh

vprašanih sanitete. Posebno pozornost so namenjali vodi. Iz tedenskih poročil zdravniškega vodje sta avtorja črpala številne podatke in na tej podlagi izdelala razne statistike. Vsekakor lahko sklenemo, da je bila zdravniška oskrba internirancev tega taborišča daleč nad povprečjem oskrbe avstrijskega prebivalstva.

Knjiga je opremljena s številnimi fotografijami, skicami taboibišča, karikaturami in dokumenti. Prinaša nekaj pričevanj in zgodovinskih dokumentarnih zapisov ter končuje s kratkim opisom predmetnih virov.

Avguštin Malle

Gerhard Finding, Klagenfurt in Schutt und Asche. Abc-werbeagentur GmbH, Klagenfurt 2008, 154 str., ilustrirano

---

Celovec, glavno mesto avstrijske Koroške, ima občasno kompliciran odnos do lastne preteklosti. V primerjavi z drugimi srednjevelikimi avstrijskih mest Celovec na primer niti nima mestnega muzeja niti ne mestnega arhiva. Posebno izrazit je seveda odnos mesta do svoje nacistične preteklosti. Vse do danes manjka z uradne strani ofenzivna, kritična obdelava dokodkov v bivšem glavnem mestu gau-a. Glede tega Celovec ubira povsem drugo pot kot na primer njegovo partnersko mesto Dachau. Za tamkajšnji mestni turistični biro je posredovanje mestne zgodovine v nacističnem času važen del njegove dejavnosti. Pristojni oddelek v mestni upravi nosi povsem dosledno ime "Urad za kulturo, turizem in sodobno zgodovino". V Celovcu so bile in so predvsem civilno družbene iniciative, ki raziskujejo nacistično preteklost mesta in tudi opozarjajo na ta in drug rjavi madež mestnega teritorija. Opozorimo naj le na mali folder, ki vabi na antifašistični obhod po Celovcu in opozarja na kraje zločinov nacistične strahovlade ali na umetnostno-sodobnozgodovinski projekt "Kraj zločina Koroška 1938-1945" v kavarni Om. V samem javnem prostoru mestnega centra ne najdemo domala nobenih opozoril na nacistične grozote.

Ta deficit je spodbudil družboslovca Nadjo Danglmaier in Helge Strombergerja - slednji je bil poleg Bele Ban in Wernerja Überbacherja že udeležen pri zgoraj navedenem projektu -, da izdelata delovne materialije za pouk. Z odkrivajočim učenjem na licu mesta, tak je namen obeh avtorjev, naj bi mladince usposobili za diferencirano presojanje (str. 20). To je vsekakor hvalevredno in važno početje, ker smo na Koroškem pogosto še soočeni s tezo, da so se "resnične" grozote druge svetovne vojne na Koroškem pričele šele s takoimenovanimi

odvedenci maja 1945,¹ kakor da ne bi bili obstajali podružnici koncentracijskega taborišča Mauthausen na Ljubelju in v Dhovšah (Lendorfu) pri Celovcu, kakor da ne bi bilo nobenih deportacij v koncentracijska taborišča, nobenih justifikacij, nobenih zločinov evtanazije, nobenih deportacij koroških slovenskih držin, nobenega prisilnega dela, ... Posebno nazorno je bilo to gledanje prezentirano pri posebni razstavi "1944/45 - Celovec v ruševinah in pepelu" (1944/45 - Klagenfurt in Schutt und Asche), ki je bila postavljena v muzeju rudarstva in v priložnostni publikaciji "Celovec v ruševinah in pepelu" (Klagenfurt in Schutt und Asche). Poimenovanje "krajev groze" je torej za Celovec posebnega pomena. Učni material, ki sta ga Danglmaier in Stromberger predstavila 2007, je bil tako pozitivno sprejet, da sta se avtorja odločila za predelavo in dopolnitev. Rezultat je sedaj na voljo vsem, ki jih zanima nacistična zgodovina Celovca in ukrepi preganjanja, ki so bili tu storjeni. Primerjava z zgoraj omenjeno priložnostno publikacijo dokumentira, kako različni so vedno še koncepti premagovanja preteklosti in kako potrebna je objava knjige kot "Kraji zločinov. Kraji spomina" (Tat-Orte. Schau-Plätze).

"Celovec v ruševinah in pepelu", 154 strani obsegajoča knjiga visokosijajnega tipa, tematizira predvsem bombardiranje po zaveznikih in posledice za Celovec. V uvodu (str. 9) so bralci seznanjeni, da se publikacija, "ne da bi upoštevala tragedije rasistično ali politično preganjanih v obravnavanem obdobju", koncentrira na "bombardiranje mesta po aliiranih silah". Ta prostovoljna omejitev pa dopušča, da nastane povsem svojstvena slika, ki Celovec in njegovo prebivalstvo prikazuje izključno kot žrtvi druge svetovne vojne. "Za boljše razumevanje vzročnih povezav", je rečeno v uvodu, "je obdelana situacija Avstrije pred anšlusom Nemškemu rajhu, ker je bila Koroška in so bili Korošci v tedanjem času odločilno udeleženi pri političnem razvoju od avstrofašizma k nacionalsocializmu in bili vključeni v dogajanja." Publikacija naj bi bila "mali gradbeni kamen obdelave (raziskovanja) novejšje zgodovine Celovca". Kaj se pojmuje pod "obdelavo zgodovine", dokumentira izbira virov in obravnavanih tem. Tako temelji centralni del raziskave na viru iz arhiva kulturnega oddelka mesta Celovec, torej na viru, ki so ga zasnovale v vojnem času nacistične oblasti. Material aliiranih, tako je povedano v nadaljnjem tekstu, ni bil uporabljen. Temu primerno enostranska je knjiga.

Po nekaki inventarizaciji, ki prikazuje Celovec s starimi razglednicami nekako do zgodnjih tridesetih let dvajsetega stoletja, knjiga opisuje čas med leti 1933 do 1938. Medtem ko avtor za ta čas povsem nedvoumno uporablja pojem avstrofašizem in se decidirano ograjuje od bagatelizirajočega poimenovanja "stanovska država" (str. 35), se v povezavi z nacionalsocialisti domala vseskozi izogiba označitvi fašistični. Kot nasprotniki Dollfußovega in Schuschniggovega režima so izrecno posebno omenjeni nacisti. Priznani so kot "pravi junaki", ki da so se upirali proti diktaturi (str. 23). Obširno so v tem poglavju za dokumentiranje vzdušja uporabljeni izvlečki iz zapisov Friedricha Rainerja, ki jih je napisal po vojni v jugoslovanskem ujetništvu. Povsem nekomentirano se reproducirajo njegove ocene nacističnega julijskega puča 1934 in časa neposredno do "anšlusa" (str. 26-34) in življenjepisa, ki ga je napisal (str. 40). Po poglavju o avstrofašizmu sledi razdelek o "avstrijskem preseganju preteklosti" (str. 35). Na katero preteklost so naravnane misli? V tem delu se konkretno kritizirata spominsko obeležje v nižjeavstrijskem

¹ Claudia Fräss-Ehrfeld, Geschichte Kärntens 1918-1920. Abwehrkampf - Volksabstimmung - Identitätssuche. Klagenfurt 2000, 199.

Wöllersdorfu in politika spominjanja, ki se tam prakticira. V Wöllersdorfu so avstrofašisti uredili t. i. pridrževalno (internacijsko) taborišče (Anhaltelager) za režimske nasprotnike. Obležje spominja, kot je povedano v napisu, na "razbitje demokracije" in na tukaj zaprte funkcionarje avstrijskega delavskega gibanja. Avtor sedaj kritizira, da iz napisa ni razvidno, da je bilo v Avstriji fašistično obdobje pred takoimenovanim "anšlusom" in da bagatelizirajoče govori o "pridrževalnem taborišču". Kaj je avtorja po vsej verjetnosti dosti bolj motilo, nam postane jasno, če primerjamo tekst spominskega obležja s komentarjem avtorja. Spominsko obležje govori izključno o v Wöllersdorfu zaprtih funkcionarjih delavskega gibanja, ne pa o tam tudi zaprtih ilegalnih nacionalsocialistih. Pričujočemu prikazu uspe, da ilegalne naciste stilizira kot borce odpora proti avstrofašizmu in kot njegove žrtve. Vendar njihov cilj ni bilo razbitje fašizma kot političnega koncepta po sebi in vzpostavitev neke demokracije, temveč "le" zadušitev klerikalnega fašizma.

"Anšlus" sam je opisan v pričujočem prikazu kot neka uspešnica, zaznamovana z "gospodarskimi in socialnimi ukrepi", ki da so vodili k dvigu življenjskega standarda širokih plasti previvalstva. Le zelo sramežljivo prikazuje tudi drugo plat medalje: omejitve svobode tiska, aretacije "glasno mislečih nasprotnikov režima" in dejstvo, da so "deli judovskega prebivalstva" že marca 1938 zapustili deželo (str. 37). Kolektivni nasilni izgredi proti Judom, ki so se takoj pričeli ali masovne deportacije domnevnih nasprotnikov režima v koncentracijsko taborišče v Dachau, do katerih je prišlo tudi v mestu Celovec, niso omenjeni. K uspešnici te zgodbe štejejo tudi "gigantski načrti izgradnje", do katerih naj bi prišlo v mestu (str. 52-53). Vendar, čigava delovna sila je bila izkoriščana za uresničitev teh gradbenih načrtov? Za realizacijo teh prestižnih objektov so bili angažirani v velikem obsegu prisilni delavci in vojni ujetniki, pa tudi kacetlarji. Za gradnjo SS-kasarne v Dhovšah odnosno za tam stacionirano SS-junkersko šolo je bila na primer leta 1943 postavljena posebna podružnica koncentracijskega taborišča Mauthausen, ki je v povprečju štela okoli 100 moških jetnikov. O tem bralci ne izvedo ničesar. V publikaciji se Celovec slika vse do pričetka bombnih napadov kot "idilično-tiho glavno mesto gau-a", ki v resnici ni bilo ogroženo po vojnih ukrepih (str. 55). Celu številnih žrtev iz vrst Celovčanov, ki so bili vpoklicani v nemško vojsko in s tem povezanega trpljenja med prebivalstvom ne omenja, kot tudi ni tematizirano kot posledica vojne pomanjkanje blaga, ki je grozovito pestilo široke sloje prebivalstva.

Sledeči dve tretjini publikacije sta namenjeni izključno bombnim napadom. Obsežno so prikazani "oficielni cilji zračnih napadov": podružnica letalske industrije iz Wiener Neustadta, preskrbovalne in prometne povezave, vojaško letališče v Trnji vasi in industrijske naprave ter tovarne; prikazane so tudi v njihovem stanju pred bombnimi napadi. Sledi poglavje o "pripravah na zračno vojno" med drugim z načrtom podzemskega lazareta, ki naj bi bil nameščen v bunkerski zgradbi Križne gore. Gradbeni načrti segajo v leto 1942, 1943 so pospešeno pričeli z ureditvijo bunkerskih zgradb za civilno prebivalstvo. Medtem ko so aliirani opisani kot povzročitelji velikega trpljenja, manjkajo opozorila na dejanske povzročitelje gorja. V središču prikaza je minuciozna dokumentacija bombnih napadov v besedi in sliki. Na 50 straneh publikacija kaže izključno fotografije razvalin kot posledico bombnih napadov in gradi na učinku slik kot virov.

Težki čas pa se je pričel, tako je zapisano v poglavju "Kapitulacija", v jutranjih urah 7. maja 1945 in njegov začetek je povezan, tako sugerira spremljajoče be-

sedilo, z odstopom gaulajterja in predajo poslov novi provizorični deželni vladi. Kot prednostni cilj nove koroške vlade avtor omenja "varovanje meje na Karavankah pred jurišajočo Titovo vojsko in po drugi strani spodbujanje britanskih enot, ki so že stale na Koroškem, k naglejšemu prodoru na Koroško" (str. 146). Sledi kratek seznam materialnih škod v mestu Celovec, skopo odmerjeno in nešpektakularno opozorilo na maja 1945 izvedeno "odvedbo" približno 80 oseb iz Celovca, med katerimi je bil tudi nacistični nadžupan Celovca, dr. Friedrich von Franz z svojo družino. Skratka, nastane vtis, da Koroška ni bila osvobojena od nacionalsocializma, temveč zasedena po Jugoslovanih in Angležih. Po končani vojni pa se je, kot je rečeno v zaključku, celo "lovalo odgovorne rajhovskega gau-a Koroške, pogosto so jih aretirali in obsodili. Posledica so bile smrtne obsodbe, zaporne kazni in samomori" (str. 149). Odgovornosti nacističnih veljakov za vojne zločine in preganjanje ljudi avtor pravtako ne omenja, kot tudi ne tematizira dejstva, da so bili prav oni, ki so s parolami vztrajanja tako dolgo držali pri življenju nacistično diktaturo.

Branje zapusti zelo nelagoden občutek in številne iritacije. Kar publikacijo kljub temu naredi čitljivo, je njeno bogastvo historičnega slikovnega gradiva, starih razglednic in sočasnih dokumentov. Kar manjka, je kritično vrednotenje uporabljenih virov, ki so nastali v ustanovah NSDAP odnosno bili napisani od bivših funkcionarjev. Vse preveč gledanj je brez distance prevzetih. Predvsem pri publikaciji, ki je namenjena široki publiki, kot je to običajno pri spremnem katalogu razstave, bi bilo skrbno komentiranje materiala potrebno. S tem je povezano vprašanje, kako razumeti citat bivšega koroškega deželnega glavarja, ki je naveden na začetku knjige: "Zgodovina in zgodovinska zavest sta osnovi urejene samozavesti dežele." (Jörg Haider, 10. 10. 2008) [Str. 3]

Brigitte Entner

Nadja Danglmaier, Helge Stromberger, Tat-orte, Schau-plätze : Erinnerungsarbeit an den Stätten nationalsozialistischer Gewalt in Klagenfurt, Drava, Klagenfurt, Wien, = Celovec, Dunaj 2009, 192 str., ilustrirano

---

Povsem drugačno zgodovinsko zavest kot delo Gerhard Finding, Klagenfurt in Schutt und Asche posreduje delo Danglmaierjeve in Strombergerja. Publikacija obsega pičlih 200 strani in vsebuje poleg zgodovinskega slikovnega materiala aktualne fotografije v črno-beli tehniki umetnice Le-e Lugarič, ki prikazujejo omenjene kraje zločinov in dogajanj. Za boljšo preglednost je bil knjigi dodan še načrt mesta s kratkimi informacijami o obravnavanih krajih. Namenu knjige, da relevantne kraje obhodi in odkriva vsak sam, bi bolje ustrezalo in bilo v pomoč, ko bi ta del zasnovali kot priložo, ki bi jo iz knjige lahko vzeli. Avtorska dvojica delo prezentira kot skupno. In vendar so predvsem pedagoški prispevki, ki obravnavajo rasno preganjanje, tisti, ki jih je pretežno obravnavala Nadja Danglmaier, medtem ko so prispevki, ki govorijo o evtanaziji, nacističnih varnostnih službah in pokopališčih, izpod peresa Helge Strombergerja. Avtorja poudarjata, da publikacije ne

pojmujeta kot sodobnozgodovinske študije, saj segata v njej v daljših pasajah po že publiciranih objavah. Pomembna spodbuda za posamezne teme so bila opažanja Ingeborg Bachmann, objavljena v knjigi "Jugend in einer österreichischen Stadt" (Mladost v nekem avstrijskem mestu).² Vsako poglavje zaključuje komentiran, dopolnilni seznam literature, pri čemer pa avtorja nista dosledna. Namenu, da je knjiga uporabnejša za posredovalno delo, služijo številni sočasni teksti (časopisna poročila, propagandni material, spomini prič časa). Drugače kot v prej obravnavani publikaciji ti deli publikacije tu ne ostajajo brez komentarja. Tudi če je delo Danglmaierjeve in Strombergerja prostorsko očitno omejeno na Celovec in zelo zgoščeno opisuje lokalne dogodke, le-te vedno postavlja v celoten kontekst nacistične politike.

Avtorja pričenjata knjigo z uvodom Petra Gstettnerja in teoretičnimi razmišljanji o pedagogiki spominskih obeležij, učenju na licu mesta in posredovanju "nepredstavljivega". Vendar ta del nikakor ni formuliran preteoretično in je posredovan v lahko čitljivih delcih. Tukaj najdejo učitelji številna dragocena razmišljanja in spodbude za svoj učni proces (str. 22-36). Če primerjamo sedaj zelo diferenciran prikaz "anšlusa" z onim v zgoraj recenzirani publikaciji, bi lahko mislili, da sta opisana dva povsem različna dogodka. Če so v prvi publikaciji v ospredju predvsem veselje in občutek uspeha nacistov ter pogled novih oblastnikov, izvemo v drugi predvsem o onih, ki so zaradi politične spremembe zapadli izločevanju in preganjanju. Celovca predvsem ne opisuje kot "idilično-mirnega glavnega mesta gau-a", temveč ga slika kot enega izmed centrov terorja.

Za izvajanje terorja so delovali v Celovcu "Gestapo, ječe in nacistične varnostne službe", kot je naslovljeno naslednje poglavje (str. 37-60). Obširno je opisana funkcija omenjenih varnostnih služb in inštitucij: gestapovska ječa, ječa gau-a, gestapovska postojanka Celovec, sedež varnostne službe SS. Veliko tega je zapadlo pozabi. Tako danes vedo na primer le maloštevilni, da je bil v nekdanjem gradu, današnjem sedežu Muzeja moderne umetnosti Koroške, zloglasni glavni sedež gestapa. Da ponazorita in predočita grozote, ki jih je ta inštitucija izvajala nad prebivalstvom, avtorja uporabljata sočasna poročila - tudi taka gestapovskega izvora - in spominske tekste žrtev ter poveljnih poročila, ki so nastala tekom procesov proti nacističnim zločincem. V to poglavje avtorja vključujeta tudi morišče na Križni gori. Na tem mestu je bila domnevno justificirana 5. maja 1945 tudi slovenska borka Majda Vrhovnik.

V poglavju "Rasno preganjanje" se avtorja ukvarjata s tistimi skupinami žrtev, za katere je bil Celovec važna prehodna postojanka na poti njihovega preganjanja: za Jude (str. 69-87), Rome in Sinte (str. 64-68) ter koroške Slovence (str. 88-96). Popolnoma v pozabo je prišlo, da je bilo tudi v Celovcu in njegovi okolici nekaj družin Romov in Sintov in tudi v tem primeru se avtorja naslanjata na zapažanja

² Ingeborg Bachmann: Jugend in einer österreichischen Stadt. V: ista, Werke 2. Erzählungen. München 1993, str. 84-93.

Ingeborg Bachmann. Zasluga beljaške iniciative *Verein Erinnern* [Društvo za spominjanje] je, da je preganjanje beljaških Sinti družin danes bolje dokumentirano. Marginalizacija Romov in Sintov ni specifičen fenomen nacističnega časa. Vse do danes so soočeni s predsodki, v regijah s socioekonomskimi problemi tudi s fizičnim, deloma smrtnim nasiljem. Bili so tudi ti dolgo tradirani družbeni resentimenti, ki so privedli do tega, da Romi in Sinti dolgo niso bili priznani kot žrtve nacionalsocializma, temveč so veljali kot kriminalci. Šele 1961, v postopku dvanajste novelizacije zakona o oskrbi žrtev, so Rome in Sinte sprejeli v krog upravičencev za odškodovanje. Žrtve iz gradiščanskega "taborišča za cigane" so enakopraven položaj z žrtvami iz kacetov dosegle šele 1984. Na primeru usode romske deklice, ki je živela pri rejniški družini v Celovcu, avtorja nazorno prikazuje nacistično rasno norost. Družina je hotela deklico posvojiti, prošnja pa je bila s strani oblasti odklonjena iz rasnih razlogov. 1941 so deklico rejniški družini odvzeli, umrla je v gradiščanskem taborišču Lackenbachu. Proti odgovornemu uradniku je bila sicer po vojni vložena ovadba, postopek pa je bil ukinjen in uradnik je po navodilu notranjega ministrstva spet prevzel mesto vodje kriminalne policije. Poglavje o celovškem judovskem prebivalstvu avtorja pričena s historičnim pregledom judovskega življenja v mestu, do katerega je ponovno prišlo šele v poznem devetnajstem stoletju. Na osnovi spominov preživelih avtorja obširno opisujeta uničenje judovske skupnosti in preganjanje judovskih prebivalcev. Tudi pri poglavju o koroških Slovencih se avtorja pogosto naslanjata na spominsko literaturo, pri čemer pa upoštevata tudi novejšo znanstveno literaturo, ki je izšla na to temo. Kot pri Romih in Sintih tudi pri Judih in koroških Slovencih navezujeta na situacijo žrtev po končani vojni.

Posebno poglavje je namenjeno evtanaziji, ki je bila opravljena v Celovcu v bolnici gau-a (str. 97-109). Že 1946 so stale storilke in so stali storilci evtanazije pred sodiščem. Glavni odgovorni so bili obsojeni na smrt in justificirani. Med 1939 in 1940 in potem ponovno med 1942 do konca vojne je v deželni bolnici redno prihajalo do usmrtitev, med 1940 in 1941 pa so pacientke in paciente prevažali v Hartheim na Zgornjem Avstrijskem in jih tam usmrtili. Poleg evtanazije pa so v takratni bolnici gau-a izvajali tudi rasno motivirane nasilne medicinske poizkuse. Po eni strani so hoteli preprečiti "dedne bolezni", po drugi pa uničevati "manjvredno" življenje. O "medicinskih" ukrepih, ki so jim bili podvrženi prisilni delavci in prisilne delavke - to so prisilne sterilizacije, prisilne prekinitve nosečnosti - še ni obširnejših raziskav. Znano pa je, da je prišlo najkasneje od začetka leta 1944 naprej v večjem obsegu do prisilnih prekinitev nosečnosti pri delavkah iz vzhoda. Poglavje, ki je vsebinsko zelo bogato, sloni v večjem delu na že prej opravljenih študijah avtorja Helge Strombergerja. Že 1988 je izšlo njegovo delo "Die Ärzte, die Schwestern und der Tod" (Zdravniki, sestre in smrt), ki je zbudilo veliko pozornost in je medtem na voljo že v tretji dopolnjeni izdaji.

Poleg zbirnega taborišča na Žrelski cesti v Celovcu (Ebenthalerstrasse), v katerem so bile internirane po svojem nasilnem pregonu s kmetij koroške slovenske družine pred svojim nadaljnjim transportom v takoimenovani "Altreich", je obstajala v Celovcu še vrsta drugih taborišč, katerih eksistenca je izginila iz javne zavesti, kot na primer podružnica Mauthausena v Dhovšah ali pa taborišče Otok (Waidmannsdorf) (str. 111-120). Prav podružnica kaceta je bila v polpreteklosti opisana v najboljšem primeru kot "areal s temno preteklostjo" (str. 112). Šele leta

2007 je uspelo, da je bila pritrjena na današnji Khevenhüllerjevi kasarni spominska plošča. O vsakdanu tega taborišča pripoveduje bivši zapornik Rajmund Pajer, Slovenec s Tržaškega, ki je bil rojen 1930 in danes živi v Kanadi. Poleg Pajerja je taborišče preživel tudi Kaspar Bachl. Bachlu je s pomočjo njegove žene uspel pobeg, 1950 je spisal svoje spomine, ki jih tu pravtako lahko preberemo. V Otočah je bil obširen taboriščni areal, v katerem so bili internirani prisilni delavci in delavke ter vojni ujetniki. Točna lokalizacija danes ni več mogoča.

Poleg krajev, ki so povezani z izvajanjem fizičnim nasiljem, se avtorja dotikata tudi vprašanja "kulturnega nasilja" (str. 121-133). Pod tem pojmom razumeta predvsem tiste ustanove, ki so propagirale nacistično ideologijo. Poleg šole avtorja obravnavata področje prostega časa in znanosti.

Nadaljnje poglavje je namenjeno pokopališčem (str. 135-156). V Celovcu je vrsta malih in večjih pokopališč, kjer so deloma pokopavali le določene skupine ljudi. Primer za to je britansko vojaško pokopališče v bližini univerze, ki se tako zelo razlikuje od primera centralnega pokopališča v Trnji vasi. V Šentrupertu pa spet obstoja posebno judovsko pokopališče. V poglavju se avtorja ukvarjata generalno s funkcijo pokopališč in kako družba različno ravna s svojimi umrlimi. Veliko prostora v poglavju zavezma pokopališče Trnja vas, kjer je bil pokopan velik del ljudi, ki so bili umorjeni ali do smrti trpinčeni v nacističnem Celovcu. Številni so pokopani v ubožnih grobovih. Raziskave govorijo o tem, da je bilo v Celovcu okoli 1000 pregnanih ljudi, ki so bili umorjeni po nacističnem režimu odnosno jih je ta s trpinčenjem spravil ob življenje. Čeprav je s takoimenovanim zakonom o oskrbi vojnih grobov iz leta 1948 zavezano za njihovo trajno oskrbovanje, je mesto veliko število teh grobov tekom časa opustilo in na novo dalo v najem, zaradi česar so v mestno blagajno pritekala znatna finančna sredstva. Drugačno je bilo ravnanje z grobovi pripadnikov vojske, ki jih oskrbujejo vse do danes. Poglavje zajema poleg tega imena tistih domala 300 žrtev nacizma, za katere je Helge Strombergerju uspelo, da je lahko ugotovil lego njihovih grobov. Nadaljnji seznam navaja tiste Celovčane in Celovčanke, ki so zapadli nacističnim pregnanjskim ukrepom izven Celovca.

V dveh zaključnih poglavjih avtorja predstavljata koroške iniciative, ki "spodbujajo iniciative za spominjanje" (str. 177-182), ter kraje, ki jih avtorja označujeta kot "Kraje spominjanja na nacistične žrtve v Celovcu", med temi je tudi Koroški deželni arhiv. V kolikšni meri seveda arhiv, čigar naloga je hranjenje virov, lahko označujemo kot "kraj spomina na nacistične žrtve", ostaja odprto. Če že sprejemamo arhive na osnovi njihovega fundusa virov, zakaj potem niso navedeni tudi drugi arhivi kot na primer Arhiv krške škofije?

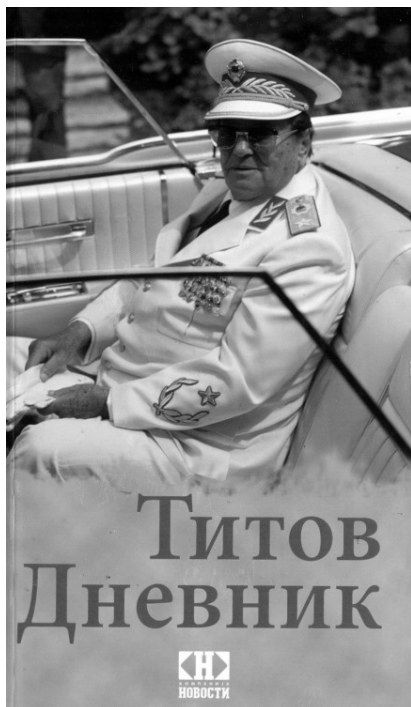
Brigitte Entner

Titov dnevnik. Novosti, Beograd 2009, 183 str., ilustrirano.

Srbski publicist Pero Simić prireditelj objavljenega dnevnika, je že pred dvema desetletjema prevzel nehvaležno, a za široko občinstvo in založnike toliko bolj zanimivo vlogo Titovega biografa, njegova dela na to temo, ki so v Srbiji začela

izhajati konec osemdesetih let, pa so za razliko od do takrat uveljavljene forme slavo-spevov in anekdot v skladu s časom prevzemala bistveno bolj kritičen ton, katerega zametke lahko opazujemo v delu Vladimira Dedijerja Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita.³ Pera Simića zadnja leta spoznavamo tudi v slovenskih prevodih, predvsem na račun njegove monografije Tito - skrivnost stoletja,⁴ ki sicer ne prinaša bistvenih novih podatkov, so pa ti utemeljeni na obilici arhivskih virov, delo pa je pisano v poljudni, vendar vsebinsko dokaj razbiti in nepovezani obliki, ki je prežeta s senzacionalističnim tonom, potrebnim za dobro prodajo. Pohvale vreden pa je napor avtorja, ki sicer ni akademsko izobražen zgodovinar, vendar svoje pisanje utemeljuje na izvirnem arhivskem gradivu, ki zadnja leta postaja vse bolj dostopno.

Verjetno najpomembnejši arhiv za raziskave Titovega delovanja tako v notranji kot tudi zunanji politiki je ohranjen v Memorialnem centru J. B. Tita na Dedinju in je bil do pred kratkim del Muzeja istorije Jugoslavije. Nedavno (leta 2009) je bil Arhiv Josipa Broza - Tita prepuščen v upravljanje Arhivu Jugoslavije, ki je zadolžen za hranjenje gradiva vseh državnih institucij obeh Jugoslavij, tako da je prišel na pravo mesto in bo do njega še lažje dostopati. Za raziskovalca je bil tudi pred to spremembo eden najprijaznejših arhivov, kjer je v zelo sproščnem ozračju zanj skrbela Nada Pantelić, ki jo Simić omenja kot strokovno sodelavko pri pričujoči objavi. Prednost tega arhiva je v izčiščenosti gradiva, ki je prihajalo od šefa države, razdeljeno pa je bilo po tematikah, obdobjih in različnih pisarnah. Še nedavno del gradiva, ki je v arhiv prihajalo po vojaški liniji, ni bil dostopno. Arhiv razpolaga z ogromno fototeko, po kateri je posegal tudi avtor, v njem pa obstaja tudi po obsegu skromen (10 škatel) Titov osebni fond. Po pripojitvi je Simić lahko pregledal tudi ta fond in v njem med drugimi osebnimi dokumenti našel Titov dnevnik iz let 1950-1951, ki do sedaj ni bil poznan in nikjer omenjan. Opravljena je bila analiza avtentičnosti zapisov, vendar je Simić po svojevrstni mešanici štokavščine in kajkavščine, srbščine in hrvaščine ter množici rusizmov takoj domneval, da so zapisi res Titovi. Zapisi so ohranjeni v dveh beležnicah, obsegajo pa obdobje od 2. novembra 1950 do 15. februarja 1951. To je sicer zelo kratko obdobje, v katerem pa je bilo dogajanje zelo intenzivno, saj je ravno v tem času prihajalo do prvih konkretnih povezav Jugoslavije z ZDA oziroma z zahodnim blokom, kar je v dnevniku dokaj obširno dokumentirano. Poleg tega da v njem spremljamo vsakodnevne Titove

³ Vladimir Dedijer: Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita. Zagreb-Rijeka 1980; isti, Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita. Zagreb-Rijeka 1981.

⁴ Pero Simić: Tito - skrivnost stoletja. Ljubljana 2009.

aktivnosti, kjer je za razliko od golih zapisnikov različnih sestankov lahko občutiti osebno noto, so v dnevnik zašla tudi nekatera popolnoma zasebna razmišljanja.

Ljudje na visokih položajih navadno pišejo dnevnik zato, ker želijo izboljšati svojo vlogo v zgodovini, vendar pa v Titovem primeru to očitno ni bil prvotni namen, saj je zapisal, da je treba nekatere stvari pač zapisati, da se jih kasneje ne bi pozabilo. To verjetno ni spadalo k željam, da bi na stara leta napisal svoje spomine, saj je Simić pretenciozno zapisal, da Tito ni imel nobene potrebe, da sam sebi kleše spomenik, saj je verjel, da je to že komunistična (socialistična) Jugoslavija. Imel je tudi biografa Dedijerja⁵ in množico drugih, ki so ga kovali v zvezde, sam pa si do konca življenja ni več vzel časa niti za dnevnik niti za spomine, saj bi mu to vzelo preveč časa in bi nekako označevalo konec njegove ere, česar pa za življenja ni hotel priznati. Morda so k pisanju pripomogli nemirni časi, saj so pred začetkom korejske vojne, pa tudi kasneje jugoslovanski voditelji živeli v nenehnem strahu pred sovjetskim napadom oziroma napadom Varšavskega pakta,⁶ vendar je tedaj bilo že veliko bolj jasno, da bo jugoslovanski režim preživel informbirojevsko vihro in da so bili najhujši časi že skorajda mimo, tako da vzrok za nastanek teh zapisov ne leži niti v tem dejstvu.

Najpomembnejše prelomnice, ki so se zgodile v času nastajanja dnevnika in so v njem tudi zabeležene, so se večinoma nanašale na povečanje zanimanja Zahoda za "*disidentskega*" komunističnega voditelja, ki se je uprl Moskvi in preživel. Poleg ameriškega veleposlanika Georgea Allena so se pri njem redno vrstili predvsem ameriški in britanski novinarji, ki so v vrsti čakali na intervjuje.⁷ V tem času je sprejel tudi mlado Američanko, ki si je srečanje z njim zaslužila s posebno vztrajnostjo, saj je pri njegovi teti v Kumrovcu pridno lupila repo. Na obisku je imel celo ameriško filmsko ekipo, ki ga je snemala za dokumentarni film. Ta naj bi ga prikazal kot voditelja in družinskega človeka, s pridom pa je uporabil svoje novopridobljeno znanje angleščine, ki se jo je ravno tedaj pospešeno učil. Ob tem pa je v dnevnik zapisal, da mu je snemanje vzbujalo zelo neprijetne občutke, kar je popolnoma v nasprotju s splošnim prepričanjem, da je Tito vedno rad bil v soju žarometov. Med zapisi se najde tudi kritika Đilasovega članka, razmišljanja ob diskusijah politburoja ob primeru skesanega Sretena Žujovića, kitajski naivnosti ob njihovi vlogi v korejski vojni in jugoslovanskih prizadevanjih za uveljavitev v OZN, o čemer mu je redno poročal Edvard Kardelj. Drobci iz tega niti ne štirimesečnega dnevnika obsegajo tudi Titovo sprostitev, ki jo je našel v vinogradu, predvsem pa na lovu. Kadar na lov ni mogel, se je zabaval s streljanjem vran, zaradi česar ga je nekoč "*prostaško opsoval*" neki kmet. Ob tem lahko opazujemo nekatere Titove poteze, saj se mu je očitno ta dogodek globoko zadrhl v spomin in ga je zelo podrobno opisal, ob tem pa se spraševal, kaj bi s takim človekom naredili v Sovjetski zvezi, sam je namreč ukazal le, "*naj se ugotovi, kdo je in s kakšnimi nameni je to storil*".

⁵ Vladimir Dedijer: Prilozi za biografiju Josipa Broza Tita. Beograd 1953.

⁶ Ravno o tem piše na strani 57-58, kjer opisuje sklep politburoja, da se "*Dedinje nekoliko razseli ... saj bi jo v primeru bombardiranja vsi skupili*". Podobna misel je jasno vidna tudi v omembah "*zanesljivih informacij*" o sovjetskem obračunu z Jugoslavijo v prvi polovici leta 1951. Gl. str. 67.

⁷ Pozornost zahodnih novinarjev je bila usmerjena tudi na položaj nadškofa Alojzija Stepinca, ki so ga obiskovali v priporu, zaradi česar je po Titovem mnenju postal nekoliko preveč predrzen, zato je naročil hrvaškemu notranjemu ministru Ivanu Krajačiću, naj mu prepove obiske in z izgovorom o varčevanju ukine določene privilegije pri hrani, ki jih je do tedaj užival. Gl. str. 41.

Objava takšnih arhivskih dokumentov je vsekakor vedno dobrodošla, saj osvetljuje določene vidike v Titovih razmišljanjih v tem za zgodovino pisje nekdanje Jugoslavije zelo pomembnem času, zaradi dobro izdelanega znanstvenega aparata pa je objavljeni vir odličen pripomoček za raziskovalce tega obdobja. Simić v uvodnem poglavju dobro povzame osnovne podatke o dnevniku in interpretira določene podatke iz njega, dokument pa je objavljen v izvorni obliki s pravopisnimi in slovničnimi napakami vred in s pripombami v oglatih oklepajih. Osebe in dogodki, ki so po Simićevem mnenju bralcu lahko nejasno predstavljeni, so podrobno opisani v sprotnih opombah, pohvale pa je vredna predvsem druga polovica te publikacije, kjer so kot priloge objavljeni prepisi dokumentov, ki so nastali ob dogodkih, opisanih v dnevniku. Tako lahko primerjamo uradno in nekoliko bolj zasebno različico celotnega dogajanja, saj na eni strani lahko opazujemo, kaj je o intervjuju ali novinarju ob njegovem nastanku menil Tito, nato pa intervju in celo scenarij za dokumentarni film lahko tudi preberemo, podobno pa velja tudi na primer za sestanek politbiroja CK KPJ. Poljudnosti izdaje je verjetno treba pripisati, da so celoten dnevnik in pripadajoči dokumenti objavljeni v cirilični pisavi, čeprav je jasno označeno, da so v izvorniku v latinici, kar nekoliko otežuje dostopnost tega besedila bralcem zunaj Srbije, vendar pa je to očitno posledica zanimivega fenomena. Že od sredine osemdesetih let namreč lahko sledimo objavam arhivskih virov za zgodovino socialistične Jugoslavije, vendar so to navadno debele in drage luksuzne publikacije v nizkih nakladah. V tem primeru pa sta tematika in nekoliko senzacionalističen pristop očitno obetala veliko zanimanje javnosti, zato je knjigo izdala časopisna hiša Novosti v broširani izdaji, in to v kar 15.000 izvodih.

Jurij Hadalin

Walter Baier, Das kurze Jahrhundert. Kommunismus in Österreich KPÖ 1918 bis 2008. Edition Steinbauer. Wien 2009, 300 str.

Walter Baier je bil od leta 1994 do leta 2004 zvezni predsednik Komunistične partije Avstrije. Sedaj je urednik sedemjezičnega časnika "transform! Evropski časnik za kritično mišljenje in politični dialog" in koordinira izobraževalno in znanstveno delo Stranke evropske levice. Z monografijo predstavlja zgodovino avstrijske partije, ki odstopa tako od običajnih strankarskih monografij zgodovinarjev, predvsem pa od partijsko sankcioniranih, ki jih ima tudi Komunistična stranka Avstrije kar nekaj. Poleg tega so napisali nekateri vodilni avstrijski komunisti svoje spomine. Baierjevo besedilo je znanstveno zasnovano in podkrepljeno, tu in tam mu lahko pripisujemo značaj vira. Zadnje velja zlasti za podpoglavja, v katerih avtor razpravlja o "revizionizmu" znotraj partije in o njenem financiranju, ki je zadnji desetletji domala izključno zanimalo avstrijsko javnost, če odmislimo uspehe partije pri občinskih volitvah v mestno zastopstvo v Gradcu in volitve za štajerski deželni zbor.

Formalno je bila Komunistična partija Avstrije ustanovljena 3. novembra 1918, vendar je bil njen nastanek dolgotrajnejši proces, meni Baier. Nanj so močno vplivali mednarodni razvoj, vojne razmere, v državi sami pa predvsem delovanje moč-

ne Socialdemokratske delavske stranke. Velike januarske stavke leta 1918 v industrijskih središčih monarhije so pospešile nastanek delavskih svetov in pripravljenost delavstva za razredni boj. Delavski svet, ki je bil pod močnim vplivom socialdemokratske stranke, pa je 20. januarja sprejel sklep o prekinitvi stavk. Radikalni levičarji so bili proti. Tisti, ki so se še lahko pravočasno umaknili valu aretacij, so 22. januarja 1918 izdali letak "Izdani in prodani", njegov avtor pa je bil Leo Rothziegel. Baier ta označuje letak kot rojstni list avstrijske partije. Vendar ti radikalni levičarji niso bili ustanovitelji stranke, to so bili skupina okoli Karla Steinhardta in zakonca Friedländer. Leo Rothziegel je bil med vodilnimi člani levičarske Federacije revolucionarnih socialistov (internacionale) in je s svojimi privrženci zasledoval drugo obliko organiziranja.

Njegova skupina je menila, da mora gibanje rasti iz baze, delo mlade partije pa so ocenili kot poizkus ustanovitve centrale, ki sili množice, da sprejmejo njena edino zveličavna revolucionarna načela. V novembrskih dneh 1918 so na leviči pomembno vlogo igrali še vojaški sveti. Rezultat vseh prizadevanj ni bila monolitna partija, združile so se skupine in ljudje, ki so imeli cilj, da izvedejo socialistično revolucijo po ruskem zgledu. V svoj krog pa niso znali pritegniti - pravi Baier - priznanih voditeljev socialdemokratske delavske stranke. Maja 1919 se je Federacija revolucionarnih socialistov združila s Komunistično partijo Avstrije, v naslednjih mesecih je požela nekaj uspehov pri volitvah delavskih svetov, že junija 1919 pa je v zvezi z dogodki na Madžarskem, kjer je v vrstah revolucionarjev padel Rothziegel, utrpela z aretacijami velik odliv vodilnih kadrov. Partija je 15. junija 1919 organizirala demonstracije svojih privržencev, oblast pa jih je nasilno zatrla in na cesti je obležalo 20 mrtvih demonstrantov.

Walter Baier razpravlja o "silovitem socialnem napredku" po ustanovitvi republike, ki so ga izsilili pritiski revolucionarnih sil, in med drugim omenja žensko volilno pravico. V tej zvezi opisuje žensko politiko Komunistične partije Avstrije in pravi, da so bile ženske v partiji odločno premalo zastopane v primerjavi z njihovo vlogo v Socialdemokratski delavski stranki. Piše o delovanju stranke in njenega dolgoletnega predsednika Johanna Kopeniga ter o drugih vodilnih komunistih. Zelo dobrodošle so tudi osnovne biografske informacije o vodilnih komunistih, ki jih je avtor zbral v opombah. Vsa ta leta so bila zaznamovana s stalnimi ideološkimi razhajanjmi s socialdemokrati, ki so svoj avstromarksizem razvili kot politično metodo, zaznamovano predvsem s političnim besednim radikalizmom ob sočasni demobilizaciji radikalnejših pojavov med avstrijskim delavstvom. Avtor ne omenja delnih uspehov, ki jih je socialna demokracija zapisala na svoje zastave tam, kjer je dejansko bila na oblasti. To velja v prvi vrsti za "rdeči Dunaj". Večjih volilnih uspehov KPA v obdobju Prve republike ni požela. V odnosu z veliko

delavsko stranko, socialdemokratsko stranko, se je vse preveč zgledovala po Moskvi, kjer so socialno demokracijo dolgo vrednotili ko "zmerno vejo fašizma". Na temelju take ocene, tako Baier, pa se ni mogla razviti nobena odkrita enotna fronta. Posledica je bila konstrukcija ideološkega sovražnika, njegovo pejorativno označevanje zlasti po julijskih krvavih izgredih leta 1927 na Dunaju.

26. maja 1933 so avstrijske oblasti Komunistično partijo Avstrije prepovedale. Februarja naslednjega leta je prišlo do znane vstaje avstrijskega delavstva pod vodstvom socialdemokratov, ki je propadla in z njo tudi stranka. Pojavili so se revolucionarni socialisti, ki so bili nezadovoljni z vodstvom in nekaterimi usmeritvami socialdemokratske stranke, vendar so obstajale precejšnje razlike tudi med revolucionarnimi socialisti in komunisti, ki so onemogočale skupno pot obeh strank. Komunisti so nabirali v naslednjih letih izkušnje pri ilegalnem delu, kar jim je močno koristilo po "anšlusu", ko so se soočili z mnogo krutejšim nasprotnikom.

Baier ne opisuje stalinizma, pač pa kritično in na več mestih spregovori o njegovih posledicah za Komunistično partijo Avstrije. Ta po njegovih ocenah na stalinizem dolgo ni našla primerne odgovora, s tem je imela največje težave prav znotraj vodilnega kadra in v javnosti. "Stalinističnega mrka" vse do novega tisočletja ni odkrito tematizirala. Pripisovala ga je pojmovanju oz. izrazju razrednega sovražnika. Baier ob navajanju literature navaja globalne številke žrtev stalinizma in na temelju novejših - deloma še neobjavljenih raziskav - o avstrijskih. KPA je leta 2001 opredelila stalinizem kot "praktični in teoretski antikomunizem" poleg vsega, kar vse je utegnil še biti. Glavnina avstrijskih žrtev stalinizma je po teh podatkih bila iz vrst judovskih beguncev iz let 1938 do 1940. Dragoceni so podatki o funkcionarjih KPA, ki so postali žrtve stalinizma. Ob osredotočanju na strankarskopolitični razvoj dveh delavskih strank v Avstriji in na zgledovanje KPA na Moskvo avtor prezre, da je Dunaj za komunistično gibanje pomenil več - vsaj dokler o Avstriji lahko govorimo kot o demokratični državi. Na mestu bi bil kratek prikaz mednarodnega razvoja komunističnega gibanja.

Velik delež komunistov v vseh oblikah odpora proti nacizmu je nesporen. Baier sintetizira obstoječo literaturo, vendar le opozarja na dejstva, ki so sicer raziskovalcem v tej jasnosti ostala prikrita. Komunisti so se v odporu lahko naslanjali na svoje izkušnje ilegalnega delovanja, deloma so si izkušnje nabirali v času republikanske Španije v vrstah mednarodnih brigad. Baier spominja na val aretacij takoj po "anšlusu", ko so veliko Avstrijcev odvedli v Dachau. Komunisti so bili v raznih taboriščih v vodstvenih strukturah mednarodnega odpora. Delovali so kot begunci najprej v Belgiji, nato v Franciji in nazadnje v Angliji. Njihov položaj je bil odvisen od osvajanj nacistične Nemčije. Najpomembnejšo politično dejavnost so razvili v Angliji, kjer je bil London intelektualni in kulturni center komunistične emigracije. V Moskvi pa je bilo politično vodstvo Komunistične partije Avstrije. Ta delitev je po vojni dolgo časa odločilno vplivala na samo stranko in Baier v tej zvezi razkriva usode nekaterih vodilnih članov londonske emigracije, ki so jih v povojnih političnih dogodkih izključili kot revizioniste, in opozarja, kakšno vlogo je ta del komunistične emigracije igral v povojnem kulturnem življenju, zlasti pa v gospodarskih podjetjih, ki so bila pod nadzorom partije. Bila so pomembna pri trgovinski izmenjavi z državami realnega socializma in na tak način vzdržavala ogromen aparat stranke, pa tudi omogočala izhajanje komunističnega tiska. Baier v tej zvezi govori o tistem sporazumu oziroma delitvi sfer med obema emigrantskima skupinama. Prav v

tem poglavju je avtor zelo kritičen do "uradnega" prikaza partijske zgodovine, ki večjo oz. vso pozornost namenja moskovski emigrantski skupini. Govori o Alfredu Klahru, ki je 1937 s člankom K nacionalnem vprašanju v Avstriji, objavljenem v nadaljevanjih v ilegalnem teoretičnem organu KPA Weg und Ziel, zasnoval zamisel o avstrijski naciji. Na teh zamislih je delovala kumunistična emigracija v Londonu in prisilila Oskarja Pollaka in Karla Czernetza, ki sta vodila londonski biro avstrijskih socialistov, da sta opustila nasprotovanje obnovi Avstrije. Dokončen prelom socialdemokratov z nasprotovanjem obnovi Avstrije pa je prinesela šele moskovska deklaracija oktobra 1943, ki je osmislila tudi odpor komunistov in drugih proti nacionalsocializmu. Baier pozornost namenja tudi oboroženemu odporu Avstrijcev v vrstah Narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije oz. partizanskih odredov. Zanimivo je, da naslavja poglavje o oboroženem odporu z besedami Karla Rennerja, ki je o teh komunistih rekel, da so "partizani demokracije".

Junija 1944 je vodstvo Komunistične partije Avstrije sprejelo manifest Ponovno rojstvo Avstrije, v katerem je povedalo svoje zamisli o povojni ureditvi države ob natančnem upoštevanju moskovske deklaracije, vključno soodgovornosti v drugi svetovni vojni in prispevka k lastni osvoboditvi. Po osvoboditvi je komuniste presenetilo imenovanje Karla Rennerja za kanclerja. Mnogi so mislili, da gre za pomoto ali zavestno zavajanje tiska. Baier označuje Rennerjevo imenovanje kot sporočilo Stalina oz. Sovjetske zveze zahodnim zaveznikom, kako si on in SZ predstavljata avstrijsko prihodnost. Tega sporočila pa vodstvo KPA po Baierjevi oceni ni zaznalo. Za avtorja so takoj vidni različni pristopi strank k prihodnji politični in družbeni ureditvi države. Socialistična stranka je takoj začela z izgradnjo strankarskih struktur in vseh svojih organizacij iz časa, preden je bila prepovedana. V koncentracijski vladi, prvi avstrijski po vojni, so bili komunisti zastopani s tremi ministri in sedmimi državnimi sekretarji. Izjavo o neodvisnosti z dne 27. aprila je podpisal tudi partijski predsednik Johann Kopleinig, vendar avtor opozarja, da je njeno preambulo napisal izključno Karl Renner. Ta pa je bila v nasprotju z moskovsko deklaracijo. Renner je namreč v preambuli govoril o Avstriji izključno kot žrtvi. Zakon o vojnih zločincih in zakon o prepovedi (nacionalsocialistične stranke in strankarskih podstruktur) ter procese pred ljudskimi sodišči Baier ocenjuje kot "dimne zavese", ki so zakrivalo ponovno vključitev nacistov v politiko, gospodarstvo in sodstvo. Zgodnje volitve na temelju volilnega prava Prve republike ocenjuje kot negativne za stranko, saj je ljudska stranka potrebovala za mandat okoli 18.000 glasov, komunistična pa 43.000. KPA je zaradi ruske zasedbe in njihovih ekscesov dobila oznako "stranka Rusov", proti njej pa so delovali vsi stereotipi iz nacističnega časa. Po oceni Baierja je stranka nasedla političnim konkurentom tudi v primeru razprav o poddržavljenju osnovne industrije, bank in velikih podjetij. Večina podjetij je bila v sovjetski coni in Sovjetska zveza jih je zasegla na temelju potsdamskih sklepov in s tem tudi prizadela avstrijsko partijo. Postavitev Komunističnega informbiroja je služila discipliniranju komunističnih strank, meni avtor in v tej povezavi omenja spor s KPJ. Komunistična partija Avstrije je sklepe Informbiroja v celoti odobraval in tako izključila iz svojih vrst nekaj stotin slovenskih komunistov, kar je popravila šele po petdesetih letih leta 1998. Centralni komite Komunistične stranke Avstrije je leta 1948 moral spoznati, da je Sovjetska zveza proti vsaki delitvi Avstrije. Gospodarska obnova Avstrije na temelju Marshallovega plana in tudi na njem slonečih sporazumov socialnih

partnerjev o mezdah in cenah je oktobra 1950 privedla do znamenitih oktobrskih stavk. Čeprav so izbruhnile najprej na Zgornjem Avstrijskem in šele nato v sovjetski coni, veljajo kot "komunistično inspirirane". Vodstvo stavk je z odločitvijo, da se prekinejo, zlomilo njihovo dinamiko. Po oceni avtorja pa so kljub temu koristile tako prebivalstvu kot partiji. Življenjski pogoji so se začeli izboljševati, stranka pa je po oceni avtorja pridobila na ugledu med delavstvom. Dejansko je Komunistična partija Avstrije na državnozborskih volitvah leta 1953 dosegla 228.159 glasov, kar je bilo največ v vsej njeni zgodovini.

Na podlagi Baierjevega besedila je težko reči, kaj je partijo bolj prizadelo: sklenitev Avstrijske državne pogodbe leta 1955 ali XX. kongres Komunistične partije Sovjetske zveze. Sovjetska zveza oz. Komunistična partija Sovjetske zveze svoje avstrijske "sestrske partije" glede ADP ni informirala. KPA je bila sprva proti njeni sklenitvi, nato za. KPA je morala posledično odpustiti nekaj svojega poklicnega funkcionarskega kadra, prišlo je do temeljitega spajanja komunističnega tiska, kar spet je sprostilo del delovne sile. XX. kongres KPSZ in normalizacija odnosov z Jugoslavijo pa sta avstrijsko partijo pretresla. Obračun s stalinizmom bi partija najraje zamolčala, kar pa glede na sredstva javnega obveščanja nikakor ni moglo uspeti. Nasprotniki obnove avstrijske partije so zmagali šele po dogodkih na Madžarskem in Poljskem. Razprave v vodstvu partije o večji svobodi mnenj znotraj partije so se končale z zmago "domačih stalinistov", sodi Baier. Marca 1957 je potekal 17. kongres KPA, ki je za avtorja prototip vseh naslednjih. Partija je razpravljala o napredovanju, odpiranju in prestrukturiranju, sicer pa ostala v starih okvirih tako glede kadrov kot glede dejanske ali le namišljene odvisnosti od moskovske centrale. Baier opozarja na temeljni problem: "Položaj je bil težavnejši, kot si je bila pribavljena stranka priznati na svojem partijskem kongresu. Prvič je bilo vodstvo soočeno z opozicijo večjega števila intelektualcev in profiliranih politikov in političark, kar je posledično privedlo do izstopa uglednih članov, med njimi bivšega poslanca državnega zbora Viktorja Elserja in nižjeavstrijskega politika Laurenza Gennerja, ki je bil do 1954 član deželne vlade, nadalje Genije Lande, dolgoletne voditeljice partijske šole, Otta in Hermanna Langbeina, Mire Lobe in sindikalista Leopolda Hrdlicke. Vprašanje temeljite preusmeritve partije, ki so ga navrgli državna pogodba, XX. Kongres KP SZ in madžarska kriza ter razprtije okoli sueške krize, je bilo torej odbito. Dogmatiki pa so plačali za svojo "normalizacijo" visoko politično ceno, in ta naj bi v prihodnjih letih še narasla. Iz tega se je bilo mogoče naučiti, da so ti bili zato "vsak čas pripravljeni."

Porast zasebne potrošnje od leta 1954 naprej, začetek depolitizacije in vrsta lastnih napak so KPA kljub iniciativam za dinamizacijo penzij in tritedenski dopust pripeljale na pot postopnega propada. Pri volitvah 1959 niso bili več izvoljeni v državni zbor, čeprav so dosegli še 142.570 glasov. Franz Muhri, dolgoletni predsednik partije, je 1955 menil, da so bile temu krive debate o vzrokih propadanja partije, kar je bila "stalna tema znotrajpartijskih razprav". Tudi naslednje državnozborske volitve niso prinesle zaželenega uspeha in leta 1966 se je partija odločila, da svoje pristaše pozove, da oddajo glas kar prej tako očrnjeni Socialistični stranki Avstrije. Partija ni bila več sposobna, da bi sprožila kake družbenopolitične pobude. Leta 1965 je predsedstvo partije kar za 25 let prevzel Franz Muhri. Bil je kompromisni kandidat, ki je bil kmalu soočen s češko krizo. V avgustovskih dneh je bil vrh avstrijske partije na "dopustu" ali se je nanj odpravljal. V smislu dolgotrajnih

razprav, ki so potekale znotraj partije glede zamisli "evrokomunizma", kot ocenjuje Baier, je ugleden član centralnega komiteja Ernst Fischer obsodil vkorakanje čet Varšavskega pakta v Češkoslovaško in v naslednjih dneh in tednih skoval znamenito krilatico o "tankovskem komunizmu". Proti Fischerju so bili že nekaj časa tovariši iz Nemške demokratične republike. V tej zvezi Baier namiguje tudi na vlogo, ki naj bi jo v tem kriznem času igral Erwin Scharf. Ta je prek revolucionarnih socialistov in socialistov pristal v komunističnem gibanju. Baier sicer ne pojasni Scharfove vloge, sklepamo pa lahko, da ga prišteva k odločnim partijskim dogmatikom. To je vsekakor presenetljivo. Baier meni, da so bili s češkoslovaškimi dogodki končani vsi reformni eksperimenti avstrijske partije, ki se je za ceno ponovne marginalizacije in izključevanja kritičnih glav naglo priplížala stališčem Moskve in jih zakoličila ter sankcionirala na 20. kongresu v začetku leta 1969. Kongres so dogmatiki obvladovali na temelju vprašljive izbire delegatov; sprva so dosegli volilno zmago "svojih kandidatov", vendar je bil sprejet tudi Muhrijevi kompromisni predlog, da kongres v celoti potrdi prvotno listo kandidatov vodstvenih struktur partije. Baier pravi, da je v teh kongresnih dneh "KPA politično in moralno razpadla". Sledila je formalna izključitev Ernsta Fischerja. Posledično je prišlo do izstopa številnih, tudi vodilnih komunistov iz partije, ki je tako izgubila približno tretjino svojega članstva. Baier pravi, da je v zgodovini delavskega gibanja le malo primerov primerljivega samouničenja, kot ga je napravila tistega leta KPA.

Komunistična partija Avstrije v naslednjih letih v družbenopolitičnem življenju ni igrala posebne vloge. Volitve so dokazovale, da ni znala nagovoriti novih volivcev, številni stari pa so bili razočarani, ker jih je partija 1966 sama napotila k socialistom. Nagel tehnološki razvoj in njegov vpliv na svet dela je ujel KPA nepripravljeno. Nastopila so nova gibanja, ki so ponujala rešitve na področju ekologije, ženskega vprašanja, rabe oz. nerabe atomske energije itd. Ob sprejetju novega programa Socializem v avstrijskih barvah leta 1982 je partija že lahko zaznala propadanje vzhodnoevropskega in mednarodnega komunizma. Razvoj v Sovjetski zvezi so v stranki še vedno prevladujoči dogmatiki gledali prestrašeni. Partija niti ni znala oceniti sprememb v avstrijskem gospodarstvu, v katerem se je začela privatizacija podržavljenega sektorja. Prav tako ni našla odgovora na proces evropske integracije. S spremembami v Vzhodni Evropi ni računala in te so v partiji spet pripeljale do globokih razhajanj mnenj. Baier pravi: "V njegovem svetu (Stalinovega dogmatičnega marksizma-leninizma, op. A. M.) ideloškega ,ali-ali' odstopajoča mnenja niti niso bila dovoljena niti niso mogla biti enostavno označena kot zmote. Nasprotno, morala so se "razkrinkati", se ožigosati in izločiti kot "revisionistična", "oprotunistična", "partijsko uničujoča". Pomanjkanje demokratične kulture omogočanja različnih mnenj je bil pomemben vidik problema, kot se je to zelo jasno kazalo pri KPA." (Str. 207n)

Baier v svojo razpravo vključuje problem partijskih financ, čemur je veljala domala vsa pozornost avstrijske javnosti, predvsem pa medijev, ki sicer o politiki partije sploh niso poročali ali pa so jo omenjali le ob robu. Dejansko so vsi delegati partijskih kongresov vedeli, da partija s proračuni, ki so bili predmet poročil, ni shajala. Izdajala je dnevnik, vzdrževati je morala infrastrukturo, poleg tega pa je imela okoli 300 zaposlenih. V javnosti je veljala za "najbogatejšo". Baier razkriva, da so vso to strukturo s svojimi dobički vzdrževala podjetja, ki so bila v partijski lasti. Ta pa so zasnovali v štiridesetih letih dvajsetega stoletja emigranti, ki so

delovali v Londonu in ki so po svoji vrnitvi v tihem soglasju s političnim vodstvom uspešno delovali na gospodarskem področju. Baier zavrača trditve, da bi bila KPA najbogatejša avstrijska stranka, in navaja dotacije parlamentarnih strank v zadnjih letih. To financiranje poteka na zakoniti podlagi, česar avtor ne omenja. S tem pa ni povedano, da je bilo financiranje KPA protizakonito in Baier ima prav, ko opozarja, da avstrijske oblasti imenovanih podjetij niso dolžile kakršnih koli kaznivih dejanj. Baier v posebnem podpoglavju opisuje tudi zgodovino podjetja Novum. Na računih tega podjetja, ki je trgovalo zlasti z Nemško demokratično republiko, je partija koncentrirala svoje premoženje. Po združitvi Nemške demokratične republike z Zvezno republiko Nemčijo je slednja sprožila postopek proti Novumu in ga utemeljila s trditvijo, da je bilo to podjetje v rokah Socialistične enotne partije (SED). Po dolgoletnem sodnem procesu je Nemčija uspela, čeprav so avstrijske oblasti praktično pritrldile stališču KPA. Šestnajst let trajajoči proces se končal in KPA je izgubila okoli 120 milijonov evrov, ki jih je deponirala na švicarskih računih podjetja Novum.

Negativen je povzetek avtorja glede današnjega pomena KPA. Pravi, da je avstrijski komunizem v celoti le še stranski pojav v političnem življenju.

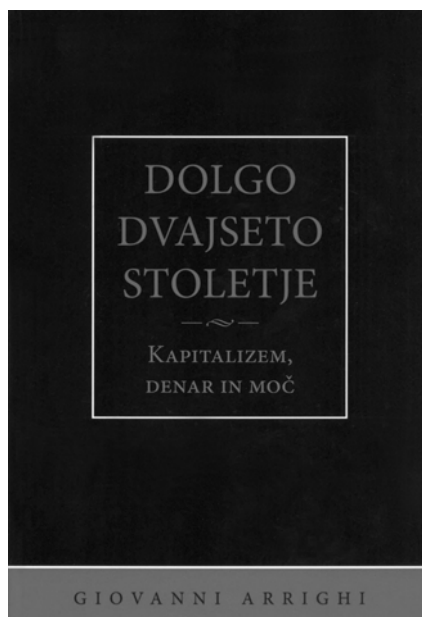
Avtor je knjigi dodal nekaj bistvenih dokumentov, ki se nanašajo na zgodovino KPA, zbral v pregledu najpomembnejše dogodke iz njene zgodovine in dodal še register oseb.

Avguštin Malle

Giovanni Arrighi, Dolgo dvajseto stoletje. Kapitalizem, denar in moč. Založba Sophia, Ljubljana 2009, 358 str.

Giovanni Arrighi, rojen v Italiji, je na začetku svoje bogate kariere poučeval na univerzah v Zimbabveju in Tanzaniji, leta 1979 se je pridružil Immanuelu Wallersteinu in Terenceu Hopkinsu na Centru Fernarda Braudela Univerze Binghamton v New Yorku, ki je postal središče svetovno-sistemske teorije, zadnje desetletje pred smrtjo (umrl je junija 2009) pa je predaval sociologijo na Univerzi Johns Hopkins v Združenih državah Amerike. Arrighi je bil eden največjih strokovnjakov za analizo svetovnega sistema in zgodovinsko sociologijo. V londonski *New Left Review* so o njem zapisali: "Med raziskovalci, ki so izšli iz mednarodne levice druge polovice dvajsetega stoletja, se po zmožnosti zgodovinske imaginacije, strukturnem dosegu in konceptualni jasnosti le peščica lahko primerja z Giovannijem Arrighijem, čigar dela bodo

spodbujala razmislek še celotno enaindvajseto stoletje ... Prihodnje generacije bodo nanj gledale kot na teoretika, ki je kar najjasneje razsvetlil obdobje, v katerem je živel." Arrighijeva najbolj znana dela ob Dolgem dvajsetem stoletju so še Adam Smith in Beijing, *The Geometry of Imperialism in Chaos and Governance in the Modern World System*, ki je izšlo v soavtorstvu z Beverly Silver.

Trilogija Dolgo dvajseto stoletje je Arrighijevo najbolj znano delo. Prva monografija je izšla leta 1994, druga leta 2002, tretja, dopolnjena različica druge angleške izdaje pa leta 2009. Slednjo, ki jo je v slovenščino prevedel Marjan Sedmak, je leta 2009 izdala tudi Založba Sophia. Obsega 358 strani in ob predgovoru, sklepnih besedi in štirih poglavjih, vsebuje še *Post scriptum* k drugi izdaji Dolgega dvajsetega stoletja. Gre torej za razširjeno drugo angleško izdajo z dodano spremno besedo avtorja in ravno tej je zaradi aktualnosti v oceni knjige posvečeno največ pozornosti.

Arrighi glede na analizo in ekonomsko-politične odnose pride do spoznanja, da v zgodovini moderne obstajajo vzorci cikličnih gibanj, ki vzniknejo kot strukturna lastnost že z začetkom kapitalizma, ki ga avtor postavi v sredino 14. stoletja, ko se je "rodil" genovski cikel. Slednjemu sta v 17. in 18. stoletju sledila nizozemski in od druge polovice 18. do začetka 19. stoletja britanski cikel. 20. stoletje (in temu je tako še danes) pa je zaznamoval ameriški cikel. Avtor v knjigi s primerjavo sistemskih ciklov akumulacije pokaže, "da so akterji, strategije in strukture zaporednih ciklov različni, njihovo zaporedje pa ustvarja evlucijski vzorec režima z naraščajočim obsegom, dometom in kompleksnostjo". V času vzpona in ekspanzije genovskega cikla je bila Republika Genova mestna država. Bila je majhna po obsegu, organizacijsko preprosta, socialno globoko razcepljena, vojaško precej nezaščitena in po vseh kriterijih šibkejša država v primerjavi z velikimi silami tedanjega časa. Nasprotno so bile Združene province večje in veliko bolj kompleksne kot Republika Genova. V času vzpona in popolne ekspanzije nizozemskega režima akumulacije so bile dovolj močne, da so si lahko izbojevale neodvisnost od imperialne Španije, ustvarile visoko donosen imperij trgovinskih izpostav in zadržale vojaške izzive Anglije in Francije. Nizozemski kapitalistični razred, kot genovski pred njim, "je zmožgal zasukati meddržavno tekmovanje za mobilni kapital v gonilo za ekspanzijo lastnega kapitala, kar je Nizozemcem uspelo tako, da jim ni bilo treba "kupovati" zaščite od ozemeljskih držav, kot so to počeli Genovčani v okviru odnosa politične menjave z iberskimi vladarji". V času vzpona in popolne ekspanzije britanskega režima akumulacije je bilo Združeno kraljestvo v celoti razvita nacionalna država z ves svet obsegajočim trgovinskim in ozemeljskim imperijem, ki je njegovim vladajočim skupinam in kapitalističnemu razredu zagotavljal gospodovanje nad svetovnimi človeškimi in naravnimi viri. Kot nizozemskemu se tudi britanskemu kapitalističnemu razredu ni bilo treba opirati na tuje moči. Tudi ZDA, kot nov hegemoni center moči, so bile vojaško-industrijski kompleks z močjo, ki je zadoščala za dejansko zaščito njih in njihovih zaveznikov ter predstavljala verodostojno grožnjo gospodarskega izčrpanja ali vojaškega uničenja njihovih sovražnikov. Ta moč, povezana z velikostjo, izoliranim položajem in naravnimi bogastvi, je amerišskemu kapitalističnemu razredu omogočila, "da je internaliziral ne le zaščitne in proizvodne stroške, kot je to že storil britanski kapitalistični razred, temveč je internaliziral tudi transakcijske stroške oziroma trge". Ena od značilnosti, ki jih Arrighi lepo pokaže, je zaporedno kraj-

šanje in trajanje posameznega systemskega cikla akumulacije. Medtem ko so vladne in poslovne organizacije, ki so bile na čelu vsakega cikla, postajale močnejše in bolj kompleksne, so cikli režimov akumulacije postajali vse krajši. Čas, ki je bil potreben, da ti režimi vzniknejo iz krize prejšnjega dominantnega režima in postanejo sami dominantni, pa se je več kot prepolovil.

Glede na povedano in glede na krizo, ki smo ji trenutno priča, se kar samo postavlja vprašanje, kako dolgo bodo še ZDA imele vlogo hegemonnega centra svetovne moči. Ali je s pokom nepremičninskega in finančnega balona v letu 2008 in povzročitvijo svetovne gospodarske krize ameriška hegemonija dosegla vrh in je nemara čas za nov center moči? Če bi bila prihodnost svetovnega kapitalizma v celoti vpisana v vzorcih, bi bila napoved tistega, kar nas čaka, preprosta. Prvič, v približno pol stoletja po svoji opozorilni krizi na začetku sedemdesetih let dvajsetega stoletja bi ameriški režim čakala zaključna kriza. Drugič, sčasoma (po Arrighijevem mnenju v nadaljnjih dvajsetih ali tridesetih letih) bi krizo nadomestil nastanek novega režima, sposobnega nositi novo materialno ekspanzijo svetovnega gospodarstva. Tretjič, vodilne vladne organizacije tega novega režima bi se značilnostim "svetovne države" približale še bolj kot ZDA. Četrtoč, drugače kot ameriški režim bi bil novi režim bolj ekstenzivna ("kozmpolitansko-imperialna") kakor intenzivna ("korporacijsko-nacionalna") različica. Nazadnje in tudi najpomembneje, kot je zapisal Arrighi, bi novi režim internaliziral stroške reprodukcije tako človekovega življenja kot narave, ki jih je skušal ameriški režim eksternalizirati. Kaj od tega se bo v resnici uresničilo, bo pokazal čas, bolj na mestu je vprašanje, katera velesila bi lahko postala nov hegemoni center. Združene države Amerike so po razpadu Sovjetske zveze ostale edina vojaška velesila. Razpad Sovjetske zveze pa je pomemben še z enega vidika, in sicer pojevanje sovjetske moči je spremljalo razraščanje vzhodnoazijskega "kapitalističnega otočja". Najpomembnejši v okviru tega otočja so Japonska, mestni državi Singapur in Hongkong, Tajvan in Južna Koreja. Po mnenju Arrighija pa nobena od naštetih ne more postati nov hegemoni center. Tista, ki bi lahko to postala, pa je Kitajska, kar se kaže tudi v času aktualne svetovne krize. Kitajska namreč v njenem času doživlja razcvet proizvodnje, ima v rokah vse več prostega kapitala in spretno širi svoj politični vpliv. Vse bolj osrednji položaj Kitajske v globalnem gospodarstvu ima dve pomembni posledici glede pričakovanega izida sedanje krize hegemonije ZDA. Prvič, ker ta vse večja osrednjost korenini v zgodovinski dediščini regije, lahko pričakujemo, da bo ostala veliko bolj "žilava" in izključujoča, kot če bi bila predvsem plod politik in ravnanj, ki bi jih lahko ponovili v drugih regijah svetovnega gospodarstva. Drugič, zaradi demografske velikosti Kitajske je njena gospodarska ekspanzija veliko bolj subverzivna za globalno hierarhijo bogastva kot vsi prejšnji vzhodnoazijski gospodarski "čudeži" skupaj. Arrighi je menil, da je - medtem ko obstaja univerzalni imperij, ki bi ga obvladoval Zahod - družba s svetovnim trgom in središčem v Vzhodni Aziji veliko verjetnejši rezultat sedanjih transformacij globalne politične ekonomije kot še na primer pred petnajstimi leti. Kitajska se je pojavila kot vse bolj verodostojna alternativa ameriškemu vodstvu v vzhodnoazijski regiji in onkraj nje. Medtem ko so ZDA "zabredle v iraško močvirje", se je Kitajska še naprej razvijala s hitrim tempom, si ustvarjala finančne rezerve in prijatelje po vsem svetu tako hitro, kot so jih ZDA izgubljale. Čeprav so ključna področja kitajskega gospodarstva še vedno močno odvisna od izvoza na ameriški trg, je odvisnost ameriškega bogastva in

moči od uvoza poceni kitajskega blaga in kitajskih nakupov ameriških državnih obveznic prav tako velika, če ne še večja. Prav tako ne gre mimo dejstva, da je Kitajska začela spodrivati ZDA v vlogi poglobitve gonilne sile trgovske in gospodarske ekspanzije tako v Vzhodni Aziji kakor tudi zunaj nje. Zavedati se moramo, da naraščajoča gospodarska teža Kitajske v globalni politični ekonomiji sama po sebi še ne zagotavlja nastanka družbe s svetovnim trgom s središčem v Vzhodni Aziji, ki bi temeljila na vzajemnem spoštovanju svetovnih kultur in civilizacij. Arrighi je menil, "da je pogoj za takšen rezultat bistveno drugačen model razvoja, ki bi bil med drugim tudi socialno in okoljsko trajnosten in bi globalnemu Jugu ponudil alternativo, ki bi bila pravičnejša od nadaljnje zahodne dominacije". Eden od mogočih alternativnih rezultatov, kar je bilo značilno za vse prejšnje prehode hegemonij, ostaja tudi dolgo obdobje sistemskega kaosa. Arrighi je vsekakor s svojim razmišljanjem v zadnji izdaji Dolgega dvajsetega stoletja dokazal, da je bil resnično velik poznavalec in analitik svetovnega sistema, kar se pa tiče prihodnosti in možnih scenarijev, pa si lahko le želimo, da morebitni novi hegemoni center ne bo temeljil na tekmovalnosti, moči in oblasti, ampak predvsem na želji po pravičnejšem globalnem razvoju.

Monografija je, kljub temu da gre za znanstveno delo in da je obravnavana tematika izjemno kompleksna in zahtevna, napisana v poljudnem in jasnem jeziku. Knjiga je pomembna pridobitev za širšo strokovno javnost, glede na slovenski prevod in njeno aktualnost pa jo v branje priporočam vsem, ki bi radi bolje razumeli kapitalistični sistem in trenutno globalno gospodarsko krizo, ki je močno zarezala tudi v slovensko gospodarstvo.

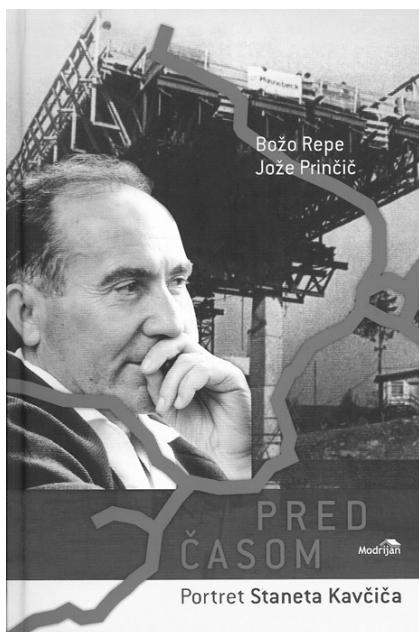
Aleksander Lorenčič

Božo Repe, Jože Prinčič, Pred časom. Portret Staneta Kavčiča. Modrijan, Ljubljana 2009, 239 str., ilustrirano.

Knjiga *Pred časom - Portret Staneta Kavčiča* obravnava življenje in delo enega vodilnih slovenskih politikov 20. stoletja. Politika, ki je med letoma 1945 in 1972 zasedal vrsto pomembnih položajev, tako v Komunistični partiji Slovenije in kasneje Zvezi komunistov Slovenije kot tudi v tedanji strukturi oblasti, vrh in hkrati konec politične kariere pa je dočkal na mestu predsednika slovenske vlade oziroma Izvršnega sveta Skupščine Republike Slovenije. Nastala je na podlagi skupnega dela dveh uveljavljenih in priznanih zgodovinarjev, dr. Boža Repeta in dr. Jožeta Prinčiča. Omenjena avtorja pripadata srednji generaciji slovenskih zgodovinarjev in sodita med najboljše poznavalce zgodovine Slovencev po drugi svetovni vojni. Poleg tega sta se z obdobjem, v katerem je Stane Kavčič opravljal najvišje politične funkcije, oba raziskovalno že ukvarjala. Nekatera njuna dosežena dela nedvomno sodijo med "temeljno" literaturo za omenjeno obdobje. Pri tem imam v mislih predvsem nekoliko predelano doktorsko disertacijo Boža Repeta *"Liberalizem" v Sloveniji* (1992) in njegovo znanstveno monografijo *Obračun s Perspektivami* (1990), posredno pa tudi njegova kasnejša dela *Slovinci v osemdesetih letih* (2001), *Jutri je nov dan - Slovenci in razpad Jugoslavije* (2002) in

Rdeča Slovenija - Tokovi in obrazi socializma (2003). Podobno kot zgoraj našeta dela sodijo med temeljno literaturo za omenjeno obdobje tudi nekatera dela Jožeta Princiča. V prvi vrsti serija treh znanstvenih monografij, v katerih je predstavil širša gospodarska gibanja, dogodke in osebnosti, ki so v letih 1945 do 1991 odločilno zaznamovali gospodarsko življenje na ravni takratne države in predvsem Republike Slovenije. Gre za dela *Slovenska industrija v jugoslovanskem primežu* (1945-1956) (1992), *V začaranem krogu - slovensko gospodarstvo od nove ekonomske politike do velike reforme 1955-1970* (1999) in *Iz reforme v reformo - Slovensko gospodarstvo 1970-1991* (2006). Slednja je nastala v soavtorstvu z ddr. Nevenom Borakom, ekonomistom in zgodovinarjem, ki je v slovenskem prostoru poznan kot avtor številnih znanstvenih, strokovnih in publicisti-

čnih del s področja ekonomije in ekonomske zgodovine. Poleg omenjene trilogije je Jože Princič kot avtor oziroma soavtor pomembno vplival na današnje razumevanje posameznih segmentov gospodarske zgodovine Slovencev še z naslednjimi deli: *Povojne nacionalizacije v Sloveniji 1945-1963* (1994), *Zgodovina slovenskega bančništva* (2000), *Bančniki v ogledalu časa - Življenjske poti slovenskih bančnikov v 19. in 20. stoletju* (2005), *Tovarna vijakov Plamen Kroga - od konca druge svetovne vojne do stečaja in novega začetka* (1945-1997) (2007) ter *Biti direktor v času socializma - med idejami in praksami* (2008).

Celovite predstavitev življenja in dela Staneta Kavčiča ter njegove umestitve v zgodovinski kontekst sta se torej lotila raziskovalca, ki se iz različnih zornih kotov že vrsto let sistematično ukvarjata z zgodovino Slovencev po drugi svetovni vojni. Avtorja ob tem nista zanemarila nobenega vidika njegovega dela in osebnosti, saj se Repe ukvarja predvsem s politično, Princič pa z gospodarsko zgodovino. Kavčič se namreč v zgodovino Slovencev ni vpisal le z bogato politično kariero, temveč tudi z zagovarjanjem liberalizacije gospodarstva. Zavzemal se je za nekakšno "tretjo pot" med zahodnim liberalnim kapitalizmom in državnim socializmom na Vzhodu, ki je prek naprednih ukrepov na področju gospodarstva vodila tudi k večji demokratizaciji celotne družbe. Vendar pa ni nikoli stremel k demokratični družbeni ureditvi, kakršno imamo oziroma naj bi jo imeli danes, temveč je rešitev iskal v samoupravljanju, ki bi se resnično razvilo v pluralistični smeri. Kot politični pragmatik se je namreč zavedal meja možnega ter pri svojem delu in razmišljanju ostal v okvirjih jugoslovanskega socialističnega sistema tako v družbenopolitičnem kot ozemeljskem smislu. Pri tem se je od drugih političnih sopotnikov razlikoval predvsem v zavedanju, da je univerzalna socialna varnost dolgoročno vzdržna le ob uspešnem gospodarstvu, ki deluje v skladu s tržnimi zakonitostmi.

Božo Repe in Jože Prinčič sta se skupnega dela lotila na predlog slednjega, ki se je v zadnjih letih veliko ukvarjal z Kavčičevo gospodarsko politiko ter z razvojem njegovih teoretičnih gospodarskih konceptov. Tako lahko podrobno in poglobljeno obravnavo obračuna z gospodarsko politiko vlade Staneta Kavčiča najdemo že v njegovem delu *Iz reforme v reformo*, ki se ukvarja z gospodarskim razvojem Slovenije v sedemdesetih in osemdesetih letih prejšnjega stoletja. Podobno kot Prinčič je tudi Božo Repe o Kavčiču napisal več besedil. Poleg tega je v preteklih desetletjih, kot je zapisal v zaključku knjige, do Kavčiča čutil tudi neke vrste moralni dolg, ki je nastal v prvem obdobju njegovega raziskovalnega dela, ko se je sistematično ukvarjal s partijskim liberalizmom in hkrati osvetlil številne sočasne dogodke in procese. Gre za obsežno delo, ki mu nekako kot »pika na i« manjka celovitejši opis življenja in dela Staneta Kavčiča, nedvomno vodilne osebnosti slovenskega partijskega liberalizma. Zato ne preseneča dejstvo, da sta s Prinčičem hitro našla skupni jezik in o njem napisala knjigo.

Knjiga *Pred časom - Portret Staneta Kavčiča* je bila predstavljena konec oktobra 2009. Izšla je pri založbi Modrijan, ki jo je zunaj letnega programa uvrstila na seznam lanskih novitet. Delo obsega 239 strani in je sestavljeno iz devetih poglavij, ki si sledijo v logičnem zaporedju. Nekatera izmed poglavij so nato zaradi lažjega pregleda in obsega problematike, s katero se ukvarjajo, razdeljena še z podnaslovi. Avtorja si v delu z vsakim naslednjim poglavjem izmenjata besedo. S tem je bralcu hkrati na voljo tako širša umestitev Staneta Kavčiča v politično realnost socialistične Jugoslavije in liberalne tokove, ki so se v njej pojavljali, kot tudi razvoj njegovega pogleda na gospodarstvo in ekonomsko politiko. Opozoril bi predvsem na prvo in drugo poglavje, ki sta morda najpomembnejši za razumevanje širšega zgodovinskega konteksta, v katerem je Kavčič opravljal najvišje politične funkcije in se kot politik z jasnimi stališči predvsem na področju politične ekonomije tudi izoblikoval.

V prvem poglavju Božo Repe predstavi politično pot Staneta Kavčiča, ki je zaznamovala tudi njegovo zasebno življenje. Poglavje, ki nosi naslov *Med revolucijo in liberalizmom*, se začne s Kavčičevim rojstvom 30. oktobra 1919 v rodni hiši v Ljubljani. Rojstvom, ki ga je sam kasneje označil za prvo samostojno politično dejanje. Rodil se je namreč kot nezakonski sin kmečke deklice in s tem povzročil zgražanje vaških klepetulj in opravljk ter Rimskokatoliške cerkve. Nadaljuje se z šolanjem in prvimi delovnimi izkušnjami na bližnji žagi, ki so se končale z stavko in izgubo zaposlitve. S tem dejanjem je Kavčič kot član sindikata stopil na pot boja za pravice delavcev. Sledila je druga svetovna vojna in aktivno sodelovanje v odporniškem gibanju in Osvobodilni fronti. Julija 1941 je postal tudi član Komunistične partije Slovenije. V vojnem času se je zapletel tudi v prvi politični spopad znotraj partijskih vrst. Šlo je za različno ocenjevanje dogodkov na terenu, potem ko je spomladi 1942 nastala prva postojanka vaških straž v Št. Joštu nad Vrhniko. Do spora je prišlo, ker je Kavčič zagovarjal politično reakcijo na tako zgoden pojav belogardizma, medtem ko so nekateri zahtevali takojšnjo oboroženo uničenje te prve belogardistične postojanke na obrobju Polhograjskega hribovja. Omenjeni spor Kavčiču zaradi podpore Borisa Kidriča sprva ni škodil in se je še naprej uspešno vzpenjal po politični lestvici. Vendar pa njegova domnevna popustljivost do medvojnih nasprotnikov ni bila pozabljena, saj je spet prišla na površje nekaj desetletij kasneje kot del političnega obračuna z njim. Repe nato

nadaljuje s Kavčičevo povojno politično kariero in nekaterimi podrobnostmi iz njegovega zasebnega življenja. Največ prostora pa nameni obdobju, ko je bil Stane Kavčič predsednik slovenske vlade, ter njegovemu političnemu padcu in vsemu, kar je sledilo. Od odstopa z vseh političnih funkcij pa do smrti je bil namreč Stane Kavčič izoliran in nadzorovan. Pripadniki Službe državne varnosti so spremljali vsak njegov korak in mu prisluškovali. Poleg tega se tudi ni smel oglašati v javnosti. Na nečloveške razmere, v katerih je preživel zadnja leta svojega življenja, kaže tudi dejstvo, da je v kleti iz drv zgradil nekakšno uto, v kateri se je lahko v miru pogovarjal z ženo. Prvo poglavje Repe sklene s smrtjo Staneta Kavčiča 27. marca 1987 oziroma leto dni kasneje z objavo njegovega dnevnika, ki ga je v najstrožji tajnosti pisal v obdobju po političnem padcu.

V drugem poglavju z naslovom *Gospodarski izzivi 1945-1965* nam Jože Prinčič predstavi razvoj Kavčičevega pogleda na gospodarstvo oziroma politično ekonomijo. Poglavje se začne z opisom Kavčičevega pogleda na gospodarstvo v prvih povojnih letih, ko je po sprejemu prvega petletnega gospodarskega načrta vzneseno opisoval prednosti in uspehe po sovjetskem zgledu oblikovanega načrtnega gospodarstva ter v gospodarstvu videl le eno od področij družbenega življenja, ki ga je treba pospešeno in načrtno razvijati, da bo prek kontinuirane industrializacije postalo samozadostno in neodvisno od tujih vplivov. Konča pa se s Kavčičevim pogledom na gospodarsko problematiko v obdobju med letoma 1967 in 1972, ko je imel kot predsednik slovenske vlade v svojih rokah tudi realno moč odločanja in se je zavzemal za sprostitvev ekonomskih zakonitosti in za bolj odprt trg. Ob tem se je Kavčič jasno zavedal tudi posledic takšne politike, saj je pričakoval številne bankrote in hude preizkušnje v slovenskih podjetjih, ki se ne bodo zmogla prilagoditi zaostritvi pogojev gospodarjenja in večji konkurenci.

V naslednjih petih poglavjih so nato podrobneje predstavljeni določeni segmenti Kavčičevega povojnega političnega in gospodarskega delovanja, brez katerih celovita predstavitev njegovega življenja in dela ne bi bila mogoča. V tem delu knjige sta se avtorja posvetila slovenskemu partijskemu liberalizmu, Kavčičevi vladi in njeni gospodarski politiki, političnim aferam v času "liberalizma", gospodarskim razlogom za obračun s Stanetom Kavčičem in političnemu boju, ki se je končal s njegovim porazom. Na koncu knjige najdemo še dve poglavji, ki si ravno tako kot uvodni zaslužita posebno pozornost. V zaključku knjige sta namreč oba avtorja, seveda vsak s svojega vidika, ocenila zgodovinsko vlogo Staneta Kavčiča ter dediščino njegovih političnih in gospodarskih prizadevanj. Kot prvi se je omenjene naloge lotil Jože Prinčič, ki je med drugim zapisal, da ima Stane Kavčič zaradi karizmatičnosti, vizionarstva, odločnosti in doseženih rezultatov na gospodarskem področju veliko možnosti, da se v naš zgodovinski spomin zapiše kot eden od očetov naše nacionalne ekonomije. Podobno kot Prinčič v zadnjem poglavju razmišlja tudi Božo Repe, ki je izpostavil Kavčičevo spoznanje, da nacionalno vprašanje nikjer, niti v socialističnih državah in Jugoslaviji, ni rešeno enkrat za vselej, da so se jugoslovanske republike oblikovale kot države, ki zastopajo svoje interese, in da je zato treba na novo premisliti razmerje med razrednim in nacionalnim, saj v takih razmerah razredna lojalnost ne more biti več prioriteta. Omenjeno spoznanje je Repe označil za daljnovidno, saj je bilo v času blokovske delitve sveta, rutinsko samoumevnih in že utečenih odnosov med obema velesilama, ki so vključevali tudi posebno, vmesno vlogo Jugoslavije, vse drugo fantazija. Hkrati je Repe tudi

mnenja, da sta tako razmišljanje in ravnanje v svojem bistvu ustvarjala prihodnje ekonomske in politične temelje samostojne slovenske države.

Na splošno izid knjige sovпада z obdobjem, ko se je ob devetdeseti obletnici rojstva širša slovenska javnost spet spomnila na Staneta Kavčiča. V bližini Državnega zbora, na Trgu narodnih herojev, je bil v njegov spomin postavljen tudi doprski kip. Seveda tudi tokrat ni šlo brez živahne polemike, ki danes spremlja vsako razpravo o povojni zgodovini in njenih akterjih. V očeh nekaterih je namreč Stane Kavčič le eden izmed slovenskih komunistov, ki so nas pripeljali v okrilje Titovega totalitarnega sistema in s tem slovenskemu narodu prizadejali globoke rane. Pretekli sistem nas je namreč, po njihovem mnenju, dolga desetletja na vseh področjih oddaljeval od razvite in bogate zahodne družbe. Ravno kar omenjeno stališče seveda vnaprej onemogoča vsako možnost pozitivnega ovrednotenja Kavčičevega dela in njegove vloge v slovenski povojni zgodovini. Taras Kermauner je npr. pred leti Kavčiča označil kot služabnika totalitarizma, ki ga je nato požrl, ker vsi totalitarizmi žrejo lastne otroke. Postavitvi spomenika Stanetu Kavčiču sicer niso sledile tako burne reakcije kot vrnitvi Titove ulice v Ljubljano in podelitvi odlikovanja, ki ga je iz rok predsednika Republike dr. Danila Türka prejel zadnji slovenski sekretar za notranje zadeve v prejšnji državi Tomaž Ertl, so pa številni opozarjali, da predstavlja spomenik Stanetu Kavčiču simbol, s katerimi se skuša legitimirati prejšnji sistem, ter da so pri tem najbolj glasni tisti, ki so sodelovali v političnem obračunu s Stanetom Kavčičem. Nadaljnjo potrditev za svoje mnenje so videli tudi v dejstvu, da stoji podoben kip Jožeta Pučnika le v Muzeju novejše zgodovine, čeprav bi si mnogo bolj zaslužil biti v bližini stavbe Državnega zbora. Pobudniki postavitve spomenika pa seveda Kavčiča in njegovo zapuščino vidijo v čisto drugačni luči. V obrazložitvi pobude so namreč zapisali, da je bil Kavčič, seveda glede na tedanje družbene razmere, na ekonomskem področju liberalec, na družbenem pa zgodnji predstavnik moderne levice, ki je iskal sožitje med delom in kapitalom. V nadaljevanju so nato še zapisali, da štejejo Staneta Kavčiča za vodilno osebnost gibanja, ki je že pred leti zagovarjalo razvojno usmeritev Slovenije, ki jo skušamo uveljaviti danes, in ga označili za vizionarja, ki je sledil svojim načelom in bil zaradi tega prisilno odstranjen iz političnega življenja. Ob tem mu posebej v dobro štejejo, da je povsem drugače od današnjih politikov vztrajal pri svojih načelih in se raje odpovedal nadaljnjemu vzponu na jugoslovanski politični hierarhiji, kot pa da bi zatajil svoje ideale.

Med današnjimi politikimi pa je morda najbolj sporno dejstvo, da vidi današnja vladajoča elita v Kavčičevi politiki, ki jo označuje za liberalno, enega izmed temeljev slovenske državnosti in hkrati v njegovih ekonomskih idejah išče možnosti za boljše ureditev sodobnega sveta. Po mnenju trenutnega predsednika Vlade Republike Slovenije Boruta Pahorja je namreč danes razmišljanje o Stanetu Kavčiču, posebej z vidika nekaterih temeljnih političnih in vrednostnih dilem, zelo aktualno. Pahor meni, da je globalna recesija spodbudila vrednostne premike, ki utegnejo pomembno prestaviti osi razvojnega modela razvitega sveta, kar bo pripeljalo do potrebe po novem temeljnem ravnovesju med tekmovalnostjo in solidarnostjo. In ravno pomena ravnovesja med tekmovalnostjo in solidarnostjo se je po mnenju predsednika vlade v svojih zgodovinskih okoliščinah dobro zavedal prav Stane Kavčič.

Pahorjevo iskanje usmeritev za prihodnost v Kavčičevih ekonomskih idejah je za trenutno opozicijo še nekako sprejemljivo, saj v njem vidijo predvsem politično

propagando nasprotne strani. V celoti pa zavračajo stališče, da predstavlja Kavčičeva politika enega izmed temeljev slovenske državnosti, saj vse zasluge pripisujejo slovenski pomladi in Demosu. V zvezi s tem smo lahko konec lanskega leta na osrednji slovenski televiziji slišali celo izjavo, da v Sloveniji pred pomladjo leta 1990 ni bilo ničesar, kot da se ne bi vsi junaki slovenske demokratizacije in osamosvojitve rodili, šolali in osebno oblikovali v času prejšnjega sistema. Samo nekaj dni (maja 2010 - op. a.) pa je stara izjava Lojzeta Peterleta, predsednika prve demokratično oblikovane slovenske vlade, ki je ob dvajseti obletnici njene izvolitve v skupni izjavi poudaril, da ta vlada odklanja razlage in dejanja, ki skušajo pripisovati neresnično vlogo pri demokratizaciji in osamosvajanju nosilcem nedemokratičnega režima. Slovenija je dosegla suvereno državnost, mednarodno uveljavitev in nov gospodarski razvoj, ker se je odločila za prelom s starim redom, je še dejal. Ravnokar omenjene besede sicer ne letijo na Staneta Kavčiča, vendar se ga vseeno dotikajo kot enega izmed nosilcev nedemokratičnega režima in s tem onemogočajo pozitivno ovrednotenje njegove zgodovinske vloge.

Zgoraj predstavljena polemika, ki je spremljala in zaznamovala odkritje kipa ter devetdeseto obletnico rojstva Staneta Kavčiča, je nazorno pokazala, kako dobrodošel je danes podroben zgodovinski opis njegovega življenja in dela. Poleg tega do sedaj celovitega in poglobljenega zgodovinskega dela o Stanetu Kavčiču, ki bi temeljilo na primarnih virih, še nismo imeli. Zato je bil marsikateri vidik njegove osebnosti ter dosežkov na političnem in gospodarskem področju prepuščen spominom sodobnikov in nosilcev takratnih dogodkov, ki pa so si pogosto konfliktni in diametralno nasprotni. Staneta Kavčiča so si namreč nekateri zapomnili kot trdega partijca, ki je ukinil revijo *Perspektive*, spet drugi kot predhodnika moderne levice, ki je iskal sožitje med delom in kapitalom. Slovensko zgodovinopisje je torej s knjigo *Pred časom - Portret Staneta Kavčiča* pridobilo novo znanstveno korektno in hkrati zelo zanimivo delo, saj sta avtorja v besedilo vpletla tudi poglede in občutja nekaterih njegovih najbližjih sorodnikov in sodelavcev. Pri pisanju sta avtorja veliko prostora namenila tudi zgodovinskemu času oziroma širšim političnim in gospodarskim okoliščinam, v katerih je živel in deloval Stane Kavčič, kar daje delu v današnji poplavi zgodovinskih ocen, ki zanemarjajo dejstvo, da v njegovem času Slovenija ni bila neodvisna in samostojna država, še posebno vrednost. Kavčiča namreč ni mogoče razumeti brez jugoslovanskega socialističnega okolja, v katerega je bila takrat vpeta Slovenija. Zato knjigo priporočam v branje vsem, ki jih zanima sodobna slovenska zgodovina, saj delo kljub jasno opredeljenim stališčem obeh avtorjev omogoča dokončno interpretacijo historičnega dogajanja bralcu. Ob tem bi se veljalo spomniti še na besede zgodovinarke najmlajše generacije dr. Mateje Ratej, ki je prepričana, da se ne kaže obremenjevati z vprašanjem, kaj nas lahko Stane Kavčič nauči. "Odgovor je konkretno nič. Četudi se vednost nalaga iz roda v rod, preizkušenih zgodovinskih formul ne moremo brez posledic cepiti na novo realnost. Pomembno je kako se ga spominjamo. To je ključnega pomena za konstrukcijo realnosti sodobnega trenutka; kakšen vrednostni sistem negujemo kot skupnost in kako se izgrajuje skupinska, naša nacionalna identiteta."

Blaž Babič